

**Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet**

NjEGOŠEVI DANI 7
– Zbornik radova –

Kotor, 30.08–3.09. 2017. godine

Nikšić, 2019.

Studijski program za crnogorski jezik
i južnoslovenske književnosti
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

Uređivački odbor

Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA
Dr NATAŠA JOVOVIĆ

Recenzenti

Prof. dr hab. BOGUSŁAW ZIELIŃSKI
Prof. dr VLADIMIR OSOLNIK
Prof. dr hab. LECH MIODYŃSKI
Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ BEČANOVIĆ
Prof. dr IVO PRANJKOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA

NJEGOŠEVI DANI 7

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Kotor, 30.08–3.09. 2017. godine

Njegoševo književno stvaralaštvo

Postkolonijalni južnoslovenski diskurs

**Diskurs moći i strategije njegove izgradnje u umjetničkim i
neumjetničkim tekstovima**

Njegošev književnojezički izraz

**Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u sinhroniji i
dijahroniji**

Jezik i nacionalizam

Za izdavača
Prof. dr Tatjana Jovović

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović

Lektura i korektura
Dr Nataša Jovović

Korice
Slobodan Vukićević

Tehnička obrada
Dalibor Vukotić

Izdavač
Filološki fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ucg.ac.me/fil

Štampa
Ras Press DOO

Tiraž
300

Štampanje ovog Zbornika omogućili su Opština Kotor i
Ministarstvo nauke Crne Gore.

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

- LJILJANA POPOVIĆ-MOŠKOV**, *potpredsjednica Opštine Kotor* 11
RATIMIR MARTINOVIĆ, *pijanista*..... 13
PROF. DR TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ, *predsjednica Organizacionog odbora* ... 15

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

Svein MØNNESLAND

- VIZUALNI SIMBOL – NJEGOŠ NA MARKAMA I NOVČANICAMA 21

Bogusław ZIELIŃSKI

- OSVETA I UBISTVO KAO ČIN ROMANTIČARSKOG RADIKALIZMA U
NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU” I „KONRADU WALLENRODU”
ADAMA MICKIJEVIČA 31

Gabriella SCHUBERT

- BJEKSTVO PREKO CRNE GORE. GERHARD GEZEMAN O CRNOJ GORI,
SVETOM PETRU, KRALJU NIKOLI I *GORSKOM VIJENCU* 51

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

- DISKURS MOĆI U NJEGOŠEVIM DRAMAMA „GORSKI VIJENAC,, I
„LAŽNI CAR ŠČEPAN MALI” 65

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

- ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ И РЕЛИГИЈСКИ АСПЕКТИ МЕНТАЛИТЕТА У
„ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ” 79

Sava ANĐELKOVIĆ

- ŠTA I KAKO JE GOVORIO STARAC MILIJA IZ KOLAŠINA U
„BANOVIĆ STRAHINJI” 95

Aida BARJAKTAREVIĆ

- DISKURS MOĆI I STRATEGIJE NJEGOVE RAZ/IZ/GRADNJE U
UMJETNIČKIM TEKSTOVIMA MIRKA KOVAČA 105

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

- IMAGOLOŠKI ASPEKTI BULATOVIĆEVOG ROMANA
„LJUDI SA ČETIRI PRSTA” 119

Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA
„GORSKI VIJENAC“ U MAKEDONSKOJ ZNANOSTI O KNJIŽEVNOSTI
(posvećeno prof.dr.sc. Naume Radičeskom, makedonskom njegošologu) 129

NAUKA O JEZIKU

Ranko BUGARSKI
ŠTA JE JEZIČKI NACIONALIZAM? 137

Snježana KORDIĆ
REAKCIJE NA DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU 145

Vesna POŽGAJ HADŽI, Tatjana BALANDŽIĆ
DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU IZ SOCIOLINGVISTIČKE
PERSPEKTIVE..... 153

Rajka GLUŠICA
CRNOGORSKI JEZIČKI NACIONALIZAM 167

Igor LAKIĆ
NACIONALIZAM I POLITIKA U STANDARDIZACIJI JEZIKA..... 183

Marko JESENŠEK
UNIVERZITET IZMEĐU GLOBALNOG I NACIONALNOG JEZIKA 197

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ
PITANJE “TUĐEG GOVORA” U KRITIČKOJ STILISTICI 213

Lada BADURINA, Ivo PRANJKOVIĆ
O KLETVI I PSOVCIMA 219

Nataša JOVOVIĆ
KLETVA U NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“
(FRAZEOLŠKI I LINGVOKULTUROLOŠKI PRISTUP) 231

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
JEZIČKI MODELI METAFORE I METONIMIJE U
NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“ 245

Milena BURIĆ
INTRA-FOLKLORNA CITATNOST I JEDAN TIP FRAZEOLŠIZAMA U
„GORSKOM VIJENCU“ (LINGVOSTILISTIČKI ASPEKTI) 259

Jelena MRKAIĆ

NEKE LINGVOKULTUROLOŠKE SPECIFIČNOSTI NJEGOŠEVE
FRAZELOGIJE IZ UGLA PREVODNE ANALIZE 269

Danijela RADOJEVIĆ

O FOLKLORNIM I ETNOGRAFSKIM ELEMENTIMA U JEZIKU
CRNOGORSKE MEĐURATNE PRIPOVJEDAČKE PROZE 289

Aleksandar D. STEFANOVIĆ

IMENICE NA *-E/-ETA* I NJIHOVE SUPLETIVNE MNOŽINE 305

POZDRAVNE RIJEČI

LJILJANA POPOVIĆ-MOŠKOV,
POTPREDSJEDNICA OPŠTINE KOTOR

Kotor je jedini primorski grad u Crnoj Gori koji je na tako čudesan način opasan kamenom, a kamen je prva asocijacija na crnogorski krš. Kotor je grad u kojem život teče 5 hiljada godina, grad kojeg su pohodili mnogi narodi, uvijek stvarajući, a nikada rušeći u njemu, ostavljali tragove sopstvenih kultura, koje je grad upijao i stvarao sopstveni duh i jedinstvenu autentičnu kulturu koja se održala do današnjih dana.

Biti u Kotoru znači osjetiti duh autentičnosti, duh tradicije, duh slobode i suživota ljudi različitih kultura, znači osjetiti duh jedinog fjorda na Mediteranu, jednog od zvanično najljepših zaliva na planeti Zemlji, duh Boke Kotorske.

Rođen u kršu jedne zemlje sa prvobitno četiri nahije čiji su pripadnici sebe nazivali Crnogorcima i sa svim kasnije priključenim nahijama čiji su pripadnici sebe nazivali Brđanima. Bio je svoj, ali je pripadao svima, bio je svoj na uvijek slobodnom parčetu zemlje, okružen teritorijama koje je sa jedne strane okupirala turska sila, a sa druge Mletačka republika, odnosno Austrougarska monarhija. Mnogo je sličnosti između mog grada Kotora i Njegoša, pa ne čudi njihova čvrsta povezanost. Sva njegova putovanja u svijet počinjala su od Kotora, sva njegova vraćanja Crnoj Gori bila su iz Kotora, Kotor je za njega bio mirna luka, mjesto oporavka, mjesto suživota različitih kultura, nastavak crnogorskog krša u lovcenskiim padinama okupanih suncem i morem... Dijele i autentičnost i originalnost. Njegoš je originalan jer u svim svojim djelima njeguje sve vrijednosti našeg jezika, običaja i morala.

Njegoš – vladika, državnik, pjesnik i filozof, cijenio je slobodu iznad svega. Zdušno je branio svoj komad zemlje, svoju Crnu Goru koja je tada, iako nepriznata od susjeda, bila jedini slobodan komad u porobljenoj Evropi. Brinuo je o svom narodu, opismenjao ga, otvorio prvu školu, uspostavio štampariju, jednom riječju – želio je modernu državu.

Čitav se život zalagao da uspostavi mir sa susjedima, čemu svjedoče brojna dokumenta, pa je neshvatljivo da njegovu pjesničku fikciju, izvlačeći je iz konteksta djela ali i vremena u kom je živio, danas pojedinci proglašavaju genocidnom. Neshvaćen, osporavan, ponekad omalovažavan i marginalizovan – sve to predstavlja sjevremenski produkt prosječnosti koja uporno pokušava da ubije savršenstvo i uzvišenost, a šta god prosječni da rade, Njegoš opstaje, traje, izučava se, intrigira maštu i ostaje veliki.

Sva Njegoševa putovanja u svijet počinjala su i završavala se u Kotoru, koji je za njega, kako kaže, bio mirna luka, mjesto oporavka, mjesto suživota različitih kultura, nastavak crnogorskog krša u lovčenskim padinama, mjesto u kojem je bio uvijek rado viđen gost u mnogim kotorskim porodicama, u kojem je i doživio svjetovna iskušenja i ovozemaljsku ljubav, koja je iznjedrila prelijepu i jedinu Njegoševu ljubavu pjesmu „Noć skuplja vijeka”, prvi put objavljenu mnogo godina nakon njegove smrti.

Nije mu se ispunila želja napisana u Testamentu da još jednom posjeti Kotor, ali jeste naša želja da imamo *Njegoševe dane* u njegovom voljenom Kotoru.

RATIMIR MARTINOVIĆ,
PIJANISTA

OTVARANJE NJEGOŠEVIH DANA

„Njegoševi dani” su prilika da otpočnemo sa realizacijom serije koncerata posvećene talentovanim muzičarima. Uz mene će večeras nastupiti prvi nosioci titule “KotorArt talenti”, učenici srednje muzičke škole “Vida Matjan” u Kotoru: flautistkinja Tamara Živković, harmonikaš Boško Tujković, pijanistkinja Andrijana Jovanović.

Oni će u narednih nekoliko mjeseci nastupiti u gradovima Crne Gore i regiona promovirajući na taj način i svoj talenat ali i vrijednosti i ciljeve koje baštini KotorArt već 16 godina: vrhunsko izvođaštvo, ohrabrenje domaćim talentima, izuzetan profesionalizam i koncept programa.

Sviraću vam Vasilija Mokranjca jer je njegov muzički jezik, njegova pulsacija nešto što me podsjeća na Njegošev stih. Koliko mi je bliska muzika Njegoševe poezije toliko mi je bliska poezija Mokranjčeve muzike. Ali ga sviram i zato što smo u okviru ovogodišnjeg KotorArta zamislili cijelo jedno veče da posvetimo njemu, liku i djelu tog povučenog genija, kroz razgovore sa muzikologom i članovima njegove porodice i izvođenjem djela koja se nikad nisu čula.

Zbog ukidanja budžeta od strane Ministarstva kulture ovaj koncert je bio među šest otkazanih programa ovogodišnjeg festivala.

Ono što povezuje Njegoša, Mokranjca i ove mlade talente, književnost, muziku i sve umjetnosti kojima ljudska vrsta trenutno uspjeva da transcendira materijalnu stvarnost, jeste meni važan imenitelj – posvećenje. Posvećujemo se vrjednostima u kojima otkrivamo sebe i koje nam služe kao svetionici u sumraku svakodnevnice koju živimo i posvećujemo se mladima sa željom da što prije otkriju važnost tih svetionika za svoja hodočašća. I tako, na neki način napregnuti i razapeti između čuvanja temeljnih vrjednosti prošlosti, nadograđujući ih novim snagama u stubove budućnosti, živimo vrijeme sadašnje, baš ovaj trenutak koji, ipak uspjeva da bude njihov kohezioni element, pupčana vrpca vremena kako neko reče. Za mene se to zove posvećen život, život vrijedan življenja.

Dame i gospodo, uvažene koleginice i kolege,

Ovi Njegoševi dani posebni su iz najmanje dva razloga, slavimo 170 godina *Gorskog vijenca* i oslobođenje Kotora. Ovom prilikom zahvaljujem se upravi Opštine Kotor, posebno gradonačelniku Vladimiru Jokiću, koji je pokazao da zna ko je Njegoš, za razliku od prethodne uprave, čije je interesovanje bilo usmjereno na modu, krojače i manekene. Pored takve ljepote Njegoš zbilja nije imao šanse, iako ove predivne zidine pamte njegov pogled i ovaj mu grad pripada.

Prva stvar koju naučite o jeziku jeste da nikada dovoljno ne poznajete zavodljivu igru značenja, što vrebaju iz zasjede da vas iznenade novim semantičkim prelivima i da vam podmetnu smisao. Upravo zbog toga procese semiotizacije ili oznakovljavanja niko ne može kontrolisati. Čak ni svemogući Bog. Semiotizacija Njegoša kao genocidnog pjesnika, započeta ranije, a od skoro pojačana u crnogorskoj kulturi, veoma opasna, jer je oslonjena na ogromno neznanje.

Možda vam značenje riječi genocid, koja se na Balkanu prilično izlizala od (zlo)upotrebe, nije dobro poznato, ali prije nego što izjavite slavodobitno da je Njegoš genocidan, provjerite u Rječniku šta to znači, ko je tu riječ skovao da označi zvjerstva kakva pod Suncem ni prije ni poslije nisu viđena, kad je prvi put upotrijebljena i zašto! Jer nazivajući Njegoša genocidnim, vi ga svirepom verbalnom logikom stavljate u isti semantički niz i u istu ideološku ravan sa Hitlerom. Traume se ne liječe tako što ćete survavati tuđe svetinje u ništavilo. Za počinjene zločine nađite prave krivce, mnogi od onih što su jurišali na Dubrovnik i otmali živote u Štrpcima, još uvek su tu među nama, i dalje strašno gladni moći. Vaš protivnik nije Njegoš, on vam može biti samo dobar saveznik u svakoj borbi protiv zla i tiranije, jer *vuk na ovcu svoje pravo ima / ka tirjanin na slaba čovjeka, / al' tirjanstvu stati nogom za vrat, / dovesti ga k poznaniju prava, / to je ljudska dužnost najsvetija!* Moguće je da su upravo ovi stihovi razlog Njegoševe omraženosti među vlastodržcima. Da li je Crna Gora danas u stanju da tiranina privede k poznaniju prava?

Nažalost, ništa u nama njegoševsko nema, uskoro ćemo i njemu skinuti imunitet i proglasiti ga krivim za genocid, za propale privatizacije, za rasprodaju Domovine – zla pod nebom što su svakolika, biće njegova prćija, natovarićemo mu je na pleća – može on to sve izdržati, rašta ga je Bog tako velikog dao! Prljavije hajke na njega i na ljepotu

njegovog stiha istorija ne pamti. A mi ćemo ostati upamćeni kao generacija koja je prljavu fašističku riječ – genocid, vezala za njegovo uzvišeno ime. Nek to služi na čast onima što imunitet skidaju crnogorskoj kulturi će god stignu, jer je Njegoš najjači imunološki čimbenik otpornosti i identiteta te kulture. Ni njegovi najveći krvnici, protiv kojih se dostojanstveno borio čitavog života, i svojom slabom vojskom i svojom snažnom riječju, Turci Osmanlije ne bi bili prema njemu ovako svirepi. Čime je to zaslužio? Zašto svaka nacionalistička bolest i identitetska frustracija svoju vakcinu mora traži u njegovoj krvi?

Mogli bismo od Njegoša učiti kako se brani sloboda zlatna i kako se tirjanstvu staje nogom za vrat. Ali, naravno, šta ćete od njega naučiti, zavisi od vas; u književnom tekstu svako pronalazi odjek svoje sopstvene duše; ako je ona predatorska, otimačka i koljačka, ljepota stiha ne može zaustaviti nagone životinje koja čita.

Kad je u pitanju ozloglašena sintagma zlokobnog zvuka i značenja – „istraga poturica”, koja se u tradicionalnoj nješkoologiji uporno proglašava za temu *Gorskog vijenca*, iako sam tekst ne podržava takvu tvrdnju, treba naglasiti da se ona u Njegoševoj drami ne pominje niti jednom! Naime, ta je sintagma skovana u nješkoologiji i podmetnuta Njegošu kao tema njegove drame, i to iz najplemenitijih domoljubnih namjera. Danas, Njegoš plaća tuđi grijeh i proglašavaju ga za genocidnog zato što mu je nješkoologija učinila medvjedu uslugu, natovarivši mu na pleća istragu poturica kao navodnu temu *Gorskog vijenca*, čemu se pridružuje i insistiranje na istorijskom utemeljenju te iste istrage, kao singularnog istorijskog događaja, koji se navodno odigrao krajem 17. ili početkom 18. vijeka, kada su se pravoslavni hrišćani baš na Božić krvavo obračunali sa svojom poturčenom braćom.

Međutim, obračun s „domaćim Turcima", kako ih autor dosledno naziva u didaskalijama, modelovan je kao fiktivna osveta za izdaju, odnosno primanje islama koje je u vrednosnom sistemu *Gorskog vijenca* žigosano kao najveći grijeh za koji nema oprosta, s ciljem da se zaustavi dalje primanje vjere kolonizatora i slabljenje crnogorske kulture.

Jezik samo kod najboljih pjesnika pokazuje svu svoju snagu i raskoš, ali takve pjesnike mi najčešće osporavamo, podozrivo ih gledamo i plašimo ih se, i to njih samih, ne njihovog stiha, jer snagu pjesničkog iskaza poistovećujemo s ličnošću autora. U vješto sročenom stihu, mi osjećamo nešto nadnaravno što ne razumijemo do kraja niti možemo racionalno objasniti, ali znamo da verbalna moć i ljepota riječi u nama pokreće i otapa nekakav ledeni brijeg, čije nas vode nose u iracionalno i nekontrolisano. Zato Poezija i jeste Zvijer koja zavodi. Njegoševa nas poezija zavodi već decenijama, a prekrasni stihovi *Gorskog vijenca* evo

već punih 170 godina. Možda u nekom trenutku zaboravimo koliko treba da smo zahvalni onima što stvaraju ljepotu i nesebično je poklanjaju nama, koji ponekad i nismo dorasli dešifrovanju uzvišenih poruka, već sebe, svoje strahove i identitetske frustracije utkivamo u tuđe stihove, a svoju privremenost prejektujemo u besmrtnost poezije. Tako nam se čini da smo i mi porasli i proljepšali se u očima vječnosti.

Da bismo razumjeli Njegoševe ideale, gnjevni i bolni odjek njegove poezije, posebno njenu odbrambenu funkciju, moramo se vratiti unazad, u agresivnost i nasilje kolonijalne situacije, u kojoj njegovi stihovi nastaju. Pravda i istina su uvijek na strani onoga koji se brani, a crnogorska kultura je vjekovima prisiljena da se brani od agresivne i svirepe Osmanske imperije. Njegoš je samo veličanstveno opjevao upravo tu odbranu, a u *Gorskom vijencu* aktivan otpor zlu proglasio za osnovni etički princip, koji bi trebalo da je na snazi i danas, jer niko ne smije hraniti zlo svojim ćutanjem.

Zar Njegoš nije zaslužio nešto bolje od ovog dalekog pokoljenja, koje je više za pjesnu rugalicu stvoreno, nego da mu na grob sadimo grko cvijeće izdaje, nazivajući njega, koji je o slobodi pjevao moćnije od nekih evropskih velikana – genocidnim. On i Hitler, ruku pod ruku, u dominantnoj vladajućoj ideologiji, koja se sa samog vrha ovijeh dana prosipa po Domovini. Stari Crnogorci su u oganj skakali da spasavaju *Gorski vijenac*, a sad njihovi vrli potomci najavljuju da će ga iz školskih programa izbaciti. Pošto nam od ovozemaljskih dobara više ništa nije ostalo za prodaju, svirepi gospodari Domovine sada će prodavati duhovna dobra, bogomi, počeše od najvrednijega. Da vidimo koliko će koštati Njegoš na genocidnoj licitaciji domoljubne pijace, gdje se rog uporno prodaje za svijeću, i ko će koga tu istrijebiti. Jer samo smo Mi oko nas!

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
I
KULTURI

Svein MØNNESLAND

Univerzitet u Oslu

svein.monnesland@ilos.uio.no

VIZUALNI SIMBOL – NJEGOŠ NA MARKAMA I NOVČANICAMA

Njegoš je bio predstavljen na mnogim poštanskim markama i novčanicama. Bio je simbol raznih država i ideologija, čak suprotstavljenih strana u ratu. U članku se razmatra vizualni lik Njegoša od najranijih portreta, na kojima je predstavljen ili kao vladika (episkop) ili vladar, a kasnije kao filozof ili borac. Sve do najnovijeg vremena Njegoš je služio kao simbol, a vizualno predstavljanje se promijenilo jer se težilo prilagođavanju novim vremenima.

Ključne riječi: Petar Petrović Njegoš, vizualni simbol, poštanske marke, novčanice.

1. Vizualni simbol

Portret na poštanskim markama i novčanicama predstavlja simbol države. Teško je naći drugu evropsku ličnost koja je zastupljena na tolikom broju poštanskih maraka i novčanica različitih država, paradržava i okupiranih država kao što je slučaj s Njegošem. On je služio kao simbol u najrazličitijim političkim sistemima, čak i u slučaju dvije suprotstavljene strane u ratu.

Već je dobro dokumentirano kako Njegoš može biti predstavnik raznih simbola (Željinski 2009). Željinski nabroja pet različitih „kanona”, „koji Njegoša situiraju u problemski, etnokulturološki i metodološki kontekst”. Željinski izvodi ovakve „kanone” ili simbole iz književnih interpretacija. Ovdje je pak riječ o vizualnoj interpretaciji.

Ni u vizualnom smislu, predstavljanje Njegoša nije jednoznačno. Možemo razlikovati tri osnovna tipa. Njegoš je mogao biti predstavljen kao vladika (episkop), kao simbol duhovnosti i pobožnosti, s kamilavkom. S druge strane, mogao je biti predstavljen kao vladar (državnik), tj. kao simbol moći, jer je bio na čelu svoje države, čak i kao borac (heroj), tj. kao simbol junaštva, jer se borio protiv Turaka. Onda nosi crnogorsku narodnu nošnju. Treći tip je Njegoš kao mislilac, filozof, zbog svojih izrazito filozofskih djela.

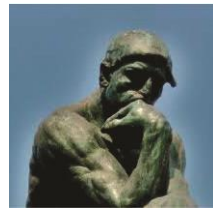
Analizirajući Njegoševe rane portrete uočavamo prva dva tipa, kao vladika i kao vladar. Ova dva lica nalazimo već u prvim likovnim predstavljanjima, kao vladika na najranijim slikama, kao vladar u kasnijim. Ovaj portret će se kasnije javljati na poštanskim markama i novčanicama. Kao vladika je predstavljen na najranijim portretima Andreja Nikiforoviča Morgunova (1833) i Jožefa Tominca (1837). Portret podsjeća na ikonu, Njegoš poprma crte Isusa.

Kao vladar je predstavljen na portretima Augusta Prinzhofera (1847), Ana-stasa Jovanovića (1851) i Johana Besa (Bössa, 1847). Prototip portreta Njegoša kao vladara, na kojem je izražena svjetovna moć, jeste portret Cara Dušana kako je predstavljen na freskama. Sličnost je upadljiva.

Kao mislilac (književnik i filozof) pojavljuje se kasnije. Tu spada Rosandićev bronzani kip u Trebinju iz 1934. godine, gdje Njegoš čita knjigu. Najtipičniji primjeri su Meštrovićevi kipovi, Njegoševo poprsje iz 1932. godine i veliki kip na Lovćenju. Podsjećaju na Rodinova mislioca.

2. Njegoš kao nacionalni simbol u prvoj Jugoslaviji

Lik Njegoša koji predstavlja nacionalni simbol možemo podijeliti u tri grupe: simbol jugoslavenstva (i kraljevsko i titoističko), simbol srpstva i simbol crnogorstva.

Općenito je problem naći zajednički simbol države u multinacionalnim državama (Mønnesland 2011). U međuratnom periodu Njegoš je predstavljen kao simbol jugoslavenstva, simbol Kraljevstva SHS i Kraljevine Jugoslavije (Wachtel 2004). Njegoševo srpstvo nije smetalo, jer i drugi simboli u Kralje-

vini su uglavnom bili srpski. U Kraljevini, u kojoj je pravoslavna crkva imala veliki utjecaj, Njegoš je slavljen kao Vladika Rade, ali je portret ipak vladara.

Austrijanci su tražili 1916. godine da Njegoševi posmrtni ostaci budu premješteni sa Lovćena na Cetinje. S obzirom na to da je Kapela bila dosta oštećena, obnovljena je 1925. godine. Posmrtni ostaci su vraćeni, uz veliku ceremoniju s kraljem na čelu. Njegoš je slavljen skoro kao svetac (Wachtel 2004). Dnevni list Politika je objavio specijalni broj povodom svečanog prenošenja Njegoševih posmrtnih ostataka iz Cetinjskog manastira u Kapelu na Lovćenu.

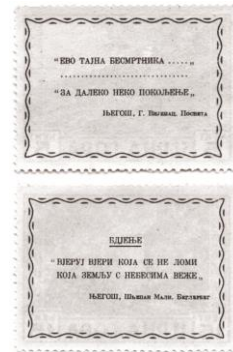

U međuratnom periodu ipak nije izdata prava poštanska marka, već samo dobrotvorna naljepnica radi prikupljanja sredstava za podizanje Njegoševog spomenika u Beogradu, izdata 1935. Naime, 1929. formiran je Odbor za podizanje spomenika Njegošu u Beogradu, s namjerom da se na Terazijama podigne veliki spomenik (Malbaša 2013: 284–285). Organizovana je velika akcija prikupljanja novca. Meštrović je poklonio Njegoševo poprsje, kako bi se uradilo u bronzi i gipsu i prodaje ga u korist podizanja spomenika. Rad Odbora je okončan 1935. godine. Spomenika nije bilo. Ne zna se gdje je završio novac koji je bilo sakupljen, navodno milion dinara.

Kad je 1934. bio otkriven prvi spomenik Njegošu, kralj Aleksandar Karađorđević je došao u Trebinje. Spomenik Tome Rosandića poklonio je Jovan Dučić svom rodnom gradu. Spomenik je bio uklonjen 1941. od strane ustaša. Znači, u ratu je Njegoš nekima smetao.

3. Njegoš u Drugom svjetskom ratu

Za vrijeme Drugog svjetskog rata Njegoš je sudjelovao na raznim stranama. U okupiranoj Crnoj Gori (1941–1943) Talijani su izabrali Njegoša kao nacionalni simbol. Izdali su 10 poštanskih maraka s Njegoševim likom i motivima iz *Gorskog vijenca*, u vrijednostima 5–50 čenta i 1.25–20 lira. Na pozadini sve marke imaju citate iz *Gorskog vijenca*. Evo svih 10 iz serije „talijanskih“ maraka i dva primjera teksta na pozadini:

Nije jedinstven slučaj da okupaciona sila uzme postojeći nacionalni simbol za svoje novo uređenje. U kvislinškoj Norveškoj vikinzi su služili kao simbol nove nacističke države, i to u tolikoj mjeri da je kasnije bilo teško koristiti vikinge kao nacionalni simbol u Norveškoj. Ali Njegoš je preživio okupaciju.

Jugoslovenska vlada je 1943. u izbjeglištvu u Londonu izdala seriju poštanskih maraka s portretima poznatih Jugoslavena povodom 25. godišnjice države. Njegoš je bio među njima. U okupiranoj Srbiji je 1942. izdata novčanica od 50 dinara s Njegoševim portretom. Dakle, u isto vrijeme Njegoš je služio kao simbol dvije suprotstavljene strane u ratu. Izabrali su isti portret. Da li je slučajno što Njegoš gleda u dvije suprotne strane?

4. Njegoš u socijalističkoj Jugoslaviji

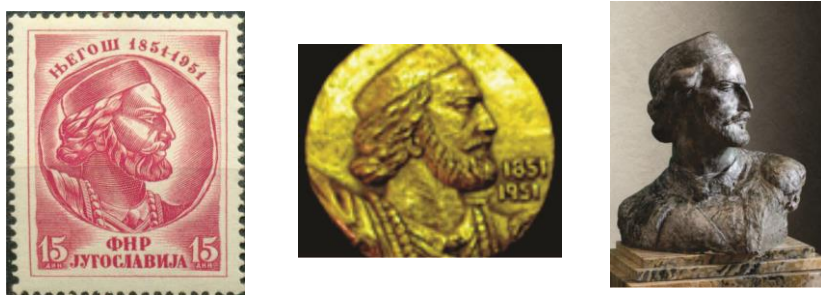
Nakon Drugog svjetskog rata komunisti su nastavili tradiciju iz Kraljevine. Izabrali su Njegoša kao simbol nove Jugoslavije, što nije bilo sasvim lako, jer je ranije bio simbol jedne države s potpuno drugom ideologijom. 1947. godine, povodom stogodišnjice *Gorskog vijenca*, komunistička Jugoslavija je slavila Njegoša kao velikog Jugoslavena (Wachtel 2004: 141). Njegovo crnogorstvo je pomoglo da ne bude sasvim srpski. Zaboravljena je istraga poturica. Ivo Andrić je tvrdio da je Njegoš bio pravi Jugosloven, pobornik bratstva i jedinstva (Wachtel 2004). Njegoševa kapela je bila na grbu komunističke Crne Gore. Organizovane su velike manifestacije s predavanjima na temu

„Gorski vijenac i narodnooslobodilača borba“. 1948. godine, u sukobu između Tita i Staljina, Njegoš je tumačen kao simbol otpora SSSR-u i Informbirou.

Sad postaje i borac. Likovno poprima crte Miloša Obilića ili idealiziranih partizana. Zaboravljen je vladika. Sad je Njegoš postao prethodnik socijalističke ideologije. Radovan Zogović je tumačio Njegoševo djelo kao klasnu i revolucionarnu borbu (Miller 2007: 17). Njegoš je pravi predstavnik socrealizma (Wachtel 20 : 145). Partizani su bili nasljednici Njegoševih junaka, boraca za slobodu. Njegoš je vodio narodnooslobodilačku borbu. Njegoš je predstavljen kao marksistički pjesnik i predstavnik socrealizma. Dakle, Njegoš kao narodni heroj.

Ovakvo borbeno predstavljanje vidimo na poštanskoj marki iz 1951. Povodom stogodišnjice Njegoševe smrti, rad Tanasije Krnjajića. Isti je lik na plaketi iz iste godine, 1951. Vidi se da je i kasnije nastavljena herojska tradicija, kipom iz 1975. od Dragana Đurovića.

U komunističkoj Jugoslaviji Njegoš je poprimio crte predsjednika (maršala) Tita. Poznati slovenski umjetnik Božidar Jakac je crtao oba lica, a pogotovo su oči vrlo slične.

Na markama izdatim 1988. godine, povodom 175. godišnjice rođenja, vidimo da su korišćene originalne slike, i kao vladika i kao vladar, a tu su i Njegošev mauzolej i manastir. Jugoslavija još uvijek znači SFRJ. Znamo da su se u 80-im godinama vodile žestoke polemike u vezi sa tim da li je Njegoš srpski ili crnogorski pjesnik. Iako se vodila burna rasprava oko Njegoševе nacionalne pripadnosti, ipak je predstavljen na poštanskim markama kao simbol Jugoslavije. Pri samom kraju socijalističke Jugoslavije, 1988, bilo je, dakle, moguće ponovo predstaviti Njegoša kao crkvenog poglavara.

5. Njegoš nakon raspada Jugoslavije

Nakon raspada SFRJ, Njegoš je politički mogao biti predstavljen kao vladika. 1999, kad je izdata marka povodom 150. godišnjice tiskanja *Gorskog vijenca*, vidimo da je još uvijek naziv države Jugoslavija, ali sad u smislu Srbija i Crna Gora. Sad je korišćen jedan od najstarijih Njegoševih portreta, od Jožefa Tominca. Kompozicija je dosta zbnjujuća: Njegoš na nebu nad Cetinjem, sa štamparskom mašinom na trgu.

Kad pređemo na novčanice, vidimo da je Njegoš bio žrtva inflacije. Njegova vrijednost je smanjena sa 50.000, preko 1.000 na 10. Novčanice su izdate 1.10.1993, 1.1. 1994. i 24.1.1994. Njegoš je predstavljen kao vladar.

Nekoliko godina kasnije, 2000. godine, Njegoš je opet vladika. Izdate su novčanice s oznakom Jugoslavija. Te novčanice su ostale u opticaju i nakon 2003. godine, kad naziv države više nije Jugoslavija, već Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Znači, Njegoš je bio simbol nepostojeće države Jugoslavije, čak i tri godine nakon nestanka treće i posljednje Jugoslavije.

Srbija je 2006. godine konačno postala samostalna. Zanimljivo je i to da ista novčanica može služiti dvjema državama: Jugoslaviji i Srbiji. Samo je promijenjen grb. Sa novčanicom iz godine 2000. izbio je mali skandal. Naime, nekima se činilo da Njegoševa lijeva noga podsjeća na nešto sasvim drugo. Zato je naličje novčanice promijenjeno 2006. godine. Prednja strana je ostala ista, dok je na naličju, umjesto Meštrovićeva kipa prikazan portret Anastasa Jovanovića iz 1846, a još i detalj s ukrasne minijature s Oktoiha, tiskanog na Cetinju 1494. godine, te planinski masiv Komova.

Godine 2009. odlučeno je da Njegoš ostaje na srpskoj novčanici od 20 dinara. Sad je Njegoš simbol srpske države i srpstva.

Najnovije marke iz 2013. godine, kad se slavila 200. godišnjica od rođenja, dvije države i jedna paradržava izdale su marke, Srbija, Crna Gora i (paradržava) Republika Srpska. Likovna simbolika je opet drukčija, osim na marki Republike Srpske, gdje je stara tradicija zadržana. Prije svega na marki Srbije čini se da Njegoš ima vid modernog revolucionara, poput Che Gevare.

Autori ovih (za sada) posljednjih maraka jesu: Došenović/Đumić (Republika Srpska), Zoran Popović (Crna Gora) i M. Kalezić (Srbija). Kalezić je bio autor i marke Savezne Republike Jugoslavije iz 1997, gdje je Njegoš predstavljen kao vladika. Znači, isti umjetnik može predstaviti Njegoša na dva potpuno različita načina.

6. Zaključak

Vidjeli smo kako se dva najranija predstavljanja Njegoša, kao vladike ili vladara, ponavljaju kasnije, prilagođeni suvremenim prilikama. Ponekad je bilo poželjno istaći njegovu vjersku pripadnost, u drugim prilikama bilo je bolje predstaviti Njegoša kao borca i državnika. Njegoš je bio izuzetno „popularan“ kao simbol države. Vidjeli smo i kako se okupatori mogu služiti nacionalnim simbolima nacije koju su okupirali. U Drugom svjetskom ratu Njegoš je „služio“ tri različita režima koji su bili suprotstavljeni, bio je simbol dvije okupirane zemlje i jedne vlade u izbjeglištvu. Nakon rata Njegoš je jedan od rijetkih primjera da bi neka osoba mogla biti simbol multinacionalne države Jugoslavije, iako je sigurno njegovo srpstvo (i crnogorstvo) nekima smetalo, te i njegovo navodno anti-islamstvo. Stvoren je kao simbol jedinstva, iako je sigurno bilo i onih koji nisu smatrali Njegoša svojim simbolom. Vidjeli smo dalje da je bilo moguće predstaviti pravoslavnog biskupa kao revolucionara, pobornika komunizma. Obično se smatra čašću biti predstavljen na poštanskim markama ili novčanicama. Ali bolje je da Njegoš nije doživio svoju sudbinu.

Literatura:

- Malbaša, Predrag (2013). “O spomenici Petru II Petroviču Njegošu”, Arhivski zapisi, XX, 1, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, str. 77–94.
- Miller, Nick (2007). *The Nonconformists. Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991*, CEU Press, Budapest, New York.

- Mønnesland, Svein (2013). *National Symbols in Multinational States: The Yugoslav Case*, Syress Forlag, Oslo.
- Wachtel, Andrew Baruch (1998). *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Wachtel, Andrew Baruch (2004). "How to use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century", John. R. Lampe, Mark Mazower (red.), *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, CEU Press, Budapest, New York, str. 131–153.
- Željinski, Boguslav (2009). „Njegoš u srpskom i crnogorskom književnom i kulturnom kanonu”, *Njegoševi dani. Zbornik radova*, Univerzitet Crne Gore. Filozofski fakultet, Nikšić, str. 9–25.

Svein MØNNESLAND

VISUAL SYMBOL – NJEGOŠ ON STAMPS AND BANKNOTES

Summary

Petar II Petrović Njegoš was used as a symbol in different states. He appeared on stamps and banknotes of even opposed belligerent states during WWII. The paper discusses the visual presentation of Njegoš from the earliest pictures. He was depicted either as vladika, i.e. bishop, symbolizing piety and peace, or as ruler, symbolizing power. Later he was also depicted as warrior, symbolizing heroism, or as philosopher, symbolizing wisdom and literacy. It was even possible to use the bishop as symbol of communism. As a national symbol he was used to symbolize yugoslavism, both in the interwar kingdom and in socialist Yugoslavia. He was one of the few persons that could be used as common symbol in this multinational state, although he was also depicted as symbol of Montenegro and of Serbia. After the dissolution of Yugoslavia, Njegoš appeared on stamps issued by two different states and one parastate.

Key words: Petar Petrović Njegoš, a visual symbol, stamps, banknotes.

Bogusław ZIELIŃSKI
Univerzitet Adam Mickijewiĉ Poznanj
zeilbog@amu.edu.pl

GORSKI VIJENAC I KONRAD WALENROD: OSVETA I UBISTVO KAO ČIN ROMANTIČARSKOG RADIKALIZMA

U reprezentativnim delima poljskog romantizma, *Konradu Valenrodu* (1828) i *Zadušnicama* (1822) Adama Mickjeviĉa, pojavljuju se osobine zajedniĉke Njegoševom *Gorskom vijencu*, a oznaĉavaju takvu viziju knjiŹevnosti koja poseduje moralni karakter koji povezuje ĉoveka sa svetom, Bogom i samim sobom. Mickjeviĉ i Njegoš su se suoĉili s izazovom izdaje izvan domena hrišĉanskog morala. *Konrad Valenrod* i *Gorski vijenac* su primer za taj paradoks da umetniĉka dela poprimaju odlike politike, a politika nalazi svoje tumaĉenje u umetniĉkom delu. Valenrodizam i istraga poturica, svaki od njih otvara put ka smrti i uništenju neprijatelja. Razlikuju se po prisustvu maske (individualistiĉkog valenrodizma) i formule kolektivne, lukave klopke (istraga). Recepcija *Konrada Valenroda* u Poljskoj se bitno razlikuje od recepcije *Gorskog vijenca*. Divljenje Mickjeviĉevom delu, ali i velika distanca prema moralnoj poruci poeme vidljiva je i u savremenim interpretacijama poljske knjiŹevnosti. Sasvim drugaĉije izgleda recepcija i funkcija *Gorskog vijenca* u crnogorskom (i srpskom) kanonu, jer delo je uzoran primer nacionalnog patriotizma i najvaŹnije delo nacionalnog kanona.

Ključne rijeĉi: Konrad Valenrod, Gorski vijenac, izdaja, osveta, ubistvo, romantizam.

U reprezentativnim delima poljskog romantizma, *Konradu Valenrodu* (1828) i *Zadušnicama* (1822) Adama Mickjeviĉa, pojavljuju se osobine zajedniĉke Njegoševom *Gorskom vijencu*, a oznaĉavaju takvu viziju knjiŹevnosti koja poseduje moralni karakter koji povezuje ĉoveka sa svetom, Bogom i samim sobom i teŹi negiranju teze da knjiŹevnost ima ekskluzivnost u ostvarivanja ideja. Njegošu i Mickjeviĉu je zajedniĉko osećanje sveta kao viŹeznaĉnog, neoĉiglednog, dotaknutog krizom prirodno-moralnog poretka¹. Romantizam je traŹio oslonac u velikoj solidarnosti koja je predstavljala oslonac za pojedinca i nacionalnu zajednicu, ukazujuĉi na kult nacionalnih i verskih tradicija. U Poljskoj je suprotnost tih dveju tradicija uspešno odstranjena, ali *Gorski vijenac* prikazuje istragu poturica, odnosno pokolj Crnogoraca koji su primili islam kao epohalni nacionalni dogaĉaj i poĉetak revolucionarne borbe za osloboĉenje od turskog jarma. *Konrad Valenrod* upućuje na mraĉnu stranu poljskog patriotizma koji je na granici sa sferom *sacrum*, izdajom i smrću. Istorija crnogorsko-turskih odnosa predstavljena je u vladikiinom monologu

¹ K. Rutkowski, *Przeciw (w) literaturze*. Bydgoszcz 1987, str. 105. Bydgoszcz 1987, str. 105.

kao istorija oružja, borbe i sukoba. Istraga u Njegoševoj zamisli nije samo čovekovo delo, već poseduje sankciju svetog čina, poslata je Crnogorcima da ostvare božji plan (igumanovi monolozi). To je ostvarenje metafizičkog konflikta, ljudski čin božjih igara. U Njegoševom *Gorskom vijencu* деловање хришћанског културног кода отвара надисторијску димензију времена, где истрага потурица функционише као велико знамење, манифестација боже воље, па семантички систем *Горског вијенца* отвара моћна симболика крста сублимирана у небеском знамењу. Томе доприносе и модели усмене, ритуалне културе².

U romantizmu je otadžbina kao božanstvo, a njenu sakralizaciju u poljskom patriotizmu nakon aneksija utemeljio je upravo romantizam. Rudolf Oto u svojoj studiji o svetosti izdvaja dva značenja tog procesa: moralni i numinozni smisao (*sensus numinis*). U moralnom značenju određivana je svetost obaveze, volje, borbe, delovanja, prava, Otadžbine, Poljske; to se savršeno uklapa u okvir modernog patriotizma cele Evrope. Ali sakralizacija otadžbine u romantizmu odvijala se i u drugom smislu, koji Oto naziva „svetošću bez njenog moralnog elementa”. Tada se pojavljuje numinozno preživljavanje svetosti, osećaj *mysterium tremendum*, tajne prepunjene jezom. Otadžbina u tom slučaju može biti doživljavana kao „mračna sila”, kao bezobzirna, okrutna i demonska rivalka, kao opasno i svemoćno božanstvo³. Valenrodova izdaja, različite reakcije na zlo sudarale su se ponekad s imperativima hrišćanske etike. Racionalizovala je i moralizovala stavove Poljaka u Poljskoj posle aneksije i nalazila verska, filozofska i idejna opravdanja⁴.

Mickjević i Njegoš su se suočili s izazovom izdaje izvan domena hrišćanskog morala. *Konrad Valenrod* i *Gorski vijenac* su primer za taj paradoks da umetnička dela poprimaju odlike politike, a politika nalazi svoje tumačenje u umetničkom delu.

U centru nacionalnog remek-dela, u III delu Mickjevićevih *Zadušnica*, gledano iz ugla siline patriotskog divljanja, mržnje i osvetoljubivosti koji se u poljskoj književnosti ne može ni sa čim uporediti – Konradova vampirska pesma („Pesma je moja već bila u grobu, već hladna...”) sa čuvenim refrenom: Tak! Zemsta, zemsta, zemsta na wroga, Da! Osveta, osveta, osveta neprijatelju,

Z Bogiem i choćby mimo Boga! S Bogom, pa makar i mimo Boga!

(A. Mickiewicz, *Dziela*. Wyd. Jubileuszowe. T. 3. Warszawa 1955, s.155).

Daleko od zapovesti hrišćanske ljubavi su takođe reči vladike Danila: „Udri za krst, za obraz junački”.

² T. Večanović, Семиотичка интерпретација *Горског вијенца*, rukopis, str. 6.

³ Up. M. Janion, *Wobec zła*. Verba, Chotomów 1989, str. 10.

⁴ Ibid., s. 31.

U izvorima oba dela su događaji iz prošlosti, ali je u oba dela ta veza slaba, pa čak, kao u slučaju *Gorskog vijenca*, hipotetička. *Енциклопедија Његош* povodom istrage poturica piše na sledeći način: „Историјски догађај који се збио 1707 [...]. Писац реконструира историјске чињенице у вези с централним догађајем с почетка XVIII вијека, истрагом потурица, па у складу са средишњом темом максимално користи аутентичну историографску материју⁵. С друге стране, историчари скрећу пажњу на то да не постоје никакви историјски докази који би потврђивали истрагу потурца, која се наводно десила, према историографији XIX века, 1702. или 1706. године⁶. *Konrad Valenrod* се позива на pagansku prošlost Litvanije XIV века, али лик историјског Valenroda којег помину хронике разликује се од književnog lika. Stvarni Valenrod, majstor krstaškog reda 1391–1393, tokom pohoda na Litvaniju 1392. godine napustio je svoju vojsku pred sam početak opsade Viljnusa, čime je doprineo porazu Krstaša. Mickjevič je svom junaku, majstoru Reda pripisao prikrivene litvanske simpatije, međutim istoričari su karakterisali Konrada kao izuzetno okrutnog neprijatelja Litvanije. Mickjevič je u jednoj biografiji, piše Stefan Hvin, „spojio” biografije nekoliko stvarnih junaka. Ideja o dvostrukim namerama majstora verovatno je izvedena iz biografije drugog lika kojeg pomину izvori. Mickjevič ju je mogao izvesti iz biografije Litvanca Alfa, mladića krštenog u Pruskoj koji je prebivao među Krstašima, a posle pobegao u Litvaniju, pomažući u bekstvu litvanskom Kiejstutu iz krstaškog ropstva⁷. (Radnja Konrada Valenroda odvija se u vreme poljsko-litvanske unije, prijema hrišćanstva u Litvaniji, braka Jadvice i Jagjela, ali o tome nema ni reči u poemi)⁸.

Konrad Valenrod i *Gorski vijenac* sadrže lična iskustva pisaca. Književna kritika i crnogorska tradicija potvrđuju podudarnost književnog lika vladike Danila i Njegoša. U poemi, piše Miodrag Popović – „svuda se oseća Njegošev lični ton” i raspoloženje revolucije 1848. godine. Istorijски gledano, istraga poturica je trajala dugi niz godina, ali je Njegoš dao „tom spontanom procesu mitski karakter” i u njegovoj pesničkoj viziji „borba za oslobođenje od turskog jarma prethodila je srpskoj revoluciji 1804. godine⁹. Karađorđa, simbol srpskog ustanka, pesnik je uvrstio među istaknute ličnosti svetske istorije. Posveta poeme upućena Karađorđu povezuje vremenske poretke, ali je njen sadržaj crnogorska oslobodilačka borba, prikazana kao prelomni događaj u crnogorskoj istoriji¹⁰. *Konrad Valenrod* nastao je u vreme kada je Adam Mickjevič progнан u Rusiju i poetika maske je važan elemenat estetske forme

⁵ Слободан Томовић, Његошев *Горски вијенац*, [u:] *Енциклопедија Његош*, ur. S. Tomović. Ритурa, Београд 2006, стр. 484.

⁶ Живко Андријашевић, Шербо Растодер, *Историјски лексикон Црне Горе*. Padova 2006, 91.

⁷ S. Chwin, *Wstęp*, [w:] A. Mickiewicz, *Konrad Wallenrod*. Opracował Stefan Chwin. Wydanie trzecie. Wrocław-Warszawa-Kraków, s. IX.

⁸ Ibid., s. X.

⁹ Por. M. Popović, *Bonik cetinjski*. Podgorica 1996, s. 79, 86.

¹⁰ Ibid., s. 85.

poeme. Mickjevič je na poemi radio verovatno već 1825. godine, za vreme boravka u Odesi, a nastavio je kasnije 1827. Završeno delo objavljeno je u februaru 1828. godine u Petersburgu. Zbog tih okolnosti mnogi istoričari su Mickjevičevo delo interpretirali biografski, tražeći analogije između načina pesnikovog života u Rusiji i strategije delovanja glavnog junaka. Psihološka iskustva pesnika-izgnanika, piše Stefan Hvin, bez sumnje su uticala na izbor književne forme i problematike *Konrada Valenroda*, ali to nije jedini kontekst koji objašnjava značaj poeme. Mickjevičeva imaginacija koja se razvijala u živom kontaktu sa zapadnoevropskom i ruskom kulturom početka XIX veka išla je putevima zajedničkim za mnoge romantičarske pisce¹¹. Ovde iz očiglednih razloga izostavljam vezu poeme s književnom tradicijom Bajrona, Šilera i Valtera Skota, pitanje izbora forme poetskog romana i veze poeme i njegove aure s tajnim zavereničkim društvima u Evropi. Međutim, ne može se izostaviti ustanak dekabrista (14. XII 1825. godine), jer je imenom „Konrad”, glavnog junaka svoje poeme Mickjevič ukazao na junaka revolucionarne Evrope tajnih saveza, predstavnika idealista-konspiratora, uključujući najznamenitijeg te epohe – Kondratija Riljejeva¹². Mickjevičeva poema, izdata u Rusiji, nosila je podnaslov *Istorijski roman iz litvanske i pruske istorije*, koji je trebalo da sugerise da se delo ne tiče poljsko-litvanskih i poljsko-ruskih odnosa. Pridev „istorijski” situira fabularnu udaljenost od savremenih pitanja, u neku ruku njenu neaktuelnost. Povrh toga predgovor u petersburskom izdanju završen je odavanjem počasti caru, „ocu, brižniku raznih naroda”, u skladu s kasnijom pesmom *Do przyjaciół Moskali*: „[...] jak wąż, łudziłem despotę” („kao zmiya, zavaravao sam despota”) (A. Mickiewicz, cyt. wyd., t. III, s. 308).

3

Legenda valenrodizma često je prikrivala tajanstvene likove, ili moralno dvoznačne, ili one koji balansiraju na granici izdaje, skrivene iza slikovito-romantičarske maske. Junak Mickjevičeve poeme više puta je bio povod za razmišljanje o poljskom nacionalnom karakteru: izdajničkom, lukavom, sklonom intrigama koji ne preže od svih mogućih sredstava u patriotskoj borbi, ili pak naprotiv – viteškom i pravičnom, koji prezire „nedostojne metode”, osvetu i izdaju¹³.

Neizмерно mnoštvo diskursa, opisa i komentara vezanih za Konrada Valenroda svedoče o neverovatnoj snazi Mickjevičevog dela, kao i o karakteru kulture koja se tako dramatično bori za svoje vrednosti – upravo u sudaru s fascinantnim, tajanstveno-maskiranim, dvoznačnim vitezom – ali i stalno promišlja problem opstanka u neprijateljskom okruženju, održanja nacionalnog i moralnog identiteta, određivanja „pravog” i „lažnog” patriotizma¹⁴.

¹¹ S. Chwin, *Wstęp*, op. cit., s. VI.

¹² J. Kleiner, *Dzieje Konrada*. Tom drugi. Część pierwsza. Lublin 1997, s. 94–95.

¹³ M. Janion, *Pośmiertne życie Konrada Wallenroda*. Warszawa, PIW, 1990, s. 8.

¹⁴ *Ibid.*, s. 8–9.

Stih koji je uklonila carska cenzura uvodi nas u suštinu Valenrodove izdaje i njegovih moralnih dilema: „Tyś niewolnik, jedyna broń niewolników - podstępny” („Ti si rob, jedino oružje roba – lukavstvo) (ili stih vraćen u prvom posmrtnom izdanju 1860. god., najverovatnije na osnovu pesnikove izjave: „Tyś niewolnik, jedyna broń niewolników jest zdrada” – „Ti si rob, jedino oružje roba je izdaja”)¹⁵. Otokar Fišer predstavio je vrstu tipologije „paradoksâ izdaje i najviše vernosti” u različitim nacionalnim književnostima. Valenrodizam je po njegovom mišljenju lukavo maskirano ili izdajničko postupanje koje se pojavljuje svugde gde ugnjetavanje neke zajednice, verske ili nacionalne, postaje neizdrživo i gde se u neobično teškom položaju (skoro bezizlaznom) traži poseban način njegovog uništenja. Tada se pojavljuje motiv etički sankcionisane izdaje, tzv. plemenite izdaje, preuzimanje maske protivnika s ciljem da se pobeđi. Junake koji preuzimaju na sebe takvu misiju naziva izdajnicima-izbaviteljima¹⁶.

Valenrodizam i istraga poturica, svaki od njih otvara put ka smrti i uništenju neprijatelja. Razlikuju se po prisustvu maske (individualističkog valenrodizma) i formule kolektivne, lukave klopke (istraga). Drastična veza između gospodara i roba izražena je u *Konradu Valenrodu* dvostrukom maskiranošću. Protiv maskiranog despota rob ne može istupiti s otkrivenim licem, jer bi se izložio brzom i totalnom uništenju. Despot pod maskom mu ostavlja jedinu mogućnost borbe: izdaju i osvetu. Otud: „Ti si rob, jedino oružje roba – lukavstvo”.

Tatjana Bečanović razmatra međukulturne odnose u *Gorskom vijencu* oslanjajući se na (post)kolonijalnu kritiku i piše: „[D]ramski diskurs u *Gorskom vijencu* obeležen znakovima „tuđeg” identiteta. Njegoševa drama otkriva i moćno artikuliše svu onu tenziju i negativnu energiju koja se oslobađa pri sudaru dve kulture, kao i otpor koji pruža ona inferiorna, ugrožena odlučno odbijajući da se potčini jačoj”. [...] U Njegoševoj drami ključna opozicija se uspostavlja između hrišćanskih i islamskih kognitivnih shema i njihovih simboličkih sistema, što će umnogome otežati komunikaciju likova jer ukoliko su spoznajni modeli sagovornika udaljeniji, utoliko će oni teže uspostaviti dijalog. Preuzimanjem islamske vere hrišćani postaju deo druge političke i sociokulturne strukture, potčinjeni su drugim izvorima moći (sultan, vezir, beg, aga, kadija i sl.), pri čemu usvajaju potpuno drugačije kognitivne sheme. Dva suprotstavljena sveta – hrišćanstvo i islam, stoje jedan naspram drugog, podređeni surovim pravilima kolonijalne interakcije, ne susreću se u stvarnoj razmeni, odnosno u transferu informacija [...]”¹⁷.

Zaverenik nije samo Konrad Valenrod, nego i kolektivni junak *Gorskog vijenca* koji diskutuje o izboru postupka. Zaverenici su spremni na žrtvovanje ne samo vlastitog života, nego i vekovima utvrđenih moralnih imperativa. Jer, često je njihov zadatak ubijanje kraljeva, okruženih svetoošću božjih pomaza-

¹⁵ Ibid., s. 18.

¹⁶ Otto Fischer, *Zur Ideengeschichte des „Konrad Wallenrod”*. „Germanoslavica”, Heft 1, 1931–1932, s. 55–76.

¹⁷ T. Bečanović, *Kulturni modeli u Gorskom vijencu*, s. 15–16.

nika. Psihologija ilegale otkriva mučno oscilovanje između moralnog cilja velikih namera i nemoralnosti sredstava koji do cilja vode¹⁸. Dvoboj roba završava se pobedom slobodnog čoveka. Mač arhanđela je doktrina tiranoubice u *Konradu Valenrodu* i *Gorskom vijencu*.

Killing no Murder/ Ubistvo tirana nije ubistvo / parola je čuvenog anticromvelovskog pamfleta polovine veka. *Killing no Murder* nas približava tradiciji velike Francuske revolucije, koja je u središte stavila pojam prirodnog prava čoveka na slobodu. On je bio u totalnoj suprotnosti prema tiraniji, pa i više – obavezivao je na borbu protiv nje¹⁹. Evropsko tiranoubistvo u XIX veku bilo je prisutno i u delatnosti ruskih dekabrista. Odjeci te ideje vidljivi su u Puškinovom stvaralaštvu (pesme: *Sloboda* i *Bodež*).

„Mordercy idą sprzysiężeni, Вином и злобой упоенны,
Winem i gniewem upojeni; Идут убийцы потаенны,
W ich oczach zemsta, w sercu lęk” На лицах дерзость, в сердце страх.

(A. Puszkin, *Wolność*, [w:] *Dzieła wybrane*, t. 1, s. 42).

4

Romantičari su negovali kult časti, a poljski i crnogorski osećaj časti je jedna od najvažnijih nacionalnih osobina. Valenrod je hrišćanski vitez primoran na izbor metodâ borbe koji nisu u skladu s viteškim etosom. Konflikt moralnih normi koje preživljava ima obeležja tragičnog iskustva i gradi komplikovaniju duhovnu situaciju junaka u kojoj se tragizam pojavljuje i u drugim ravnama²⁰. Dilema maskiranog osvetnika kako ga prikazuje Mickjevič, piše Marija Janjon, jeste dilema odstupanja od hrišćanskih i viteških vrednosti, njihovog napuštanja, odricanja, pa čak njihovog gaženja i poricanja. Konrad Valenrod, obožavalac dragih mu ideala koji ulivaju ljubav, istinu, pravičnost i čistotu, posvećuje se laži, lukavstvu, osveti i nasilju. Mickjevičevo delo na taj izuzetni način otkriva rastrzanost između etosa „časti” i etosa „otadžbine”, između viteškog i zavereničkog etosa. U poemi se oštro sukobljavaju viteški ideal i zločinačko lukavstvo, čast i izdaja²¹.

Crnogorski identitet ima neobično jaku tradiciju heroizma, čojstva i časti, ali između njih se odvijaju drugačiji odnosi. Црногорски национални мит израста из епске и херојске патетике – пише Татјана Већановић – коју производи друштвена парадигма, ратничка и племенска, чији је основни етички канон чојство и јунаштво, па се највећи број социокултурних запрека везује управо за тај култ. Дакле, културни модел је у целини подређен чојству и јунаштву, који служе очувању слободе, племена и вере, односно циљева који надрастају индивидуалну егзистенцију, па је у складу с тим, у аксиолошком систему *Горског вијенца* издаја жигосана

¹⁸ Por. M. Janion, *Pośmiertne życie*, op. cit., s. 95.

¹⁹ Ibid., s. 107.

²⁰ S. Chwin, *Wstęp*, op. cit., s. XXXIX.

²¹ M. Janion, *Pośmiertne życie*, op. cit., s. 145–146.

kao najveћи грех²². U crnogorskoj tradiciji rat služi kao sredstvo uspostavljanja kulturnog obrasca u čijem se centru nalazi semantička struktura čojstva i junaštva, kao kulturna i divinizovana. Pošto je ona istovremeno i osnov etičkog sistema, rat koji je neophodan za njeno uspostavljanje, postaje generator moralnih vrednosti čojstva i junaštva, to jest herojskog modela egzistencije kao najuzvišenijeg oblika postojanja²³:

VUK MIĆUNOVIĆ

*Junaštvo je car zla svakojega –
A i piće najslade duševno,
Kojijem se pjane pokoljenja.
Blago tome ko do vijek živi,
imao se rašta i roditi!* (GV, str. 84)

Odluka o ulasku u tajnu misiju povlači za sobom iskustvo tragičnosti u sferi privatnog života. Kako bi spasao otadžbinu, Valenrod mora da uništi vlastitu sreću, mora takođe da uništi sreću žene koju voli (osećaj odgovornosti za unesrećivanje Aldone ne napušta Konrada do kraja). Za razliku od *Konrada Valenroda*, *Gorski vijenac* nema ljubavni siže, a lik Batrićeve sestre koja vrši samoubistvo služi intenzifikovanju radikalizma crnogorske zajednice protiv poturica.

Sušтина tragičnog iskustva je pre svega u tome da Valenrod, kako bi spasio otadžbinu, mora da čini dela koja su po njegovom osećaju nemoralna. Sličnu dilemu ima i vladika Danilo. Konrad Valenrod, kao i vladika Danilo, težeći ostvarenju cilja najviše moralne sankcije, mora izabrati način borbe koji će okaljati vitešku čast (Valenrod) i biće to zločin, kako za Valenroda, tako i za crnogorsku zajednicu. Junaci oba dela biraju način delovanja koji je van granica hrišćanskog etosa borbe, jer kao maskirane potajne ubice zabijaju neprijatelju „nož u leđa”. Valenrod mora ubiti iz potaje, ima „zaklonjeno” lice, što je za njega još bolnije, jer – kako saznajemo – svoju slavu je stekao boreći se otvoreno u turnirima na dvorovima Evrope²⁴.

Uzvišeni viteški etos mora zbog neefikasnosti biti odbačen. Konrad Valenrod se mora uzdići iznad časti i pogaziti (kao i junaci *Gorskog vijenca*) fundamentalne hrišćanske zapovesti. I Valenrod, i vladika Danilo znaju da moraju primeniti metode koje će ih obrukati, jer samo tako mogu postići svoj cilj. Konrad bira „etos maske”, a način realizacije crnogorske zajednice je čitaocima Njegoševe poeme nepoznat. To što se Konrad i vladika Danilo užasavaju primene makijavelističke strategije povezano je s njihovim hrišćanskim duhovnim poreklom.

Konrad Valenrod je bio tumačen kroz prizmu istorizma maske”, jer je delo imalo svoje moralne reperne tačke u stvarnosti Mickjevičevog vremena.

²² T. Bečanović, Semantička interpretacija *Gorskog vijenca*, s. 8.

²³ T. Bečanović, Kulturni modeli u *Gorskom vijencu*, s. 10.

²⁴ S. Chwin, *Wstep*, op. cit., s. XXXIX–XL.

Lik Konrada Valenroda simbolizovala je unutrašnje konflikte koje je generacija Mickjevičevih vršnjaka duboko preživljavala. U to vreme poljsko društvo je postepeno gubilo iluzije o liberalizmu cara Aleksandra I, cara koji je, nakon što je pobedio Napoleonovu vojsku, preuzeo vlast nad novoformiranom Kraljevinom Poljskom, ustanovljenom na Bečkom kongresu²⁵. Već od 1817. godine u Poljskoj nastaju tajne organizacije (Društvo Filomata, Savez slobodnih Poljaka). Postepeno zaverenici postaju svesni da moraju koristiti sredstva karakteristična za oružanu konspiracijsku delatnost. Razmatran je, između ostalog, eventualni atentat na cara za vreme njegovog boravka u Varšavi. Međutim, istovremeno osećaju snažan otpor etičke prirode. Mnogi zaverenici odbacivali su pomisao na ubistvo iz potaje kao dozvoljenu metodu borbe. Povod za dilemu bilo je to što su članovi tajnih društava bili vezani za moralne vrednosti poljskog plemićkog etosa borbe, izniklog iz viteških tradicija. Konflikt koji je tragično preživljavao Valenrod bio je simbolički prikaz dilema koje su karakterisale duhovni život ljudi, primoranih od strane istorijskih okolnosti da pređu u ilegalu, dakle da zamene vojne forme borbe formama zavereničke borbe²⁶.

Apoteoza Valenroda, kao i istrage poturica, jeste apoteoza radikalnog, ustaničkog čina, izražena rečima nakon ustaničkog napada na Belveder, sedište kneza Konstantina, brata careva Aleksandra I i Nikolaja I, carskog namestnika 29. XI 1830. godine: „Reč postade telo, a Valenrod - Belveder”. Poljska tradicija ima distancu prema ideji valenrodizma, koja uopšte uzev nema podršku u društvenoj svesti. Vrlo česti su kritički stavovi prema ideji valenrodizma, jer ukazuju na nepoljski karakter laži i izdaje koje nisu u skladu s poljskim nacionalnim karakterom²⁷.

Suština Mickjevičeve i Njegoševe poeme je pobuna protiv ropstva. To je uostalom neobično važan motiv kulture modernih društava Evrope, posebno onog njenog dela koji je u znaku romantizma, jer nema goreg pakla od ropstva²⁸.

5

Obično se kaže da je pravi rat onaj verski. Verska komponenta, uključujući i poganski element, važan je deo *Konrada Valenroda* i *Gorskog vijenca*. Poturice, odnosno crnogorski živalj koji je primio islam, postali su u očima hrišćanske zajednice deo tuđe zajednice izdajica, povezane s osmanskim Turskom.

Ljuta kletva pade na izroda!
Prokle mati od nevolje sina,
Te knjeginja Ivanbegovića,
Prokle Mara svog sina Stanišu, [...]

²⁵ Ibid., s. XLII.

²⁶ Por. M. Janion, *O genezie Konrada Wallenroda*. „Pamiętnik Literacki” 1956.

²⁷ M. Janion, *Pośmiertne życie*, op. cit., s. 208.

²⁸ Ibid., s. 680.

Staniša je obraz ocrnio,
Pohulio na vjeru Hristovu,
Na junačko pleme Crnojevo,
Obuka se u vjeru krvničku.

Povratak „veri pradedova” mogao bi sprečiti planiranu istragu. Događaji i okolnosti koje su dovele do islamizacije za čitaoce Njegoševog dela su nepoznati. Nepoznata je takođe njihova hronologija, ali slika strukture te zajednice je statična, stabilna, iako je opstanak poturica ugrožen. Prikazani svet Mickjevičeve poeme je vrlo dinamičan, podseća na fabulu senzacionalističko-špijunskog romana. Litvanskog dečaka u dramatičnim okolnostima otimaju nemački vitezovi koji osvajaju Litvaniju. Vođa osvajača, veliki majstor Vinrih fon Kniprod, pokrštava oteto dete, dajući mu ime Valter i prezime Alfa, vodi o njemu brigu, „voli i mazi kao sina”. Dečak se ipak seća učinjene mu nepravde i u srcu gaji mržnju prema „dobročinitelju”. Presudni uticaj na duhovni razvoj deteta vremenom stiže litvanski *vajdelot* koji dugi niz godina živi u krstaškom ropstvu. Taj čovek pobuđuje u Valteru želju za patriotskom osvetom, upućuje ga u metode lukave borbe s Krstašima, upozoravajući istovremeno nestrpljivog dečaka da ne preduzima ništa prerano. Takvo vaspitanje traje dugi niz godina. Međutim, već tokom prve borbe Krstaške i litvanske vojske, Valter, sada već zreli mladić, beži na stranu Litvanaca, vodeći sa sobom i starca. Vođa Litvanaca, knez Kiejstut, ceneći vojne veštine došljaka, poziva ga da živi u njegovom zamku u Kaunasu. Tamo Valter upoznaje kneževu ćerku, lepu Aldonu, s kojom se ubrzo venčava. Međutim, Krstaši ponovo napadaju Litvaniju, sejući pustoš. Litvanskom narodu preti opasnost potpunog istrebljenja. Svestan beznadežnosti situacije, Valter odlučuje da primeni ono što ga je nekad učio *vajdelot*. Napušta Litvaniju i „maskiran” (ne odajući se ko je) stiže na zapad Evrope. Kao štitonoša u sviti nemačkog grofa Valenroda kreće u krstaški pohod na Sveti grob, najverovatnije ubija grofa i preuzima njegovo prezime. Zatim odlazi u Španiju, gde se bori protiv Mavara, učestvuje u mnogim turnirima na evropskim dvorovima. Ovenčan slavom kao jedan od najboljih vitezova hrišćanskog Zapada, pristupa Krstaškom redu i zamonašuje se. Nakon dvanaest godina besprekorne – pretpostavljamo – službe u redu, biva izabran za velikog majstora. Tek tada odlučuje da ostvari izdajnički plan. Kada izbija novi rat Krstaša i Litvanije, predvodi krstašku vojsku tako da dovede do njenog uništenja. Kuje zaveru s neprijateljem Krstaša, vođom Litvanaca, Vitoldom. Zbog svega toga Krstaši su pretrpeli strašan poraz. Verolomnog majstora ipak demaskiraju špijuni tajanstvenog krstaškog suda, koji neko vreme prate njegove postupke i on vrši samoubistvo.

Njegoš je zamišljao istragu poturica za vreme vladike Danila (1697–1735) kao događaj koji se desio poslednjih dana – između 24. i 31. Decembra i za Novu godinu – neke od poslednjih godina XVII veka²⁹. Poema prikazuje snažnu pogansku pozadinu, jer ispod Božića izviruje prastari paganski praznik

²⁹ H. Batowski, *Wstęp*, [w:] Petar Petrović Njegoš, *Wybór pism*. Przełożył i opracował H. Batowski. Wrocław-Kraków 1958, s. LXXXIX.

Vidovdana koji je kristijanizovan. „Istrebljujući poturice na taj dan, junaci se pokazuju dostojni predaka, a iguman Stefan kruniše njihov podvig spomenom slavnih imena, među kojima je i Miloševo, što na mitskom jeziku znači dozi-
vanjem i oživljavanjem duše predaka.

Hajd' otolen, što koješta drobiš!
Dim na Božić, velikoga čuda!
Kako će se svenarodnja žertva bez oblakah dima učiniti?

Miodrag Popović nastavlja: „Ratnici, na čelu sa vojvodom Batrićem, klanjaju se ne samo bogu nego i Božiću, što takođe ide u prilog mišljenju da je Božić ovde supstitucija paganskog božanstva, u konkretnom slučaju boga Vida, čije je praznovanje, po nekim mišljenjima, sa Vidovdana prebačeno na Božić”³⁰.

Igraju se na bjela jata,
kako jata divnih labudovah
kad se nebom vedrijem igraju
nad obrazom svjetla jezera.

Konrad Valenrod, Litvanac „otet u mladosti” kao paganin, nikad nije prestao biti litvanski. Dugo vreme Valenrod je Litvanac koji ne zna dobro litvanski jezik.

Valenrod nije povezan s Litvanijom koja mu je poznata iz neposrednog iskustva. To je veza koja savladava barijeru udaljenosti. Valenrodovi kontakti s *vajdelotom* označavaju kontakt s čovekom koji otelovljuje duhovnu suštinu Litvanije sadržanu u rečima i pesmama³¹.

Valenrod ne čezne za paganskom verom Litvanije. Ne čezne za prijateljima koji tu veru ispovedaju. Strana su mu verovanja i običaji litvanske braće. Litvanski običaji su daleko od njemu bliske hrišćanske vere i moralnosti. Ne želi da prizna da oni koje želi da brani nisu njemu slični³². Litvanac, „otet u mladosti” neće da se vrati veri zemljaka. Konrad je fasciniran evropskom kulturom zapadnog hrišćanstva, a ne litvanskim načinom života. On se od Litvanaca razlikuje ne samo po svojoj duhovnosti, već raspolaže intelektualnom vizijom odbrane naroda koja se ne podudara sa svešću njegove braće. Valenrod i Halban u poemi su „ideolozi” tajne borbe, a ne stihijski predstavnici litvanskog društva. To su ljudi u „maskama” koji deluju tajno kako pred neprijateljem, tako i pred vlastitom zajednicom³³.

³⁰ Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti. Romantizam*. Knjiga prva. Beograd, s. 175.

³¹ S. Chwin, *Wstep*, op. cit., s. LXXII.

³² Ibid., s. LXIII–LXXIV.

³³ Ibid., s. LXXXVI.

Romantičarski individualizam Valenroda, za razliku od individualizma Bajronovih junaka, ne ide ka moralizmu, dakle stavu koji bi u osećaju izuzetnosti „ja” nalazio opravdanje za dela potpuno nezavisna od kolektivnog etosa³⁴. Osećaj zasebnosti i bivanja superiornim čovekom kod Mickjevića je poziv na hiper-moralnost, odnosno da se na sebe preuzmu tako visoke moralne obaveze kojima obični ljudi nisu dorasli.

Duhovna patnja junaka koju oslikava Mickjević potiče od nezasićene, ohole težnje ka superiornosti, ali s osećajem da je na tu superiornost osuđen. Valenrod nije individualistički romantičarski buntovnik koji zbog ličnog ponosa teži da bude iznad gomile, kao što je to slučaj kod Bajrona. U njegovim rečima nalazimo ponosnu, ali i mučnu svest da je osuđen na višu sudbinu – let uvis (metafora „orlovog” leta, uznošenja s „vodoravne livade” visoko „u oblake” pojavljuju se u rečima Aldone koja sanja o duhovnoj veličini). To je svest o teretu dužnosti koja se zbog osećaja misije preuzima dobrovoljno, ali u dužini te svesti pulsira ogorčenost i otpor³⁵.

Junaci *Gorskog vijenca* nisu likovi koje odlikuje romantičarski individualizam, ali mnogi od njih su harizmatični, odlikuje ih čojstvo i junaštvo. Izuzetno čojstvo koje odlikuje Mićunovića, Mandušića i Batrića ne čini ih automatski junacima s obeležjem romantičarskog individualizma. Vladika Danilo je tragični lik i usamljen u svojoj crnogorskoj sredini. Po tim osobinama se izdvaja iz patrijarhalne sredine i približava se romantičarskim likovima.

Značaj događaja kakav je istraga poturica dovodi do toga da se Crnogorci ujedinjuju protiv zajedničkog neprijatelja. Romantičarski individualizam ne ustupa mesto heroizmu crnogorske zajednice koja formira nacionalnu zajednicu prema modernom uzoru, tipičnom za vreme nakon pada prosvetiteljskog univerzalizma. Heroika *Gorskog vijenca* je mnogolika. Ona nije samo na površini poeme. Njegoš se služi i snom da bi otkrio ono najdublje, skriveno u podsvesti junaka. Pred neminovnošću sukoba, na izgled mirni i pribrani, Njegoševi junaci posle susreta s poturicama na skupštini duboko su potreseni onim što osećaju da se mora zbiti. Snovi Obrada i serdara Vukote otkrivaju unutrašnje strahove obojice pred užasom pogibije. Njegoš ispod privida patrijarhalno-plemenske jednoobraznosti, sagleda ljudsku mnogolikost u onome što zovemo narodno³⁶.

Interpretaciju *Gorskog vijenca* je u presudnoj meri odredio akademski priručnik Miodraga Popovića, koji nudi „patriotsko” tumačenje Njegoševog dela. Popovićev stav proističe iz triju pretpostavki. Kao prvo, drama istrage povezana je sa bratoubilačkom suštinom istrage. „Njegoš predstavlja Crnogorce i poturice – konstatuje Miodrag Popović – kao dva različita sveta. On ne skriva njihovu netrpeljivost. Pesnik kroz celu poemu naglašava da su hrišćani i poturčenjaci izdanci istog etničkog stabla. Čitalac ima utisak da su oni, i po-

³⁴ Ibid., s. LXXVII–LXXVIII.

³⁵ Ibid., s. LXXXI.

³⁶ M. Popović, *Bonik cetinjski*, op. cit., s. 89–90.

red svih razlika i međusobne mržnje, u krajnjoj liniji jedan isti svet. Tragika koja izbija iz dubine *Gorskog vijenca* u stvari je i tragika istrebljenja sama sebe". Kao drugo, Popović prikazuje istragu kao vaskrsenje, analogno sa starozavetnim ritualnim žrtvama. „Njegoš ima razumevanje za tragiku Mustaj-kadije i ostalih poturčenjaka, ali uprkos tome, kao deo Otomanske imperije svi poturčenjaci su tama, kuga, sedmogalava aždaja, vražji kot. Tek poslije njihove pogibije doći će vaskrsenje, novo rađanje". Kao treće, estetsku i vaskršnju argumentaciju upotpunjuje romantičarsko-oslobodilačka argumentacija. Poturice su – kako argumentuje Miodrag Popović – zastupnici, „adsko carstvog feudalizma". „Crnogorci svi do jednog, teže idealu slobode i mnogi ginu u borbi protiv tiranije. Otuda je njihova heroika, po svom istorijskom smislu, duboko etička. Heroika je karakteristika i jednog i drugog tabora. Međutim, za Njegoša, etika je, u dubljem istorijskom smislu, samo odlika onih koji se bore za slobodu. Kao žrtve slepe vere u Alaha poturčenjaci služe turskom feudalizmu, mračnoj sili, koja tlači njihov narod. Otuda njihova istorijska uloga nije nimalo slavna niti su oni etičke ličnosti u nacionalno-istorijskom smislu, već samo tragične žrtve svog pogrešnog političkog opredeljenja, a Crnogorci junaci čije se ime plete venac vekova". U takvoj situaciji vladika Danilo je primoran da donese dramatičnu odluku u ime zajedničkog i sveopšteg dobra, u ime „nesrećne sudbine naroda"³⁷. Jer, vladika Danilo ne mrzi inoverce, muslimane, već tursko nasilje nad hrišćanima. Ono budi njegov slobodarski ponos i otpor svakoj tiraniji³⁸:

Vuk na ovcu svoje pravo ima
Ka tirjanin na slaba čovjeka;
Al tirjanstvu stati nogom na vrat,
Dovesti ga k poznaniju prava,
To je ljudska dužnost najsvetija!

Vladika Danilo mora deliti pravdu u ime žrtve prevare, primenjuje aritmetiku krvi koja opravdava izvesne žrtve kao neizbežne, spajajući pojmove „istorijske nužde" i „nužnog zla". Nije slučajno što su ključni likovi *Gorskog vijenca* figurativno povezani s likovima iz Biblije. Vladika Danilo podseća na starozavetnog Jakova, biblijskog patrijarha, nazivanog i Izrailjem (Izrailj koji se „bori s Bogom"), ali i na Mojsija, proroka bez premca (Zp 34, 10 nn). Jakov je oličenje borbe, jer se već u majčinoj utrobi bori s bratom blizancem, što je Gospod objasnio rečima: „Dva su plemena u utrobi tvojoj, i dva će naroda, izaći iz tebe; i jedan će narod biti jači od drugog naroda, i veći će služiti manjem" (Postanje 25, 23). Knjiga Postanja opisuje borbu Jakova s tajanstvenim likom koji je rekao: „Odsele se nećeš zvati Jakov, nego Izrailj; jer si se junački borio i s Bogom i s ljudima, i odoleo si" (Postanje 32, 28). Danilo-Jakov je pokleknuo pod težinom odluke koju mora doneti, usamljen, očajan, predvodnik svog naroda. Kao figura očajanja, jer se „bori s Bogom", predstavlja

³⁷ Ibid., s. 96–98.

³⁸ Ibid., s. 99.

„volju za životom” koja od Gospoda traži za svoj narod jedino blagoslov, odnosno „više života”³⁹. Povezuje misao i delovanje, metafiziku i pragmatiku vlasti koja donosi odluku o budućnosti svog naroda⁴⁰.

„Istragu vidi – piše Miodrag Popović– kao deo istorijske borbe za oslobođenje od Turaka, a sebe kao zatočenika istorije. [...] Vladika Danilo ne rešava pitanje svog, već istorijskog opstanka celog naroda. [...] Danilo smatra da su poturčenjaci toliko postali deo neprijateljskog sveta da im nema povratka. On smatra da putevi ka slobodi vode preko njihove krvi. Ta krv započinje narodno buđenje, borbu za slobodu”⁴¹.

IGUMAN STEFAN

*Pokoljenje za pjesnu stvoreno,
vile će se grabit u vjekove
da vam vjence dostojne sapletu,
vaš će primjer učiti pjevača
kako treba s besmrtnošću zborit!*

.....
*Krst nositi vama je suđeno
strašne borbe s svojim i s tuđinom!
Težak v'jenac, al' je voće slatko!
Voskresenja ne biva bez smrti;*

.....
Slavno mrite, kad mrijet morate! (GV, str. 160–161)

Mickjevičevo delo ima autotematske potke koje kod Njegoša ne postoje. Mickjević otkriva skrivene konflikte između tradicije i kulture i njene etičke poruke, između „ideologa” patriotizma i izvršitelja patriotskih zapovesti. Halban u pesmi upućenoj Konradu i litvanskim izdajicama upoređuje „narodnu pesmu” sa zavetnim kovčegom koji spaja duhovni život bivših i budućih naraštaja. Opstanak usmene tradicije, po Halbanovom mišljenju, doprinosi da narod, iako poražen u vojno-političkom smislu, dalje živi. Neprijatelj nije u stanju da uništi duhovni identitet naroda, to može da uništi samo narod. Zavetni kovčeg tradicije traje dok ga „vlastiti [...] narod ne okalja” (IV 182)⁴².

³⁹ Por. A. Bielik-Robson, *Duch powierzeni. Rewizja romantyczna i filozofia*. Kraków 2004, s. 273. Por. takđe: *Słownik teologii biblijnej. Dzieło zbiorowe*. Red. naczelny X.Leon-Dufour. Tłum. i opr. K. Romaniuk. Pallotinum, Poznań 1990; W. J. Harrington, *Klucz do Biblii*. Przedmowa R. de Vaux. Przeł. J. Marzęcki. PAX, Warszawa 1984;

⁴⁰ Píše o tym szerzej w tekście pt. *Gorski vijenac ili o trajnosti romantičarske paradigme, s posebnim osvrtom na biblijski kod likova*, [w:] Njegoš u ogledima vjekova. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa. „Njegoš, prince-évque et poète – de la montagne au cosmos” održanog 14. i 15. juna 2013. na Sorboni. Uredili S. Anđelković i P.-L. Thomas. Cetinje 2014, ss. 25–40.

⁴¹ Ibid., s. 100–101.

⁴² S. Chwin, *Wstęp*, op. cit., s. LXXXI.

„Gde je kraj pesme? Odmah mi kraj pevaj” (IV 610) – ogorčeni Konrad ponaša se kao da je *vajdelot* sakrio od slušalaca pravi završetak svoje priče, ne želeći da otkrije istinu. Sada Valenrod želi da otkrije čitav, užasavajući sadržaj tog prećutkivanja: „Otpevaću kraj ako se ti bojiš” (IV 613). Dopršetak priče o Valteru-Alfu biće balada *Alpuhara*.

Pre nego što Valenrod otpeva Almanzorovu priču, održaće govor pun bolnog podsmeha u kojem će pokazati naličje patriotskog vaspitanja koje je Halban prećutao. Tako će Mickjevič otkriti skriveni konflikt između nosilaca kolektivnih načela – ideologa patriotizma – i izvršilaca patriotskih zapovesti.

U baladi o Almanzoru eksponirana je pre svega dijaboličnost osvetnika: užasan smeh čoveka u agoniji, čoveka koji smejući se umire pred neprijatelji-ma. Bezmalopoložinu pesme zauzima opis fiziologije umiranja: padanje na kolena, bledilo, modrenje, konvulzije, „teatar smrti”. Valenrod podrugljivo naglašava telesnu konkretnost patriotskog žrtvovanja života, o čemu je pesnik ćutao⁴³.

I pored pobune i unutrašnje rastrzanosti, Valenrod kreće u ostvarenje svoje misije. Motivacija tog čina je komplikovana. Sastoji se od mističke, duboko iracionalne veze sa zemljom, duhovne veze s „idealnom otadžbinom” izvučenom iz legendi i pesama *vajdelota*, veze s porodicom i traumatizma osvete zbog majčine smrti. Iznad svega Valenrodov stav određuje osećaj moralne dužnosti. Kategorički imperativ moralne veličine nagoni junaka da preuzme na sebe odgovornost za sudbinu ugrožene zajednice, čak i ako je to u posebnom smislu zajednica koja mu je istovremeno bliska i „tuđa”, ili u civilizacijsko-kulturološkom smislu, „niža”.

Valenrod u finalnoj sceni poeme upoređuje sebe sa Samsonom, koji jednim potresom ruši stubove neprijateljskog hrama i u njegovim ruševinama gine⁴⁴.

7

Recepcija *Konrada Valenroda* u Poljskoj se bitno razlikuje od recepcije *Gorskog vijenca*. U prijemu Mickjevičevog dela dominirala su na početku dva tipa čitanja: tirtejsko u sredinama koje su se još nadale osvajanju nezavisnosti i konzervativno čitanje u sredini klasičara. Romantičari su čitali delo „romantično”, potpuno prihvatajući patriotsku poruku iz priče o Valenrodu⁴⁵. Predstavnici „klasične škole” videli su u delu opasnost po poljski duhovni život, opasnost kako estetsku, tako i političko-moralnu⁴⁶. Primedbe koje su formulisali klasičari odnosili su se na četiri „greha” Mickjeviča: protiv dobrog ukusa, politički prizvuk poeme, karakter nacionalnog dela i vrednosti Mickjevičevog moralnog uzora⁴⁷. Poraz novembarskog ustanka 1830. godine doveo je do bit-

⁴³ Ibid., s. LXXXIV.

⁴⁴ Ibid., s. LXXXVI.

⁴⁵ Ibid., s. CXVI.

⁴⁶ Ibid., s. CXVIII.

⁴⁷ Ibid., s. CXX.

ne promene u recepciji poeme. U epohi posle ustanka tirtejsko čitanje zamenila je interpretacija koja se koncentrisala pre svega na pitanju moralnog tona glavne ideje poeme. Ta ideja shvatana je na različite načine, ali ipak najčešće kao ideja upotrebe „maske” i lukavstva za realizaciju patriotskih ciljeva. Kategorija valenrodizma postala je tako najvažnija kategorija mišljenja o poemi. Primećeno je da je ideja „valenrodističkog” stava moralno dvoznačna i mogu je upotrebiti Poljaci koji saraduju s okupatorom. Predstavljan je i Mickjevič, paradoksalno drugačije od ranijih interpretacija, kao protivnik valenrodističkog stava⁴⁸. U drugoj polovini XIX veka pojavilo se novo tumačenje valenrodističke poruke, ovoga puta u kategorijama tragizma. „Tragično čitanje” poeme u XIX i XX veku osciliralo je između metafizičkog i istoričkog pristupa tragizmu. U prvom slučaju traženi su izvori tragizma u moralno-egzistencijalnoj situaciji junaka, u drugom je pokušavano prepoznati istorijsko-sociološke pokazatelje tragičnog konflikta prikazanog u poemi⁴⁹.

Divljenje Mickjevičevom delu, ali i velika distanca prema moralnoj poruci poeme vidljiva je i u savremenim priručnicima iz poljske književnosti za srednje škole. U jednom od udžbenika čitamo u autorskom komentaru:

„Poetski roman Mickjevič je iskoristio za uvođenje patriotske teme. I dao je konkretni smisao nedoumicama naslovnog junaka, Konrada Valenroda: bile su one povezane ne samo s njegovim ličnim problemima, nego i s pitanjima moralnog izbora. [...] Mickjevič je u tom delu postavio pitanje, tada veoma važno za Poljake koji su živeli pod carskom vlašću: da li patriotske pobude mogu opravdati izdaju? [...] Valenrod je patio kako bi uništio neprijateljsku moć krstaškog reda, ali čitav njegov život je bio u znaku laži i mržnje. To je prevazilazilo čovekovu izdržljivost. Valenrod se odao pijanstvu, izgubio je veru u vlastito dostojanstvo. Žrtvovao je za otadžbinu više od vlastitog života, jer se preпустиo na milost i nemilost izdaje i zla”⁵⁰.

Sasvim drugačije izgleda recepcija i funkcija *Gorskog vijenca* u crnogorskom (i srpskom) kanonu. Delo je uzoran primer nacionalnog patriotizma i najvažnije delo nacionalnog kanona. „On u sistemu crnogorske kulture funkcionise kao kulturni i kanonski tekst – konstatuje Tatjana Bečanović – čije su semantičke strukture prevazišle granice književnog univerzuma i postale veoma moćno kulturno sredstvo, jer vrednosni stavovi, zabrane i ograničenja, propisani unutar književnog sistema, i danas regulišu ponašanje pripadnika crnogorske socijalne zajednice. Naime, savremeno crnogorsko društvo preuzima vrednosne stavove iz Njegoševog teksta i prihvata ih kao svoje, ne vodeći računa o njihovoj drugostepenoj modelativnoj vrednosti, zaboravljajući činjenicu da oni važe jedino u granicama književnog univerzuma, te da su mržnja i nepoverenje prema drugim kulturama, kao i ksenofobija stvar prošlosti i pri-

⁴⁸ Ibid., s. CXXXVI.

⁴⁹ Ibid., s. CXXXVIII.

⁵⁰ Por A. Kowalczykova, *Romantyzm. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*. Warszawa 1994, s.47–48.

mitivne plemenske svesti⁵¹. *Gorski vijenac* u crnogorskoj književnoj tradiciji nametnut kao kulturni tekst, kao crnogorska Biblija, koja čuva u visokoj meri poetizovanu sliku crnogorske kulture, odnosno egzistencijalne i epistemološke obrasce plemenske zajednice⁵².

Proces dekonstrukcije tog dela je ipak polako počeo. „Kognitivne sheme u *Gorskom vijencu* predodređene su „istinama” iz folklornog teksta i usmene književnosti, odakle stižu „provereni” vrednosni stavovi o Turcima kao krvnicima i o Kosovu kao svetinji. Dakle, aktivirane su, između ostalih, mitske kognitivne sheme, pa u Njegoševoj drami posebne funkcije ima kosovski mit, koji u sebi nosi naslage prastare semantičke snage, što mu obezbeđuje veliki simbolički potencijal, kao i veoma značajne kulturne i kanonske funkcije⁵³.

„Poljsku kulturu odlikuje svojevrsni osećaj tragizma – primećuje Norman Dejvis – koji kulminira u *Konradu Valenrodu*. Ta činjenica je često bila neprimećena. Radi se o tragediji „dveju savesti” koje se ne mogu pomiriti – i treba s njima živeti”⁵⁴. Poljska kultura eksponira mesijanističko uverenje o značaju i ulozi patnje koju izražava Mickjevičeva parola „Poljska je Isus narodâ”. Crnogorska tradicija eksponira značaj crnogorske narodno-oslobodilačke borbe i čojstvo i junaštvo, koji su fundamenti ideje pijemontizma.

Najistaknutiji poljski patrioti često su bili prinuđeni da osciliraju između lojalnosti „dvema savestima”, to se odnosi na Tadeuša Koščuška, Juzefa Pilsudskog, Rišarda Kuklinjskog, Vojčeha Jaruzelskog, Leha Valensu i mnoge druge. Ukoliko bismo period ratnog stanja tretirali kao vreme posebnog iskustva prekaljenosti duha, hrabrosti, ali i moralne nepokolebljivosti, opravdana bi bila mišljenja koja ukazuju na to da nasleđe valenrodizma u to dramatično vreme nije prekoračilo granice književne stvarnosti.

Pesma barda Solidarnosti, Jaceka Kačmarskog (1957-2004) pod naslovom *Modlitwa o Wschodzie Słońca* jednoznačno udaljuje valenrodističku poruku. Tekst: Natanijel Tenenbaum; muzika: Pšemislav Gintrovski

Każdy Twój wyrok przyjmę twardy.
Przed mocą Twoją się ukorzę.
Ale chroń mnie Panie od pogardy.
Od nienawiści strzeż mnie Boże.

Wszak Tyś jest niezmiernie dobro.
Którego nie wyrażą słowa.
Więc mnie od nienawiści obroń.
I od pogardy mnie zachowaj.

Co postanowisz niech się ziścić.
Niechaj się wola Twoja stanie.

⁵¹ T. Bećanović, *Književni tekst i identitet*, op. cit., s. 8–9

⁵² Ibid., s. 9.

⁵³ Ibid., s. 9.

⁵⁴ N. Davies, *Heart of Europe. A Short History of Poland*. Oxford 1987, ss. 180.

Ale zbaw mnie od nienawiści.
Ocal mnie od pogardy Panie.
Svaku tvoju presudu primiću strogu/
Moći Tvojoj ću se povinovati
pokoriti
Ali čuvaj me Gospode od prezira
Od mržnje me sakloni Bože.

Kako presudiš tako će i biti
Moći/sili tvojoj ću se

Jer Ti si bezgranično dobro
koje ne mogu izraziti reči
Zato me od mržnje odbrani
i od prezira sačuvaj ti.

Ono što rešiš nek se ostvari
Neka bude volja Tvoja.
Ali me izbavi od mržnje.

Literatura:

- A. Bielik-Robson, *Duch powierzchni. Rewizja romantyczna i filozofia*. Kraków 2004
- A. Kowalczykova, *Romantyzm. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*. Warszawa 1994, s.47–48.
- H. Batowski, *Wstęp*, [w:] Petar Petrović Njegoš, *Wybór pism*. Przełożył i opracował H. Batowski. Wrocław-Kraków 1958.
- J. Kleiner, *Dzieje Konrada*. Tom drugi. Część pierwsza. Lublin 1997
- K. Rutkowski, *Przeciw (w) literaturze*. Bydgoszcz 1987, str. 105. Bydgoszcz 1987.
- M. Janion, *O genezie Konrada Wallenroda*. „Pamiętnik Literacki” 1956.
- M. Janion, *Pośmiertne życie Konrada Wallenroda*. Warszawa, PIW, 1990.
- M. Janion, *Wobec zła*. Verba, Chotomów 1989.
- M. Popović, *Bonik cetinjski*. Podgorica 1996, s. 79, 86.
- Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti. Romantizam*. Knjiga prva. Beograd.
- N. Davies, *Heart of Europe. A Short History of Poland*. Oxford 1987.
- Otto Fischer, *Zur Ideengeschichte des „Konrad Wallenrod”*. „Germanoslavica”, Heft 1, 1931–1932.
- S. Chwin, *Wstęp*, [w:] A. Mickiewicz, *Konrad Wallenrod*. Opracował Stefan Chwin. Wydanie trzecie. Wrocław-Warszawa-Kraków, s. IX.
- T. Bečanović, *Kulturni modeli u Gorskom vijencu*, Interkulturalnost, br. 07, Novi Sad, 2014, 82–98.
- T. Bečanović, *Семантичке интерпретације*, Pegaz, Bijelo Polje, 2015.
- Живко Андријашевић, Шербо Растодер, *Istorijski leksikon Crne Gore*. Padova 2006.
- Слободан Томовић, Његошев *Горски вијенац*, [u:] *Enciklopedija Njegoš*, ur. S. Tomović. Pitura, Beograd 2006.

*THE MOUNTAIN WREATH AND KONRAD WALLENROD: VENGEANCE
AND MURDER AS ACTS
OF THE ROMANTIC RADICALISM*

Summary

In *Konrad Wallenrod* (1828) and *Forefathers' Eve* (part II and IV, 1822), the representative works by the Polish romantic writer Adam Mickiewicz, there are some traits, which are shared with *The Mountain Wreath* by Njegoš, since both the authors propose a similar vision of literature. As morally obliged to create its own relationship with the world, God, and Man, this literature tends to go beyond its conventional dimensions in order to move from ideas to deeds. The Romanticism was seeking out its foundation in the ideal of great solidarity, which was perceived as a ground for individuals as well as national communities; it was also related to the cult of national and religious traditions. In Poland, the contradiction within these two traditions was resolved, but *The Mountain Wreath* represents the post-Turks' *istraga* namely, the massacre of Montenegrins, who converted to Islam, which was interpreted as a national epoch-making event and beginning of the revolutionary struggle for liberation from the Turkish yoke.

Mickiewicz and Njegoš had to face the theme of vengeance, which – as occurring outside the realm of Christian morality – was a real challenge. *Konrad Wallenrod* and *The Mountain Wreath* prove, therefore, an essential paradox, according to which literature sometimes turns into politics, and politics finds its explication in literary works.

The Wallenrodism's legend was often concealing its mysterious characters as morally ambivalent, or balancing on the border of betrayal, who were obscured by the picturesque-romantic mask. The Wallenrodism and post-Turks' *istraga* take into consideration the problems of death and annihilation the enemy. What differs these two works is the mask's presence (referring to the Wallenrodism's individualistic dimension), which does not appear in the formula of collective insidious ambush (*istraga*), presented by Njegoš.

The Romanticism's representatives attached great importance to sense of honour, which was regarded as the one of most essential elements of Polish and Montenegrin national characteristics. Wallenrod is a Christian knight, who was forced to choose methods of struggle, which turn out to be in the conflict with the knightly ethos. The Montenegrin identity, on the other, is equipped with a very strong tradition of heroism, bravery, and honour, regulated, however, by some other relations. The essence of the tragic experience consists above all in the presence of the immoral act, which must be undertaken by Wallenrod to save his country. A similar dilemma determines the actions of the ruler Danilo from Njegoš's work. The apotheosis of Wallenrod and *istrage poturica* are a glorification of the radical

insurrectionary deed, since the protest against slavery belongs to the crucial issues elaborated in Mickiewicz's and Njegoš's works.

The Polish reception of *Konrad Wallenrod* differs significantly from the interpretation of *The Mountain Wreath*. The unquestionable admiration for Mickiewicz's works is marked by a great distance towards the moral message of the poem, which is still discussed in the contemporary interpretations of Polish literature. In the Montenegrin (and Serbian) literary canon, the work of Njegoš's work remains a model manifestation of the national patriotism, and a hallmark of their national literature.

Keywords: *Konrad Valenrod*, *The Mountain Wreath*, betrayal, vengeance, murder, romanticism.

Габријела ШУБЕРТ

Универзитет Фридрих Шилер, Јена
gabriella.schubert@gmx.de

У БИЈЕГУ ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ. ГЕРХАРД ГЕЗЕМАН О ЦРНОЈ ГОРИ, СВЕТОМ ПЕТРУ, КРАЉУ НИКОЛИ И „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

Мој допринос је посвећен запажањима чувеног њемачког слависте и познаваоца Јужних Словена, Герхарда Геземана, о Црној Гори за вријеме Првог свјетског рата. Он је био наставник њемачког језика у Београду кад је избио Први свјетски рат. 1915. године је био принуђен да крене у повлачење од напада Њемаца са српском војском преко Црне Горе и Албаније. На обали Албаније је успио да се укрца на један брод и врати у Њемачку. Своје ратне доживљаје описује у књизи *Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915. und 1916*, Минхен 1935. (српско издање: *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984). У Геземанов ратни дневник је укључен дужи одломак посвећен Црногорцима, њиховим обичајима, Светом Петру, Краљу Николи као и „Горском вијенцу“.

Кључне ријечи: Герхард Геземан; Први свјетски рат; ратни дневник; Свети Петар; Краљ Никола; *Горски вијенац*.

Герхард Геземан је један од најистакнутијих њемачких слависта двадесетог вијека који је цијели живот посветио народном стваралаштву и културама Јужних Словена. Његова жеља је била да настави улогу коју су некада, у првим деценијама 19. вијека играли Гете, Талфи, Јакоб Грим и други као посредници Јужних Словена. Захваљујући њима су Њемци у то вријеме више него икада били обавијештени о балканским Словенима.

Лични и научни развој Герхарда Геземана

Герхард Геземан се родио 1888. године у Лихтенбергу у Њемачкој, у једној учитељској породици. Послије завршетка гимназије студирао је класичну филологију, германистику, индологију и славистику. Докторирао је германистику да би се послје искључиво посветио славистици. Путујући кроз јужнословенске земље упознавао је културу и књижевност народа. Временом је израстао у истраживача свјетског ранга. Већ у студентско вријеме почео је интензивно да се бави јужнословенским епским пјесмама. Као што сам пише у свом раду „Бјекство“ из 1935. године, знао је на хиљаде стихова напамет. Народној поезији је приписао биолошки значај; уп.:

„Епска пјесма је за динарски народ била управо биолошки важна: његовој несрећној историји дала је смисао, утјеху и наду у боља времена пропагирајући херојско стрпљење и борбеност, дала му је потребно самооправдање, самопоштовање а тиме и самоодржање. А поврх свега тога још и ово: храброст и основе за модеран књижевни језик.‘ Имајући то на уму може се с правом рећи да је народни епос Библија југословенског народног духа [...]“.¹

Рано је уочио опасност од изумирања те поезије. Да би то предупредио, позвао је, између осталог, једног црногорског гуслара у Берлин и снимио двадесет грамофонских плоча са пјесмама у његовом извођењу. Геземан је по угледу на Вука Караџића често путовао и вршио теренско истраживање. Често је због тога боравио у Црној Гори. Сматрао је да је живо излагање народног пјевача на лицу мјеста свакако важније него филолошко-историјска анализа писаних извора. Скупљао је у Црној Гори народне приче, превео их на њемачки језик и објавио у зборнику 1935. године под називом „Јунаци, пастири и хајдуци. Црногорске народне приче / Helden, Hirten und Hajduken. Montenegrinische Volksgeschichten“. Његов циљ је био да

„још једном пренесе једно истински народно стваралаштво, које не посједује само високу умјетничку вриједност преображену Хомеровим сунцем, него – по овоме чак и превазилази еп – води директно у срце и биће једног непознатог народа.“²

Геземаново главно и најважније научно дјело, међутим, представља књига „Црногорски човјек. Прилог историји и карактерологији патријархалности / Heroische Lebensform. Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität“, које је у њемачком оригиналу објављено 1943. а у пријеводу 2003. године. Књига је проширена верзија дјела које је настало 1933/1934. године на Њемачком универзитету у Прагу а о коме рецензент Џон Браун Мејсон пише:

„Књига представља прави рудник злата за студенте племенске и националне психологије, историчара културне историје и књижевности као и за социолога. [...]“³

О овом раду, у коме се опширно описују живот, социјална организација и дух црногорског сеоског становништва, у науци се много писало,

¹ Gesemann, Gerhard: *Gesammelte Abhandlungen* 1. 1. Die russische Literatur, 2. Südslavische Volksdichtung. Neuried 1981 397. Њемачки цитати су у овом прилогу преведени ауторком.

² Gesemann, Gerhard: *Helden, Hirten und Hajduken: montenegrinische Volksgeschichten*. München 1935: 135.

³ Brown Mason, John (1936): [Рецензија] *Der montenegrinische Mensch*. American Sociological Review vol. 1, No. 4/1936: 690–691, овдје 691.

тако да сада о томе не мора бити ријечи; у сваком случају, та књига је један доказ више о томе колико је Геземан познавао и цијенио Црну Гору и Црногорце. Кад се она појавила, Геземан је имао 47 година. У Црној Гори је, као што је горе поменуто, већ и раније боравио вршећи теренски рад; али први пут је упознао ту земљу након свог доктората – под најтежим и мучним условима, у Првом свјетском рату. У то вријеме је имао 27 година и налазио се на почетку своје научне каријере. Прича о томе почиње у Београду, 1914. године.

Геземан у Београду

Геземанова одлука да након доктората студира славистику у Србији, није наишла на одобрење његових професора; савјетовали су му да то не ради пошто ће имати велике проблеме са Србима. Али Геземан се није поколебао у својој одлуци и 1914. долази у Србију да би студирајући радио и као наставник њемачког језика у Првој мушкој београдској гимназији.

„Духовни трагови Хердера, Грима, Гетеа и Ранкеа“, тако почиње Геземанов син Волфганг свој коментар о боравку свог оца у Србији, „одвели су мог оца на готово сумњиво авантуристички начин 1914. у Србију гдје је на изнадан начин стјекао истраживачко искуство.“⁴

Почетак његове наставничке каријере био је отежан чињеницом да је његово знање језика почивало на познавању јуначких пјесама. О томе пише:

„Нисам умео још ниједну реченицу да саставим правилно српски. Знао сам промене именица и глагола и осим тога неколико стотина српских десетераца напамет, али са ‚Мили боже, чуда великога! Вино пије Краљивићу Марко, рано пије у свету недјељу...‘ нисам се могао појавити пред ученицима.“⁵

Захваљујући његовој психолошкој умјешности и сналажљивости ипак је постигао свој циљ, тако да су његових 70 ученика на крају године успјешно положили њемачки језик. У Београду га је затекло избијање Првог свјетског рата. Као цивилни заробљеник српске државе био је принуђен да 1915. крене у повлачење пред Њемцима са српском војском и да је прати као болничар преко данашњег Косова, Црне Горе и Алба-

⁴ Gesemann, Gerhard: *Germanoslavica: Geschichten aus dem Hinterhalt: 5 balkanische und eine Prager Novelle aus dem Nachlaß*; Kommentar, Lebensabriß und Schriftenverzeichnis erstellt von Wolfgang Gesemann. Frankfurt a.M. [u.a.] 1979: 111.

⁵ Геземан, Герхард: *Са српском војском кроз Албанију 1915-1916*. Београд 1984: 39. Напомена: Цитати из ове књиге преузети у оригиналу, у еквици.

није до албанске обале. Тамо је 1916. године успио да се укрца на један брод и врати у Њемачку преко Швајцарске.

Бјежанија

Своје мучне ратне доживљаје описује у својој књизи „Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915 und 1916“ која је изашла 1935. године у Минхену и 1984. године у Београду у пријеводу Радослава Меденице под насловом „Са српском војском кроз Албанију 1915–1916.“⁶ Књига је посвећена Јовану Цвијићу, човјеку, коме је – како Геземан пише:

„највише захвалан за оно што је највише и најбоље у мени: просветљено срце и саосећање и разумевање за један туђи народ.“⁷

Записи у дневнику почињу 1. новембра 1915. у Ибарској клисури код Краљева. Повлачење пред надолazeћом њемачком војском Геземана води у Косовску Митровицу, преко Косовског поља, Призрена, кроз Црну Гору, пријекно Подгорице, Скадра до Драча. Бјекство ја значило вишенедељни ход на непознатом, брдовитом и опасном терену пјешке, путовање кочијом или као слијепи путник на камиону и то у хладноћи, у гладном и болесном стању. Геземан очајно пита себе:

„Дича је зима. Где да преноћим? Где могу да се завучем и склоним од хладноће, од ових црних сенки што све гутају, од ових високих зидова, од тамних улица?“⁸

Већ на почетку је оболио од тифуса. Пише о томе колико је паћенички збјег промијенио људе, да се сваки бори за себе а ипак је дио прљаве, збуњене гомиле. И српска војска више није имала илузију и одавно је изгубила вољу за борбом. Пут није водио директно према зацртаном циљу већ је било неопходно заобилазити градове које су освојили Њемци и места гдје су разбојници нападали путнике. Геземан о томе између осталог пише:

„Према Подгорици воде од Пећи два пута. Један иде долином северно од Проклетија преко варошица Плава и Гусиња. Али Арбанаси из Пећи упозоравају нас на опасност од њихове тамошње сабраће. Кажу да су опаки разбојници и велики непријатељи Срба. Остаје нам, дакле, само пут преко планине и кроз Руговску клисуру према варошици Андријеви-

⁶ Исто.

⁷ Исто: 108.

⁸ Исто: 78.

ци. Пут је веома тежак али води преко чисто црногорске територије, тако да смо сигурни од препада.“⁹

Једино су епска поезија и јуначке пјесме могли Геземану пружити утјеху и снагу у његовим мукама вишемјесечног марша пјешке усред зиме – штавише, пролазећи поред мјеста поменутих у јуначким пјесмама, још интензивније је осјећао дух те народне поезије. Његов пут су такореди пратиле пјесме као што су „Почетак буне против дахија“ или „Пјесма о младом Мустај-бегу“. Све ове пјесме је унио у своје ратне биљешке. У једној војној болници је чак имао прилику да чује добре гусларе. Међу тридесетак рањеника било је добрих извођача који не само да су знали старе пјесме већ су умјели да импровизују на сваку постављену тему као што је политичка ситуација у Србији или у Њемачкој. Неке потресне пјесме су Геземана дирнуле до суза. Пише:

„Наравно, ако се пореде са некадашњим врхунцем јуначког пјевања, ово су све само остаци, мрвице, умјетнички не увијек значајне, али дух је још увек жив и зато и ове пјесме још живе.“¹⁰

Упркос зимским температурама и несрећном сплету околности Геземан је налазио времена да обиђе манастире, манастирска гробља и цркве, а неки пут је и имао срећу да ужива гостопримство мјештана и да прати њихове породичне обичаје, између осталог, култ предака и светитеља. Геземана оловљавају са „Ђеро“ или „Ђерасим“, именом које је изведено од Серафим. Он се, како сам каже, одавно одрекао да сриче своје име „у његовој германској тврдоћи“ јер много људи нису могли правилно изговарати име „Герхард“, а име Серафим – тако је некад објаснио пјесник Сима Милутиновић Сарајлија Вилхелму Герхарду, преводиоцу јужнословенских народних пјесама – у ствари је „швапско“ извртање Герасима.¹¹ Василије Ђерић, београдски професор старогрчког језика и књижевности, кога је случајно срео приликом пјешачења кроз Метохију, постаје Геземанов пратилац на даљем путу.

Код Црногораца

Када су у повлачењу стигли иза моста код Ђаковице су их примили црногорски полицајци који су избјеглицама набављали смјештај и распоредили их и смјестили код различитих породица и у јавним зградама. Њихова организација, „ред и дисциплина“, с обзиром на непрекинуту ризику избеглица, задивљује Геземана; пише: „Сада се осећам збринут, сада сам код куће, сад сам ја у Прусској.“¹²

⁹ Исто: 101–102.

¹⁰ Gesemann, Gerhard: *Gesammelte Abhandlungen ...*: 230.

¹¹ Геземан, Герхард: *Са српском војском ...*: 93.

¹² Исто: 89.

Геземана упућују у једну црногорску породицу гдје га дочекују као часног пријатеља. Домаћин му излази у сусрет и љуби га у образ, а женски чланови породице му љубе руку. Геземану је то непријатно али знајући породичне обичаје Црногораца ипак то дозвољава. Затим сликовито описује како се прије јела наздравља, прво сваком посебно, а потом и цијелокупном народу, а највише у част Светог Николе, заштитника породице. Домаћин истиче да ће гост донијети срећу у кућу. Потом се моли за читав народ и моли Бога и светитеље да Србима поврати Косово које им је три године раније након пет стотина година проливених суза и крви враћено па опет узето. Обећавају „да ће нас поучити наша судбина и да ћемо бити стрпљиви у нашим патњама и сачувати нашу наду, и да нас непријатељи, ако стигну овамо, неће предати Арнаутима за освету, него да нас оставе на нашим огњиштима, ...“¹³

Након здравице домаћина ред је на Геземана да изговори здравицу. Он у вези са тим даје на знање читаоцу да није патријархалан и да не припада неком црногорском племену као његов домаћин који може на прсте да изређа своје претке унатраг све до времена Косовске битке. Он може да наброји своје претке најдаље до прадједе чијег имена се још сјећа. Геземан се ипак показао умјешним и достојним и рекао неколико реченица у част Светог Николе, иако Свети Никола није његов породични патрон, раније је слушао многе здравице у другим породицама посвећене светитељима-заштитницима и њиховим дјелима.¹⁴

У Андријевици

Успињање Геземана и његовог сапутника преко планине, затим кроз Руговску клисуру према варошици Андријевици почело је 26. Новембра 1915. године. Пут је био веома тежак али у исто вријеме и интересантан јер се овдје налазе гробови старосрпских угодника: Арсенија I, Саве II, Никодима, Јоаникија II, Јефрема, Спиридона, Саве IV, а поред њих у другој цркви Саве III, хагиографа Данила па и Јевстатија и патријарха Макарија, брата везира Мехмеда Соколовића. Тада су Геземан и Ђерић преноћили у једној кућици црногорског резервног официра. Сједећи у једном ћошку, Геземан пише:

„Ни пун сат ме хладноћа није пустила да спавам. Напољу је снег падао целу ноћ.“

Следећи дан су наставили пут преко снијега узбрдо, уз неописиве муке, до врха брда Чакор и потом опет низбрдо, клизајући и падајући у рупе или гротло. Геземан је био на граници својих снага. Пише:

¹³ Исто: 92–93.

¹⁴ Исто.

„умор ме свлада; тако је необично слатко лежати уморан у снегу, кад свест почиње да се губи као каква далека музика. Бели покривач се приљуби уз читаво тело, на прагу између јаве и сна јављају се пријатне слике: јелове шуме и зелене ливаде, неколико мрких крава на потоку ...“.¹⁵

На крају стижу у село Велику. Одатле иду даље у Андријевицу. Тамо су Геземан упутили у једну гостионицу гдје

„влада једна висока строга жена тамне пути, око четрдесет јој је година. Носи прикладну црногорску женски ношњу; корача достојанствено као каква краљица, главу држи као да носи свети путир на црним тешким вртицама сплетеним у венац и умотаним око црвене капице.“¹⁶

Сједећи у гостионици и гледајући Црногорку, Геземан размишља о црногорским женама и дјевојкама, код којих је Јован Цвијић открио „динарску тугу“, урезано „на тврдом, мудро и мирном челу и у таласима истурених вјећа“. Сјећа се Црногорки које стојећи на гробу својих палих мужева, браће или синова и наричу тужбалице:

„једнолике, неумољиво продорне исковане осмерце са потресним жалобним рефреном после једног или два стиха, док људи немо стоје.“¹⁷

Геземан је задивљен упечатљивом способношћу ових жена и даље објашњава:

„Није довољно да је некој жени срце пуно јада да би свој доживљени бол могла непосредно и да уобличи у ову потресну ритмику, не, и јадиковање се мора учити, учити као и певање јуначких песама. ... и то је заиста страшна, спартанска помисао: да се и у јадиковању мора имати искрства.“¹⁸

Геземан даље, између осталог, помиње да је у разговорима са људима у Црној Гори добио утисак као да они немају изразито државног и црногорског националног осјећања. Све ово Геземан пише у хану Царевиха уз огњиште и свјетлост луча – који је први пут у животу видио. Комодитета у хану нема. Геземан пише:

„Спавамо са још шездесетак особа у хану на поду од утабане земље, по столовима и клупама поред зида. Ваши миле по мени као наоружана војска.“¹⁹

¹⁵ Исто: 106.

¹⁶ Исто: 107.

¹⁷ Исто: 108.

¹⁸ Исто: 108–109.

¹⁹ Исто.

О Светом Петру Цетињском

У конаку Лијева Ријека гдје се Геземан налазио 29. новембра, случајно је слушао расправу између једног православног Црногорца и сељака богомољца који су се подмијавали православним свецима пошто за светитеље само признају апостоле. Богомољци у овој расправи извлаче дебљи крај јер нису могли да се супротставе општем поштовању Светог Петра – владике Петра I Петровића и претходника црногорског владике и пјесника Петра II Петровића. Један Црногорац се укључио у разговор:

„Даба вам тај ваш свети Петар из Рима! *Наш* свети Петар је и моћнији него онај римски. Римски се три пута одрекао Господа а наш свети Петар ниједном. Зато је три пута светији од њега. А моћнији? Сигурно је и моћнији. Јесте ли читали или у цркви слушали да је римски Петар могао да *проклиње!* Не. Ето вам! Наш свети Петар је могао да прокуне и његове кетве се још и данас испуњавају на унуцима и потомцима.“²⁰

Геземан који је само знао за римског Светог Петра и био је зачуђен и замолио је присутне да му објашњавају све у вези са Светим Петром, односно владиком Петром I. Опширно пише о заслугама тог светог црногорског владара за измирење црногорских племена и о вјеровању људи у његове чаробне, магијске способности које су имале више дејства него судско кажњавање. Примећује, међутим, и скептицизам младих према овом вјеровању. Цитира једног младог Црногорца који каже:

„Ја мислим да су Марко Краљевић и Милош Обилић више свеци него какви Захарији и Макарији, нарочито Милош, који је умро као мученик, као и кнез Лазар. У сваком случају они су ми милији него Свети Петар у Риму.“²¹

У Подгорици

Геземана и његовог друга су возили фијакерима из Лијеве Реке у Подгорицу. Тамо су се прво смјестили у хотел „Европа“. Да преброде своју доколицу, посјетили су стари римски град Дукљу, град који је назван према цару Дуклијану односно Диоклецијану. Овдје се налазе рушевине палате цара Дуклијана који се ту родио и према ријечима једне старе жене која је међу рушевинама чувала своје овце, „после смрти је открио шта је заправо био: демон који је за свога људског живота наступао у обличју цара.“²²

²⁰ Исто: 112.

²¹ Исто.

²² Исто: 119.

Ђерић додаје на то да Дуклијан није био било какав демон него сâм сатана, господар мрака, непријатељ бога свјетлости. И пита Геземана: „Па ваљда се сећате шта о њему стоји у Вуковом *Рјечнику*?“²³ Геземан каже шта је прочитао код Вука а Ђерић му на то узвраћа:

„Да, свога Вука носите у глави, али још не погађате краткоузлазни акценат на имену Дуклијан. Мораћемо још да увежбавамо српске акценте.“²⁴

Након тога, Ђерић је сједећи на једном камену почео да рецитује – у присуству пастирке и њених оваца – стару гусларску пјесму о цару Дуклијану и Јовану Крститељу коме Бог допушта да се криво закуне да би надмудрио ђавола и одузео му круну коју је овај украо са небеса да би на тај начин спасио цијело човјечанство. И као да се нису усред хладног децембра и збјега налазили међу рушевинама него негдје у кабинету научника, Геземан и Ђерић започињу расправу о правом броју акцената преузетих из индогерманског.

Старатељство за избјеглице је Геземану и Ђерићу нашло једну собу у Подгорици гдје је прије њих становао руски посланик. Геземан стално излази напоље, сједи на камену испред једне црквице у византијском стилу, држи свеску на кољену и пише. Ситуација избјеглица је постала све драматичнија: Битољ и Призрен су пали, њемачки генерал-фелдмаршал Макензен је телеграфисао да је поход против Србије завршен. Бугари се налазе у Дечанима, а Аустријанци северно од Андријевице. Њихови напади на Ловћен су још узалудни али црногорска влада је већ спремна за одлазак. Избјеглице морају да и даље остану у Подгорици, пошто су стигле ужасне вијести о мукама и невољама оних који су са војском ишли кроз Албанију: причају о препадима Албанаца из засјезде на војнике и избјеглице, о ноћном пљачкању мртвих тјелеса, отимању жена, девојака и дјеце.

О Краљу Николи

У сљедећем одломку Геземан извјештава о свом сусрету са Краљем Николом који га је дубоко импресионирао и у исто вријеме разочарао; пише:

„Он ме потресао, тај препредењак, тај овејани лисац. Не верујем му више ни речи, али док је говорио веровали смо му сви и плакали као деца.“²⁵

²³ Исто.

²⁴ Исто: 120.

²⁵ Исто: 124.

За краља Николу каже да је „висок, достојанствен старац у живописној народној ношњи, са скупоченим револверима на широким и с црногорском капицом на глави. Испод густих белих веђа блеште два оштра ока соколова. Краљ, сељак, ратник, државник, послован човек, администратор, глумац, песник – то је ипак много за једног човека. Говори српски тако лепо, чисто, сликовито, како сам ретко чуо од кога. Његове речи продиру дубоко у срце. Звук његова мужевног топлог гласа и његови мирни покрети одају краљевску достојанственост.“²⁶

Краљ Никола се обраћа скупу и држи страствен говор о јунаштву и трпљењу у једној борби која је већ постала бесмислена. Геземан цитира његове ријечи патриотске реторике; уп.:

„А ви, моји Црногорци, народе мојих црних брда, знајте: ако можда и будем приморан да своју столицу премештам из старог завичаја, са једног брда на друго, остаћу међу вама и моје очи ће бити над вама и вашим јуначким борбама, моји сиви соколови...“²⁷

Геземан његовом цитату додаје: „Не знам шта је још све причао. Сузе су нам навирале у очи.“²⁸

О Горском вијенцу

Да не би потпуно пропао под мучним условима збијега или, као што се дешавало другим избјеглицама, сишао с ума, Геземан у Подгорици купује *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша и забавља се са текстом на сунцу, испод једног чемпреса. Ђерић му је на најљепшим мјестима чак исписао акценте. Читање Његошевих стихова му је било нека врста хране у једној граничној ситуацији кад је већ осјећао почетак логорске болести, читање му је надокнадило губитак снаге потребне за даљи пут. Пажљиво чита *Горски вијенац*; жели да у тим мудростима пронађе снагу за пут, прије свега у оним стиховима који га у његовом тешком избјегличком стању посебно дотичу.

У извештају цитира у њемачком пријеводу „неколико изрека из Библије хероизма, мало животворног пића из овог вијенца гора“ као на примјер

„Борби нашој краја бити неће
До истраге турске, али наше.
Нада нема право ни у кога,
До у бога и у своје руке;

²⁶ Исто.

²⁷ Исто: 125.

²⁸ Исто.

Надање се наше закопало
На Косово у једну гробницу.
У добру је лако добар бити –
На муци се познају јунаци.²⁹

У исто вријеме признаје да су ови стихови у ствари непреводиви на страни језик и једино их може превести скромном прозом али да су и онда они још сувише лапидарни и требају објашњења.

У тим тренуцима размишља о Његошу који на њега дјелује необично са капом на глави и у народној ношњи, с револвером за појасом, умјесто да буде у мантији и с камилавком. Он је по Геземановим ријечима „као први готово већ световни владалац, ископао гроб самовољи и партикуларизму племена, али им и испевао погребну песму. И какву песму! У стиху и стилу народне епске песме – али није еп; разговори и дијалози јунака, туробна кола народа као трагични хорови – али није драма. Једноставно речено: класични, национални спев Срба као што је Вилхелм Тел Швајцараца; као ни Тел, ни Горски вијенац није историја него предање, дакле, осмишљавање историје, и зато истинитији од сваке историје: Бартоломејска ноћ пре две стотине година која је ова брда очистила од потурчењака. ...“³⁰

Из *Горског вијенца* Геземан, затим, посебно истиче стихове:

„Без муке се пјесна не испоја,
Без муке се сабља не сакова;
Јунаштво је цар свакојега
А и пиће најслађе душевно,
Којијем се пјане поколења.
Благо томе ко довијек живи!“ (стихови 603–608)³¹

Колико је Геземан разумио финоће Његошевог језика, показује његово објашњење ових стихова; пише: „без муке се пјесна не испоја“ значи да без јуначке невоље не би било ни јуначке пјесме и нема потребе да се кује ваљана сабља ако човјека не притискује јуначка нужда. Правилно објашњава исто тако стих „Јунаштво је цар зла свакојега“ који је у прошлости од многих погрешно тумачен у смислу да је „јунаштво велико зло“³². Геземан правилно указује на то да јунаштво савлађује свако зло и

²⁹ Исто: 127.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² Тако између осталих Стјепан Митров Љубиша, 1868. године и Јохан Кирсте, 1886. Године као и Милан Решетар 1890. године. Послије појаве Кирстеовог превода Светислав Вуловић је први кориговао ову интерпретацију. Указао је на то да је значење тог стиха заправо супротно, односно да је јунаштво та висока врлина која упркос свим незгодама побјеђује. Уп. Његош, Петар Петровић: *Горски вијенац/Луча микрокозма*. Белешке и

да је хероизам најбоље душевно пиће којим се генерације наслађују и да је зато благо оном чије име из јуначких пјесама прелази у сјећање потомства односно у вјечност, јер

„Имао се рашта и родити:
Вјечна зубља вјечне помрчине
Нит' догори нити свјетлост губи.“ (стихови 609–611)³³

За говорника њемачког језика ти стихови су тешко разумљиви али Геземан и њих са великим сензибилитетом објашњава у том смислу да слава јунака остаје и послје његове смрти и према томе је имао ради чега да се роди. Читајући ове Његошеве стихове, Геземан види паралелу са пјесништвом великог њемачког пјесника Фридриха Шилера и цитира његове стихове.

У следећем одломку Геземан обраћа пажњу на разговор Црногораца са главарима потурчених земљака које је владика Данило позвао на скуп. Цитира у њемачком пријеводу химну Мустај-Кадије на Стамбол и потом одговор сердара Вукоте у коме се жали на невољу и несрећу које су проузроковали Османлије Црногорцима:

„О Косово, грдно судилиште,
Насред тебе Содом запушио!“ (стихови 987–988)³⁴,

а после тога утјешне ријечи Вука Мићуновића о „момцима прсих ватренијех“, који су „жртве благородне да прелазе с бојнијех пољанах у весело царство поезије“ (стихови 989–1005).³⁵

Геземан осећа туробно расположење и трагични хероизам јунаштва које посебно долази до изражаја у дугом монологу игумана Стефана који се завршава речима:

„Нико срећан а нико довољан,
Нико миран а нико спокојан;
Све се човјек брука са човјеком –
Гледа мајмун себе у зркцало.“ (стихови 2517–2520)³⁶

објашњења, написао Видо Латковић. Београд 1975: 223. (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша IV изд., књ. трећа).

³³ Слично је велики римски пјесник Хорације мислио о свом пјесништву кад је у његовој оди III 30,1 писао: на своје пјесничко дјело кад је писао „Подигао сам споменик трајнији од бронзе (лат. Exegi monumentum aere perennius) и тиме ће послје његове смрти ипак нешто преживјети, неће сав умријети (лат. Non omnis moriar)“.

³⁴ Геземан, Герхард: *Са српском војском ...*: 130.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто: 131.

Геземан закључује: „сав овај живот, сва ова природа остају несхватљиви. Сунце час гаји живот на земљи, час спржи оно што је јуче гајило:..“³⁷

Филозофско промишљање и навођење стихова провлачи се кроз цео Геземанов опис збјеге. Дубоко осјећа њихову срж и спаја их са сопственом патњом и патњом српске војске. Објашњавајући ријечи игумана Стефана, описује и своју ситуацију; пише: „Како год било, човек има само две дужности: да брани своју физичку и своју моралну егзистенцију. ... Једино што човек има у овом туробном животу јесте: часно име. Ако то стекне, имао се рашта родити.“³⁸ Завршио је своју анализу стиховима:

„Славно мрите, кад мријет морате! / Ваш ће примјер учити пјевача / Како треба с бесмртношћу зборит“

и задивљујућим исказом: „Права херкуловска мисао. То је могао рећи и Шилер.“³⁹

Из Геземанове књиге се сазнаје да су он и Ђерић напустили Подгорицу 10. децембра стигавши до дереглије на Скадарском језеру која их је одвезла даље. Али тиме није била завршена њихова очајничка патња.

Литература:

- Brown Mason, John (1936): [Рецензија] *Der montenegrinische Mensch*. American Sociological Review vol. 1, No. 4/1936.
- Геземан, Герхард: *Са српском војском кроз Албанију 1915-1916*. Београд 1984.
- Gesemann, Gerhard: *Germanoslavica: Geschichten aus dem Hinterhalt: 5 balkanische und eine Prager Novelle aus dem Nachlaß*; Kommentar, Lebensabriß und Schriftenverzeichnis erstellt von Wolfgang Gesemann. Frankfurt a.M. [u.a.] 1979.
- Gesemann, Gerhard: *Gesammelte Abhandlungen* 1. 1. Die russische Literatur, 2. Südslavische Volksdichtung. Neuried 1981.
- Gesemann, Gerhard: *Helden, Hirten und Hajduken: montenegrinische Volksgeschichten*. München 1935.

³⁷ Исто: 132.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

Gabriella SCHUBERT

AUF DER FLUCHT DURCH MONTENEGRO.
GERHARD GESEMANN ÜBER MONTENEGRO, DEN HEILIGEN
PETAR, KÖNIG NIKOLA UND DEN „BERGKRANZ“

Zusammenfassung

Mein Beitrag widmet sich den Wahrnehmungen des bedeutenden deutschen Slawisten und Kenners der Südslawen, Gerhard Gesemanns, über Montenegro während des Ersten Weltkriegs.

Gesemann betätigte sich als Deutschlehrer in Belgrad, als ihn dort der Ausbruch des Ersten Weltkriegs überraschte. 1915 sah er sich gezwungen, die sich vor den deutschen Angriffen zurückziehenden serbischen Truppen als Sanitäter zu begleiten. Der Rückzug führte die Flüchtenden über Montenegro nach Albanien. An der albanischen Küste gelang es Gesemann, sich auf einem Schiff einzuschiffen und nach Deutschland zurückzukehren. Seine Erfahrungen während des Krieges beschreibt er in seinem Buch: *Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915 und 1916*, München 1935 (serbische Ausgabe: *Са српском војском кроз Албанију 1915-1916*, Београд 1984).

Gesemanns Kriegstagebuch enthält einen größeren Abschnitt, in dem sich der Autor den Montenegrinern, ihren Bräuchen, dem Heiligen Petar, König Nikola und dem „Bergkranz“ widmet.

Schlüsselwörter: Gerhard Gesemann; Erster Weltkrieg; Kriegstagebuch; Heiliger Petar; König Nikola; „Der Bergkranz“.

Tatjana Đurišić-Bečanović

Filološki fakultet Nikšić

alexatjana@t-com.me

Diskurs moći u Njegoševim dramama *Gorski vijenac i Lažni car Šćepan Mali*

U ovom radu ćemo istraživati diskurs moći i strategije njegove izgradnje u Njegoševim dramama *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali*. Posebnu pažnju posvetićemo sceni pregovora s (domaćim) Turcima, jer ona funkcioniše kao kulminatorna tačka u razvoju sukoba između dve religije, kako u *Gorskom vijencu*, tako i u *Šćepanu Malom*, pri čemu autor deformiše ustaljene i predvidljive moduse distribucije moći, pa inferiornim sagovornicima dodeljuje komunikativne strategije nadmoćnih učesnika u komunikaciji. Na taj način kretanje moći postaje veoma važno stilogeno sredstvo, čije se funkcije moraju razmatrati u interpretaciji dramskog diskursa. Dakle, pregovori s (domaćim) Turcima, koji su u odnosu na Crnogorce modelovani i kao kolonijalno i kao religijsko Drugo, funkcionišu kao moćan izvor dramskog sukoba.

Ključna etička opozicija između dobra i zla u Njegoševim dramama razrešava se po kolonijalnim kriterijumima, pa je i sistem vrednovanja time uslovljen, pri čemu su pozitivno vrednovani oni koji se brane – Crnogorci, a negativno oni koji osvajaju – Turci. S tim je, naravno, povezana i maksima kvaliteta, pa je sposobnost artikulisanja istine na strani ugrožene, inferiorne kulture i njenih predstavnika u dramskom diskursu, dok je laž rezervisana za kolonijalnu silu. Dakle, kolonijalne ideologeme presudne su za uspostavljanje maksime kvaliteta, odnosno za sposobnost govorenja istine u obe Njegoševe drame.

Komunikacija u *Gorskom vijencu* i u *Šćepanu Malom* uslovljena je kolonijalnom situacijom i vrednosnom, ideološkom tačkom gledišta autora, koja je nedvosmisleno na strani ugrožene hrišćanske kulture, što uslovljava i distribuciju moći u Njegoševim dramama, čiji su likovi, između ostalog, i kolonijalne instance, pa se to odražava i na jezičku interakciju, kao i na formiranje diskursa moći.

Ključne reči: diskurs moći, interakcijske strategije, superiorni sagovornik, inferiorni sagovornik, kolonijalna situacija, ironija, simbolički znakovi, hrišćanska mitologija, maksima kvaliteta.

Za razliku od Njegoševog kosmogonijskog speva *Luča mikrokozma*, u kome dolazi do veoma osobene distribucije moći uslovljene metafizičkim i mitološkim kriterijumima, u Njegoševim dramama *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali* diskurs moći je motivisan realnim sociokulturnim prilikama i kolonijalnom situacijom, pri čemu se moć distribuiraju među likovima koji svoju dramsku egzistenciju ostvaruju u istorijski determinisanom hronotopu, modelovanom po uzoru na realni prostor Crne Gore, pa oba teksta u podnaslovu nose informaciju o svojoj „istorijskoj“ utemeljenosti.

Za uspostavljanje odnosa moći među sagovornicima presudnim se smatra sociokulturni identitet, koji proizlazi iz socijalnog konteksta i predstavlja stabilnu vrednost (pol, rase, nacionalna, verska i klasna pripadnost, starosna dob i sl.), jer se ne menja u zavisnosti od situacije. Situacioni identitet uslov-

ljen je ulogama i funkcijama koje likovi imaju, dok je diskurzivni identitet najpodložniji promenama pošto je uslovljen trenutnom pozicijom u verbalnoj interakciji, koja je vrlo nestabilna:

Dramski pisac može na različite načine prikazati sukob među likovima. Jedna od mogućnosti jeste naglašavanje socijalno determinirane moći, dok je drugi način upravo suprotan – dramski pisac pokazuje kako se u dijalogu narušava socijalno determinirana moć, ona koja proizlazi iz socijalnog ili situativnog statusa lika (Katnić Bakaršić 2003: 127).

U obe Njegoševe drame scena pregovora s (domaćim) Turcima presudna je za organizovanje diskursa moći i sadrži komunikativne strategije koje ukazuju na stilski i estetski veoma efektne anomalije u distribuciji moći. Naime, pregovori funkcionišu kao kulminatorna tačka u razvoju sukoba između dve religije i kulture, kako u *Gorskom vijencu*, tako i u *Šćepanu Malom*, pri čemu autor deformiše socijalno determinisane, ustaljene i predvidljive moduse distribucije moći, pa inferiornim sagovornicima dodeljuje komunikativne strategije nadmoćnih, superiornih učesnika u komunikaciji. Na taj način kretanje moći postaje veoma važno stilogeno sredstvo, čije se funkcije moraju razmatrati u interpretaciji dramskog diskursa. Dakle, pregovori s (domaćim) Turcima, koji su u odnosu na Crnogorce modelovani i kao kolonijalno i kao religijsko Drugo, funkcionišu kao moćan izvor dramskog sukoba, jer *kada sagovornici imaju izuzetno visok stupanj razlika, oni će se razumjeti samo do one razine na kojoj im je kognitivni kontekst blizak, a nakon toga velika je vjerovatnoća nerazumijevanja, prekida komunikacije ili konflikta. Takav se konflikt može definirati kao konflikt shema ili presupozicijski konflikt* (Weber, 1998: 115, citirano prema: Katnić Bakaršić 2003: 124).

Međutim, za razliku od pregovora u *Gorskom vijencu*, koji su mučni, preteći i epski monumentalni (Bečanović 2011), pregovori u *Šćepanu Malom* deformisani su stalnim ironijskim otklonom i nepodudaranjem verbalnog ponašanja sa stvarnim ideološkim stavovima, što im oduzima epsku monumentalnost, pa su tragikomični, praćeni smehom Turaka, a tako karnevalizovani, usklađeni su u potpunosti sa demitologizovanom slikom herojskog sveta.

Moć je u Njegoševim dramama direktno vezana za govorenje, odnosno diskurs, ali i za kolonijalnu podelu prostora, posebno za maksimu kvaliteta ili istinitosti (Grice 1957, citirano prema Katnić Bakaršić 2003), tako da će diskurzivno najmoćnija u tekstu biti ona dramska instanca koja perlokucijski efektno i upečatljivo saopštava istinu: u *Gorskom vijencu* to su vladika Danilo i iguman Stefan, a u *Šćepanu Malom*, to je iguman Teodosija. Dakle, perlokucijski i ideološki, etički i diskurzivno najmoćnije instance u Njegoševim dramama uvek su sveštena lica, kao najverniji čuvari hrišćanskog ideniteta, koji je posebno ugrožen u uslovima kolonijalnog nasilja.

Njogoš u svojim dramama uvek remeti sociokulturnu raspodelu moći, te diskurzivnu nadmoć daje onim identitetima koji su po sociokulturnim i situacionim kriterijumima inferiorni, a ta je strategija uslovljena, između ostalog, i kolonijalnom situacijom. Stoga je čak i etički vrlo problematičan lik lažnog cara Šćepana Malog modelovan kao odbrambeni mehanizam crnogorske kulture, čija se snaga usmerava protiv turske kolonijalne sile jer, iako „laž-

na'', ona služi za jačanje hrišćanske semiosfere i za homogenizaciju plemenskog kolektiva. Naime, najjača entropijska sila koja ugrožava crnogorsku kulturu u Njegoševu doba jesu semiotičke jedinice kolonizatora, zbog čega se aktiviraju svi redundantni potencijali domicilne kulture. U tu svrhu kultura se preslaže, preoblikuje i prilagođava novim uslovima, pri čemu se uspostavlja poredak koji sve elemente domicilne kulture podređuje odbrani, najvažnijem sistemu primarnih poruka¹ u ekstremnim uslovima kolonizacije. Kulturna redundanca služi kao osnova identitetskih konstrukata, jer predstavlja zalihu shematizovanih obrazaca ponašanja, opšteprihvaćenih kognitivnih shema, mnemoničkih mehanizama, temporalnih i prostornih modela, komunikativnih strategija i aksioloških stavova, koji omogućavaju trajanje i opstanak jedne kulture. Stoga je u svim Njegoševim tekstovima primanje islama, vere kolonizatora, negativno vrednovano jer ono iz temelja razara kulturnu redundancu, hrišćanske i crnogorske identitetske, kognitivne, mnemoničke i aksiološke modele, što je Njegoš u *Šćepanu Malom* ilustrovao primerom kadija Bošnjaka, koji nakon primanja islama, poju o „tuđoj“ istoriju i kultovima uz „tuđi“ instrument, dakle, ne uz gusle, nego uz tambure:

JAVLENJE ČETVRTO

Odoše na ručak seraskjer i vezir bosanski zajedno, a poslanici sa Šuvajlijom i Karaman-pašom pod njen šator na ručak. Ručaju, ne zbore ništa. Dva kadije Bošnjaka poju uz tambure.

PRVI KADIJA

Blago tebi, Amzo barjaktare,
kad si prvi barjak razvijao
za Proroka i za Kuran njegov,
na poštenje kad izgubi glavu;
sad si prvi ridžal uz Proroka.

DRUGI KADIJA

Be aferim, Amru seraskjere,
seraskjere sultana Omara,
kad zapali vlašku dangubicu²
i načini Kuranu kaldrmu.

¹ Edvard Hol izdvaja deset primarnih sistema poruka: interakciju, asocijaciju, supsistenciju, biseksualnost, teritorijalnost, temporalnost, učenje, igru, odbranu i eksploataciju.

² Vlaška dangubica, pejorativ kojim se negativno vrednuje Aleksandrijska biblioteka, što svedoči o promeni kognitivnih shema kod konvertita.

PRVI KADIJA

Sulemane, Orkanovi sine,
krasna dara kojim nas obdari
kad nam dade ključa od Evrope!
Šta još čuda šćaše poraditi
da mlad nama s hata ne poleće,
te u kolu igraš s hurijama?

DRUGI KADIJA

O Murate, janičarska majko,
pod tobom se baše izlegoše,
ti satrije pod konjska kopita
dušmanina dinu najžešćega;
glavom plati od nevjerne ruke,
od nevjerne ruke Obilića.
Ne rodila kavurka takvoga!

(LCŠM, str. 76–78).

Centralni semantički nizovi *Šćepana Malog* posvećeni su razvijanju sukoba između turske imperijalne sile i crnogorske plemenske zajednice, dok je u *Gorskom vijencu* prikazan sukob unutar plemenske zajednice, među Crnogorcima koji su pod pogubnim uticajem kolonijalne situacije postali pripadnici različitih vera, pa u skladu s tim raspoložu i različitim kognitivnim shemama, što će znatno otežati pregovore. Naime, u obe Njegoševe drame negativno se vrednuje i ostrim rečima osuđuje prelazak u islam i primanje „vjere krvničke“, jer je Osmanska imperija u kolonijalnom diskursu prikazana kao nosilac nasilja i tiranska sila, pa se svako približavanje njenim kognitivnim shemama, a posebno religijskom kodu kao jednom od najjačih regulatora čovekovog ponašanja, tumači kao neetički čin. Osim religijskih obeležja, u kognitivne sheme spadaju prethodna znanja o predmetu razgovora, ideološka uverenja, pre-supozicije, predrasude, sociokulturna, dobna, polna, psihološka i ostala obeležja (Katnić Bakršić 2003). Kod konvertita dolazi do korenite i nagle promene kognitivnih shema, koje se u normalnim uslovima veoma sporo menjaju, a u domicilnoj kulturi nastaju veliki problemi, između ostalog i otežana komunikacija, jer dojučerašnji saplemenici ne mogu više biti sagovornici, pri čemu se stvaraju uslovi za razvoj agresivne, disensne komunikacije, što rezultira sukobom i krvoprolićem unutar plemenske zajednice između pravoslavnih i islamiziranih Crnogoraca, čija je tragedija prikazana u *Gorskom vijencu*:

Gorko doba učenja izostrilo je Njegošev pogled za stvarnost suprotne strane i pesniku omogućilo da ,renegade' crta s istom onom objektivnošću kao i svoje hrišćanske zemljake. Ponovo se napredak najpre može izmeriti poređenjem između ,Svobodijade' i ,Gorskog vijenca'. One crte turskog bića koje je neprestano i sam morao s bolom osećati, nadmenost i preziranje hrišćana, gordenje verom i zaslepljenost svojom moći, a i religiozni fanatizam, koji, na primer, kod Mustaj-kadije ide do zanošenja, sve to nisu više blede personifi-

kacije nego nam pred oči izlaze u ljudski potpunim likovima kao konkretna, živa i istorijski delatna realnost. (Šmaus 2000: 142).

Budući da je moć u realnom hronotopu definisana kao *sposobnost pojedina i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju* (Weber 1998: 114, citirano prema: Katnić Bakaršić, 2012: 17), moć kolonijalne sile je ogromna, jer je u stanju da iz temelja promeni život u okvirima domicilne kulture i presloži sve njene kodove, pa čak i religijske. Turci nemaju administrativnu vlast nad crnogorskom teritorijom, ali su zaveli stanje rata kao stalno, što će trajno oštetiti crnogorsku kulturu i izazvati brojne anomalije, jer odbrambena spremnost koja traje vekovima slabi sistem kulture i onemogućava razvoj i napredovanje ostalih primarnih sistema poruka, pre svega supsistencije³. Oslabljena socijalna uloga žene u takvom kontekstu sasvim je očekivana i predvidljiva, jer u plemenskoj epskoj kulturi socijalno najvrednija i najmoćnija jedinka mora biti ratnik, pa se iz ratničke baze i ratničkom logikom izvodi kulturna nadgradnja, kao i kompletan aksiološki sistem. U sociokulturnoj zajednici koja trpi kolonijalno nasilje stradaju i asocijativni obrasci, pa se crnogorska kultura od feudalnog uređenja u doba Crnojevića vraća unazad do plemenske organizacije, jer su rod i pleme primarni asocijativni obrasci, koji su u crnogorskoj kulturi reaktivirani pod pritiskom kolonijalne situacije i vekovnog nasilja Osmanske imperije.

Kolonijalna situacija takođe presudno utiče na identitetsku naraciju koja se pojačava u trenucima ugroženosti kolektiva, zbog čega će u Njegoševim dramama veoma važnu ulogu preuzeti prostorni kodovi, takođe stavljeni u službu snaženja crnogorske kulture. Naime, prostor u kome obitavaju crnogorska plemena, osim nesporne geografske uzvišenosti, približava se metafizičkom, nebeskom prostoru dobra i funkcioniše kao diskursni kontekst, zasićen simbolikom slobode, svetlosti i mučeništva, čija je sugestivnost usmerena na prezentaciju etičke nadmoći Crnogoraca. Na taj način jezik prostora i spacionema uzvišenosti transformišu se u nedvosmisleni simbol superiornosti, a iz tako modelovanog prostora stiže odbrambeni diskurs Crnogoraca, koji u Njegoševim dramama jedini polaže pravo na istinu, pri čemu se Crna Gora gradi kao prostor dobra i otpora turskom zlu, tiraniji i kolonijalnom nasilju:

VOJVODA NIKO MARTINOVIĆ

Naša zemlja su čim se dičila
Do slobodom i do pribježištem?
Jerbo nigđe spasenija nema
U svijetu od tiranske ćudi
Do u naše gore stiješnjene.
U njima se dosad utjecalo
i tiranstvu po nosu davalo.

(Lažni car Šćepan Mali, str. 31)

³ Pod supsistencijom Edvard Hol podrazumeva način na koji se neka sociokulturna zajednica izdržava, što obuhvata kako lične navike u ishrani, tako i privredu jedne zemlje.

Dakle, moralna superiornost je na strani Crnogoraca, koji od „tirana” brane svoju teritoriju, pa se i diskurs moći organizuje u skladu s moralnom supremacijom, a ne s realnim sociokulturnim prilikama i situacionim identitetom dramskih instanci, jer su oni, naravno, na strani Turaka. Pri tom lik Šćepana Malog u semantičkom sistemu Njegoševe drame deluje kao ambivalentna semiotička sila što, s jedne strane, pojačava odbrambene kapacitete crnogorske kulture, osnažene napadima kolonijalnih sila usmerenih protiv moćnog imena „ruski car”, ali, s druge strane, nagriža njenu monumantalnost i stabilnost iznutra, jer se zasniva na lažnom identitetu, potpuno neprimerenom epskoj kulturi, koja uspostavlja i podržava samo monolitne i autentične identitete.

U drami *Lažni car Šćepan Mali* Njegoš prikazuje ogoljeno nasilje kolonijalne sile, čiji je glavni predstavnik seraskjer (serašćer) rumeli-valis Beglerbeg, koji je modelovan kao sinegdoha moćne turske imperije. Stoga je njegov diskurs zasićen strategijama ne samo nadmoćnog, već i veoma agresivnog i manipulativnog sagovornika, jer treba da odražava sliku svirepe kolonijalne sile, kakva je u to vreme Osmanska imperija. Diskurs Turaka treba da ilustruje nasilje na kome počiva njihov (kolonijalni) sistem vrednosti, zato će se u turnusima turskih likova lajtmotivski ponavljati sila i nasilje ili pak metafore i metonimije sile (Beglerbeg: *Može sila, kada dobro stegne, učiniti da plače sušina*). Po teoriji govornih činova naredba ili direktiv je klasični performativni čin, vrsta oštrog zahteva koji izgovara dominantniji sagovornik, onaj ko je u poziciji da izriče naredbe. *Poželjan odgovor na naredbu svakako je prihvatanje, a izgovara ga subordinirani sagovornik, koji time iskazuje i svoju poslušnost ili svijest o vlastitoj subordiniranosti* (Katnić Bakaršić, 2003: 47). U Beglerbegovom monološki usmerenom turnusu, koji je zasićen naredbama i pretnjama, jasno se manifestuje sociokulturna i situaciona nadmoć Turaka:

BEGLERBEG

Razberite, Turci, što zborite,
Rašta se je ova sila slegla
I potresla Turska do Stambola.
Rad’ toga li što vi govorite?
Nije, nije, nego Cara traži,
Prav li bio ili lažav bio;
Ova sila ono ime traži
Da ga satire i da ga ukine,
I da ovu šaku odmetnikah
Al’ istraži ali je izvede
Na put pravi – na šerijat carski,
Unaprijed da sanjat ne smiju
O drugome caru do jednome,
Koji drži svijet u rukama...

Beglerbegov turnus praćen je nasilnim neverbalnim porukama, kao što je razbijanje jajeta koje je inače simbol sveta, a pošto su tim agresivnim činom vrednosno izjednačene sultanska i božanska moć, što je po Kuranu veliki greh, ostali Turci neverbalno reaguju na seraskjerove ludosti:

Baci ijeko jaje na vrata od šatora. Gledaju Turci pred sobom, stide se ludosti.

Određene interakcijske strategije funkcionišu kao diskurzivni indikatori moći: dominacija aktiva, zamenica Ja i moj, naglašena ekspresivna funkcija, povišen stepen retoričnosti, čija je svrha ideološko delovanje na sagovornike, učestalost direktiva i pretnji, kao govornih činova kojima se služi nadmoćniji sagovornik. Takve indikatore moći možemo prepoznati u Beglerbegovim replikama, a autor ih aktivira kako bi uloga tiranina i nasilnika bila oslonjena na adekvatan diskurs. Pri tom se Beglerbeg služi manipulativnim strategijama i stalno demonstrira situacionu i sociokulturnu nadmoć nad svim ostalim govornim instancama u drami, a manipulacija se definiše kao nelegitimna dominacija koja potvrđuje hijerarhijsku nejednakost (Katnić Bakaršić 2012):

BEGLERBEG

Crnogorče, ne biva jednako
kada nije ono što ja mišljah.
Hajde pođi među Crnogorce
i dovedi mene pod šatorom
poglavicah što najviše možeš,
ako šćednu – stotinu punanu.
A zadaj im Božju vjeru tvrdu
da se ništa ne boje životu;
na ratu se, na miru rastali,
jednako ih mislim darovati,
darovat im crvene binjiše
od vr glave do zelene trave.

(LCŠM, str. 72–73).

Dakle, manipulacija je izrazito negativna komunikacijska strategija i uvek je vezana za zloupotrebu moći, a u diskursu se manifestuje kroz eksplicitnu ili implicitnu pretnju (Katnić Bakaršić 2012), što je čini idealnim sredstvom za artikulaciju agresivnog kolonijalnog diskursa. Kolonijalna komunikacija nameće veoma osobene ciljeve sa kojima se usklađuje i interakcijska strategija, usmerena na pokoravanje domicilne kulture i održavanje njene inferiornosti, pri čemu se komunikacija oslanja na disensne činove i performative, od kojih dominiraju naredbe (egzercitivi), presude (verdiktivi) i pretnje kao negativni komisivi (Katnić Bakaršić 2003). Na dominaciju ekspresivne funkcije u Beglerbegovom diskursu ukazuju brojni egocentrični indikatori (Ja, moj), eksklamativne rečenice, kao i emotivno markirana leksika, najčešće pejorativi i jezičko-stilska sredstva koja su stavljena u službu iskazivanja tiran-

skog gneva. Dakle, komunikacijska strategija kolonijalne sile u *Šćepanu Malom* usmerena je na disensne činove, to jest nekooperativnost (Ivanetić 1995), jer Beglerbeg otvoreno demonstrira svoju nadmoć i zahteva apsolutnu pokornost, što će rezultirati organizacijom svirepog i agresivnog diskursa, čije je osnovno svojstvo ogoljena manipulativnost. Na taj način sugerise se da je Beglerbegova istina i data reč, a time i vera, lažna i osuđena na neistinitost, jer sa svoje kolonijalne pozicije nasilja, on ne može znati niti sagledati istinu. Dakle, u *Šćepanu Malom* kolonijalna motivacija i aksiologija presudne su za izgradnju diskursa moći i maksime kvaliteta, a moć Crnogoraca je specifična – kao ugroženi koji se brane, oni polažu pravo na istinu, što će im obezbediti i diskurzivnu nadmoć.

Pošto je u drami prikazana incidentna, ekscesna situacija vladavine „lažnog cara”, koja podrazumeva konfliktno stanje čak i unutar crnogorske kulture, pored već pomenutih nekooperativnih činova javljaju se još pretnje i upozorenja kao negativni komisivi, što je praćeno stalnim insistiranjem na agresivnim zahtevima Turaka da im Crnogorci predaju navodnog ruskog cara. Direktivi ili naredbe su izražajna sredstva dominantnog sagovornika, jer su to govorni činovi u kojima je sadržan najveći intenzitet zahteva a najmanji stepen učtivosti, stoga su oni ogoljeni u Beglerbegovom diskursu, zasnovanom na apsolutnoj sociokulturnoj i situacionoj nadmoći. Govorni činovi superiorne instance praćeni su odgovarajućom radnjom, pa su iskazi upućeni inferiornom sagovorniku uvek performativni jer podrazumevaju izvršenje agresivne radnje imenovane u komisivu, egzercitivu ili verdiktivu. Dakle, jezik kolonijalne sile i zakona je performativan, stoga je u kolonijalnoj komunikaciji govorenje obavezno praćeno činjenjem, pa će osnovno svojstvo autoritativnog turskog diskursa biti performativnost, jer se verbalne pretnje realizuju kroz činove kažnjavanja neposlušnih i pobunjenih.

Budući da je *Šćepan Mali* drama u kojoj je ugroženo osnovno načelo homogene dramske kompozicije, pri čemu je razbijena radnja, više prizora preuzima na sebe kulminatornu ulogu, što je sugerisano, između ostalog, i interturnusnom pauzom, čije je aktiviranje u tekstu uvek opterećeno složenim modelativnim funkcijama. Stoga u pregovorima na Čevu iskaz: *Turci stoje kao smrznuti, niko ni u nos*, poprima funkcije lajtmotiva i sa blažim modifikacijama ponavlja se kao osnovni neverbalni indikator „čudnovatosti” komunikacije koja se uspostavlja na kanalu Crnogorci – Turci. Drugo dejstvije okončava se upravo jednom od kulminatornih tačaka jer razbesneli Beglerbeg zamalo nije pogubio „umiljate” crnogorske pregovarače, na čiju stranu će se prelomiti osovina moći, a iguman Teodosija će poentirati kao superiorni sagovornik, što će razgneviti tiranina u čijem se diskursu ogleđa sva bahatost i svi-repost kolonijalne sile:

Beglerbeg skoči kao pomamjen brže-bolje da ih sva tri posiječe; već su dželati pale povadili. Viču Turci kao bijesni na igumana. (LCŠM, str. 110)

Beglerbeg deluje kao moćna normativna instanca, čiji su iskazi od presudnog značaja za uspostavljanje agresivnog diskursa kolonijalne sile i njenog aksiološkog sistema. On propisuje poželjne oblike ponašanja, a pošto je ute-

meljen u nespornim izvorima moći – vojsci i novcu, glavna je ideološka instanca u čijem se diskursu definišu sakralni fenomeni turske kulture, kao i najstrože zabrane. U književnom tekstu je izuzetno važan tip informacije koji se plasira sa dominantnog kanala, a u *Šćepanu Malom* kao dominantan kanal za izgradnju turskog diskursa modeluje se lik Beglerbega, kome je autor u tu svrhu dodelio razvijene retoričke kompetencije i značajan simbolički potencijal, čija je osnovna funkcija da reprezentira islamsku kulturu.

Oslanjajući se na razvijenu kuransku retoriku, Njegoš gradi veoma upečatljiv manipulativni diskurs kolonijalne sile, zastrašujućih retoričkih potencijala i perlokucijskih efekata, usmerenih na pokoravanje recipijenta snagom reči, ali i ostalim izvorima moći, vojskom i novcem, tako da je kolonijalna manipulacija u ovoj drami potpuno ogoljena:

BEGLERBEG

Kunem vi se kletvom najstrašnjom,
glavom mojom i bradom carevom,
sve slobodno zboriti možete
kako da ste među Crnogorce.
Ne bojte se glavi ni životu,
da Proroka našeg opsujete
al' Mustafu, njegova posinka.

(LCŠM, str. 69)

Simbolička delotvornost kolonijalnog diskursa i retoričke kompetencije govornika, čiji je autoritet institucionalno potvrđen jer Beglerbeg je glavnokomandujući u turskoj vojsci, praćeni su razvijenom simbolikom moći, posebno spacijalnog tipa, koja pojačava autoritativnost i moć izgovorenih reči. Pošto *simbolička delotvornost autoritativnog diskursa uvijek ovisi djelomično o jezičkoj kompetenciji govornika* (Bourdieu 1992: 64, citirano prema: Katnić Bakaršić 2012: 49), Njegoš gradi retorički moćan kolonijalni diskurs, u kome se aktiviraju brojna stilska sredstva, čime se pojačavaju jezičke kompetencije kolonijalnog nasilnika, ali i ogoljuje njegova svirepost.

Međutim, Crnogorci stalno narušavaju situacioni odnos moći u pregovorima na Čevu i, nakon prvobitne lažne snishodljivosti i pokornosti, ponašaju se kao nadmoćni učesnici u komunikaciji, pa Lazo Bogdanović, jedan od crnogorskih izaslanika, eksplicitno osuđuje zlo Turaka i negativno vrednuje nasilje imperijalne sile, služeći se pri tom govornim strategijama superiornog sagovornika:

LAZO BOGDANOVIĆ

Zli su Turci, pašo, bez lijeka.
Kuku tome od koga ste jači;
njemu dana ne sviće bijela,
no ste gori od kuge svakoje.

(LCŠM, str. 82)

Naime, kritika je verbalna formula superiornog sagovornika, a na račun Turaka izriče se veoma oštra osuda na koju turski paša reaguje pravdajući se, što je opet karakteristika inferiornog sagovornika. Međutim, budući da je Karaman-paša predstavnik kolonijalne sile, on će i u toj inferiornoj poziciji pravdanja svojim diskursom potvrditi svoju nasilničku prirodu:

KARAMAN-PAŠA

Nije, kneže, tako mi Kurana,
No Patrika velika budala;
vidi divno, viđet ne umije
đe ga držim rukama za bradu,
vidi голу sablju pred očima;
živjet mu je dok je mene drago,
i opeta đetinski luduje.

(LCŠM, str. 82)

Aksiološki sistem Njegoševe drame i ideološka nadmoć onih koji se od zla brane, omogućava aktiviranje strategija nekooperativnosti i u diskursu Crnogoraca. Naime, kritika, podsmejavanje i ironijski otklon jesu interakcijske strategije koje po pravilu koristi superiorni sagovornik, a iguman Teodosija se upravo tako ponaša, jer svoje kognitivne modele, ideologeme i vrednosne stavove u dijalogu s Beglerbegom nameće kao superiorne. Iz pregovora na Čevu, koji su modelovani kao agonarno odmeravanje moći između kolonijalne sile i domicilne kulture, on će izaći kao pobednik, na čijoj je strani moralna i verbalna i kognitivna supremacija.

Izopačena slika kolonijalne sile, izgrađena u Njegoševim dramama *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali*, ukazuje na to da nadmoć Osmanske imperije počiva isključivo na nasilju, te da nije ni junačka ni ljudska ni kulturna, pa se zato osovina moći i prelama na stranu slabijega, na stranu onoga koji se brani i koji snagu crpi iz superiorne moralne pozicije. Dakle, za organizaciju diskursa moći u Njegoševim dramama presudan je kriterijum moralne nadmoći, koja je uvek na strani ugrožene kolonizovane kulture, pa se tome podređuje situaciona i sociokulturna moć. U skladu s tim, dramske instance *koje se od zla brane* dobijaju diskurzivnu nadmoć, kao najvažniji oblik moći u dramskom diskursu, a nasilje počinjeno u svrhu odbrane abolira se i proglašava za herojske činove, dok se nasilje kolonijalne sile semiotizuje kao zlo i nemoralno. Na taj način se odbrana, koja spada u primarne sisteme poruka, proglašava za čojstvenu aktivnost, pa ona u Njegoševim dramama dobija i diskurzivnu nadmoć, pri čemu se zaoštava etička opozicija između napada, kao tiranske i nečasne borbe, i odbrane, kao časnog otpora nasilju:

IGUMAN STEFAN

*Obrana je s životom skopčana!
Sve priroda snabd'jeva oružjem
protiv neke neobuzdne sile,
protiv nužde, protiv nedovoljstva:
ostro osje odbranjuje klasje,
trnje ružu brani očupati;
zubovah je tušte izostrila,
a rogovah tušte zašiljila;
kore, krila i brzine nogah,
i cijeli ovi besporeci
po poretku nekome sljeduju. (GV., str. 158–159)*

Dakle, ključna etička opozicije između dobra i zla razrešava se po kolonijalnim kriterijumima, pa je i sistem vrednovanja time uslovljen, pri čemu su pozitivno vrednovani oni koji se brane – Crnogorci, a negativno oni koji osvajaju – Turci. S tim je, naravno, povezana i maksima kvaliteta, pa je sposobnost artikulisanja istine na strani ugrožene inferiorne kulture i njenih predstavnika u dramskom diskursu, dok je laž rezervisana za kolonijalnu silu. Na taj način kolonijalne ideologeme postaju presudne za uspostavljanje maksime kvaliteta, odnosno za sposobnost govorenja istine u obe Njegoševe drame:

KNEZ JANKO

Trgovac ti laže sa osmijehom,
žena laže suze prosipljući,
niko krupno ka Turčin ne laže!
(GV, str. 84)

I da zaključimo, komunikacija u Njegoševim dramama uslovljena je kolonijalnom situacijom i vrednosnom, ideološkom tačkom gledišta autora, koja je nedvosmisleno na strani ugrožene hrišćanske kulture, što uslovljava i distribuciju moći u Njegoševim dramama, čiji su likovi, između ostalog, i kolonijalne instance, pa se to odražava i na jezičku interakciju, kao i na formiranje diskursa moći.

Literatura

- Bečanović 2009: Bečanović, Tatjana. *Semiotička interpretacija 'Gorskog vijenca'*. Zbornik *Njegoševi dani 1*. Filozofski fakultet. Nikšić.
- Bečanović 2011: Bečanović, Tatjana. *Osobine dramskog diskursa u 'Gorskom vijencu'*. Zbornik *Njegoševi dani 3*. Filozofski fakultet. Nikšić.
- Hol 1976: Hol, Edvard. *Nemi jezik*. BIGZ. Beograd.
- Ivanetić 1995: Ivanetić, Nada. *Govorni činovi*. Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta. Zagreb.
- Janićijević 2000: Janićijević, Jasna. *Komunikacija i kultura*. Sremski Karlovci/Novi Sad.

- Katnić Bakaršić 2003: Katnić Bakaršić, Marina. *Stilistika dramskog diskursa*. Vrijeme. Zenica.
- Katnić Bakaršić 2012: Katnić Bakaršić, Marina. *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zoro. Zagreb.
- Lotman 1976: Lotman, Jurij M. *Struktura umetničkog teksta*. Nolit. Beograd.
- Lotman 2004: Lotman, Jurij M. *Semiosfera*. Svetovi. Novi Sad.
- Mukaržovski 1986: Mukaržovski, Jan. *Struktura pesničkog jezika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Oraić Tolić 1990: Oraić Tolić, Dubravka. *Teorija citatnosti*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb.
- Petrović Njegoš 2007: Petrović Njegoš, Petar II. *Gorski vijenac*. CANU. Podgorica.
- Petrović Njegoš 2007: Petrović Njegoš, Petar II. *Lažni car Šćepan Mali*. CANU. Podgorica.
- Popović 1999: Popović, Pavle. *O Gorskom vijencu*. Oktoih. Podgorica.
- Šmaus (2000). Šmaus, Alojz. *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić. CID. Podgorica.

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

THE DISCOURSE OF POWER IN NJEGOŠ'S PLAYS *THE MOUNTAIN WREATH AND THE FALSE TSAR STEPHEN THE LITTLE*
Summary

The paper examines the discourse of power and the strategies for its construction in Njegoš's plays *The Mountain Wreath* and *The False Tsar Stephen the Little*.

Particular attention is paid to the scene of negotiations with the (domestic) Turks, as it functions as a culminating point in the development of conflict between the two religions and cultures, both in *The Mountain Wreath* and *The False Tsar Stephen the Little*: the author distorts the established and predictable modes of power distribution by assigning the inferior communicators the communicative strategies of the more powerful, superior communication participants. In this way, the shift of power becomes a very important stylistic tool, the functions of which must be considered in the interpretation of dramatic discourse. Thus, negotiations with (domestic) Turks, who are, with respect to Montenegrins, modeled as colonial and religious Others, function as a powerful source of dramatic conflict.

The central ethical opposition between good and evil becomes resolved, in Njegoš's plays, by the colonial criteria. Such criteria in turn define the entire value system in a way that those who defend themselves – Montenegrins, become positively evaluated, while those who conquer - the Turks, stand at the opposite side of the spectrum. This is, as it might be expected, inextricably linked to the maxim of quality, so the ability to articulate truth becomes associated with the endangered, inferior culture and its representatives in dramatic discourse, while lying is reserved for the colonial power.

Communication in *The Mountain Wreath* and *The False Tsar Stephen the Little* thus becomes conditioned by both the colonial situation and the author's value and ideological perspective, which is unequivocally on the side of the endangered Christian culture. This in turn leads to the specific distribution of power in Njegoš's plays, whose characters are, among other things, colonial instances, reflects on their verbal interaction and on formation of the discourse of power.

Key words: power discourse, interaction strategies, superior interlocutor, inferior interlocutor, colonial situation, irony, symbolic signs, christian mythology, the maxim of quality.

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

Филолошки факултет, Штип

Универзитет „Гоце Делчев“

lusikaranikolova@yahoo.com

ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ И РЕЛИГИЈСКИ АСПЕКТИ МЕНТАЛИТЕТА У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

У овом раду испитују се религијски (=конфесионални) и цивилизацијски аспекти менталитета у „Горском вијенцу“ Петра Петровића Његоша. Не улазећи у теолошке постулате православља, католицизма и ислама, фокусирамо се на религијска и цивилизацијска обележја са културолошке тачке. Притом, анализирамо изолирано, квантитативно и квалитативно (=семантички) појединачне текстове јединице које подразумевају конфесионалне и цивилизацијске аспекте у Његошевој бесмртној поеми.

Овим карактеристикама приступамо као текстовном ентитету, и као такве их интегрирамо у два контекста: с једне стране оне представљају својеврсни белег менталитета, а с друге, постају и битна одлика културе, у ужем и ширем смислу.

Циљ нашег рада у овом смислу је потврдити високи и трајни естетизам Његошевог „Горског вијенца“, на основу широке могућности за истраживање које нуди ова епска poema, као и универзалност њеног значења – слободарска и антиропска оријентација.

Кључне речи: менталитет, култура, религија, цивилизација, конфесионални ентитет, цивилизацијски ентитет.

1. ПРИСТУП

У овом раду третирају се религијски и цивилизацијски аспекти менталитета у Његошевом „Горском вијенцу“. Приступ овој проблематици бојимо одређеном дозом страхопоштовања у односу на широке димензије религије као филозофије и као лично опредељење, у које нећемо залазити.

Наша намера не подразумева елаборацију евентуалних контроверзи у односу на три цивилизације и конфесије којима Његош посвећује пажњу. Не правимо нити покушавамо да улазимо у религијско-догматске стратегије трију религија, нити их тумачимо са широке филозофске тачке гледишта, а најмање покушавамо да потценимо ислам и католицизам, којима не припадамо.

Идеја да разрадимо проблематику цивилизацијских и религијских вредности у Његошевом „Горском вијенцу“ са тачке гледишта културолошке категорије *менталитет* јесте резултат нашег вишегодишњег, да не кажемо деценијског интереса баш за њих, још од времена студентских дана.

Тај се интерес повећао са нашом наставном праксом – са Његошем се бавимо најмање једном годишње, сваког новембра, а честога користимо као романтичарску парадигму у најширем смислу речи.

Са студентима са Катедре македонског језика и книжевности анализирамо више квалитативних аспекта овог литерарног ремек-дела: његову слободарску, односно антиропску оријентираност, оправданост доминације ликова владике Данила и игумана Стефана, без обзира на њихову умерену фреквентност у поеми, колективни лик Црногораца отелотворен у колу, ликове Вука – Мићуновића и Мандушића и, обавезно и опширно, присуство и разлоге за присуство трију цивилизација, односно религија: црногорске – православне, млетачке – католичке и турске – исламске. Велико је интересовање студентске популације баш за овај цивилизацијско-религијски аспект, који је непосредно подстакнут нашим дугогодишњим интересовањем, које ћемо у овом случају канализирати у оквиру културолошке категорије менталитет. У ствари, религија и цивилизацијска обележја представљају саставни део менталитета једног народа, групе, класе, појединца.

Концентрирамо се на културолошки карактер овог стратешког аспекта Његошевог „Горског вијенца“, на тај начин што се религијски и цивилизацијски белези посматрају као литерарни, као поетски ентитети, који, након што ће бити квантифицирани, бит ће подложени класификацији и својеврсној семантичкој квалификацији. Квалификација треба бити компатибилна са семантиком поетских јединица које се директно или индиректно односе на препознавање менталитета у њима.

2. ЊЕГОШЕВА РЕЛИГИЈА

2.1. Николај Велимировић и „Религија Његошева“

За Његоша, Бог је „апсолутна правда“ и „праизвор лепоте“. Ове квалификативе владике Николаја Велимировића из чувене статије „Религија Његошева“ сматрамо релевантним. Његошева религија је правда, освета неправде или можда најтачније – задовољавање правде. Његош, најпопуларнији црногорски теократ, светски поет, лепо мушкарац и човек наглашене усамљеничке природе је, према речима владике Велимировића, имао посебан однос ка Богу и ка својој судбини: „(...) То је однос уметнички и херојски, уметнички к Богу, а херојски ка својој судби“¹.

Његош је православни хришћанин, такви су и ликови црногорских хероја, на чијој страни и он сам, прећутно, али веома чврсто стоји. „Владика Његош, каже Велимировић, не само да се није противио вековној девизи свога народа, него ју је он баш дигао у ред божанских истина. „Удри врага“ значило је у његовим устима „удри неправду“. Неправда је непријатељ и Бога и људи. Овај се непријатељ не сме штетети. Хероизам

¹ Николај Велимировић: „Религија Његошева“, стр. 4, доступно на интернет адреси: <https://svetosavlje.org/religija-njegoseva/10/09.06.2017>.

својих саплеменика гледао је владика у њиховој освети Турцима, а ми смо рекли да су Турци – кривда“.²

Овако дефинирана Његошева религија одступа од хришћанског начела „окрении други образ“, начело које, промовише кроткост, стрпљивост и покорност. Али, дубокоу својој суштини, Његошева религија је сасвим иманентна његовој веома контемплативној нарави и у својој основи је дубоко људска и хумана. И свако је може разумети. Зато што, наиме, ако је његов хероизам, лични и национални, црногорски и патриотски императив, онда нам се логичним чини Велимировићев став да : „Прави хероизам према схватању нашег песника, обухвата освету у односу према тиранима правде, благородну питомост и симпатију у односу према благородним и праведним и великодушност у односу према слабим и незаштићеним“ (...) Осветник врши једну божанску функцију.³ За Велимировића, Његошева религија као религија човека, државника, цркбвног лица и пјесника мора се тесно повезати са његовом родном земљом, с Црном Гором: „Зато што су Црногорци народ изабрани, то је вера Његошева (...) и зато што су Црногорци ‘покољење за пјесну створено’, и то за пјесму, којом се пева најузвишенији, према самом ставу пјесника, предмет опевања на земљи, освете правде“.⁴

Скептични смо у односу на Велимировићеву синтагму „освета правде“. Сматрамо да, иако је њено семантичко значење јасно и логично, а поред тога и оправдано, ипак, можда може да се коригује, или тачније да се синтаксички прошири у „освету над неправдом“, не толико да би се казнио неправедник него да би се задовољила исконска потреба Божја – да се задовољи правда! Јер, није ли и Бог створио Адама и Еву, али након што су починили грех, он их је казнио, истерао их је из Еденског врта. Велимировић користи, исто тако оправдано и термин *кривда*. То је својеврсни неологизам и семантичка варијација суштине Његошове религије, коју ми желимо да памтимо и преносимо као „задовољавање правде“.

Ако је Бог основа целокупног Његошевог живота, личног, професионалног, поетског, онда, Његош, желећи да остане веран Богу и таквом свом поимању Бога и религије, у својој поетици је транспонирао Бога у Правду. Значи, подвлачимо, није га трансформирао – транспонирао га је. И увек и свуда понашао се као да је у дослуху с правдом, с потребом *да се задовољи правда* – његова насупна религија.

2.2. О етичности Његошове религије и поетике

Спонтано се намеће питање етичности, о томе колико је оправдан овај став у односу на религију, односно позадина религиозних ставова Његоша у „Горском вијенцу“. Насупрот обимној критици Велимировића, нарочито оној из прве половине 20. века врхунског српског критичар-

² Ibidem, стр. 12.

³ Ibidem, стр. 13,14.

⁴ Ibidem, стр. 15.

ског ауторитета Јована Скерлића, наша скромна подршка Правде као апсолута у Његошевој поетици и у његовом животу, можда би могла и бити релевантна. И то не само са православних, хришћанских позиција, него и са хуманих, елементарно људских, највише због слободарске оријентације епа, коју нико не сме порећи. Јер, истини за вољу, откако постоји свет и век, прво интуитивно, а затим и експлицитно и институционално се подржава став да се човек рађа слободан и да му је слобода уставно загарантирана. А овакве позиције су апсолутно компатибилне у односу на третман питања менталитету.

Што се тиче питања етичности Његошеве религиозне позиције позивамо се на статију „Утопија националне слободе и османобни дискурс у Његошевом Горском вијенцу“⁵ презентирана баш приликом *Његошевих дана* 5, 2013. године, од сарајевског професора Енвера Казаза, који дређује тзв. османобни дискурс као такав који „(...) од хрватске ренесансе све до конца 19. стољећа, па и послје њега, окупит ће око себе све јужнословенске нарације о слободи (...) Тај дискурс развија култ хероја, домољубља, органски концепт етничког идентитета и као мета наратив уређује јужнославенске културе, изузев бошњачку.“⁶ И тоје свакако тако. Османобни дискурс, каже Казаз, „(...) у себе је усисао и етику, и политику, и идеологију, и религију, и културу, баш као што је омогућио епску кодираност романтичарске поетике, а моделу јужнословенског псеудоповијесног епа отворио простор за директно наслањање на усмену епску пјесму и преузимање њених османобних и других формула.“⁷ Сматрамо да је Казаз сасвим у праву када каже да се османобни дискурс ослања на усмену епску традицију код Јужних Словена, јер је и логична таква фолклорна основа литературе из доба романтизма. Исто тако, он је у праву када оправданост присуства тог османобног дискурса у јужнословенској литератури гледа и налази у историјско-политичком и културном контексту времена. Од једне културолошко-литерарне тачке гледишта, сасвим смо сагласни са Казазовим мишљењем да: „изједначавањем империјалног и религијског Другог у Вијенцу, Његош брише границу између религије и империјалне идеологије, а Бог се у таквом контексту појављује као идеолошки ауторитет прве врсте (...). Отуд тема вјерске и националне издаје у Вијенцу сеже од земног до небеског (...). Зато Његошеви јунаци о својим исламизираним саплеменицима и говоре из оптике најжешће могуће стереотипизације и демонизације“⁸. Кад би било тако, као што је наведено у овом цитату, онда би Његошеве војводе и сердаре карактеризирало крајље неморално понашање и били би окарактеризирани као особито неетични. Међутим, не мора бити та-

⁵ Enver Kazaz: *Utopija nacionalne slobode i osmanofobni diskurs u Njegoševom Gorskom vijencu*, Zbornik radova Njegoševi dani 5, Nikšić, 2015, str. 25–38.

⁶ Enver Kazaz: *Utopija nacionalne slobode i osmanofobni diskurs u Njegoševom Gorskom vijencu*, op.cit. str. 30.

⁷ Ibidem, str. 31, 32.

⁸ Ibidem, str. 31, 32.

ко, односно није тако. Наиме, црногорски хероји у *Вијенцу* говоре из душе, из срца, у име неправде коју интензивно доживљавају, говоре и понашају се тако зато што су тако васпитани, зато што њихова исконска ДНК и, коначно њихов менталитет није имун на неправду, зато што воле и поштују своје и траже да им то буде уважено. Они желе да им буде испоштовано и уважено од империјалног представника у њиховој земљи, у матичној територији која се назива домовина, где је увек било тако како они говоре и понашају се – воле слободу, противе се ропству, а не воле неверство и издају. Ни у једној светској култури не постоји васпитно-образовни систем који није уградио у своје темеље баш ове елементарне вредности: слобода, отпор ка ропству, критика неверства и издаје. Верујемо да свака породица своју децу васпитава и учи да теже овим вредностима.

Проблем етичности Његош решава са владиком Данилом и игуманом Стефаном. Скепса владике је и Његошево двоумљење да ли је стварно најбоље да се бије битка, реална битка са оружјем против некадашњих „својих“ који су отуђили и веру и народност у име вековног поробљивача. Што су постали домаћи Турци, домаћи туђинци. Да би донео одлуку да удари на домаће отуђенике, владика Данило се мотивира колико од драмског развоја епске нарације, још више од подршке мудрог игумана Стефана, који се, као што каже Казаз „ослања на филозофију која и космос види као судар супротних принципа и сталну борбу рушилачког и градалачког у којој се уништава један ред појава да би се створио други“.⁹ Морамо признати да је и такав космички судар легитиман, односно етичан, али само и само ако победи конструктивна снага. Његош допушта победу, за њега, градитељске снаге, која је и историјски победник, исто тако.

И још нешто о етичности. Сматрамо да је сасвим неоправдана квалификација „Горског вијенца“ као *геноцидног епа*.^{*} Не само што је далеко од истине него је у њој истина „окренута наопачке“. Наиме, како се треба понашати један владалац-теократ и шта треба стварати један ерудита, једна изванредна поетска природа као Његош, у времену, на месту и у условима вишевековне османлијске владавине?!?! Његош, а заједно с њим и његови епски хероји не раде ништа друго него БРАНЕ СВОЈЕ! Бране православље, црногорску земљу и црногорски народ. Траже назад своју слободу и своју веру. Зар је то неетично?

⁹ Ibidem, str. 33.

^{*} Ову квалификацију, поново даје Енвер Казаз, потенцирајући и становиште свог истомишљеника Новака Килибарде. Види: Enver Kazaz: *Utopija nacionalne slobode u osmanofobni diskurs u Njegoševom Gorskom vijencu*, Zbornik radova Njegoševi dani 5, op. cit. str. 34.

3. ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ЕЛЕМЕНТИ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

3.1. Квантификација, класификација и квалификација

Квантитативни биланс цивилизацијских и религијских ентитета у „Горском вијенцу“ износи укупно 84 примерка. 36 од њих су са чисто цивилизацијским обележјима, 15 са чисто религијским, 22 су тзв. Религијско-цивилизацијски, што подразумева да у њима доминира религијски елемент, а 11 су цивилизацијско-религијски, зато што је у њима маркантнији религијски фактор.

Квантификација сама по себи даје и једноставну класификацију овог типа ентитета у „Горском вијенцу“ са, све у свему, четири категорије. Једноставност је резултат упадљивости, и свакако лакоће приликом очувања овог типа јединица. А ради се о цивилизацијским и религијским ентитетима, које смо ми дефинирали, као и о хибридним јединицама, зависно од тога који елемент преовлађује – цивилизацијски или религијски. Иначе, ови ентитети, у зависности од тешњег контекста коме припадају, према својој поетичкој природи, именују или цитате или мањи или већи поетски фрагмент. Један део представља саставни део дидаскалија појединачних певања.

У попису цивилизацијских и религијских јединица одсуствују чак и они експлицитни стихови и фрагменти у којима се пева о пословичном хероизму црногорских јунака, а који спада у категорију цивилизацијских обележја. „Дозвољавамо“ себи овај пропуст зато што је хероизам присутан у укупном поетском организму херојског епа, а и зато што је то Његошева базична тенденција, његова основна поетска и поетична девиза. Истицање, фаворизирање црногорског хероизма је и повод и разлог и последица настанка и постојања „Горског вијенца“.

Квалификацију четири категорије, ентитета, ћемо почети са онима које именујемо као чисто религијски. То је такав тип поетских, односно наративних једница које подразумевају строго религијску квалификацију. Већи део се налази у оквиру дидаскалија испред одређених певања и служе да би одредили време или простор:

„Скупштина уочи Тројичина“ (стр. 29)*:

Или: „Скупштина о Маломе Госпођину дне на Цетињу“ (стр. 37);

„Бадње вече; Владика Данило и игуман Стефан сједе код огња, а ђаци весели играју по кући и налажу бадњаке“ (стр.130);

„Дижу се пред зору и иду у цркву. Свршила се летурђија (...)“ (стр. 136).

* У даљем тексту, одмах до цитата, у заградама ће стајати број стране (када је цитат дидаскалија), односно број стиха из „Горског вијенца“. Кориштено је издање Petar Petrović Njegoš, „*Gorski vijenac*“, Nolit, Beograd, 1974.

Већина чисто религијских ентитета семантички имплицирају отпор против ислама, односно османлијских поробљивача, као и осуду потурчењака, због исламизирања:

„Хулиш бога с светог олтара“ (стих 58);

„К светом гробу бесмртног живота“ (стих 246).

У категорији чисто религијских јединица наводимо још две: једна манифестира православне позиције преко реплике владике Данила, упућена је турским великодостојницима, у часу када се воде преговори међу Црногорцима и Турцима, у покушају да се потурчењаци мирно врате православљу:

„Да нијесу ни криви толико, /-Премами их невјера на вјеру/ Улови их у мрежу ђавољу! Шта је човек? – Ка слабо живинче“ (стихови 760–763).

И друга, исламска религиозна позиција, када Скендер-ага реплицира владичу Данилу, подржавајући и оправдавајући потурчењаке, у истом, увредљивом маниру:

„Гониш камен бадава уз гору! Старо дрво сломи, не исправи!/ И звјерад су исто као људи/ Род свакој и своју вјеру има;/ За кокошку и орла не питам, но што стрепи лаф од гуске, кажи!“ (стихови 800–805).

Друга категорија јединица које истражујемо, односно религијско-цивилизацијске јединице, имају такву хибридну природу на такав начин да у њима у одређеној мери (ако смемо да се тако изразимо), преовлађује религијски, изнад цивилизацијског елемента. Наиме, то су такви ентитети у којима просто доминира религијска компонента, а присутна је и цивилизацијска, која се најчешће директно може препознати. На пример, у једном дужем монологу Вука Мићуновића, на почетку поеме, у ноћи у којој је још само владика Данило будан, каже се: „Да чистимо земљу од некрста“ (стих 95), односно, „Да слушају божју летурђију/ и да воде коло око цркве“ (стихови 102. и 103). Земља, коју Мићуновић спомиње је домовина Црна Гора, а коло око цркве је цивилизацијско обележје, обележје менталитета православног црногорског становништва, па и других православних Јужних Словена.

У скоро сваком од 22 ентитета колико смо квантификовали у овој категорији, уочљив је патриотизам црногорских јунака, заједно са револутом према одметницима од православне вере. Војвода Станко ће рећи:

„Што ће ђаво у кршћену земљу?/ Што гојимо змију у њедрима?/ Каква браћа, ако бога знате,/ када газе образ црногорски,/ када јавно на крст часни пљују!“ (стихови 306–310).

Када владика Данило позива на битку за повратак потурчењака коренима, то подразумева и позив за поновно покрштавање, али и позив за манифестацију црногорског хероизма: „Удри за крст, за образ јуначки!“ (стих 668).

На православно-исламском скупу, међу Црногорцима и Турцима, војвода Батрић ће се изразити, исто тако, у религијско-цивилизацијском маниру, истаћи ће неопходност поновног покрштавања потурчењака: „Но примајте вјеру прађедовску/ да бранимо образ отачаства!/ Ћуд лисичја не треба курјаку!/ Што јастребу оће наочали?/ Но ломите мунар и

цамију,/ па бадњаке српске налагајте, / и шарајте ускрсова јаја,“ (стихови 854–861).

Веома је шармантан религијско-цивилизацијски фрагмент који укључује попа Мићу, који, иако неписмен, зна напамет литургију, зна крстити и венчавати. Овај кратки поетски одломак поново представља одраз религиозне црногорске традиције и својеврсну афирмацију православља, заједно са имлицитном критиком необразованог свештенства, што је иначе честа појава у колективном православном искуству на нашим просторима.

На самом крају поеме, налазимо још три упечатљива примера религијско-цивилизацијских ентитета. Ради се о оном моменту када срећни и узбуђени црногорски хероји, испред владике Данила и игумана Стефана препричавају своје искуство у боју у ком су извојевали победу и успели или да убију или да поново покрсте потурчењаке. И у овим фрагментима примећујемо доминацију религиозног (православног) елемента над цивилизацијским, чије присуство ипак није занемарљиво:

„клањамо се пред Богу и Божићу/ Најприће ти Божић честитамо“ (стихови 2586, 2587). Или: „те под сабљу своју не метнусмо/ који ни се не кће покрстити; / који ли се поклони Божићу,/ прексти се крстом христјанскијем“ (стихови 2599–2603). И коначно, гласник из Ријеке носи вест о христјанизацији и ријечких потурчењака, с образложењем да: „ко не мисли на коран пљунути/ Нека бјежи главом без обзира!“ (стихови 2691–2692).

Заједнички именитељ јединица које носе религијско-цивилизацијски белег је религиозна компонента, афирмација православља на рачун ислама и спорадично присуство елемената традиције, који имају легитимитет да се називају цивилизацијски.

Трећа категорија јединица исто тако има хибридную природу, али за разлику од претходне, у њој доминира цивилизацијски белег који потискује религијски, чије је присуство свакако видљиво, али не и тако примарно. Ово је најмање фреквентна категорија са свега 11 примераа, али то не значи и оскудицу цивилизацијског елемента, што ће се у чистој форми јавити у чак 36 примера у четвртој, од нас одређеној категорији као чисто цивилизацијска.

Цивилизацијско-религијски ентитети на себи својствен начин представљају историјску позадину у Његошевој епској поеми. У њима се садрже они историјски показатељи који су иницирали пословични црногорски хероизам, који је и онако свеprisутан у интегралном ткиву овог епског штива. Његош почиње „Горски вијенац“ поетском апотеозом Карађорђа, не уздржава се да маестрално уобличи, за њега и за Црногорце срамни чин масовног потурчавања, нити као романтичар *par excellence*, сматра да треба бити поетски толерантан према вековном османлијском поробљивачу. Баш ове историјске истине суде о цивилизацијско-религијским ентитетима. Осим тога, они су носиоци црногорског, можда и јужнословенског традиционалног кодекса епског понашања. Ове јединице,

исто тако, перманентно имплицирају себи и вечни сукоб између крста и месеца.

Према техничком критеријуму, у цивилизацијско-религијским ентитетима, онако као што их ми дефинирамо, доминација цивилизацијско-традиционалне компоненте је евидентна, а религијска се чини невидљива. Заправо, она је „одсутно присутна“, можда највише преко сталног индиректног наглашавања вечне борбе између хришћанства и мухамеданства, али, у сваком случају много мањим пропорцијама и свакако, неексплицитно.

У Посвети „Горског вијенца“ има само један фрагмент ове категорије:

„Диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши“ (стр. 23). Ради се о Његошевој потреби да истакне значење историјске улоге Карађорђа за ослобођење српског народа, као значајну цивилизацијску добит која ће утицати на даљи развој историјских догађаја.

Следећи фрагмент, још на самом почетку поеме, симболички позиционира улогу османлијског поробљивача и његов погубни утицај:

„Виђи врага су седам бињишах, / Су два мача а су двије круне, / Праунука Туркова с кораном;“ (стихови 1–3).

Колективна црногорска меморија памти злодела Османлија, изражавајући своју непомирљивост сањима: „Кад онамо, имаш што виђети: / Мујо Алић, турски кавазбаша, / Одвео нам Ружу Касанову“ (стихови 468–470).

Непомирљивост с ропством, у духу народне традиције, местимично се манифестује клетвом и османобичношћу, као констатација тешког стања и перманентно наглашаваном отпору:

„Што се мрчи, када коват нећеш? / Што збор купиш, када зборит не смијеш? / Приђе си им с коца утекао (Турцима) / Да бог да им скапаа на ченгеле!“ (стихови 542–544). И: „Врана врани очи не извади, / Брат је Турчин свуд један другоме! / Него удри докле махат можеш, / А не жали ништа на свијету! / Све је пошло ђавољијем трагом; / Заудара земља Мухамедом“ (стихови 553–558).

Наводимо образложење још једног дужег поетског фрагмента са цивилизацијско-религијском обојеношћу, у ком се описује уобичајена епска одлика црногорских јунака, а тиче се тога да се пре битке закуну у цркви да ће се храбро борити против домаћих Турака (2386–2437).

Последњу, четврту категорију одређујемо као цивилизацијску, са потпуним одсуством религијске компоненте. Већ смо рекли, она је квантитативно најобимнија и обухвата укупно 36 фрагмената, од којих се 5 односе на приказ турске, исламске цивилизације, 14 на приказ млетачке, католичке, а 13 на црногорску православну. Остављају снажан утисак јер овако изоловане поетске јединице и подређене према линераном току епске нарације, а нарочито оне које се односе на млетачку традицију, представљају својеврсни систем, који безмало даје приказ и слику укупног друштвено-социјалног, па чак и политичког и културног живота у овим срединама.

Чисти цивилизацијски елементи који описују турску, односно исламску традицију нуде, разуме се, само делимични приказ уобичајених и установљених обиљежја, виђених кроз очи црногорских јунака, а које носе негативну конотацију, поново као још један и својеврсни атак на оног који их вековима држи у ропству. У таквом маниру кнез Јанко ће покушати да опише уобичајени менталитет Турака: „Трговац ти лаже са смијехом,/жена лаже сузе просипљући,/ нико крупно ка Турчин не лаже.“ (стихови 1122–1124).

С неодобровањем се односе и према одсуству венчања у исламској традицији: „А каква је то вражја женидба/кад вјенчања никаква немају,/но живују ка остала стока“ (стихови 1773–1775). Исти је став и у односу на третман жене: „жена је човјеку/ слатко воће ал’ печено јагње:/док је таква, нека је у кућу/није ли таква, са њом на улицу“ (стихови 1773–1776). Правни систем код Турака, Црногорци доживљавају као наглашено субјективан: “закон му је што му срце жуди/ што не жуди, у коран не пише.“ (стихови 1781–1782).

Прилично упечатљиво је представљена млетачка цивилизација, а то је, веома умесно у поетском контексту, поверено Црногорцу Драшку Поповићу, који је боравио у Венецији.

Какви су Млечани?

Према Драшковом казивању, и ставу препуном чуђења и неприхватања, они се не одликују израженом физичком лепотом, богати су и размажени (стихови 1405–1415). Њихове жене нису патријархалне, не стиже се и слободније су у понашању (стихови 1416–1420). Куће су им лепе, али недовољно проветрене, па су зато становници бледолики (стихови 1424–1428). Негостопримљиви су (стихови 1430–1437). Њихови мушкарци нису били јунаци, нису били храбри (стихови 1446–1455). Судови су били: „Мало бољи него у Турчина“ (стих 1458). Драшко описује и тешку експлоатацију заробљеника по млетачким бродовима, (стихови 1460–1474), а најгори од свега су затвори: „Нико жалит не смије никога,/ а камоли да му што помогне“ (стихови 1485–1486). Омиљена особеност Млетака је било шпијунирање (1506–1528). Театар, као део тадашње живе млетачке културе, описан је као „светско чудо“, са изразитом дозом подсмеха, као резултат одсуства таквог живота међу Црногорцима, али и због незнања (стихови 1535–1565)*. Истим тоном Драшко прича и игрању по конопцима: „видио сам људе у Млеткама/ ђе на коноп скачу и играју“ (стихови 1576–1577). За Драшка, па и за друге црногорске војводе је несхватљиво зашто Млечи не певају и не свирају на гулама (стихови 1615–1621).

Млетачки владалац, дужд, је пуно обећавао, а увек лагао (стихови 1655–1660).

*Опширно о овој проблематици се изјашњава Магдалена Богуславска. Види: Magdalena Boguslawska: „*Delo Petra Petrovića Njegoša u svjetlu antropologije kulturalnih performansa*“, Njegošu u čast, Zbornik radova, Nikšić, 2013, str.191–201.

И коначно, храну код Млетака, Драшко описује као много сладуња-ву, због тога је народ имао покварене зубе (стихови 1655–1672).

У чистим цивилизацијским белезима убрајају се они поетски фрагменти црногорске традиције који подразумевају њихова народна веровања, обичаје, симболику снова, али и аспекте обичног живота, у којима је стално присутна тенденција истицања црногорског хероизма.

У једној својој реплици, Вук Мићуновић је причао о својој снаји, коју су од магије спасили уљима и бајањем (стихови 834–841). У међусобним разговорима међу Црногорцима у њиховом табору спомињу се народна веровања – „дување у око“ (стихови 952–953), затим и „прелажење преко пушке“ (стихови 957–958). Његош налази начин, изражавајући револт ка поробљивачу, да истакне уобичајено црногорско гостопримство: „Да нијеси у кућу дошао/Знао бих ти одговорит дивно“ (стихови 1185–1186). Веровање у снове, као аспект живе традиције приказано је у Обрадовом сну о обичају ношења крста, литије. Овај сан предсказује и будућу победу над потурчењацима (стихови 1308–1330). Спомиње се и обичај о пророковању у плећа (стихови 1696–1707) и пророковању у боб (стих 1719). Посебан утисак ствара црногорски епски обичај заклинања пре битке. Сердар Вукота пре сукоба са потурчењацима, у цркви, заклиње јунаке на узајамно поверење (стихови 2407–2437).

И коначно, у корпусу црногорских елемента традиције који, заједно са оним који приказују турску и млетачку цивилизацију треба да допринесу приказу њиховог менталитета, још само афирмативно коментирамо присуство жалопојке сестре Батрићеве, која у ствари представља уметнуту, адаптирану народну песму (стихови 1913–1963). Заједно с њом и фрагмент који говори о исконској црногорској (и Његошевој) потреби за осветом због неправде, због задовољавања правде, за освету убијеног војводе Батрића, што опет, посредно, поново упућује на пословични црногорски хероизам:

„Да га могу добро осветити/Ко да би га из гроба дигнули“ (стихови 2017–2018).

4. МЕНТАЛИТЕТ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

Да би се једна појава, поступак или стање сматрала иманентном у односу на ширу категорију менталитета, потребно је да постоји одређена антрополошка основа, тј. константа која је заједничка за људе уопште, у било ком времену и на било ком простору, а односи се на начин њиховог мишљења, осећања и понашања.

Категорија менталитет у стручној, углавном социолошко-филозофској литератури западноевропске провенијенције третира се као прилично лабилан појам, препун различитим садржинама различитих аутора.

Аустријски социолог Питер Динкелбахер сугерише могући начин истраживања менталитета дате групе (на пример, менталитет Доминиканки у јужнонемачком и западнонемачком простору) према: на пример, менталитет Доминиканки у јужнонемачком и западнонемачком просто-

ру) у складу са „(...) реконструкцијом целокупног фонда писмених (калуђеричке књиге, повеле, правила реда) предметних извора (грађевине, уметничка дела, рукописи, употребне ствари ...), при чему се (...), поред општих облика типичних за одређени период и садржина (...), морало разградити оно што је специфично у стилу садржини мишљења тих жена у поређењу с другим изворима истог доба и простора (...), помоћу тачног испитивања језика у калуђерским житијима (статистика речи, латински цитати, однос између хипотаксе и паратаксе, удео исказа који су мотивисани каузално, односно финално, итд.)”¹⁰.

Динкелбахер даје једну синтетичку дефиницију појма менталитет, тачније историјски менталитет, која гласи: „Историјски менталитет је ансамбл начина и садржина мишљења и осећања који обележава неки одређен колектив у неко одређено доба. Менталитет се манифестује у поступцима”¹¹. С друге стране, да би поступци, постали својеврсни показатељ менталитета, неминовно је да се понављају и трају кроз време, јер „сваки поступак исказује нешто о менталитету који стоји иза њега; тај менталитет за нас уопште постаје приступачан само помоћу интерпретације трагова што их оставља овај поступак „историјски извори“”¹².

Менталитет (lat. mentalis, паметан, душеван), се још дефинише и као „(...) начин мишљења, навика, реагирања, општа обиљежја темперамента или ‘ћуди’ неког народа, етничке скупине, друштвене групе или појединца; прешутно прихваћен и углавном наслијеђен склоп свјесних и полусвјесних побуда, осјећаја, вриједности и навика својствених некој заједници, који се очитује у разнородним облицима понашања и изражавања, од свакодневног опхођења и раширених обичаја до дјела високе умјетности“¹³.

Појам цивилизација, се дефинише као део широког појма *култура*, тако да „(...) цивилизација се више односи на људске тековине и знања у области материјалне репродукције и свакодневног живота (...) Цивилизација изражава материјалне интересе и непосредне потребе човека“¹⁴.

У односу на питање о томе колико и како религија може бити одраз менталитета, веома опстојно се изјашњава Питер Динкелбахер, дајући историјски преглед утицаја религије на менталитет и обратно, од античких времена, па све до тзв. новог века.*

¹⁰ Peter Dincelbaher: *Istorija evropskog mentaliteta*, Službeni glasnik, CID, Podgorica, 2009, str. 15.

¹¹ Ibidem, str. 17.

¹² Ibidem, str. 20.

¹³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica?id=40151>

¹⁴ *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1996, priredili M. Matic i M. Podunavac, str.830

*На историју религиозности европских народа, виђену кроз епохе антике, средњег и новог века, Динкелбахер гледа кроз призму менталитета. Религиозност европске антике, према његовом мишљењу, одликује се разноликошћу, највише због одсуства правила како да антички човек обликује свој религиозни живот. Таква ситуација траје све до увођења христисћанства као државне религије (4 век). Архајски период и његова религиозност, препозната у Хомеровим епопејама подразумева ројалистички политеизам, са одсуством наде у задробни живот. Класични период, почевши од 7. века п.н.е. практикује Полисот

Ако смо сагласни да се менталитет изражава кроз поступке, ако он подразумева одређени начин размишљања, реагирања, навика и општих белега темперамента одређене етничке групе, заједно са одређењем да су цивилизацијски фактор и непосредне људске потребе и интереси,

(античка Грчка), као основну ћелију друштвеног живота, у ком се религиозност манифестује стабилним, датираним процесима слављења одређеног божанства, који, међутим, не подразумевају религиозну посвећеност божанству, већ само начин да се људи „покажу“, „да буду виђени“. Крај овог периода носи другачију свест у односу на религиозност – јавља се потреба за веровањем у загробни живот, као својеврсна претходница хришћанства. Период хеленизма, подразумева напуштање олимпијског политеизма, а након периода освајања Александра Македонског, наступа ера религиозног синкретизма, до тада познатих божанства. Задња етапа религиозности у старој Грчкој се тиче слављења владоца као бога, због неопходне потребе тадашњег човека да оствари блискост са божанством.

Римска религија, за разлику од старогрчке, показује снажан однос ка природи, зато што је Рим био друштво сељака. Римљани су неговали прагматичну религиозност, као својеврсни уговор са боговима (на пример, нису кретали у бој, све док не би добили некакав знак од одговарајућег божанства). Са налетом хришћанских мисионара, повећава се привлачност хришћанства, највише због формулиране мисли о ускрснућу и спасењу на оном свету, принципи који су снажно мотивисали нарочито плебејце, који су на такав начин могли да се осете једнаки са онима због којих у овоземном животу нису добијали скоро ништа. Император Теодосиј I (владао 279–395) уводи хришћанство као државну религију.

Свакидашњица европског средњег века је била испуњена веровањем у загробни живот. Иако је овај концепт основан и задржава се кроз целу ову велику епоху, хришћанско учење из Библије и црквених текстова светих оца било је подложно мењању, у зависности од потреба средњовековног становништва. Разни видови магијске делатности били су уобичајени код свих социјалних слојева: вера да ће бити излечени од „светог додира“, од робе неког црквеног великодостојника, а вештице и свети, као што се веровало, могли су одређеним формулама позвати или одстранити болест. То подразумева да се средњовековна религиозност засновала на начелу узајамног резултата. Приносили су се дарови у црквама. Већ око средине ове велике епохе, у првој половини 15. века, почиње интензивно да се негује безусловна љубав ка богу. Бог треба да се љуби, и без тражења или очекивања. Онда се мења и религиозни менталитет на начин који је до данашњег дана пресудан – да се христјанизира људска душа. Интензивно се практиковало мисионарство, поклоњење, посета светим местима и сл. Ради се о процесу тзв. Интериоризације, који се, мање или више, одржава као такав све до краја средњег века.

Нови век носи значајне промене у религиозном менталитету. Још на почетку 16. века, спорадично, почиње да се јавља сумња у религију. „Ако је хришћанство некада настало у једном свету у којем је религија била животна моћ, она је у ново доба, после врхунца у средњем веку, постепено губила тај карактер“, каже Динкелбахер. Нова самосвест, или осећај човека да је јединствена личност доприноси осећају индивидуализма, на рачун колективизма цркве као институције. Са друге стране, индивидуалност је подстакла процес демократизације религије. За успешност овог процеса, највећи допринос има реформација, а затим и контрареформација, која је изродила бројне хришћанске секте. Наиме, рани нови век доноси климакс религиозности, али је донео и почетак смањења „црквености“, у смислу редукције „видљиве цркве“. Просветитељство у 17. и 18. веку пропагира верску толеранцију, нешто што је природно водило ка интензивирању атеизма. „Париз је 1623. године имао већ педесет хиљада атеиста“. Али, европска цивилизација већ има дуговековну интимну навiku да практикује религију, така да „У 19. Веку је Леополд фон Ранке регистровао извесну рекристијанизацију: свет није могао поднети да опусти, да напусти божанства и тако су се људи вратили конфесионалности“. Погледај: Peter Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, Службени гласник, CID, Podgorica, 2009, str. 111–148.

онда је и више него јасно да религија може бити кључни фактор у том контексту.

Религија одређује не само начин размишљања, већ и начин мишљења уопште. Религија, може и треба да утврди и начин поступања.

Основна тема у „Горском вијенцу“ има религијску основу: покушај враћања потурчењака првобитној вери и народу, историјски догађај локалних размера, али очигледно дубоко урезан у колективној меморији Црногораца.¹⁵

Поставља се питање, какав је менталитет у „Горском вијенцу“, који представља три цивилизације и три конфесије, које се опет „сударају“ на истом месту и у истом времену?

Од понашања и размишљања ликова који дефилирају кроз епску поему, религија је у значајној мери уобличила њихов менталитет. Свакако, ово се највише односи на представнике црногорског табора. Исто тако, религија је допринела да одређена њена обиљежја, што је и природно, постану својеврсна цивилизацијска добит. Таква су празновања Свете Тројице, Мале Богородице и Божића, а затим и обичај полагања заклетве у цркви пре битке, играње кола испред цркве, масовно присуство на литургијама недељом и на празнике. У ствари, ако не сваки, онда највећи део поступка црногорских јунака су религијски мотивирани, зато што то налаже и основна тема епа. Анализа четири категорије ентитета, од којих три имају, односно садрже религијско одређење, је показала да је припадност Црногораца православљу у великој мери обликовала њихов менталитет. А тај менталитет показује отпор против Турака, против исламизације и он је антиропски и слободарски. Тај црногорски и православни менталитет је још и херојски, наглашено херојски. Више пута смо рекли да је хероизам имплициран у сваком реду „Горског вијенца“, да он извире и понире у свакој реплици ликова, у сваком њиховом поступку. То је тако због основне тенденције пјесника, а то је – херојска апотеоза свог народа и своје земље.

Није уопште чудно што су приказ исламске, турске и млетачке, католичке цивилизације и менталитета секундарни у односу на црногорске идеолошке и нараторске позиције. Турци су вековима поробљавали Црну Гору, тако да менталитет Црногораца не може бити афирмативан у односу на поробљиваче. Турци лажу, не венчавају се и „живе као стока“, спроводе субјективну правду и не поштују своје жене. У ствари, такав је однос црногорских јунака ка Млечанима (иако су историске везе с њима различите), о којима само посредно слушају преко војводе Драшка Поповића. А менталитет Млетака је скоро целосно предан – од физичког

¹⁵ Не постоје прецизне информације о томе када се тачно десило овај догађај са „локалним димензијама“ – „(...) потрага за потурченицима у Црној Гори. Тај догађај, о којем недостају ближи историјски подаци, Његош је везао, на почетку епа – за крај 17. века. Постоје мишљења да се могао десити и у 16., или можда у 18. веку“. Погледај: Видо Латковић: „Петар Петровић Његош“, “Нолит”, Библиотека “Портрети”, Београд, 1963, стр. 194.

изгледа људи, преко описа њихових домова, понашања (=поступци) и жена и мушкараца, судови, затвори, њихове игре и културни живот, до односа владаоца и хране коју једу и њихово здравје.

Постоји разлика у приступу и третману између турског и венецијанског менталитета. Иако се оба дају са искључиво црногорских позиција (тако да читалац без особитог напора осећа тенденцију аутора, примећује имплицитно „ја“ да се други оцрне, мање или више, а само домаћи да се представе афирмативно), могу се приметити отпор и револт ка првима, који нису изражени у таквој форми када је у питању приказ млетачке цивилизације. У другом случају, и то смо рекли, може се приметити само својеврсни подсмех, због снажно изражених разлика у традицији, које су више резултат непознавања те културе и незнања. Ову ће разлику Црногорац Драшко и експлицитно нотирати, када каже да су венецијански судови „мало бољи од турских“.

Наиме, оштрица је снажно усмерена ка Османлијама и ка исламу као њихова вера, а само и само зато што су поробљивачи. И из такве перспективе они се и описују, доживљавају, иако није све било тако црно. Зато што је и вишевековно присуство Османлија на овим просторима оставило пуно позитивних добити које се практикују до данашњег дана, почевши од лексичког материјала, који је продро у стандардне јужнословенске јазике, па све до хране.

И за крај, уопште не покушавамо оправдати Његоша за такав сурови однос ка поробљивачу, ка оном који је изазвао одметање и исламизирање Црногораца, зато што у Вијенци песник преноси историјску ситуацију, историјску истину, историјски веродостојне поступке, размишљања, понашање. Остајемо дубоко уверени да је Његош остао доследан себи и својој религији – борби против неправде, само и само да би се задовољила правда. И коначно, ако је то алфа и омега Његошеве религије, онда, то је и иманенција Његошевог менталитета.

Литература:

- Apaduraj, Ardžun: *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011;
Dincelbaher, Peter: *Istorija evropskog mentaliteta*, Službeni glasnik“, Podgorica, 2009;
Boguslawska, Magdalena: *Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturnih performansa*, Njegošu u čast, Zbornik radova, Nikšić, 2013, str. 191–201;
Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, доступно на интернет адреси: <https://svetosavlje.org/religija-njegoseva/10/09.06.2017>;
Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1996, priredili M. Matic i M. Podunavac;
Kazaz, Enver: *Utopija nacionalne slobode i osmanofobni diskurs u Njegoševom Gorskom vijencu*, Zbornik radova Njegoševi dani 5, Nikšić, 2015, str. 25–38;
Крамариќ, Златко, *Идентитет, текст, нација*, Табернакул, Скопје, 2010;
Латковић, Видо: *Петар Петровић Његош*, Нолит, Београд, 1963;
Njegoš, Petar Petrović: *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974;
Његош, Петар Петровиќ: *Горски венец*, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988, Препев Блаже Конески;

Петронијевић, Бранислав: Филозофија у „Горском вијенцу“ и „Лучи микрокозма“, издао С.Б.Цвијановић, Београд, 1924;
Цвијић, Јован: Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд, 1922;
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica?id=40151> 15.06.2017.

Lusi KARANIKOLOVA

CIVILIZATIONAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF METALITY IN “THE MOUNTAIN WREATH“

Summary

This article examines the religious (=confessional) and civilizational aspects of mentality in “The Mountain Wreath” by Petar Petrovic Njegosh. Putting aside the theological postulates of Orthodoxy, Catholicism and Islam, we focus on the religious and civilizational characteristics depicted by cultural standpoint. Within that, we analyze isolated, quantitatively and qualitatively (= semantically) the individual textual units that include religious and civilizational aspects in the Njegosh’s immortal poem.

We treat these characteristics as a textual entity, and as such, we integrate them into two contexts: on the one hand they represent a mark of mentality, and on the other they are an important feature of the culture in the narrow and in the broad sense of the word.

In this regard, the aim of our efforts is, once again and to confirm the high and sustained aestheticism of Njegosh poem "The Mountain Wreath", broad research opportunities offered by this epic poem, and the universality of its meaning - libertarian and anti-slavery orientation.

Keywords: mentality, culture, religion, civilization, confessional entity, civilizational entity.

Sava ANDELKOVIĆ
 Univerzitet Pariz-Sorbona
 sava.andjelkovic@free.fr

ŠTA I KAKO JE GOVORIO STARAC MILIJA IZ KOLAŠINA U BANOVIĆ STRAHINJI?

Čudesni Vukov pevač, starac Milija podario je usmenoj književnosti jedan od najzanimljivijih likova narodne epike Banović Strahinju – tajanstvenog kosovskog junaka koji je, svojim neočekivanim gestom na kraju pesme, uprkos zahtevima morala patrijarhalnog kodeksa uspeo da se uzdigne u visine mitskog prostora. Nedoumica o tome šta je Milija hteo da kaže 808. Stihom počela je da se stvara odmah posle lajpciškog izdanja druge knjige Vukovih pesama, odnosno posle objavljivanja pesme *Banović Strahinja* i njenog prevoda na nemački. Zahvaljujući transponovanju ove Milijine i Vukove pesme u više dramskih dela i njihovim neretkim scenskim postvkama, lik Banović Strahinje je inspiracija autorima dramske književnosti, koliko i predmet rasprava poklonika usmene umetnosti reči.

U radu se ispituju stavovi guslara Milije o ženi, bračnom neverstvu i Banovićevom oproštaju i praštanju, kao i o zverskom pogubljenju protivnika na megdanu, o plemenitim emocijama i koje Milija daruje Strahinjicu u pesmi. Autor rada navodi rezultate ispitivanja Milijinog govora (uz upotrebu i drugih Milijinih pesama) i tvrdi da Banović Strahinja svojoj nevernoj ljubici oprašta (poklanja) život, ali ne i prevaru. Nevernoj ženi svesno poklanja život, što predstavlja katarzu usled njegovog nesvesnog čina, zverskog klanja protivnika u dvoboju.

Ključne reči: tumačenje deseteračkog stiha, Vuk Stefanović Karadžić, neverna žena, junaštvo, praštanje, dvoboj.

Od svih Vukovih pevača starac Milija je bio najvičniji u emotivnom vanjanju likova. Uspevao je da ih psihološki odredi, uprkos šablonskom načinu ređanja motiva i uobičajenom izboru sredstava uslovljenih u narodnom stvaralaštvu. Pesme koje je Vuk od njega zabeležio otkrivaju da je talentovani Milija Kolašinac imao poseban odnos prema «ženskoj strani». U pevanju su ga nadahnjivale samo žene prestupnice: Strahinjina ljubica, Roksanda u *Sestri Leke kapetana* i kći dužda od Mletaka u *Ženidbi Maksima Crnojevića* (u četvrtoj *Gavran harambaša* i *Limo* nema ženskih likova). Sve tri junakinje su opevane bez imalo guslarevih simpatija, ali zato su sve ove negativne akterke bogato psihološki iznijansirane. Razumljivo, njegova nenaklonost prema Strahinjinoj ljubici nije bila bez razloga. On će ipak svoje interesovanje radije usmeriti ka nežnom odnosu lirski osetljivog Banović Strahinje i hrta Karamana ili ka izrazito srdačnom susretu junaka i derviša.

Autor i zapisivač

Osvrćući se na samo beleženje Milijinih stihova Vuk u Predgovoru IV knjige srpskih narodnih pesama bečkog izdanja kaže da se Milija «zbuni, da nije svagda redom znao ni pevati! Videći to, ništa drugo nisam znao činiti, nego sam gledao, da mi svaku peva po nekoliko puta, dok je nisam upamtio, da sam mogao poznati, kad se šta preskoči, pa sam ga onda molio, te mi je pevao polako rastežući reči, a ja sam za njim pisao». Više od dve sedmice je trajalo mučenje pevača i zapisivača. Milija, nenaviknut da po više puta ponavlja iste delove pesme (daleko od pravila «kazivati redom»), bio je prinuđen da se iz dana u dan vraća na već ispevane stihove; izvesno je da je bio lišen svake inspiracije i pravo je čudo da je tada u Kragujevcu 1822. god. zabeležena tako dobra varijanta *Banović Strahinje*. I pored loših uslova Milija je uspeo da u pesničko tkivo infiltrira mnogo od sopstvene individualnosti. Uz to, omogućio nam je da u najlepše oslikanom epizodnom liku celokupnog Vukovog sakupljačkog rada, u dervišu prepoznamo njega samoga i da u istom čoveku naslutimo budućnost naslovnog junaka pesme.¹ Lik derviša je, kako primećuje Svetozar Koljević (1974:140–142) jedini u pesmi s kojim se Banović do kraja i potpuno razume.

	MILIJA	DERVIŠ	BANOVIĆ
životno doba	starost	starost	mladost
osobeni znaci	ožiljak na glavi	-----	rane na glavi
ratobornost	ratoboran, nekada	ratoboran ² , nekada	ratoboran
senzibilnost	naglašena	nenaglašena	naglašena
individualizam	individualista	individualista	individualista
osobenjaštvo	osobenjak ³	osobenjak	osobenjak
razočaranost	razočaran	razočaran	razočaran
piće i društvo	pije sam	pije sam	pije sa drugima
usamljenost	bez podataka	usamljen	usamljen

Pregled osobina pevača i dvojice likova

O Banoviću i njegovoj ljubi

Istoričnost Banović Strahinje je nagovestio D. Medaković (1852), pretpostavkom da je je junak ove pesme Đurđe Stracimirović Balšić koji je vladao Zetom (1385–1404), inače oženjen Jelenom, kćerkom kneza Lazara i preživeli učesnik Kosovske bitke. Teza o istorijskoj identifikaciji Banovića i Đ. S. Balšića nije prihvaćena od strane istraživača (kao ni druga pretpostavka da se

¹ Milija za derviša «No sam lije, no sam čašu pije» (stih 339). Vuk o Miliji «pevujući pripija svaki čas pomalo» (u Predgovoru bečkog izdanja IV knjige)

² «Vide vezir, pa dokaza caru,

Ja kakav sam junak od megdana» (stih 472).

³ U Predgovoru Vuk kaže : «On nije imao običaja, piti rakiju iz onoga suda, u kome mu se done; nego je saspe u čuturu, koju je u jandžiku nosio, pa posle pevajući pripija».

radi o Nenadu Strahinji[ću], gospodaru Trebinja i Konavala). U svakom slučaju, za nas je mnogo interesantniji lik kakvog nam je predstavio Milija Kolašinac.

Premda je Strahinjina ljuba okosica Milijine pesme, ona je u pesmi pomenuta 37 puta, dok su razna oružja, iako su samo rekviziti junaka, imenovana u 43 slučaja (sablja 25, koplje 9, noži 3, buzdovan 2, pinjal 1, a kao zbirna imenica oružje 3 puta).

	(Stahinova) ljuba	šćer(a)	sestra	ona	roblje	robinja	kuja	duša
Banović Strahinja	10	2	1		3			
Majka Banovića	2							
Jug Bogdan		1					1	
Vlah- Alija	2							3
Derviš								
Pevač Milija	8		1	3		1		
	22	3	2	3	3	1	1	3

Tabela imenovanja Ljube Stahinjine u Milijinoj pesmi

Mada forma deseterca dozvoljava Banoviću da svoju ženu uvek umenuje ljubom, on je tri puta naziva i robljem (stihovi 201, 233 i 592). U patrijarhalnoj zajednici, mahom, roditelji su rano ženili i udavali svoju decu⁴, vodeći računa o interesima porodice i ne mareći za njihove naklonosti, zbog ostvarivanja srodnčkih veza ili sticanja prijateljstva sa drugom porodičnom zajednicom, pa čak i zbog banalnog razloga – odmene ostarele majke u kućnim poslovima. U kući violentnog tipa Dinarca (Banović takođe pripada ovom tipu – stihovi 174, 262. i 347), život pridošle neveste teče prema ustaljenim kanonima patrijarhalnog društva («Ko l' je mlađi, dvori gospodare» stih 49). Nekadašnja devojačka smernost upotpunjuje se novom dimenzijom u paleti ženskih vrлина, a to je podanost, koja idealnom liku žene, uz nastupajuće materinstvo, daje smisao njenog bivstvovanja. Takva žena «...ima pred sobom samo jedan cilj, veličinu muškarca. Ona je u stanju sve da žrtvuje i prihvata patrijarhalne ciljeve kao svoje, za njih se zalaže čak i onda kad muškarac posustane.» (Matić, 1979) Međutim, žena je lišena donošenja odluka važnih za patrijarhalnu zajednicu.

U Milijinoj pesmi *Ženidba Maksima Crnojevića* kada se Ivo Crnojević ljuto muči šta da uradi, i kad pored sebe nema mudroga junaka da se posavetuje, on «pogleduje» u svoju ljubuu, a ona, svesna svoje uloge, govori: «Kog' su ljube dosle sjetovale. Koga dosle, koga li će odsle, S dugom kosom, a pa-

⁴ U jednoj drugoj Milijinoj pesmi otac ženi «dijete Maksima».

među kratkom?» (226-228) U takvim uslovima, može da se i odživi čitav bračni život, a da se među supružnicima desi ili se uopšte ne desi ljubav.

Emotivni život Strahinjine ljube, srećom po našu epiku, tekao je mnogo uzbudljivije. Za vreme odsustvovanja muža pojavljuje se samovoljni Vlah-Alija, nasilnik, odmetnik i preteča postkosovske vlasti, kao rušitelj «najdonjeg kamena» na kojem počiva moral žene u patrijarhalnoj zajednici. Njen status se naglo menja jer ta sila od čoveka izabira baš nju za ljubavnicu. Trebalo je da se pojavi tuđin, stranac druge vere da bi prepoznao njene vrednosti i činom izbora pridao joj važnost kakvu nije nikad imala u svom domu. Jug Bodanu, zastupniku kataloga društvenih normi u duhovno stagnirajućoj, razjedinjenoj i oslabljenoj Lazarevoj državi, Starac Milija dozvoljava da nasluti mogućnost sudbinske odluke svoje kćerke posle buđenja njene čulnosti : «Al' ako je jednu noć noćila, Jednu noću šnjime pod čadorom /.../ Voli njemu, nego tebe, sine» (252-253 i 256). Noći provedene pod čadorom menjaju i silnog Vlah-Aliju, koji «svu noć ljubi Strahinjinu ljubu» (517) do samog uranka kada mora malo da otpočine na njenom kriocu i kada drugačije «progovara», oslovljavajući je nežno sa «dušo moja».

Za vreme bračnog života Strahinjina ljuba ne upoznaje dovoljno svoga muža. U stanju je da ga izdaleka prepozna po figuri, hrtu ili konju, a kada je pred njom, ona ne ume da predvidi njegove postupke, već krene «bježat u Turaka» iz bojazni da će joj «oči izvaditi». Usled straha od surove kazne, a zbog obećanja o lepoj budućnosti, u odlučujućem trenutku megdana, kada joj Banović viteški nudi mogućnost izbora, odlučuje se za njegovog suparnika, i udara onog ko joj je ponudio izbor.

Ljubav u pesmi jeste prisutna, ali ne između muža i žene, već među ljubavnicima. Milija nigde ne nagoveštava da Banović Strahinja ispoljava bilo kakvo plemenito osećanje prema ljubi. Ljubav Strahinje i njegove žene ne postoji; postoji samo neverstvo i to dvostruko žensko neverstvo – prema mužu, i neverstvo žene kao ljudskog bića prema čoveku. Ona se obraća jedino Vlah-Aliji, dok je opet on jedini lik koji je oslovljava sa «dušo», za razliku od naslovnog junaka pesme kome je ta reč strana i koji joj se srodnički obraća sa «ljubo moja», nastavljajući «tebe Bog ubio» (stih 685).

Banovićev odlazak na Kosovo je posledica povređene časti, odluka proizišla iz dužnosti prema moralnim kodeksima patrijarhalne logike, a borba na Golešu je bitka za odbranu te časti, bez pretenzija da odbrani inače nepostojeću ljubav.

Hrt Karaman

Osnovno vidno obeležje epskog junaka je konj. Svi heroji narodne epike kao prateću oznaku viteštva, pored obaveznog konja, i ponekad sokola, najčešće imaju sablje i mačeve. Katkada su junak i njegov konj neraskidivo vezani u sećanju pevača. Konji kao Šarac, Zelenko ili krilati Jabučilo, dosegali su slavu ravnu junaku kojem su pripadali. I Banović Strahinja ima konja, ali on je jedini lik narodne epske poezije koji pored konja ima psa kao pratioca, i to ne bilo kakvog psa, već plemenite vrste – hrta, koji je po nekim tvrdnjama di-

rektan potomak vuka. Njegov pas, za raziku od konja, ima personificirano ime – Karaman⁵. Hrt koji je tada korišćen u lovu u naše krajeve stigao je sa turskim ordijama u njihovom pohodu na zapad⁶. Banoviću je on stalni pratilac, što potvrđuju derviš (stihovi 367–369) i žena (570–575). Karaman je sposoban da ga oraspoloži čak kad ga tast i šuraci iznevere (stih 303). Banovićeve ljubav prema hrtu je uzvraćena («Pokraj đoga hrče poskakuje» 301). Sprega čoveka i psa dostiže vrhunac u dvoboju sa jačim protivnikom⁷. Banoviću u početku pomaže konj, a zatim Karaman koji u tim trenucima pomaže fizičkim delovanjem i emotivnim posredovanjem. Ishod megdana se upravo rešava Karamanovim posrednim dejstvom.

Faze dvoboja

Učesnici

I	Banović	>	Vlah-Alija
II	Banović + konj	> <	Vlah-Alija
III	Banović	> <	Vlah-Alija
	→→→→→→→→→→→→		
IV	↑Ljuba ↓Banović	> <	Vlah-Alija
	↓ → → → → → → → → → ↑		
	Ljuba > ▣ Banović	> <	▣ Vlah-Alija
V	↑		↑
	↑K a r a m a n↑		

(fizička dejstva > <, emotivna negativna dejstva →→→, emotivna pozitivna dejstva →)

Grafički prikaz delovanja aktera u golečkom megdanu

Na početku dvoboja, posle početnog udarca (kako nalažu viteška paravila), već se sluti veština Vlah-Alije. I sledeća razmena udaraca odaje njegovu nadmoć. Onda kada neverna žena (ne želeći da prija ruke), ostatkom sablje umotanom u vezeni jagluk, udara muža, njegovi izgledi da savlada protivnika su minimalni. Učešćem Karamana, odnosno emotivnih efekata nastalih njegovom akcijom, kada su već onemoćali Vlah-Alija kog su «bjele pene popanule» i Banović sa iskrvavljenom odećom od «pjena bjelih pa krvavih» nazire

⁵ I u drugim varijantama iste pesme on nosi ovo ime, u nekim se drugačije naziva (u bugarštici Bezbiljeg) ili njegovu funkciju preuzima dete (vidi: Medenica 1965). Ovo ime se pominje kao prezime, a u XVII veku Gundulić kaže da je Karaman «čovek iz Karamanije, gde živu Turci zakona hrišćanskoga». Isto objašnjenje daje i Vuk Karadžić.

⁶ U knjizi A. V. Platonova *Ohotičnije sabakovstvo*, Moskva 1966. u poglavlju o hrtovima V. I. Kazanski govoreći o srednjem veku kaže «Još u ta vremena u Aziji je postojala stara rasa, ne mnogo krupnih hrtova *višećih ušiju*, po izgledu slična savremenim srednjeazijskim psima ‘gazi’ i iranskom ‘salukiju’». I danas u Bosni postoje potomci tih hrtova koji se zovu ‘barak’. Pošto nisu priznati od kinologa, lov sa njima je dozvoljen. U Srpskom rječniku iz 1818. Vuk pominje ovu rasu, kao vrstu dugodlakog psa.

⁷ Pobjeda slabijeg na megdanu uz pomoć drugih pojava događala se i drugim junacima narodnog epa, Marku Kraljeviću, npr. u borbi sa jačim protivnikom Musom Kesedžijom kada mu posestrima vila ukazuje na «guje iz potaje». Vila ipak ne može Marku da da drugu snagu, ali njenom pojavom protivnik je zamajan i Marko ga pobeđuje.

se ishod dvoboja. Čovek i pas zajedno, u svoju korist rešavaju borbu na život i smrt sa jačim protivnikom.

Završni stihovi pesme

«Ne dam vašu sestru poharčiti,
Bez vas bih je mogao stopiti,
Al' ću stopit' svu tazbinu moju,
Nemam s kime ladno piti vino;
No sam ljubi mojoj poklonio.» (804–808)

Ovo su najviše i najrazličitije tumačeni stihovi narodnog pesništva. Počev od W. Gerhardovog (1827) pogrešno prevedenog stiha «No sam ljubi mojoj poklonio» sa *verzein* – oprostiti, umesto sa *schengen* – pokloniti, ne prestaje interesovanje i različita tumačenja spornih stihova (inače započeto dijalogom Getea i Šarla Ogista, princa od Vajmera). Kulminacija interesovanja za Milijinu pesmu bila je u vreme književne polemike koja se odvijala posle Gezemanovog predavanja na Kolarčevom univerzitetu u Beogradu 1934. god. Bilo je mišljenja da Banović Strahinja prašta da bi ostao u prijateljstvu sa čuvenom tazbinom (Prodanović 1932: 32), da joj prašta, ali se odriče tazbine (Krstić 1936:178), da prašta i moralno ponižava njenu braću (Đukić 1936:116), da prašta zato što je voli (Trivunac 1936:177), da prašta jednostavno zato što prašta (Popović 1936:13). A da li Banović Strahinja, uopšte prašta? On ne prašta, već oprašta. Oprašta joj, dakle poklanja život, ali joj ne prašta neverstvo. Dokaze za ovu tvrdnju potražićemo u leksičkom fondu i semantičkom izrazu Milijinog pevanja.

U njegovoj pesmi *Gavran harambaša i Limo* Fazli-haračlija moli Rosnić Stevana:

«Pušti mene moje b'jele ruke,
Pušti ruke i *pokloni život*» (332)
«Tek me danas nemoj *poharčiti!*» (335) ;

Banović Strahinja u epizodi sa dervišem kaže:

«Na poklon ti moje dugovanje!» (444) ;

Milijini stihovi sa spornim glagolima (izgovara ih Banović Strahinja):

«Ne dam vašu sestru *poharčiti*» (804) ;
«No sam ljubi mojoj *poklonio*» (808) ;

imaju ono značenje koje je i bilo Milijina misao – ne uništiti nečiji život, dakle ne ubiti, već pokloniti nekome život. Guslar iz Kolašina je mogao stih «No sam ljubi mojoj poklonio» da ispeva *No sam ljubi mojoj oprostio*. Forma deseteračkog stiha ne bi bila poremećena, ali takav stih bi imao sasvim drugo značenje. U Milijinom pesničkom fondu reči je postojao taj glagol, u njemu i nama, poznatoj značenjskoj vrednosti. Od njegovih 2999 zabeleženih stihova

ispevanih za Vuka, Milija ga je samo jednom upotrebio: «Al' bi Ture toke oprostilo» (*Gavran harambaša i Limo*, stih 266).

Kada smo utvrdili da je mogao ispevati stih *No sam ljubi mojoj oprostio* koji bi značio oprostaj neverstva, razmišljamo o drugoj eventualnoj varijanti 808. stiha u Milijinom pevanju: *No sam ljubi život oprostio*, koja bi odgovarala metrici i dala bi jasan smisao Banovićeve oluke. Zašto Milija nije dopustio Strahinji da *oprosti život*, a jeste Turetu u *Gavran kapetanu* da oprostio toke? Ture, verovatno, može da oprostio toke koje mogu da se dodirnu ili «ište-te» i kojima se primećuje sjaj; dakle reč je o konkretnoj stvari, dok je život apstraktni pojam koji postoji bez voljne delatnosti subjekta. Pokloniti, kao i oprostiti su izvedeni glagoli: pokloniti iz imenice poklon, koja ima kvalitet konkretnog, a oprostiti iz apstraktne imenice oprost, odnosno oprostaj:

pokloniti /život/		oprostiti toke		oprostiti /život/	
K	A	A	K	A	A

(K – vrednost konkretnog
A – vrednost apstraktnog) ;

Osim u slučajevima ustaljenih formulativnih izražajnih oblika, Milijin jezički izraz ne trpi u jednoj sintagmi dve apstraktne vrednosti u jednom stihu. On upotrebljava samo konkretan pojam u vezi sa apstraktnim i apstraktni pojam koji je u vezi sa konkretnim delovanjem (naravno najčešće su vezani konkretni pojmovi i konkretna delovanja). Mislimo da stari Milija zbog toga nije otpjevao hipotetički stih *No sam ljubi život oprostio*, već zabeleženi, koji izaziva nedoumice i pitanje šta je zapravo mislio.

Dakle, kosovski junak daruje svojoj ženi novi život. Nije dozvolio njenoj braći da, po uputu njihovog oca «na komade kuju iskidaju», niti je iskoristio moralno «pravo» tadašnjih običaja društva da je «poharči», što bi drugi muževi uradili. To je sve što Milija želi da nam saopšti saopšti ovim spornim stihovima. U takvom poklanjanju on vidi svu veličinu junaka o kojem peva i kao što je početnim stihom nagovestio: «Netko bješe Strahinjiću bane», kazivanje završava stereotipnim načinom «Pomalo je takijeh junaka, kâ što bješe Strahinjiću bane», ne smatrajući se obaveznim da dâ razrešenje daljeg razvoja odnosa muža i žene, o čemu samo može da se nagađa.

Zašto praštanje?

Jedini postupak koji zatamnjuje sliku Banović Stahinje jeste zversko ubistvo Vlah-Alije. Pošto su sva viteška oružja upotrebljena ili polomljena u dvo-boju, plemeniti junak poput vuka, zverski prekolje protivnika. Ovakav čin izgleda još čudniji jer «On ne traži ništa od oružja» (stih 744), zaboravljajući da mu je za pojasom ostao «pinjal», saginje se i na najvarvarskiji način nekom «drugom snagom», kako to kaže naš guslar, «Zakla njega kao vuče jagnje» (stih 747).

Inače, za Banovića je karakterističan broj dva. Ovaj broj «kao dualistički princip pojavlje se u svim usmenim ostvarenjima o dobru i zlu» (Milošević-

Đorđević 1984:40). On dva puta odbrani ljubu (koja ga je dva puta prevarila – u čadoru i pred čadorom) od čeljusti hrta Karamana i od «devetora noža», dva puta oslobađa derviša (prvo tamnovanja, potom dugovanja), uz sebe ima dve životinje, a u sebi dve tako različite ličnosti: jednu u «obrazu sjetnu, neveselju», kojoj se «gotove suze udariti» i koja daruje život, i drugu koja vučjim zubima uništava protivniku život.

Kao što je Jug Bogdanu nemoguće da ostvari neke etičke činjenice, tako je Banovićevoj kategoriji *dobra* teško da održi njenu postojanost. Neizbežni saučesnik svega što je ljudsko – *zlo*, taj dvojnik *dobra*, budi se u biću ovog junaka i čini svoje. Karaman, *alter ego* Banovića što se kolje sa ljubom i manifestacija saosećajnosti Vlah-Alije pokreću zaspalog arhetipskog vuka,⁸ što još više govori o njegovom dvojstvu. Probudeni vuk u čoveku se ugleda na hrta, da bi zlo delovalo u ime pravednosti, ali njegova je vladavina kratkog veka. Takvo zlo se mora iskupiti svojom negacijom. Jedan zverski uništen život iskupljuje se darivanjem drugog života.

Vuk je za Srbe, zato što dobro vidi noću, suprotnost između dana i noći, dobrih i zlih duhova, Boga i đavola, života i smrti. Vuk u Banoviću je veza između čoveka i tajanstvenih *drugih moći*, veza između ovog i onoga sveta. Ovo je vuk izrođenog zla dobrog čoveka Banović Strahinje. To je moćno zlo koje daje *drugu snagu* njegovim očnjacima, u narodu nazvanih vučijim zubima koji se zarivaju u grlo protivnika.

Upravo, buđenje Banovićeve svesti o takvom postupku postaje razlog za jedan pozitivan ishod – oprastanje života nevernici. Tako sam čin oprastanja života za njega ima jednu drugu dimenziju – on postaje *katarzis*.

Derviš u veličanju našeg junaka kaže:

«Tvome đogu i tvome junaštvu

Svd su brodi, đe god dođeš vodi» (stih 509).

Pokušaćemo da objasnimo kako se taj brod gubi u krvavim vodama sopstvenog pakla. Banovićeva spoznaja učinjenog zla ne nastaje u Milijinoj pesmi. Ona se u njoj, završnim činom, otkriva. Banović Strahinja oprašta život kao samosvesno i voljno biće, za razliku od zverskog klanja koji uradi nesvesno. Čistilište je prethodilo paklu i posebnom stanju, pošto on dobro «Prohesapi i umom premisli» (stih 327). Suština Banovićevog praštanja ljubi nije samo realizacija suda o učinjenom, već i ono što pozitivan ishod sobom donosi. To je pobeda vuka u njemu, junaku.

⁸ U katalogu naroda po nastanku, koji je objavio Šafarik u Pragu 1863. god. navodi se da je vuk mitski srodnik srpskog naroda i njegov predak (dok je to hrt kod Tartara).

Literatura:

- Đukić, Trifun, 1936, «Još o Banović Strahinji», *PPNP*, III.
Koljević, Svetozar, 1982, *Ka poetici narodnog pesništva*, Prosveta, Beograd.
Krstić, Branislav, 1936, «Još nešto o završnim stihovima pesme *Banović Strahinja*», *Naš jezik*, IV.
Popović, Bogdan, 1936, «O poslednjim stihovima pesme *Banović Strahinja*», *PPNP*, III.
Prodanović, Jaša, 1932, «Banović Strahinja i njegova ljubav», *PPNP* III, 26).
Matić, Vojin, 1979, *Psihoanaliza mitske prošlosti II*, Prosveta, Beograd.
Medaković, Dejan, 1852, *Povjestnica srbskog naroda II*, Novi Sad.
Medenica, Radosav, 1965, *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, Naučno delo, Beograd.
Milošević-Đorđević, Nada, Pešić, Radmila 1984, *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd.
Trivunac, Miloš, 1936, «Banović Strahinja», *PPNP* III.

Sava ANDELKOVIC

QUE DISAIT ET COMMENT PARLAIT LE VIEUX MILIJA DE
KOLAŠIN
DANS *BANOVIĆ STRAHINJA* ?
Résumé

L'article analyse les positions du chanteur épique et joueur de guzla Milija de Kolašin sur la femme, l'infidélité conjugale, le pardon accordé par Banović Strahinja, ainsi que sur l'exécution sauvage de Vlah-Alija en combat singulier, les émotions nobles et contrastées que Milija prête au personnage de Banović. L'auteur de l'étude met en avant les résultats de l'analyse de la langue de Milija (en recourant aussi à d'autres chants de celui-ci) et conclut que Banović Strahinja accorde la vie sauve à sa femme infidèle, mais pas le pardon de sa trahison. Il offre consciemment la vie à son épouse adultère, ce qui représente une catharsis à la suite de son acte involontaire, l'égorgeement sauvage de son adversaire en duel.

Mots-clés: interprétation du vers décasyllabique, Vuk Stefanović Karadžić, femme infidèle, héroïsme, pardon, duel

Aida BAJRAKTAREVIĆ
 JU Prva gimnazija u Zenici
 Bosna i Hercegovina
 aida.bajraktarevic@yahoo.com

OBILJEŽJA POSTMODERNISTIČKE POETIKE U KOVAČEVOJ PRIPOVIJETKI „AKIM KUKIN, ŽANDARM“

U radu se analizira prva pripovijetka Mirka Kovača iz zbirke *Rane Luke Meštrevića*, pod nazivom „Akim Kukin, žandarm“, u skladu s određenim obilježjima postmodernističke poetike, a to su proces izvedbe teksta i igra. Posebna pažnja bit će posvećena uočavanju procesa fragmentacije kao tekstualne strategije koja razvija postmodernističku igru preko različitih narativnih formi. Na strukturnom planu pripadnost navedene pripovijetke postmodernističkoj poetici vidljiva je, prije svega, u nekoherentnom strukturiranju teksta pripovijetke. Forme naracije su u fokusu našeg istraživanja budući da Kovač u pripovijetki koristi različite narativne diskurse, kombinuje narativne tehnike stvarajući diskontinuitet naracije, strukturnu nekongruentnost dijelova i stilsku neujednačenost afirmišući različite tačke gledišta, a preko njih višestruke načine za izražavanje subjektivnosti.

Pripovijetku Mirka Kovača s postmodernističkom poetikom povezuje i njen intertekstualni karakter s obzirom na prisustvo biblijskih citata u tkivu pripovijetke. Korištenjem koncepta intertekstualnosti dinamizira se stvaranje tekstualnog značenja budući da se naglašava ideja teksta-procesa uslijed dodira različitih značenja i tradicija.

Ključne riječi: Mirko Kovač, pripovijetka, „Akim Kukin, žandarm“, *Rane Luke Meštrevića*, postmodernistička poetika, proces izvedbe teksta, proces fragmentacije, intertekstualnost.

...ono što hoću da zovem postmodernizmom u osnovi je
 protivrečno, odlučno istorijsko i neizbežno političko.¹

Uvod

Mirko Kovač (1938–2013) romanopisac, pripovjedač, filmski scenarist, autor nekoliko drama, autor jedne pjesničke zbirke, objavljuje svoju prvu zbirku pripovjedaka pod nazivom *Rane Luke Meštrevića*² s podnaslovom *Povest rasula* 1971. godine. Zbirka doživljava drugo izdanje 1980. godine, a njene djelimično prepravljene pripovijetke svjedoče autorovu svijest o vlastitim kreativnim traganjima, što će kao ponovljeni postupak i u drugim Kovačevim

¹ Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi, 1996, str. 18.

² Mirko Kovač, *Rane Luke Meštrevića*, Beograd: Prosveta, 1971.

djelima izrasti u jednu od formula njegovog književnog stvaranja, koja će autorov način pripovijedanja povezati s postmodernističkom poetikom.³

Zbirka *Rane Luke Meštrevića* se sastoji od četiri priče: „Akim Kukin, žandarm“, „Rane Luke Meštrevića“, „Tripo Đapić, teškaš“ i „Životopis Malvine Trifković“. Prvo povlašteno mjesto u zbirci pripada pripovijetki pod nazivom „Akim Kukin, žandarm“.

Čitanje prve pripovijetke Mirka Kovača iz zbirke *Rane Luke Meštrevića* pod nazivom „Akim Kukin, žandarm“ u ovom radu uvjetovano je odabranim metodološkim okvirom i polaznom hipotezom da se navedena pripovijetka poveže sa postmodernističkom poetikom u širem smislu, odnosno s određenim stvaralačkim rješenjima koja je obilježavaju u užem smislu, a to su proces – izvedba teksta i igra. Riječ je o izražajnim postupcima koji su u velikoj mjeri obilježili Kovačev način pripovijedanja, a koja su, prema mišljenju Lešića, postmodernistički pisci razvili „do krajnjih mogućnosti“.⁴ Prema njegovom mišljenju, postmodernističku poetiku odlikuje više postupaka kojim se ona razlikuje od modernizma: korištenje postupka fragmentacije kao procesa „koji čovjeka oslobađa od tiranije totalitarnosti“, preferiranje procesa, tj. Stvaralačke aktivnosti kao igre bez zadatog završetka“, dovodenje u prvi plan vlastite tekstualnosti, „iz koje nestaje autoritativni glas sveznajućeg autora“.⁵

Oslanjajući se na karakteristike poetike postmodernističke proze, koja, kako tvrdi Linda Hutcheon,⁶ preispituje pojmove liberalnog humanizma: „autonomiju, transcendentnost, autoritet, jedinstvo, totalizaciju, sistem, univerzalizaciju, centar, kontinuitet, teleologiju, zatvorenost, hijerarhiju, homogenost, jedinstvenost, poreklo“,⁷ namjera nam je bila da ukažemo na koji način Kovač različitim narativnim formama svoje pripovijetke „Akim Kukin,

³ Izvor za izradu ovoga rada je prvo izdanje zbirke *Rane Luke Meštrevića* objavljeno 1971. godine.

⁴ Zdenko Lešić, „Postmoderna književnost“, u: *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005, str. 508.

⁵ Isto, str. 508.

⁶ Linda Hutcheon (1947–) je jedna od najistaknutijih književnih teoretičarki dvadesetog vijeka. Rodena je u italijanskoj porodici u Torontu (Kanada). Diplomirala je na Univerzitetu u Torontu, magistrirala na Cornell univerzitetu, a doktorirala iz oblasti komparativne književnosti na Univerzitetu u Torontu, gdje radi kao profesorica engleske i komparativne književnosti. Njena prva objavljena djela su o metafikcionalnom paradoksu samosvjesnih naracija u *Narcističkoj naraciji* (*Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, 1980), studija *Formalizam i freudovska estetika: Primjer Charlesa Maurona* (*Formalism and the Freudian Aesthetic: The Example of Charles Mauron*, 1984), potom studija *Teorija parodije* gdje je njen interes bio usmjeren na paradoks parodije (*Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, 1985). Međunarodno naučno priznanje stekla je trilogijom o postmodernizmu: *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija* (*A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, 1988) u kojoj Hutcheon artikuliše poetiku postmodernizma, te knjigama *Kanadska postmoderna: Studija o savremenoj englesko-kanadskoj fikciji* (*The Canadian Postmodern: A Study of Contemporary English-Canadian Fiction*, 1988) i *Politike postmodernizma* (*The Politics of Postmodernism*, 1989). Navedeno prema: Richard J. Lane, *Fifty Key Literary Theorists*, New York: Routledge, 2006, str. 158.

⁷ Linda Hutchion, „Decentriranje postmodernog: eks-centrično“, u: *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi, 1996, str. 105.

žandarm“ problematizuje društvenu funkciju književnosti (umjetnosti) i njene estetske forme.

Pripovijetka se može sadržajno-tematski podijeliti u dvije kategorije pripovjednog interesovanja:

1. Kroz is/pri/povijedanje naratora prve okvirne priče o vlastitom životu i suočavanje s djetinjstvom, odrastanjem, roditeljima, posebno sa figurom atipičnog oca, prikazuje se i raspad jedne patrijarhalne porodice i društva;
2. U formi hronike Akim, narator unutrašnje priče, pripovijeda o zlodjelima predstavnika ideološke vlasti, koji vrše torturu nad nevinim „narodnim neprijateljima“, pri čemu se uz predstave o isljednicima i njihovim „metodama“ rađa razvija motiv moralnog razvrata pripadnika policije.

Politička, historijska, društvena i porodična događanja utiču na živote običnih ljudi: neimenovanog pripovjedača, njegovog oca i majke, te Akima Kukima, a oni ne posjeduju mehanizme da se odupru nadređenim pojedincima u društvenom sistemu vlasti ili neukrotivim silama strasti i mržnje. Hronotop zbivanja u pripovijetki „Akim Kukin, žandarm“ je grad Trebinje, ali realnost prostornog određenja razrjeđuje mitizacija rodnog kraja. Vrijeme se shvaća relativno, jer se u pričama prošlost, sadašnjost u budućnost preklapaju kroz ponavljanje sličnih, patničkih sudbina protagonista.

Na historijskom i političkom planu pripovijetka prikazuje odraz 1948. godine, Rezolucije Informbiroa na živote običnih ljudi i odjek staljinističkog totalitarizma, koji se u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata realizovao kao vladavina ideologije. Opskrbljujući svoje priče jasnim pokazateljima mjesta i vremena, Kovač se kao postmodernistički pisac „vraća sadržaju i buni protiv modernističke apstrakcije“.⁸ Opisujući mikrokosmos porodičnih odnosa, Kovač u njima vidi duboko nesretne pojedince dodjeljujući im ulogu žrtava društva.

Paradoksalno, iako se Kovač usredsređuje na fiktivne događaje, svojim autobiografizmom i oponašanjem starozavjetnih hronika – *Knjiga brojeva Akima Abramoviča Kukina*⁹ – oni demonstriraju vjerovatnoću istih. Oblikujući među ovim sadržajima asocijativne veze, otimajući sjećanja području podsvjesnoga, autor zamagljuje granice faksije i fikcije. Dramatizirajući introspekciju – tok psihičkog procesa tehnikom solilokvija, svijest i misli pripovjedača-lika i lika–aktera u pripovijetki teku nesputano i grade slobodne asocijacije.

Razbijajući realistički prozni koncept „sveznajućeg pripovjedača“, Kovač dinamizira narativni proces stvarajući model priče u priči u kojem se pojavljuju različiti tipovi naratora, pri čemu se rasipa linearnost i kontinuitet naracije, a decentrira individualni, koherentni subjekt, sugerisanjem alternativnih predstava o subjektivnosti. Time se pripovijetka oblikuje kao naracija protivrječnih efekata: ona nudi snažan prikaz povijesti rasula apostrofiran u podnaslovu zbirke, a snažno rasipanje tog prikaza putem višestrukih tačaka gle-

⁸ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1997, str. 286.

⁹ Mirko Kovač, Isto, str. 24.

dišta, čija upotreba nadilazi njihovo isključivo poimanje u vidu pripovjedne strategije, prerasta u ironijski distanciran politički angažman i način mogućeg otpora ideološkoj moći. Višestruke tačke gledišta čine da čitaoci dovedu u pitanje „problem predstavljanja: čija stvarnost je predstavljena?“, što je postmodernističko neugodno pitanje o „ideološkoj moći koja se nalazi iza osnovnih estetskih problema“.¹⁰

I Narativna strategija kao obilježje postmodernističke poetike u pripovijetki „Akim Kukin, žandarm“

Jedna od osnovnih crta postmodernističke poetike u pripovijedanju Mirka Kovača u priči „Akim Kukin, žandarm“ je naglašavanje „tekstualnih strategija“,¹¹ što se realizira postupkom fragmentacije, pri čemu se naglašava proces – izvedba teksta i dovodi u prvi plan igra kojom se razvijaju različiti modeli pričanja.

Koristeći u jednoj pripovijetki različite narativne tehnike - od solilokvija sa analepsom kao obilježja pseudoautobiografskog pripovijedanja u okvirnoj priči do hroničarskog iskaza u drugoj, unutrašnjoj priči iste pripovijetke, autor mijenja pripovjedne nivoe i podriva monološku strukturu svoje pripovjedne forme što je postmodernističko preferiranje stvaralačke aktivnosti kao igre. Istraživanje osobenosti pripovjednih tehnika Mirka Kovača ukazuje na koji način autor u tekstu označava identitet pripovjedne instance i kako konstruira pripovjedni svijet.

II Pripovjedne tehnike i nivoi pripovijedanja u pripovijetki

Pripovijetka „Akim Kukin, žandarm“ osmišljena je po modelu priča u priči, a počinje rečenicom:

Prazninu utrobe ispunjava glad.¹²

Čitalac sebi postavlja pitanje: “Ko govori ove riječi?” Budući da pripovjedna instanca u rečenici ne ukazuje na sebe kao lik, paradoksalnost iskaza i njegova semantička nedorečenost kod pažljivog čitaoca rađa želju da razotkrije zamršenost njezinog značenja. Začudnost koju proizvodi prva rečenica naglašava se i grafički: odvajanjem iste prazninom od teksta koji slijedi nakon nje:

Prazninu utrobe ispunjava glad.

*Šta se može zbiti u Trebinju prvih dana posle likvidacije privatne imovine ako ležiš na krevetu i posmatraš jednu kap na plafonu koji prokišnjava.*¹³

¹⁰ Linda Hutcheon, Isto, str. 302–303.

¹¹ Zdenko Lešić, Isto, str. 508.

¹² Kovač, Isto, str. 9.

¹³ Kovač, Isto, str. 9.

Možda je čitaocima ta praznina – stanka i bila potrebna kao psihološka priprema – pomoć koju je sam autor pripremio, razvijajući odnos pisac – čitalac, prije nego što se uputimo zamršenim predjelima pripovjedačeve pod/svijesti, a autorove pripovjedne igre. Riječ je o korištenju tehnike tipografskog ili „stepeničastog“ raščlanjivanja redaka, koja je u funkciji izražavanja „besižejnosti“ i služi za „asintaktičku montažu rečeničnih dijelova ili kratkih rečeničnih skupina u odlomke“. ¹⁴ Za raščlanjivanje redaka koristi se bjelina papira, odnosno razmaci. „Tim markantnim segmentiranjem i uokvirivanjem usko omeđenih dijelova teksta“ postiže se njihova „emancipacija iz logične sintakse narativnog perspektiviranja“. ¹⁵ Prvu rečenicu prve priče govori neimenovani pripovjedač, kojeg, prema klasifikaciji Mieke Bal, nazivamo eksternim pripovjedačem (EP). ¹⁶ Taj anonimni glas koji započinje pripovijedanje Umberto Eko naziva modelom autora. ¹⁷ Da li o tom glasu saznajemo još nešto? Znamo samo ono što taj glas govori na početku priče, i on je granica između glasa autora i glasa pripovjedača okvirne priče. Taj će glas koji „se javlja tek u slabijim glasovima – na kraju čitanja biti poistovjećen s onime što sve estetske teorije nazivaju 'stilom'“. ¹⁸ Površan pristup modelu autora navodi nas na brzoplet zaključak da je on „usamljen u svom savršenstvu“, „indiferentan“, međutim, iako nam se obraća s distance, model autora je glas „koji nas želi uza se. Taj se glas javlja kao pripovjedna strategija, kao sklop uputa što ih dobivamo jednu po jednu i koje moramo slijediti kad se odlučimo ponašati kao model čitatelja“. ¹⁹ Kome taj glas govori? To je poslije prve rečenice teško razumjeti. Svom početnom neidentifikovanom sagovorniku – čitaocu. Naglašavanjem ideje o tekstualnom skriptoru, „proizvođaču, koji postoji samo u vremenu teksta i njegovog čitanja“, te pretvaranjem metafore za stvaranje iz metafore izražavanja u metaforu performativnog zapisivanja, koji „ulazi u međusobne odnose dijaloga, parodije i osporavanja“, Kovačev tekst oživljava Bartovu ideju čitaoca „kao pokretača te kontekstualne mreže“, upisujući svoju priču u niz brojnih postmodernističkih tekstova koji podržavaju „važnost čina čitanja“, tematizirajući različite modele čitalaca. ²⁰

Nakon uvodne rečenice slijedi prekid u pripovijedanju naglašen bjelinom – praznim prostorom, neispisanim redom, predviđenim za štampanje teksta. Potom slijedi prva okvirna priča, obilježena kurzivom, signalom solilokvija, čime je naglašen prelaz sa jednog na drugi pripovijedni nivo. EP nakon stanke

¹⁴ Aage A. Hansen-Löve, „Intertekstualnost–intermedijalnost“, u: *Intertekstualnost & Intermedijalnost*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988, str. 63.

¹⁵ Isto, str. 63.

¹⁶ Pojam „eksterni pripovjedač“ razumijevamo u smislu koji nudi Mike Bal: „Kada pripovjedna instanca nigde u tekstu eksplicitno ne ukazuje na sebe kao lik, možemo govoriti o eksternom pripovjedaču.“ Pogl.: Mike Bal: *Naratologija. Teorija priče i pripovijedanja*, Beograd, Narodna knjiga, Alfa, 2000, str. 23. U daljem tekstu za navedeni pojam koristit ćemo oznaku EP.

¹⁷ Umberto Eko, *Šest šetnji pripovjednim šumama*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 25.

¹⁸ Isto, str. 26.

¹⁹ Isto, str. 26.

²⁰ Hutcheon, 1996, str. 137.

– opkoračenja – daje riječ drugom pripovjedaču koji preispituje vlastitu egzistenciju. Percipirajući i prosuđujući ono što je vidio i doživio, on ukazuje na svoj identitet jer priča o svom životu. Prva okvirna priča zamišljena je kao ispovijest pripovjedača vezanog za glavni lik. Budući da pripovjedač priča o „stvarnim događajima“ i „teži pisanju autobiografije“, ²¹ prema klasifikaciji Mieke Bal, radi se o pripovjedaču vezanom za lik (PL).²²

Njegujući tehniku toka svijesti, pripovjedač-lik iznosi sjećanja na djetinjstvo, odrastanje, refleksije ispunjene određenim iskustvom i osjećajima. Introspektivno pripovijedanje proizašlo je iz osjećaja životne gorčine koju lik nosi kao teret još iz vlastite porodice. Većina pripovjednog materijala organizirana je oko odnosa oca i sina te figure oca alkoholičara uz kojeg sin postaje ličnost određena kompleksom niže vrijednosti: „pred takvim ocem osećam se kao ništarija“.²³

Iznoseći sopstveni emocionalni stav o različitim aspektima pripovijesti, o likovima: ocu, vlasniku bakalske radnje, alkoholičaru, „mešini rakije“; Akimu Kukinu, ruskom emigrantu; ocu Grigoriju, nasilniku; majci koja plače jer njen sin napušta roditeljski dom; pripovjedač svjedoči o događajima u kojima je i sâm učestvovao, ali i o onima koje je samo posmatrao, čime se razvija testimonijalna funkcija pripovjedačevog glasa. Prilikom izricanja narativne poruke, svjedočeći o događajima koji su se „zbili prije trenutka na kojem je pripovijedanje zaustavljeno“, ²⁴ a u nastojanju da uspostavi kontakt s čitaocem, pripovjedač svjesno privlači potencijalnog čitatelja retoričkim pitanjima:

Šta se može zbiti u Trebinju prvih dana posle likvidacije privatne imovine ako ležiš na krevetu i posmatraš jednu kap na plafonu koji prokišnjava. Čekati širom otvorenih očiju, nakon preležane žutice, da se kap izduži i postane kruškasta, potom da se otkine i padne na krevet gde leži, umotan u jorgan, moj otac, do 1948. godine vlasnik bakalske radnje, jer otkad je ušao u sobu nepodnošljiv bazd od povraćanja širio se čak i po dvorištu... ²⁵

čime se razvija komunikativna funkcija pripovjedačevog glasa.

Pripovjedačeva svijest poput spuštene brane oslobađa događaje zarobljene u prošlosti – upečatljive, šokantne, urezane u svijest oštrinom surovosti. Solilokvij prerasta u tok svijesti izgrađen na filmskoj tehnici flash-backa: „Retrospektivna montaža, brzo izmjenjivanje slika, usporavanje, zaokruživanje najistaknutije slike manje značajnima,“ čime se registriraju različita stanja

²¹ Bal, Isto, str. 23.

²² Prema Mike Bal pripovjedač vezan za lik (PL) je pripovjedačko 'ja' koje je „identično liku iz priče koju sâm pripovedač pripoveda“. Pogl.: Bal, Mike: *Naratologija. Teorija priče i pripovijedanja*, Beograd, Narodna knjiga, Alfa, 2000, str. 23. U daljem tekstu za navedeni pojam koristit ćemo oznaku PL.

²³ Kovač, Isto, str. 11.

²⁴ Biti, Isto, str. 7.

²⁵ Kovač, Isto, 9.

likova, zamršenost zbivanja i njihova podudarnost i paralelizam sa „ostalim zbivanjima u njima i oko njih“.²⁶

Polifonična struktura iskaza, koji koristi iskustva toka svijesti, sadrži malu galeriju likova, kojima se otvara prostor za razvijanje kategorija diskontinuiteta i razlike, koje tekst iznosi u prvi plan. Time Kovačeva pripovijetka obuhvata mnoge pojedinačne sudbine koje „samostalno zrače semantičkim potencijalom“.²⁷

Otkrivajući uspomene i misli koje ga progone, Kovačev narator razvija gradacionu semantiku tegobne stvarnosti u kojoj je rastao. Slika oca alkoholičara se ponavlja kao oznaka sramote, poniženja, rušenja vrijednosti same ličnosti i života njegovih bližnjih:

Kakva porodična sramota pada na sinove koji svoje roditelje nazivaju starim životinjama, ili priželjkuju srčanu kap svoga oca... S koliko ste gađenja posmatrali očev tvrđičluk, onu razrokost njegovih očiju dok prebrojava pare. I kad se suočimo sa slikom alkoholičara koji u poslastičarnici jede kolače, kažemo sebi: „Napuštam zauvek roditeljski dom.“²⁸

Realističnost pripovijedanja urušava se digresijama koje se asocijativno povezuju sa osnovnim motivima priče - Kovačev umjetnički postupak kojim se poigrava sa tradicionalnim obrascima kazivanja. Kazivanje o očevoj smrti i dolasku pripovjedača-lika u rodno mjesto na sahranu bit će povod sjećanja naratora na različite trenutke koji su obilježili njegovo odrastanje uz oca:

Te sobe ispuštaju memlu, a vas razdire plač matere koja u prvi mrak odlazi na železničku stanicu da zauzme sedište u trećem razredu putničkog ponoćnog voza. Jer zaboga, njen sin putuje. Ali čovek se neprekidno vraća da bi zategao kožni kaiš po kome otac razmazuje pljuvačku. Jer upravo se njegova velika meka šaka priprema za oštrenje brijače britve. Šta je izgubljeno od vremena otkad je u Trebinje, prije ravno trideset godina, stigao ruski emigrant Akim Kukin?²⁹

Egzistencijalna promišljanja junaka ispunjena osjećajima bespomoćnosti, gađenja, potresenosti, izgubljenosti vremena, nesređenosti života, ublažavaju se dijalogizima, koji u priči stvaraju dimenziju sadašnjosti i prostorne neposrednosti:

Da li je to zbog toga, pitam se, što je umeo nedeljom ujutro, pred tamnim ogledalom u hodniku, mirno izgovoriti, glasom starog pušača: „Svi nećemo umrijeti, ali svi ćemo se preobraziti u jedan hip, u tren oka,

²⁶ Antica Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga, 1972, str. 143.

²⁷ Velid Đekić, *Flagusova rukavica*, Rijeka: Naklada Benja, 1995, str. 119.

²⁸ Kovač, Isto, 9–10.

²⁹ Kovač, Isto, str. 10.

na glas posljednje trube.“ Ili zato što čujem majčino ridanje: “On je tvoj otac!”(Kovač 1971: 10–11)

Pripovjedačev otac, paradoksalan protagonist, koji kroz priču o porodici, kada se ona posmatra u cjelini, izranja kao lik historijske žrtve, čija je privatna imovina likvidirana u vrijeme Rezolucije Informbiroa, u isto vrijeme kao alkoholičar je i posebna vrsta tereta za svoju porodicu. Tom reljefnom, kompleksnom liku, autor povjerava ideološko i didaktičko komentarisanje ispunjavajući njegov govor biblijskim citatom: „Svi nećemo umrijeti, ali svi ćemo se preobraziti u jedan hip, u tren oka, na glas posljednje trube“,³⁰ čime se ideološki sadržaj prebacuje iz govora pripovjedača u govor lika, samim tim ovaj lik postaje jedan od nosilaca sistema vrijednosti pomoću kojeg se ocjenjuju zbivanja predočena u priči, a struktura priče korespondira sa novozavjetnom poslanicom Korinćanima. Dok je svijet pripovijetke svijet povijesti rasula, određen čovjekovim odustajanjem od preobražaja, budući da se zlu prepušta vlast i upravljanje, semantička determinacija Kovačevog teksta u dijelu kada pripovjedačev otac govori novozavjetnim riječima da će se svi ljudi preobraziti na glas posljednje trube, gradi se po načelu kontrasta spram biblijskog podteksta. Budući da citati iz Biblije upućuju na smisao teksta u koji su uključeni, riječ je o autoreferencijalnim citatima.

Pripovjedač-lik (PL) prikazuje svijet posredovan njegovom sviješću, mislima, potom govorom likova koji pripadaju prikazanom svijetu. Prvu priču završava odlomkom iz Biblije, riječima iz Ivanove poslanice,³¹ koje izgovara Akim Kukin, jedan od likova okvirne priče, a koji je pripovjedač i glavni lik umetnute, unutrašnje priče koji se na taj način kroz okvirnu priču uvodi u tekst. Niti jednog dijela naracije prepliću se sa nitima drugog dijela. Ugrađujući dijaloški odnos između pripovjedača-likova i likova u strukturu priče kao njeno organizaciono načelo, Kovač omogućava da taj princip zauzme „mjesto građenja zapleta“ koji, prema mišljenju Pola Rikera, ima integrativnu funkciju „spajanja izvesnog broja događaja u jednu priču, zatim kao spajanja raznorodnih okolnosti, aktera i njihovih interaktivnih odnosa, ili pak kao spajanja vremena-trajanja i vremena proticanja.“³²

Prizivanje biblijske građe putem citata, navodi nas na preispitivanje važnosti i estetske funkcije citata kao postupka intertekstualnosti preko kojeg se

³⁰ Nav. pr.: *Biblija, Korinćanima 15,51–52*. Riječ je o događaju koji Crkva naziva Uzećem. „Uzeće je predivni događaj za kojim trebamo čeznuti. Konačno ćemo biti slobodni od grijeha. Bit ćemo u Božjem prisustvu zauvijek. U pogledu značenja i opsega Uzeća puno se raspravlja, ali to nije Božja namjera. Umjesto toga, u pogledu Uzeća, Bog želi da „ohrabrujemo jedan drugoga tim riječima.“ Nav. pr. <https://www.gotquestions.org/Hrvatski/uzece-crkve.html>, dostupno 30. 10. 2016.

³¹ *Biblija, Prva Ivanova poslanica*: „Što bijaše od početka, što smo čuli, što smo vidjeli očima svojim, što razmotrimo i ruke naše opipaše o Riječi, Životu – da, Život se očitova, i vidjeli smo i svjedočimo. Što smo vidjeli i čuli, to navješćujemo i vama, da i vi imate s nama zajedništvo. Tako mi vam ovo pišemo da naša radost bude potpuna.“ Nav. pr. <http://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=69,04.9.2016>.

³² Zorica Bečanović-Nikolić, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*, Beograd: Geopoetika, 1998, str. 117.

uspostavlja dijalog jednog proznog teksta i biblijskog predloška koji je u njegov uključen. U čemu se ogleda važnost biblijskog citata kojeg izgovara Akim? Riječi Ivanove poslanice su svjedočanstvo jednog od apostola, koje imaju posebnu težinu jer su svjedočanstvo očevica: „Isusovi apostoli su ono što su vidjeli i čuli navijestili čitaocima kao Riječi života kako bi čitaoci dijelili zajedničku stvarnost. To je bio apostolov razlog pisanja Poslanice.“³³ Postojanje citata u okvirnoj priči usmjerava istu i na drugi tekst, zrači novim semantičkim opsegom: naratori i priče se smještaju u nove simboličke odnose u kojima okvirna i unutrašnja priča funkcioniraju kao parable spram značenja citata, preispitujući funkciju Riječi (u) Života(/u). Smisao teksta spoznaje se u cijelosti tek pozivanjem na citat i njegovo značenje – važnost svjedočenja – što postaje ideja cijele pripovijetke (ali i zbirke u cijelosti) bez obzira na različitost pripovijednih nivoa, koji se, zahvaljujući istoj ideji, prezentiranoj kroz različite fabule, povezuju, te se mogu iščitavati kao opetovana povijest ljudske nesreće, koja vapi za svjedocima, ne želeći da naprosto nestane u zaboravu proteka vremena. Gradeći narativno višeglasje, insistiranjem na promjeni u registru glasa i načina pripovijedanja, autor razvija retoričku igru koja odlikuje postmodernističku poetiku.

Preispitujući intelektualnu reakciju čitalaca, pripovijetka nudi moguće zaključke koji bi mogli doprinijeti izvjesnim propitivanjem o moći i funkciji riječi u kulturnom i životnom općenju. Uvodna priča, koja se pruža u ravni različitih vremenskih hronotopa – sjećanje na uspomene iz djetinjstva (prošlost) i očeva smrt i sahrana (sadašnjost), psihologizira lik pripovjedača predočavajući njegov unutrašnji život. Nakon uvodnog, prvog dijela okvirne priče neimenovanog pripovjedača – lika, slijedi unutrašnja priča. Sporedni lik okvirne priče postaje glavni lik unutrašnje priče, koja je, po uzoru na starozavjetne hronike, podijeljena na dvadeset i jedno poglavlje. Pripovjedna situacija se po drugi put mijenja – nižući numerisana poglavlja sa podnaslovima u kurzivu, Kovač stvara privid hronike, iznova – po drugi put - razara siže i napušta tradicionalni obrazac pripovijedanja, dodatno razvijajući poetičku igru koju je odabrao još u romanu *Moja sestra Elida*. Dio fabule još jednom postaje sredstvo oneobičavanja. U tim poglavljima pripovjedač i glavni lik je Akim Abramovič Kukin, ruski emigrant, čija je životna hronika, ispunjena neprestanom patnjom i neprekidnim progonom od zla koje leži u drugom čovjeku, data u isječcima – kolažima, čijom montažom se spajaju udaljene realnosti bez napuštanja područja našeg iskustva. Došavši iz Rusije, on iznosi vlastite doživljaje stvarnosti zemlje iz koje je emigrirao bježeći od nasilja kojem je bio izložen. Zasebni događaji koji grade fabulu malih perspektiva – praćenjem sudbina pojedinačnih, „malih“, intimnih života stvaraju polifonijsku društvenu sliku.

Nadrealističkom asocijativnošću lajtmotiva u toku misli pripovjedačke instance, Kovač nijansira unutrašnje proživljavanje lika, pritom signalizirajući granicu podsvesnog i svjesnog kurzivom, oneobičava fabulu, dezintegrira mimetizam pripovijedanja i ruši linearnost priče/a. Različite forme pripovije-

³³ *Biblija, Prva Ivanova poslanica*. Nav. pr. <http://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=69>, 04. 9. 2016.

danja i tačke gledišta (okvirna priča u prvom licu, njena unutrašnja priča-hronika u trećem licu, forma struje svijesti u prvom licu) „ukazuju na nemogućnost totalizujućih narativnih struktura“.³⁴

Narativno jedinstvo bilo kojeg narativnog nivoa unutar pripovijetke napašta se na sljedećem nivou sa drukčijim tipom pripovjedača. Različiti tipovi pripovjedača i narativnih nivoa ukazuju da „ne postoji zatvoren, koherentan, neprotivrečan svet ili subjektivnost“, a „višestruke tačke gledišta štite od svakog totalizujućeg koncepta subjektivnosti“ glavnih junaka i „istovremeno štite čitaoca od pronalaženja ili zauzimanja bilo kakvog položaja subjekta sa kojeg bi mogao da priču učini koherentnom. Čitalac ne može da se ne oseća neugodno i uznemireno, pošto se od njega traži da ne izbegava protivrečnosti i da se suoči s njima.“³⁵

Razaranjem sižea naglašava se osnovna atmosfera pripovijetke i dehumanizacija svijeta u kojem prevladavaju poremećene vrijednosti – zlo, a slika historije, koja se ponavlja, ispunjena je tragičnim životima pojedinaca. Sâm autor svjedoči: „U istorijskom sam tražio ono što je iskonsko. Dubinu zla. Stoga bih najradije odgovorio da sam teme Revolucije promatrao s Biblijom u ruci!“³⁶

Crpeći iz životnog iskustva materijal za gradnju životnih likova, Kovač rehabilitira shvaćanje unutaršnjeg svijeta čovjeka, njegovih osjećaja i potreba. Višestruko uokviravanje, tj. umetanje jedne priče u drugu – u funkciji je snažnog povezivanja analepsičnog pripovijedanja okvirne priče sa hronikom unutrašnje priče, tako da se u središtu pripovijetke nalazi priča o patnji ispričana hroničarsko distanciranim, hladnim tonom suprotstavljenom empatiji koju rađa svojim oslobađanjem/pisanjem/čitanjem. Takva struktura pripovijetke osporava načela liberalno-humanističke ideologije: „predstavu o autorskoj originalnosti i autorstvu do razdvojenosti estetskog i političkog“.³⁷

Pripovijetka postaje mreža priča – mikrocjelina koji referiraju jedni na druge čime se ostvaruje paralelizam tema, ideja i motiva. Takva kontekstualizacija uspostavlja pitanja iskaza, a potom ruši humanističku predstavu o konzistentnom, dovršenom subjektu, „subjekt se posmatra kao proces i kao položaj protivrečnosti.“³⁸

Zaključak

U pripovijetki „Akim Kukin, žandarm“ Mirko Kovač preispituje prošlost, sučeljavajući velikim narativima priče marginalnih pojedinaca, likova koji žive u Hercegovini, među kojima je i ruski emigrant, koji, bježeći od jednog totalitarnog režima, upada u mrežu društvenog sistema sličnog totalitarnog obilježja. Time autor, razvijajući važan postmodernistički koncept “pri-

³⁴ Hutcheon, Isto, str. 277.

³⁵ Hutcheon, Isto, str. 282.

³⁶ Mirko Kovač, *Evropska trulež*, 1986, str. 51.

³⁷ Hutcheon, Isto, str. 14.

³⁸ Hutcheon, Isto, str. 279

sustvo prošlosti“ u svom djelu,³⁹ dolazi do pitanja o sudbini pojedinaca u svijetu u kojem je društvena kontrola ostvarena preko samovolje nemoralnih pojedinaca.

Na strukturnom planu pripadnost navedene pripovijetke postmodernističkoj poetici vidljiva je, prije svega, u nekoherentnom strukturiranju teksta pripovijetke. Postmodernistička proza privilegira „dva načina naracije, koji problematizuju celokupnu predstavu o subjektivnosti“, a to su: „višestruke tačke gledanja ili otvoreno kontrolisani narator“.⁴⁰ Za razliku od modernističkog autora koji strukturira tekst „dosljedno i konzistentno“, ⁴¹ Kovač u svojoj prvoj pripovijetki koristi različite modele pripovjedača, miješa narativne tehnike stvarajući diskontinuitet naracije, nekongruentnost dijelova i stilsku neujednačenost, provjeravajući različite načine predstavljanja stvarnosti i decentrirajući subjektivnost naracije. U tom smislu Kovačeva pripovijetka kao postmodernistički tekst pomijera interes „sa individualnog autorskog iskaza i mimičkog predstavljanja na razmatranje zajedničkog konteksta iskazivanja i osobenu (ali ne i jedinstvenu) upotrebu.(...)Postmodernizam ističe diskurs ili jezik koji funkcioniše kao komunikacija između dva vršioca.“⁴² Diskontinuitet naracije u Kovačevoj pripovijetki „izaziva narativnu pojedinačnost i jedinstvo u ime višestrukosti i različitosti“, a „istovremeno teži da fragmentuje ili da bar izrazi nestabilnost tradicionalnog jedinstvenog identiteta i subjektivnosti ličnosti“, ⁴³ što je odlika postmodernističkih djela.

Postavljajući pripovjedače i likove svojih pripovjedaka u ulogu svjedoka historijskih i političkih zbivanja, Kovač je zainteresovan za historiju i društvenu stvarnost, ali njegov povratak historiji je ironičan budući da pripovijetka ukazuje da „stvarnost možemo znati samo kao proizvedenu i podržanu od strane kulturnih predstava o njoj“.⁴⁴ Iako se bavi historijom, činjenicama iz prošlosti, on teži da, rekonstruiranjem života običnog čovjeka „dovede u pitanje čija istina je kazana“.⁴⁵

Pripovijetku Mirka Kovača sa postmodernističkom poetikom povezuje i njen intertekstualni karakter s obzirom na prisustvo biblijskih citata i biblijskih motiva u tkivu pripovijetke. Korištenjem koncepta intertekstualnosti dinamizira se stvaranje tekstualnog značenja budući da se naglašava ideja teksta-procesa uslijed dodira različitih značenja i tradicija. Kroz taj intertekstualni dijalog odvijaju se različite semantičke transformacije i proizvodi novi smisao u datom tekstu. Uključivanje biblijskih citata u tekst pripovijetke vodi preispitivanju idejnosti same pripovijetke. Intertekstualnih citata, preuzeti iz Biblije, upotrijebljeni su kao završni iskazi priča određenog govornog subjekta. Prerastajući u okvir, oni naglašavaju unutrašnju priču i problematiziraju funkciju priče i pripovijedanja u životu i društvu.

³⁹ Isto, str. 18.

⁴⁰ Isto, str. 198.

⁴¹ Zdenko Lešić, Isto, str. 515.

⁴² Isto, str. 146.

⁴³ Isto, str. 158.

⁴⁴ Isto, str. 205.

⁴⁵ Isto, str. 207.

Polazeći od Auerbachove postavke da je stil retorička kategorija, u radu smo nastojali pokazati da Kovačeva pripovjedna tehnika kao „osmišljeni jezički pristup zbilji, pogotovo fikcionalni“,⁴⁶ uključuje korištenje postmodernističkih postupaka kao što je npr. postupak fragmentacije, koji je uočljiv u odnosu autora prema pripovjednim instancama, mijenjanju narativnih nivoa u pripovijedanju čime preferira stilsku neujednačenost, dovodeći u prvi plan postmodernističku igru kojom se razvijaju različiti modusi pisanja i čitanja teksta.

Koristeći u pripovijetki „Akim Kukin, žandarm“ iz zbirke *Rane Luke Meštrevića* različite narativne diskurse – od solilokvija s analepsom kao obilježja pseudoautobiografskog pripovijedanja do hroničarskog iskaza i biblijskih citata, autor mijenja pripovjedne nivoe i podrija monološku strukturu svoje pripovjedne forme postmodernističkom fragmentacijom afirmirajući svojim djelom životnu različitost.

Težnju Mirka Kovača da u pripovijetki prikaže surovu stvarnost možemo iščitavati kao narativnu strategiju postmodernističkog konstruiranja realnosti i demarginalizacije pojedinih društvenih grupa što je u skladu s postmodernističkim priznavanjem razlika i isticanjem prava na različitost u svim sferama života, te postmodernističkim ukidanjem razlika između „elitne“ i „masovne“ kulture.

Ako je književno stvaranje odraz duha jedne epohe, Kovačeva pripovjedna tehnika u pripovijetci „Akim Kukin, žandarm“ je retorički stil kojim je autor pomijerao granice umjetničkog stvaranja, razbijajući društvenu učmalost, ideološke tabue, ispoljavajući žudnju za slobodom misli, govora i umjetničkog stvaranja.

Izvor:

Mirko Kovač, *Rane Luke Meštrevića*, Beograd: Prosveta. 1971.

Literatura:

Aage A. Hansen-Löve, „Intertekstualnost–intermedijalnost“, u: *Intertekstualnost & Intermedijalnost*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988, str. 63.

Antica Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga, 1972, str. 143.

Biblija. Prva Ivanova poslanica. Nav. pr. <http://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=69>, 04. 9. 2016.

Erich Auerbach, *Mimeza, Prikaz zbilje u zapadnoevropskoj književnosti*, Zagreb: Hena Com, 2004, str. 10.

Linda Hutcheon, „Decentriranje postmodernog: eks-centrično“, u: *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi, 1996, str. 105.

Mike Bal, *Naratologija, Teorija priče i pripovedanja*, Beograd: Narodna knjiga Alfa, 2000, str. 23.

Richard J. Lane, *Fifty Key Literary Theorists*, New York: Routledge, 2006, str. 158.

Umberto Eco, *Šest šetnji pripovjednim šumama*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 25–26.

Velid Đekić, *Flagusova rukavica*, Rijeka: Naklada Benja, 1995, str. 119.

⁴⁶ Erich Auerbach, *Mimeza, Prikaz zbilje u zapadnoevropskoj književnosti*, Zagreb: Hena Com, 2004, str. 10.

- Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1997, str. 7.; str. 27.; str. 286.
- Zdenko Lešić, „Postmoderna književnost“, u: *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005, str. 508.
- Zorica Bečanović-Nikolić, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*, Beograd: Geopoetika, 1998, str. 117.

Izvori s interneta:

- <https://www.gotquestions.org/Hrvatski/uzece-crkve.html>, dostupno 30. 10. 2016.
- <http://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=69>, 04. 9. 2016.

Aida BAJRAKTAREVIĆ

THE CHARACTERISTICS OF POSTMODERN POETICS IN THE „AKIM KUKIN, GANDARM“ THE SHORT STORY OF MIRKO KOVAC

Summary

This paper analyzes the first short story of Mirko Kovac from the collection of *The Wounds of Luka Mestrevic*, entitled "Akim Kukin, gendarm", according to certain features of postmodern poetics, which are the process of performing text and the game of author during that performing. Particular attention will be devoted to the discernment of the fragmentation process as a textual strategy that develops a postmodernist play through different narrative forms. On the structural plan, the affiliation of the mentioned narrative to the postmodernist poetics is seen above all in the non-coherent structuring of the narrative text. Narrative forms are the focus of our research since Kovac uses different narrative discourses in this narrative, combines different narrative techniques, generating discontinuity of narrative, non-conformities of parts, and stylistic inequality, affirming different points of view, and through them multiple ways of expressing subjectivity.

Bearing in mind the presence of biblical quotes in the tissue of the story, we can conclude that the intertextual character links the narrative of Mirko Kovac with the postmodernist poetics. By using the concept of intertextuality, the creation of a textual meaning is dynamized, since the idea of the text-process is emphasized by the interweaving of different meanings and traditions.

Key words: Mirko Kovac, short story, "Akim Kukin, gendarm", The Wounds of Luka Mestrevic, postmodern poetics, text production process, fragmentation process.

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

Filološki fakultet, Nikšić
olgavojkom@gmail.com

IMAGOLOŠKI PRISTUP BULATOVIĆEVOM ROMANU *LJUDI SA ČETIRI PRSTA*

Romani Miodraga Bulatovića ostvaruju aktivnu intertekstualnu komunikaciju sa crnogorskom kulturnom tradicijom, a pri tome mislimo na literaturu, istoriju, kao i na sve kulturološke aspekte koje jednu naciju čine upravo takvom kakva jeste. Međutim, u skladu sa strukturom modernog romana dijalogičnost koju Bulatović realizuje jeste neafirmativna i prilično oponent-ska u odnosu na tradiciju. Dakle, Bulatović konstituše drugačiju literarnost kroz koju se očituje nova stilogenost izraza, nova tematsko-motivska ravan, drugačija antropologija karaktera koji postaju incidentni i antikartartički, samim tim, nenormativni u odnosu na tipologiju junaka crnogorske literature počevši od romantizma pa do socrealističkog prosedea i poslijeratnog modernističkog koncepta. Na adskom hronotopu koji podrazumijeva spacijalne mikrojedinice - asfalt, podzemlje, javne kuće, pljačkaške destinacije, granice zemalja, ljudi različitih vjera i nacija obavljaju najprljavije radnje, kažnjive po svim mjerilima – zakonskim, religioznim, etičkim. Ono što ih ujedinjuje osim mutnih nagona i radnji jeste slovensko porijeklo i usud Balkanskog poluostrva, dakle, jugoslovenska priča i veza sa Jugoslavijom je spojnica svih aktera narativne stvarnosti romana *Ljudi sa četiri prsta*. Priča o Drugom – Srbima, Hrvatima, Bošnjacima, Makedoncima i šire Poljacima, Rusima, Ukrajincima, Mađarima i drugim narodima, na interesantan bulatovićeovski način, postaje priča o Nama, jer to kako jedan lik doživljava drugog samo je dio istine o njemu samom. Sve skupa sagledano jeste ogledalo jugoslovenskih gastarbajtera, mozaik sastavljen od istorije i tradicije od koje bježe živeći u tuđim zemljama i baveći se kriminalom. Kriminal je paravan za strasti, mračne nagone, strahove, frustracije djetinjstva i mladosti, za poligon ideoloških propadanja i satiranja koji proizvode duševno rastrojene ličnosti. U svijetu obrnutom od očekivanog i normalnog, ni hronotop gora i visoravni nije pozitivno konstruisan, već je sinonim pakla i pogroma. Prema svemu navedenom, ovaj roman predstavlja idealan imagološki prostor.

Ključne riječi: intertekstualna komunikacija sa crnogorskom kulturnom tradicijom, adski hronotop i njegove mikrospacealne jedinice, poligon ideoloških propadanja, imagološki prostor

Imagološki pristup kao aspekt koja istražuje kompleksne odnose koje društvena zajednica ili pojedinac mogu imati prema drugome, adaptivno se ulančavaju u književno-kulturološku dimenziju koju nudi tekstualna tvorevina *Ljudi sa četiri prsta*. *Žan Mari Kare (Jean-Marie Carre) biće prvi koji je posle Drugog svetskog rata, u jednom osvrtu 1948. godine na razvoj komparatistike u prethodnih pedeset godina, govorio o imagologiji kao značajnom području budućih komparatističkih istraživanja, prihativši upravo naziv **imagologija** koji je nastao u području francuske etnopsihologije.* (Konstantinović, 2006:12) Komparativna imagologija je, prema mišljenju Zorana Konstantinovića multidisciplinarna nauka u čiji opseg istraživanja, samim tim, ulazi široki spektar oblasti iz istorije kulture jednog naroda koji se neminovno morao

suodnositi prema drugom narodu/narodima u toku svog kulturološkog razvitka. Odnos prema drugome je višestruko pozicioniran jer donosilac primarnih odnosa ili ophođenja može biti određena etnička, religiozna, filofska i kulturološki drugačija grupacija od one koja je predmet ophođenja, a sam pojedinac takođe može istupati u ime dominantne zajednice onda kada se nužno obraća ili odnosi prema drugom pojedincu koji je pripadnik drugačije zajednice. Kakav će model ponašanja zastupati pojedinac ili kolektiv umnogome zavisi od prirode kulturnih identiteta koji su formirani u toku kulturnih usvajanja i oblikovanja. Od toga svakako zavisi i čiji i kakav će biti *diskurs moći* te koja će struja odnijeti prevagu u procesu akulturacionih odnosa.

Na nivou teksta imagološki način vrednovanja mora zavistiti od poetičkih načela kojima se rukovodio određeni autor, a pri tom mislimo na konstruktivne elemente od kojih se gradi tekst, dakle, narativne situacije realizuju i povlače sa sobom određene imagološke spekulacije, a s obzirom na to da književni tekst jeste, zapravo, umjetnička kreacija, mogućnosti spekulisanja su neograničene i često varijabilne. Veoma je važno i da li se u datom diskursu prikazuje slobodno ili vrijeme pod okupacijom jer stanje svijesti likova neumitno mora biti kontekstualizirano i tom činjenicom; vrijednosni stavovi likova osciliraju u zavisnosti od toga kreću li se po slobodnom ili neslobodnom hronotopu. Roman Miodraga Bulatovića instrumentalizuje neobičnu narativnu sadašnjost – u centru fabularno-sižejne kompozicije su Jugosloveni i uopšte uzev, ljudi sa Balkanskog poluostrva i njegovih graničnih mjesta, a svi oni egzistiraju u sedamdesetim godinama dvadesetog vijeka u zemlji koja je u Drugom svjetskom ratu imala aspiracije preuzimanja vlasti nad većim dijelom Evrope. I interesantno, neslobodni su u slobodnom, dakle, poslijeratnom vremenu, u prostoru nacije koja više ne može kreirati ambicije istaknute u Drugom svjetskom ratu. Razloge neslobodnog i nekomfornog doživljaja hronotopa tuđine treba tražiti prvenstveno u njima i u njihovoj jugoslovenskoj priči. *Sudbina, kažeš. Jeste, sudbina, ali svinjska! Prvo voliš domovinu, boriš se za nju, krvariš i ponosiš se tim. Domovina te, voljena, odbaci, i ti se nađeš sav u ranama i suzama na nečijem bunjištu. Domovino, jedina, ne daj da ti pljuju sina! – zacviliš. Niotkud pomoći. Mrak i sove! Onda te i s tog smetlišta, ružnim rečima i psima, oteraju, kao što su mene, pre dvadeset i kusur godina. Sve više tuguješ za rodnim krajem, za crkvama i grobljima, za pesmama na svom jeziku. Ne znaš nikad, u tuđini, gde je istok, a gde zapad, pa tumaraš, ideš za ljudima koje ni po čemu ne možeš voleti, posebno ne zato što znaju strane sveta, što imaju svoj pravac, dom i krst negde u njemu!* (Bulatović, 2016: 7) Predočeni citat je dat u prološkoj liniji teksta i odnosi se na dio direktnog unutrašnjeg monologa dominantnog personalnog medija romana Miloša Markovića. Privid domoljubive patetike naglašava jednu širu alegorijsko-ironijsku sliku koja se odnosi na tri aspekta međusobnog neprožimanja svih likova ove romaneskne priče, ne samo na glavnog actanta. Naime, ovi likovi nijesu pronašli **svoje** mjesto **u svojoj** zemlji **sa svojim** narodom i **uz svoj** politički sistem, takođe se ne pronalaze u tuđoj zemlji ni sa tuđim ni sa svojim ljudima koji su došli u tuđ hronotop, na kraju, stranci ih ne prihvataju jer svijet posmatraju sa aspekta superiornih predstava o svojoj rasi i svom narodu. Relacija **svoj-svoj**

je u ovom romanu najčešće u analognoj ravni sa relacijom **svoj-tuđ**, jer je svoj, iako je Jugosloven, Balkanac ili Sloven, katkad druge vjere ili narodnosti, a čak kad je u potpunosti identičan, dešava se da je različito ideološki profilisan, često ostrašćen političkim fanatizmom i jednouljem. Između tačaka **svoj** i **tuđ** ne dolazi do kulturne koherencije jer obje kategorije imaju predrasude o etnocentrizmu, dakle sopstvenom kulturocentrizmu.

U romanu Ljudi sa četiri prsta i diskurs moći se smjenjuje na skali vrednovanja budući da se i mjesta progonjenih i progonitelja u kontinuitetu mijenjaju. Ono što ostaje isto od inicijalne do epiloške pozicije romana jeste mozaički siže sastavljen od jugoslovenskih gastarbajtera smještenih uglavnom u germanskom podzemlju. Iz suženog hronotopa, poprilično skućenog u smislu kulturnih manifestovanja pozitivnih strana svoje nacije ili vjere, a neizostavno sa mišlju o vlastitoj duhovnoj superiornosti, oni sagledavaju okolni svijet, saživljavajući se sa njim ili se uopšte ne uklapajući u njega. Akulturacioni tretman nepripadanja, aktere ove priče prati, kako vidimo, još od njihove primarne zemlje iz koje su morali otići iz političkih ili kriminalnih pobuda, a potencijalno rješenje kroz odlazak u tuđu zemlju ne nudi se uvijek kao spasonosno. Sa starim ideologijama i načinom života nastavljaju i u zemlji u koju dolaze, naravno, prikriveno i intenzivno. Koncept nepripadanja koji posjeduju i demonstiraju sve uređene zapadnoevropske zajednice prema onima koji ne primaju njihova pravila života - jugoslovenske kriminalce i odbjegle političke ideologe, trajno determiniše i obilježava kao lica sumnjivog društvenog statusa. *Kolonijalna kritika usmerena je protiv ideoloških deformacija u humanistici, razotkrivajući mehanizme manipulacije i eksploatacije, podređenih, tzv. nedominantnih kultura. Postkolonijalna kritika se suprotstavlja stigmatizaciji od strane zapadnih kultura, koje semantiku Balkana funkcionalizuju u okviru vlastite vizije sveta* (Zjelinski, 2006: 56) Boguslav Zjelinski, zapravo, implicira stav da zapadne kulture percipiraju balkansku kulturu kao rubnu zonu koja vjekovima egzistira između orijentalizma i okcidentalizma. Kulturne demonstracije balkanskih naroda su najčešće u skladu sa tim poimanjem jer su društveno-istorijska dešavanja uslovala sve njihove kulturološke realizacije. Konkretno u romanu *Ljudi sa četiri prsta* protagonist/antagonisti aktiviraju sve ideološke kodove koji su nataloženi i uzrokovani, slobodno možemo reći, civilizacijskom uslovljenošću, a pri tom mislimo na život koji su Južni Sloveni donijeli u svoje naseobine stvarane u sedmom vijeku pa sve do sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, što ukupno podrazumijeva plemensko-varvarsko doživljavanje života, potom stvaranje plemenitijeg kulturnog identiteta kroz jezik i pismo, a onda vjekovna previranja, ratove, smjenjivanje stranih i domaćih vođa, te naposljetku stvaranje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kao zajednice svih naroda i narodnosti koji su obitavali u tom regionu. Naravno, sve nabrojane datosti nijesu eksplicitno date u romanu, već su nago-viještene indirektno kroz istupanja likova vrlo kompleksnih karakterologija, a to što su razlozi njihovog dolaska u tuđu zemlju koja ih nerado prima, uvijek političkog ili kriminogenog porijekla, dodatno doprinosi problematičnosti njihovih priroda i konfliktnosti bitisanja. Viševjekovno kretanje po rubnoj zoni između orijentalističkog i okcidentalnog, formira balkanizam kao oblik pona-

šanja na specifičan način dat i u ovom romanu. Jugoslaviju kao geografski međuprostor istorijskih dešavanja, te Jugoslaviju u kojoj se ne pronalaze likovi ovog narativnog diskursa, pripovjedač projektuje na sve njih u raznim nijansama kulturološkog valera, a kroz sve njih se manifestuje upravo to kretanje po rubnim oblastima života koje je doneseno iz matične zemlje. Život u podzemlju, džeparenje, kibicarenje, ubijanje i uopšte kretanje po metroima, orgijanje, trgovina sveslovenskim robljem, mučenje i mrcvarenje, sve su oblici koji proizvode fenomenologiju zla jedinstvenu u jugoslovenskoj književnosti.

Likovi romana *Ljudi sa četiri prsta* su karakteri koji se nalaze u opozitnom odnosu sa otadžbinom Jugoslavijom. Napisan je 1975. godine, dakle, u vrijeme SFRJ, što znači da je koministička ideologija bila u punom jeku trajanja. Akteri ovog narativnog diskursa su, kako smo već istakli, posvađani sa domovinom zbog ideoloških nepodudaranja, ali i zbog svoje kriminalne prošlosti. U zemljama u kojima su se našli postaju bjegunci, neshvaćeni u novom hronotopu, dakle, vječiti stranci i u hronotopu kućnog praga i u zemlji u kojoj nijesu rođeni niti su dobro prihvaćeni. Pripadnici naroda i narodnosti SFRJ se u novim sredinama nalaze sa druge strane zakone, što znači da kriminalni dosije dobija nove stranice u njihovoj biografiji. Usljed nemogućnosti odupiranja silama zla i bezakonja - budući da neki likovi svojevolumino pristaju na zločinjenje, a neki bivaju ucijenjeni, stvara se atmosfera opšte utonulosti u grijeh i zlo. Zapravo, prema riječima Tatjane Đurišić-Bečanović *je skandalozna priča o političkoj emigraciji, podzemlju, terorizmu i kriminalu. Od beogradske do minhenske železničke stanice, odnosno od odlaska do povratka glavnog junaka u domovinu, organiziju se ključni elementi sižea, a središnju tačku hronotopa puta predstavlja boravak i stradanje Miloša Markovića na visoravni* (Đurišić-Bečanović 2015: 182). S obzirom na aktiviranje naturalističkih elemenata – mračnih poriva, sakaćenja, zvjerstava, kao i demonskih sila, jasno da je ovdje uspostavljena i istaknuta hijerarhija zla kao nužni produkt surovih hronotopa. Tako se stvara i atmosfera karnevala u kojem obitavaju svakovrsne različitosti i to manifestujući najgnusnije porive svojih ličnosti. *Transponovanje karnevala na jezik literature naziva se karnevalizacijom. Proces karnevalizacije je tipičan za prozu Miodraga Bulatovića.* (Labudović, 2016: 1) Jezik karnevala se aktivira kroz polimodalnost brojnih narativnih perspektiva, kao i kroz idejnost, psihologiju i dinamizam postupaka likova međusobno različitih.

Ruka kao simbol ljudskosti, stvaranja i združivanja, u ovom romanu daje se kroz obrnutu proporcionalnost, jer ne znači zajedništvo, zbratimljenje i izgradnju novog svijeta. Ruka je sredstvo krađe, a kad ona slabi usljed reumatiskih tegoba, onda strah zbog manjka sposobnosti pljačkanja, dobija ekspanzivne razmjere. Ruka je sredstvo raščovjećenja druge, to jeste tuđe ruke jer se masakriranjem i odsijecanjem palca uništava mitska i simbolička sveza predstavljena još na pećinskim slikama; ruka kao stvaralačka koncepcija, aktom odsijecanja desnog palca, biva destrukuirana. U hrišćanskoj ikonografiji Hrist se označava kao *Božija desna ruka* (Biderman 2004: 332) Ruka je i sredstvo upoznavanja različitih ljudi i kultura, osobito u situacijama puto-

vanja, a u ovom romanu ruka je u takvim okolnostima najčešće metod krađe, prinude i ubijanja drugog čovjeka. Samim tim, ni hronotop putovanja, kako smo istakli, ovdje ne ostvaruje primarnu funkciju jer u putovanjima ljudi sa četiri prsta, nema kulturnog sažimanja i harmoničnosti. Jedino je misaono putovanje ka Jugoslaviji i toplom jugu, obojeno nostalgijom i pozitivnim emocijama, međutim, to putovanje je imaginarno i jedino na nivou misli ima svoju egzistenciju i pozitivnu konotiranost. U romanu *Ljudi sa četiri prsta kao elementi složenog hronotopa putovanja javljaju se brojni simboli (e)migracije: voz, železničke stanice, Autobahn, ceste, auo i sl., pa se zbivanje odigrava na migracionim prostornim strukturama, što potvrđuje da je hronotop putovanja ključni element narativne strukture te da sebi podređuje organizaciju romanesknog prostora u celini. Stoga je već u naslovu prvog poglavlja **Od zvezda do svinja**, sadržan dominantni hronotop putovanja, i to visoko metaforizovan, jer je naslovnom sintagmom označeno putovanje kroz ceo univerzum, od njegove najviše tačke (zvezda) do najniže tačke (svinja). (Đurišić-Bečanović, 2015: 182) Dakle, hronotop putovanja ne doprinosi interkulturalnosti u čitavom snopu multikulturalnosti i iz njega se ne otvara put ka čovječnosti, ka stabilizaciji međuljudskih odnosa ili ka kreiranju životnih izbora za likove ovog romana, naprotiv, raznovrsnost puteva, auto-strada, prevoznih sredstava i pejzaža koji se nemonovno pružaju, samo otvara mogućnosti ubijanja i propadanja. Ruka je osnovni instrument posrednik između duha i tijela, njome se čini ono što slobodna volja nalaže. Njome se opredmećuje i očovječenje i raščovječenje. Ako je njeno fizičko pomanjkanje dovedeno u pitanje, kao što je to slučaj u ovom romanu, onda je i humanistički koncept tu aktualizovan, a ako je rezultat njenog deformisanja, u stvari djelo drugog čovjeka, jasno je da etički momenat i alteritet, a time i ukupno, identitet, bivaju rezultirani devastacijom osnovnih dobara datih čovjeku. Sasjeći drugom čovjeku palac, znači neizostavno mu sakaćenjem pokazati da je manji čovjek, pokorniji i adaptivniji, u svakom pogledu. Sam donosilac patnje ili vinovnik zla, opet nije samo jedan, u pitanju je čitav sistemski poredak sa preimućstvom lucidnih ciljeva.*

Najopsceniji lik ovog romana, a ujedno idejni i praktični vođa bavarskog mučilišta, takođe opskurne prostorne strukture, jeste Drakula, Ričard svinjskog srca ili Jozef-Franc, demonski konstrukt okultne fantastike, čovjek-fantom neslovenskog porijekla koji muči i ubija Slovence i to koristeći druge Slovence neistomišljenike, a u svom posjedu ima kolekciju intrumenata za mučenje – zaostavštinu iz dva svjetska rata koja je, inače, upotrebljavana za masakriranje svih oblika različitosti. **Drakula, nazovimo tako dotičnog viteza, uslovno, ličnost je neodređene starosti, izgleda koji se iz decenije u deceniju, iz veka u vek, ne menja, već prilagođava. Ne može se ni najesti, ni napiti. Ždere presan krompir, živo korenje. Kad ni tog nema, žvaće zemlju, glode svoju drvenu ruku** (Bulatović, 2016: 126). Ko je ovdje Drakula u čemu se očituje funkcija njegove realizacije u ovom romanu? Da li njegovo ime, tačnije pseudonim, upućuje na inkarnaciju rumunskog grofa Vlada Cepeša, inače istorijske ličnosti kojoj su, uz preimućstvo mitskog, prisajedinjene natprirodne moći? I može li se reći da je Bulatovićev Drakula, u stvari, Hanibal uspostavljen na liniji teksta zarad naglašavanja simboličke produkcije zla? Grotesknost

kreatura bulatovićevske literarnosti u kontinuitetu sublimira elemente mitološke i savremene fantastike i nesporno je da je ovaj lik bio potreban kao kultura utvare, sinkarnacija zla dvadesetog vijeka u kojem su se, zapravo, i dogodila dva najveća zla – dva svjetska rata. Nijedan od likova nije dat bez prethodnih, usputnih ili anticipacijskih predodžbi o tome ko je, kakav je ili kakav eventualno u budućnosti postaje, a Ričard svinjskog srca je lik sa najvećom dozom karikaturalnog u svom narativnom trajanju. Šetajući kroz vjekove, on ulazi u proces enkulturacije, jer se adaptira svim sredinama u kojima se zadržuje, ali sebe prvobitnog prilično njeguje zarad primarno uspostavljenog cilja – mučenja onih naroda koje ga u određenom istorijskom razdoblju, kulturalno ugrožavaju. On bira istorijski trenurak kada će se pojaviti, bira načine i sredstva mučenja i najvažnije, bira žrtve! Vegetira neumorno kroz sve pošasti, pobjeđuje zlo svojim prvoklasnim zlom, putuje svim sredstvima saobraćajne komunikacije i najčešće se sakriva u koferu nalik na kovčeg – što je, zapravo, simbolički znak zla koji vaskrsava onda kada su ljudi trajno zaokrenuti jedni od drugih, netolerantni prema stradanju drugih, te u manjku imagološko-humanističkog razumijevanja. U hronotopu germanske visoravni sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, njegovo ciljno polje predstavljaju svi neposlušni Jugoslaveni, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, koji ne daju dovoljan danak njegovoj organizaciji, a danak se plaćao u novcu i u pristajanju na najgnusnije zločine protiv Jugoslavije i njenih institucionalnih predstavništva širom Evrope. Instrumenti surovog mučenja su raznovrsni.

1. *Klešta gotovo svih veličina, počev od onih kojima se, za kaznu, čupaju nokti i zdravi zubi, do onih kojima se, iz dasaka, vade austrijski ekseri;*
2. *Makaze za potkresivanje konjskih griva i repova, za šišanje dalmatinskih i bosanskih ovaca i koza, kao i makaze sasvim zarđale i istorijske, tako je jedne noći rekao Budak, pokazujući fotografije najvećeg konclogora na Balkanu, Jasenovca, makaze kojima se, po navodu jednog drugog Priručnika, sad u Foretićevim rukama, odsecaju deci prsti, starijima jezici, uši, nosevi;*
3. *Žice, nalik na one s fotografije na zidu, to je Dachau, kao one ispod mape i razglednica u boji, a i drukčije žice kojima se bodu oči na živom stvoru nekatoličke vere, kao i žice bodljikave (...)*
4. *Kašike, vojničke, logorske, trofejne, drvene i nagorele, kao i kašike s drškom od neke fine kosti, recimo konjske ili čovekove(...)*
5. *Turpije i turpijice, desetak njih, delta za izbijanje zuba i razbijanje vilica, čekići, klinici, veliki i mali, ali zarđali, koji idu, rečeno je jedne noći uz muziku, Srbima, Židovima i protestantima svih vrsta pod nokte, mada i u telo, svud, kao i Hrvatima-izdajicama, mekušcima, nedostojnim prave rimske vere i velikog balkanskog naroda, koji bi, po svaku cenu hteo da pobedi, a ne može;*
6. *Vreće s peskom iz Save, vađenim nedaleko od Jasenovca, za mlaćenje i odbijanje bubrega, vrećice od nekog finog, gumiranog i ratnog platna, krvave, na drškama od drveta 1942;*

7. *Noževi, počev od onih malih, pa do najvećih vojničkih upotrebljivanih pa sačuvanih da zastrašuju(...)*
8. *Pendreci, celi i pravi, a i preuređeni, da više boli, tako što se iz drške granaju stari federer koji se, kad se dobro udari, obavijaju oko ljudskog tela(...)*
9. *Sekire, zbirka čitava, kako bi kidnapovane i ovdje uvedene odjednom obuzeli strava i užas(...)* (Bulatović, 2016: 132-133)

Nakon demonstracije instrumenata predviđenih za mučenje svih ideoloških neistomišljenika, daje se i jedna od najdramatičnijih scena u romanu prelomljena kroz svijest Envera Papka, te dinamizirana gustom smjenom dijaloških replika kojima slijedi odsijecanje palca protagonisti ovog romana. *Kučkin sine, pristaješ li da raznosiš mine po jugoslovenskim bioskopima, kao što je to činio Hrkać? Po železnicama, vagonima, po staničnim garderobama, kao Ivan Jelić? Po velikim trgovima, partizanskim grobljima, stadionima. Svuda gde se skuplja taj prokleti jugoslovenski nakot, koji se nas odrekao?* (Isto, 134) I pored iznuđenog Markovićevog obećanja da će izvršavati sve naloga-davčeve prohtjeve, on biva obespalčen sjekirrom. To predstavlja izuzetno važno mjesto u ovom narativnom diskursu jer od tada putanja Markovićevog života biva obilježena drugačijom orijentisanošću – na putu ka sopstvenoj drugosti postaje brutalan i beskrupulozan prema vinovnicima svog simboličkog raščovječenja, kao i prema svima onima koji mu, svjesno ili nesvjesno, onemogućavaju taj put. Vinovnici njegovog obespalčivanja, dakle, ukidanja čovječnosti u, kako rekosmo, simboličkom poretku stvari, biće kasnije surovo kažnjeni svim mogućim represalijama koje im Marković namijeni, bilo strateški i smišljeno, bilo po principu *ad hoc*, sve zavisno od situacije koja se nametne. Na tom putu i svi oni koji se tu slučajno nađu, a ne budu imali direktnog udjela u njegovoj nesreći, takođe će platiti kaznu, jer njegovi vidici postaju suženi u određenom stepenu razvoja ličnosti, a želja za izbavljenjem jedina željena trasa puta. U procesu izbavljenja iz paklene visoravni na kojoj su na visini muzikalne i privilegovane svinje, pomaže mu Albanac Enver Papak, a sve ostalo što slijedi, neminovna je razvojna linija odmazde lika čiji je *slovenski palac bio pred Jozefinom*(136), inače, istorijskom krmačom koja se volšebno i fantastično projektuje kroz vrijeme, kao uostalom što čini i Franc-Jozef Drakula, Ričard svinjskog srca. Zapravo, u romanu *Ljudi sa četiri prsta* kroz presjek života ubica i monstruma, nasilnika i mučitelja, trgovaca robljem i duševnih i fizičkih eksploatora, političkih azilanata i razbojnika, te kroz sve oblike antihumanih ponašanja koje dati karakteri demonstriraju, daje se koloritna i vrlo upečatljiva prezentacija svih mogućih imagoloških aspekata koji mogu biti aktivirani u takvom obliku društvene zajednice, koja je, uz to, i multinacionalna i vjekovima nepomirljiva.

U mnogovrsnoj semiotici zla u romanu *Ljudi sa četiri prsta* reinterpretiraju se povampirene ideologije koje proizvode savremene oblike ubijanja, bratoubijanja i hanibalizma. Dijahronijski presjek ovakvih kompleksnih društvenih fenomena prikazuje balkanizam ili balkanski sindrom nepripadanja razložen kroz neslobodno kretanje po rubnim zonama ionako civilizacijski graničnog i uz to, apsurdno kulturološki ograničenog balkanskog hronotopa, te kroz multikulturalnost koja ne proizvodi interkulturalnost kao mogućnost komfornog su/saodnošenja prema drugosti, i na kraju, kroz konstelacije sa sobom u prostoru koji je zapadnoevropski, sa ljudima *koji znaju strane sveta*(7) Balkanska priča aktivirana u ovom romanu jeste jedan od najuspjelijih diskursa u smislu opredmećenja pojmova *svoj-tuđ* i *svoj, a tuđ*, u cjelokupnoj jugoslovenskoj savremenoj književnosti pisanoj na našem jeziku. Imagološki aspekt *svoj, a tuđ* podrazumijeva međusobno kulturalno nesažimanje balkanskih naroda u prostornim strukturama tuđeg, i što je interesantno, ono apsurdno dominira i proizvode najraznovrsnije oblike skarednog, varvarskog i agresivnog ponašanja. Opscene i opskurne slike u kojima se emituje visok stepen neetičkih manifestacija, Bulatović namjenjuje poglavito balkanskim narodima i narodnostima i to u odnosu jednih prema drugima, ali i u njihovom odnosu prema zapadnoevropskim izdancima kulture, generirajući tako njihovo ponašanje kao sindromsko, te devastirajući na nivou teksta dugo izgrađivane mitske predstave o čojstvu i junaštvu ili bratstvu i jedinstvu. Negativnost alteriranja je do kraja romana realizovana, ali sa distinktivnom međom opstajanja jednog lika kroz nehumani prostor i zlo vrijeme, to jeste kroz neprestano nadograđivanu poetiku zla. Miloš Marković se unekoliko osvještuje u moralnom pogledu, stoga njegova dehumanizacija doživljava prevrat i sopstvenu razgradnju. Njegov odnos prema drugome počiva iz odnosa prema sebi, a na finalnoj poziciji romana, taj je odnos, konačno, pozitivno vrednovan što znači da apsurdni put njegovog života i posmrta naposljetku biva usmjeren ka boljitku i valorizaciji.

Literatura

- Bahtin, Mihail. Stvaralaštvo Fransa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse, Nolit, Beograd, 1979.
- Bečanović, Tatjana. Naratološki i poetički ogledi. CID, Podgorica, 2009.
- Biderman, Hans, Rečnik simbola, Beograd, 2004.
- Bošković, Dragana. Postupak karnevalizacije u Bulatovićevom romanu *Heraj na margarcu*. www.kulturniheroj.com/?=1318
- Bužinjska, Ana/ Markovski, Mihal-Pavel. Književne teorije dvadesetog veka, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Damjanović, Aleksandar/ Ivković, Maja. Žan- Pol Sartr – egzistencijalizam kao *modus vivendi*, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.

- Đurišić-Bečanović, Tatjana. Hronotop putovanja i postupak karnevalizacije u Bulatovićevom romanu *Ljudi sa četiri prsta* u knjizi *Semiotičke interpretacije*, Pegaz, Bijelo Polje, 2015.
- Eko, Umberto. Granice tumačenja. Paideia, Beograd, 2001.
- Hauzer, Arnold. Filozofia povijesti umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Kaufman, Valter. Tragedija i filozofija. Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1989.
- Konstantinović, Zoran. Komparativna imagologija balkanskih i srednjoevropskih prostora: Zbornik radova *Slika Drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. 2006.
- Labudović, Tamara. Proces karnevalizacije u Bulatovićevom romanu *Heroj na magarcu*, mr rad; nalazi se u biblioteci Filozofskog/Filološkog fakulteta U nikšiću
- Lotman, Jurij, M. Struktura umetničkog teksta, 1976.
- Lotman, Jurij M. Semiosfera, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Poter, Abot. Uvod u teoriju proze. Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Prins, Džerald. Naratološki rječnik. Beograd, 2011.
- Stojanović, Dragan. Fenomenologija i višeznačnost književnog dela. Izdavačko preduzeće Vuk Karadžić, Beograd, 1977.
- Tutnjević, Staniša. Pitanje identiteta i alteriteta u srednjoevropskoj i balkanskoj književnosti: Zbornik radova *Slika Drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. 2006.
- Vojičić-Komatina, Olga. Apsurd očovječenja u Bulatovićevim romanima *Crveni petao leti prema nebu* i *Ljudi sa četiri prsta*. CANU, Podgorica, 2018(u štampi)
- Zjelinski, Boguslav. O kategoriji *svoj i tuđ* u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici: Zbornik radova *Slika Drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Institut za književnost i umetnost. Beograd 2006.

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

IMAGOLOGICAL APPROACH TO THE *PEOPLE WITH FOUR FINGERS* NOVEL OF MIODRAG BULATOVIC

Summary

The novels of Miodrag Bulatovic achieved an active inter textual communication with the Montenegrin cultural tradition, and above all, its literature, history, as well as all the cultural aspects specific for one nation. However, according to the structure of the modern novel, the dialogue that Bulatovic realizes can be defined as a quite non-affirmative and counter-productive one, in relation to tradition. Therefore, Bulatovic constitutes a different literacy through which the new stylistic expression, a new thematic-motif level, a different anthropology of character that became anti-cathartic, bearing the features of incident and, is therefore, nonexistent in relation to the typology of the heroes of Montenegrin literature starting from romance to the process of social realism and post-war modernist concept. In the image of the sub-world world, with all its spatial micro universes - asphalt, underground, public houses, robbery destinations, borders of countries, people of different religions and nations - perform the worst acts, punishable by all means - legal, religious, ethical. The thing which unites them, apart from the muted impulses

and actions, is the Slovenian origin and the gloom of the Balkan, therefore, the Yugoslav story and connection with Yugoslavia as a joint of all actors of narrative reality. The story of the Other - Serbs , Croats, Bosniaks, Macedonians, and, beyond, the Poles, Russians, Ukrainians, Hungarians and other peoples, written in an interesting style, becomes a story about Us, because seeing how one character experiences another is only part of the truth about him. All in all, it is a mirror of Yugoslav people working abroad, a mosaic made up of the history and tradition from which they have been desperately trying to escape living in other countries and dealing with crime. Criminal is used as a cover for passion, darkness, fears, frustrations of childhood and youth, for the polygons of ideological decay that produce mistrusted personality. In the world reversed from the expected and normal, neither the chronotop of the mountain nor the plateau has been constructed positively, but is depicted as a synonym for hell and dying. Therefore, this novel represents an ideal imaginary space.

Key words: inter textual communication with Montenegrin cultural tradition, subworld world and its spatial micro universes, polygon of ideological decay, imaginary space

Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA

Filološki fakultet „Blaže Koneski“

Skopje, R Makedonija

vesnamojsova@hotmail.com

„GORSKI VIJENAC“

U MAKEDONSKOJ ZNANOSTI O KNJIŽEVNOSTI

(posvećeno prof.dr.sc. Naume Radičeskom, makedonskom njegošologu)

Međusobna suradnja, kontakti i istraživanja koje ostvaruju dvije države, R. Makedonija i R. Crna Gora, na bilateralnom planu, rezultira i potrebom organiziranja znanstvenih konferencija, kako bi se otvorila i osvijestila pitanja, koja proizlaze iz dosadašnjih istraživanja, kao i kako bi se prodiskutovalo o aspektima budućnosti uopće, na relaciji **makedonske i crnogorske znanosti o jeziku, književnosti i kulturi**. Ovaj je prilog skroman doprinos obilježavanju 170 godina od prvog objavljivanja „Gorskoga vijenca“. S druge strane, rad je posvećen prerano preminulom prof.dr.sc. Naume Radičeskom, najvećem poznavatelju i proučavatelju južnoslavenskih književnosti i kultura te najvećem poznavatelju i proučavatelju crnogorske književnosti i kulture u Makedoniji, pa i šire na Balkanu i u Europi. Rad se razvija prateći tri značajne godišnjice i događaje: 70 godina od izdanja „Gorskoga vijenca“ na makedonskom, obilježavanje 200 godina Njegoševa rođenja i objavljivanja zbornika „Makedonija i Njegoš“ tim povodom, te 10 godina objavljivanja prve knjige posvećene crnogorskoj književnosti i kulturi u Makedoniji.

Ključne riječi: makedonska – crnogorska znanost o jeziku, književnost i kultura.

1. Sedamdeset godina „Gorskoga vijenca“ na makedonskom

Povodom velike obljetnice 170-te godine prvog izdanja „Gorskog vijenca“, ovaj rad usmjerava svoje istraživanje na recepciju poetskog djela Petra Petrovića Njegoša u Makedoniji, s posebnim naglaskom na njegov spjev „Gorski vijenac“, kao značajan segment makedonsko-crnogorskih književnih veza i međukulturnih odnosa. Ovaj rad promovira još jednu veliku obljetnicu, a to je **70 godina od objave „Gorskoga vijenca“ na makedonskom**, proizašlog iz pera Blaže Koneskog, prevedenog prema desetom srpskom (beogradskom) izdanju iz 1940, u redakciji Milana Rešetara, a koje izdaje Državna izdavačka kuća Makedonije. „Slobodno možemo istaknuti: **stogodišnjicu izlaska iz tiska „Gorskoga vijenca“ je prva obilježena godišnjica Koneskog**“¹, ističe Dimitar Pandev². Gore navedena činjenica je vrijedna spomena jer je Koneski tokom svoga bogatog književno-znanstvenog vijeka postao

¹ Слoбoднo мoжeмe дa иcтaкнeмe: cтoгoдишнинaтa oд иcлeгyвaњeтo oд пeчaт нa „Гoрcки вeнeц“ e пpвooдбeлeжaн јyбилeј нa Кoнecки (orig. op.prev)

² Димитар Пaндeв, *Мaкeдoнcкиoт пpeпeв нa Њeгoшeвиoт Гoрcки вeнeц. Мaкeдoнијa зa Њeгoш*, Филoлoшки фaкyлтeт „Блaжe Кoнecки“, Скoпјe: 2014, 41.

isključivi začetnik niza (ne samo značajnih, nego i prigodnih) obljetnica u makedonskoj kulturi. Posebno je važno istaknuti, kako jezik prijevoda odstupa od tadašnje književno-standardne norme i Koneski ta odstupanja svjesno koristi jer pri prijevodu-prepjevu daje prednost jeziku makedonskog narodnog pjesništva. To znači kako se Koneski svjesno okreće tom jeziku, s ciljem da kontekstualno oboji Njegošev narodni izričaj ili točnije „prevodi „Gorski vijenac“ na jezik makedonske epske poezije iz vremena uspostavljene veze među Grigorovičem i braćom Miladinov“³.

Koneski prvo radi kao lektor u Makedonskom narodnom kazalištu (1945–1946), kako bi krajem prosinca 1946, kada se udaraju temelji Filozofskog fakulteta, u čijim okvirima je i Filološki fakultet u Skopju, počeo raditi kao predavač. Upravo Koneski postavlja osnovu predmeta „Povijest makedonskog jezika“, kao njegov prvi predavač. Istovremeno se bavi i znanstvenom, ali i prevoditeljskom aktivnošću i u tome ranom periodu svoje iznimne znanstvene i prevoditeljske djelatnosti, dolazi do „Gorskoga vijenca“, kao **prvog pojedinačno izdanog prijevoda**. Druge prijevode-prepjeve toga vremena, posebice s poljskog i češkog, objavljuje u knjigama puno kasnije.

S aspekta književne arheologije, Blaže Koneski je prije „Gorskog vijenca“ poznat samo po prijevodu „Platon Krečet“, koji je priredio samo za scensko izvođenje i tom se izvedbom postavljaju temelji Makedonskog narodnog kazališta (MNK). Imajući to na umu, Dimitar Pandev postavlja pitanje zašto je Koneski prihvatio prijevod ovog Njegoševa djela? Najvjerojatnije, navodi Pandev, **za scensko izvođenje povodom 100-godišnjice njegovog objavljivanja**. *U vezi s ovim podacima, dodajemo: blizak suradnik Blaže Koneskog u Makedonskom narodnom kazalištu 1945–46. godine bio je Ilija Milčin, koji je 1972. godine postao i profesor na tek otvorenom Fakultetu dramskih umjetnosti, predajući predmet scenski govor. (U suglasnosti s usmenom tradicijom, naime, iz nepovezanog razgovora s tadašnjim studentima, znamo kako se prijamni ispit sastojao i od recitacije izvadaka prepjeva Gorskog vijenca*⁴. Upravo ovo promišljanje Dimitra Pandeva nudi tezu kako su Blaže Koneski i Ilija Milčin imali za cilj postaviti ove Njegoševe poeme na tadašnju scenu MNK, ali to nisu napravili, a to nije napravljeno niti do danas. Ipak, „Gorski vijenac“ je u dva navrata bio na sceni u Makedoniji i to prvi put kada ga Crnogorsko narodno kazalište postavlja u sklopu festivala Ohridsko ljeto, u režiji Blagoja Erakovića i to 17. srpnja 1947. i dvadeset i nešto godina kasnije, u rujnu 1998. kada je ponovno postavljen, no ovoga puta u sklopu Mladog otvorenog teatra, u režiji Branislava Mićunovića.

³ го преведува „Горски венец“ на јазикот на македонската епска поезија од времето на воспоставената врска меѓу Григорович и Миладиновци (orig. op.prev). *Ibid.* 43.

⁴ Во врска со овие податоци, дополнуваме: близок соработник во Македонскиот народен театар на Блаже Конески во 1945/46 година му бил Илија Милчин, кој во 1972 година станува и професор на тогаш отворениот Факултет за драмски уметности и го предава предметот сценски говор. (Во согласност, со оралната традиција, имено, од неврзани разговори со тогашните студенти, знаеме дека приемниот испит се состоел и од **рецитација на извадоци од препевот на Горски венец** (Пандев, 2014: 45, означеното е мое) (orig. op.prev). *Ibid.* 45.

S druge pak strane, ova prva objava Koneskog je značajna i zbog toga što je **prvi prijevod s crnogorskog** (kao jezika crnogorske društvene zajednice u tadašnjoj novoj Jugoslaviji) **na makedonski** i pritom *međujezična komunikacija se postiže na sinhronijskoj razini, na formama jezika sredine 19. Stoljeća*⁵, ističe Pandev⁶.

I što je još značajnije, Koneski koristi primjere iz svog prijevoda ovog crnogorskog spjeva u prvom djelu „Gramatike makedonskog jezika“, koju objavljuje 1952. godine.

„Gorski vijenac“ na makedonskom nakon ove prve objave doživljava više izdanja, pa tako imamo prijevode iz 1955, 1959, 1964, 1974, 1986, 1988. i posljednji iz 1997. godine⁷. U susret trećem izdanju, čitamo sljedeću zabilješku „Prevoditelja“: *u njemu su provedene veće ili snažnije izmjene od oko 160 stihova*⁸, a u susret četvrtom izdanju: *provedene su veće izmjene u nekoliko stihova* (Pandev)⁹. Sljedeća izdanja ne sadrže veća odstupanja od onog iz 1964, a još je uvijek u čitalačko-čitateljskoj moći memorije ono izdanje iz 1997. Tako možemo govoriti o još jednoj maloj obljetnici, a to je **20 godina od posljednjeg izdanja makedonskog „Gorskog vijenca“**. Osam izdanja od 1947. do 1997. ...*govore o solidnoj izdavačkoj produkciji najpopularnijeg Njegoševa djela, što je u velikoj mjeri posljedica njegove uključenosti u obrazovni proces* (Мојсиева-Гушева, Ангеловски)¹⁰.

2. „Makedonija o Njegošu“ povodom 200 godina njegova rođenja

Kao posebno izdanje izašao je 2014. godine Zbornik „Makedonija o Njegošu“. Zbornik je plod radova izloženih na dvodnevnoj istoimenoj manifestaciji, povodom obilježavanja 200-te godišnjice od rođenja Njegoša. Inicijativa za ovo događanje je proizašla iz aktivnosti Zajednice Crnogoraca u R. Makedoniji. Tim je povodom Katedra za makedonsku književnost i južnoslavenske književnosti odlučila u sklopu Filološkog fakulteta Blaže Koneski organizirati znanstveni skup (također sa sudjelovanjem studenata), posvećen Njegoševom životu i djelu te promovirati knjigu „Crnogorska književnost u makedonskom ogledalu“, prof. dr. sc. Naume Radičeskog. Na taj se način u obilježavanje ovog velikog kulturno-povijesnog događaja zajedno s ostalim južnoslavenskim i europskim znanstvenim i sveučilišnim centrima, uključilo i sveučilište

⁵ интерлингвалната комуникација се постигнува на синхрониско рамниште, на формите на јазиците од средината на 19 век. (orig.op.prev)

⁶ *Ibid.* 44.

⁷ Види Јасмина Мојсиева-Гушева, Дарин Ангеловски, Дарин, „*Његош во македонската културна средина (1945–2000)*“, *Македонија за Његош*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, 2014, 133-148.

Види „Преводи на дела од Петар Петровиќ Његош на македонски јазик“, *Ibid.* 144–145.

⁸ во него се извршени поголеми или поситни измени во околу 160 стиха. (orig.op.prev). *Ibid.* 42.

⁹ извршени се поситни измени во неколку стиха. (orig.op.prev) . *Ibid.* 42.

¹⁰ ... говорат за солидна издавачка продукција на најпопуларното Његошево дело, што во голема мера се должи на неговата вклученост во воспитно-образовниот процес. (orig.op.prev). *Ibid.* 143.

Sv. Kiril i Metodij. Dodatan značaj i vrijednost ovom skupu dala je i činjenica što se održao na Filološkom fakultetu Blaže Koneski, na kojem studenti imaju mogućnost, pa i privilegiju u okviru predmeta južnoslavenskih književnosti studirati i crnogorsku književnost i kulturu. Ovo izdanje poklanjamo makedonistima i montenegristima te južnoslavenskoj znanosti uopće, kao doprinos filologiji i kulturologiji, kao časno i počasno priznanje za sve ono što su gradila ova dva naroda – makedonski i crnogorski, u okviru vlastite nacionalne kulture, kao i dio međusobnog poznavanja i poštovanja te svakako, u okviru sve-slavenskog svijeta.

Na oko 150 stranica makedonska je znanost o povijesti književnosti i teoriji književnosti dala svoja čitanja i izučavanja posvemašnjeg Njegoševog opusa. Desetak makedonskih južnoslavista i makedonista (Naume Radičeski, Dimitar Pandev, Angelina Banović-Markovska, Jasmina Mojsieva-Guševa, Vesna Mojsova-Čepiševska, Vladimir Martinovski, Trajče Stameski, Iskra Tasevska Hadži-Boškova i Darin Angelovski), potpomognuti dvojicom gostiju iz Crne Gore, svojim su se priložima nadovezali na ono, što su kao zavjet ostavili prethodni poznavatelji i istraživači crnogorske književnosti i kulture, kao što su:

Haralampije Polenaković, koji se smatra prvim autorom teksta posvećenog „Gorskom vijencu“ u Makedoniji,

Georgi Stalev koji je povodom 150-godišnjice rođenja Njegoša, kada je na stranicama časopisa „Književna riječ“ objavljeno prvih trideset stihova epa „Luča mikrokozma“, napisao kratki prilog „Veliki Njegoš“ (1963),

Gane Todorovski koji je sedamdesetih godina prošloga stoljeća objavio članak „Ep kao karakteristična književna forma mediteranske tradicije, s posebnim osvrtom na analogiju Mažuranić – Njegoš – Prličev“ (1973) u časopisu „Razvitak“,

Duško Nanevski koji je osamdesetih godina prošloga stoljeća u časopisu „Spektar“ objavio svoju studiju „Moderan Njegoš“ (1983), kao novo čitanje spjeva „Luča mikrokozma“ kroz prizmu Einsteinovih saznanja,

Violeta Piruze-Tasevska, koja se s nekoliko svojih priloga izdvaja kao suptilan poznavatelj crnogorske književnosti i kulture, a od kojih možemo posebno izdvojiti onaj o ljudskom, božanskom i demonskom svijetu kao univerzalnoj arhetipskoj strukturi u Njegoševom „Gorskom vijencu“ i „Serdaru“ Prličeva (1995),

Milan Đurčinov koji dovodi Koneskog i Njegoša u relaciju (1994);

Naume Radičeski koji se zbog svojih priloga smatra najvećim poznavateljem Njegoša, njegovog stvaralaštva, ali i najvećim poznavateljem crnogorske književnosti i kulture uopće,

No, i Blaže Koneski, Kiro H. Vasilev, Vasil Iljoski, Branko Zarevski, Tome Sazdov, Dimče Levkov¹¹.

U ovome se kontekstu treba spomenuti i nekoliko priloga, koji su proizašli iz pera crnogorskih autora, a nastali su povodom raznih događanja, koji su u svome središtu imali velikog Njegoša i njegov „Gorski vijenac“, a objav-

¹¹ Vidi „Македонски автори кои пишувале за поетското дело на Петар Петровиќ Његош“ (Мојсиева-Гушева/Ангеловски, *Ibid.* 145–147).

ljani su u Makedoniji, među kojima posebno možemo istaknuti radove Radomira Ivanovića i Andrije Lainović, kao i radove V. Vuković, R. Delibašić i V. Latković¹².

3. Deset godina od prve knjige posvećene crnogorskoj književnosti i kulturi u Makedoniji

Međusobna suradnja, kontakti i istraživanja koje su dvije države, R. Makedonija i R. Crna Gora ostvarile na bilateralnom planu, rezultiraju i potrebom organiziranja znanstvenih konferencija, kako bi se otvorila i uočila pitanja, koja proizlaze iz dosadašnjih istraživanja, kao i kako bi se prodiskutovali budući aspekti na relaciji makedonske i crnogorske znanosti o jeziku, književnosti i kulturi. U tome kontekstu i ovaj je prilog skromni doprinos obilježavanja 170 godina od prve objave „Gorskoga vijenca“ i 70 godina od njegove prve objave na makedonskom jeziku.

Ujedno, rad je posvećen i prerano preminulom prof.dr.sc. Naume Radičeskom, najvećem poznavatelju i istraživaču južnoslavenskih književnosti i kultura i najvećem poznavatelju i istraživaču crnogorske književnosti i kulture u Makedoniji, pa i šire na Balkanu i u Europi. Tokom svog silnog književno-povijesnog i književno-teorijskog angažmana, ostavio je iza sebe i dvije knjige, posvećene crnogorskoj književnosti i kulturi. Jedna je „Аналитички рефлексии“, s podnaslovom „врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности“ (Скопје: 2007), na makedonskom i druga „Crnogorska književnost u makedonskome ogledalu“ (Podgorica: 2013), na crnogorskom. Tako i ovaj tekst obilježava još jednu malu obljetnicu – **10 godina od prve knjige, u potpunosti posvećene crnogorskoj književnosti i kulturi**. Knjiga započinje tekstem posvećenom povijesnim razinama i horizontima „Gorskog vijenca“, koji dobiva svoj produžetak preko njegovih promišljanja o slavenskim horizontima i vizijama Petra II Petrovića Njegoša, u tekstu objavljenom u već spomenutom Zborniku „Makedonija o Njegošu“. Poznajući ga kao profesora, ali i iznimno dragog kolegu, uvjeren sam, da nije došlo do njegova preranog odlaska, danas, ovdje, ovim povodom, ponovno bi govorio kao veliki poznavatelj „Gorskoga vijenca“, no s distance od 170 godina, kada se pojavio, te s distance od 20 godina od vremena svog prvog teksta posvećenog ovom izvanrednom crnogorskom spjevu. Iskreno vjerujem da kada bi bio među nama, „pohvalio“ bi to što se radi na novoj knjizi posvećenoj crnogorskoj književnosti i kulturi.

Prevela na hrvatski Maja Mastnak-Car

¹² Vidi „Црногорски автори кои пишувале за поетското дело на П. П. Његош објавени во Македонија“ (Мојсијева-Гушева/Ангеловски, *Ibid.* 147–148).

Literatura:

- Мојсиева-Гушева, Јасмина. Ангеловски, Дарин, *Његош во македонската културна средина (1945–2000)*“ и *Македонија за Његош*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје., 2014, 133–148.
- Наневски, Душко, *Модерен Његош* и Спектар, Институт за македонска литература, Скопје: 1983, бр. 2, 47–53.
- Пандев, Димитар. *Македонскиот препев на Његошевиот Горски венец и Македонија за Његош*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје: 2014, 41–54.
- Пирузе-Тасевска, Виолета. *Човечки, божествен и демонски свет како универзална архетипска структура во Његошевиот Горски венец и Сердарот на Прличев* и Литературен збор, Скопје: 1995, 1–2, 9–11.
- Радически, Науме. *Историските нивоа и хоризонти на Горски венец и Аналитички рефлексии*. Скопје: 2007, 7–14.
- Радически, Науме. *Словенските хоризонти и визији на Петар II Петровиќ Његош и Македонија за Његош*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје: 2014, 15–28.
- Radiceški, Naume. *Crnogorska književnost i makedonskome ogledalu*, Podgorica: 2013.
- Тодоровски, Гане. *Епот како карактеристична литературна форма за медитеранската традиција, со посебен осврт врз аналогијата Мажураниќ – Његош – Прличев и Магепсан мегдан*, Култура, Скопје: 1979, 483–492.

Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA

“MOUNTAIN WREATH” IN MACEDONIAN LITERATURE SCIENCE
(devoted to prof. PhD. Naume Radiceski.the Macedonian njegosholog”)

Summary

The mutual collaboration, the contacts and researches which both countries, R.Macedonia and R. Montenegro implement on a bilaterally plan result with a need of organizing scientific conferences with a purpose to open and detect most of the questions which come out from the researches made so far, as well as to discuss about the aspect of the future in general on relations **Macedonian and Montenegro science for language, literature and culture**. This deposit is a small contribution to denoting of 170 years of the first edition of “Mountain wreath”. From the other side, this paperwork is also a devotion to PhD prof. Naume Radiceski, who left us too soon, and was the greatest expert and studier of the South Slovenian literature and cultures and the greatest expert and studier of the Montenegro literature and culture in Macedonia as well, even wider on the Balkan and in Europe. The paperwork is developed through three important annuals and events: 70 years of “Mountain wreath” („Gorski vijenac“) in Macedonian language, denoting of 200 years of Njegosh’s birth in the Faculty of Philology “Blaze Koneski” and the publishing of the miscellany ”Macedonia and Njegosh”, and 10 years of the first book devoted to Montenegro literature and culture in Macedonia.

Key words: Macedonian / Montenegro science of language, literature and culture.

NAUKA O JEZIKU

Ranko BUGARSKI

Filološki fakultet, Beograd

rbugarski@fil.bg.ac.rs

ŠTA JE JEZIČKI NACIONALIZAM?

Rad je zamišljen kao uvod u razmatranja aktuelne problematike iz naslovnog domena na ovom naučnom skupu. U tom cilju najpre se sa teorijske strane ispituju složeni i velikim delom sporni pojmovi nacije, nacionalizma i samog jezičkog nacionalizma, uz davanje njihovih okvirnih definicija. Nacija se predstavlja, u skladu sa dominantnim savremenim shvatanjima, kao politički organizovana zajednica modernog tipa, za razliku od naroda kao mnogo starije, tradicionalne etničke zajednice, i ukazuje se na najpoznatije tipološke podele nacija. Nešto više pažnje poklanja se višeznačnom i kontroverznom pojmu nacionalizma, kao središnjem i najkompleksnijem u konceptualnom nizu rodoljublje-patriotizam-nacionalizam-šovinizam-ksenofobija. Razlikuju se pojedini tipovi nacionalizma (etnički i građanski, istočni i zapadni, istorijski i savremeni, formalni i popularni, te kulturni, religijski, jezički). Ovaj poslednji određuje se kao nacionalizam izražen u jeziku, najčešće videnom u ulozi glavnog simbola i najvažnijeg obeležja nacije, i upozorava se na raširene stereotipe i manipulacije u vezi s tim. Na kraju se daju primeri destruktivnog dejstva jezičkog nacionalizma u procesu razbijanja Jugoslavije i rastakanja zajedničkog srpskohrvatskog jezika na četiri zasebno imenovane nacionalne komponente, te njegovih potonjih i aktuelnih ispoljenja u novonastalim uslovima.

Ključne reči: nacija, nacionalizam, jezički nacionalizam, srpski, hrvatski, bosanski, crnogorski.

U traženju odgovora na pitanje šta je jezički nacionalizam umesno je poći od pitanja šta je nacionalizam, koje opet podrazumeva pitanje šta je nacija. Svi ovi pojmovi su složeni, neretko protivrečni i sporni, i o njima postoji ogromna internacionalna literatura (v. npr. spisak u Bugarski 2002: 86–94). U ovoj prilici, osvrnućemo se na njih samo u grubim naznakama, i to naznačenim redosledom prioriteta. Dakle, najpre nacija.

Prema savremenom shvatanju nacija je složena politička zajednica novog tipa, formirana tokom poslednja dva stoleća kroz procese modernizacije i integracije građanskog društva, koji su uslovili rađanje i oblikovanje nacionalne svesti kod pojedinih naroda (Bugarski 2002: 27). Uz to je nacija *zamišljena* zajednica, pošto niko ne može lično da poznaje ogromnu većinu njenih pripadnika, niti je pak čuo za njih (Anderson 1991), i to zamišljena kao ograničena (na njenim granicama počinju druge nacije), suverena (bar kao težnja iako ne uvek realizovana) i stara (mitska starina je ključni atribut svake nacije koja drži do sebe). U stvarnosti, međutim, nacije nisu starije od nekih 200 godina, pa se i po tome bitno razlikuju od naroda, kao etnički zasnovane kategorije, a mešanje nacije sa narodom otvara put za svakovrsne manipulacije (kao kad se tvrdi da su Srbi nacija od Svetog Save).

Ali kakva god i kolika god bila, nacija okuplja svoje pripadnike, nudi im identitet, samosvest i sigurnost, zauzvrat tražeći njihovu ljubav, bespogovornu

lojalnost i spremnost da se žrtvuju za njenu dobrobit i odbranu u slučaju opasnosti. (Poznata je ironična definicija po kojoj je nacija grupa ljudi povezana zabludom o zajedničkom poreklu i posedovanjem zajedničkog neprijatelja). U tom viđenju ona je neupitna vrednost ne samo iznad pojedinca (nacija je sve, pojedinac nije ništa) nego i društva (Erik Hobsbom: „Kad društvo zakaže, dizgine preuzima nacija“). U teorijskoj literaturi o prirodi i tipovima nacije još uvek je uticajna stara podela nemačkog istoričara Fridriha Majnekea iz 1908. godine na kulturnu naciju (*Kulturnation*) srednje i istočne Evrope, gde etnički zasnovana nacija teži sopstvenoj državi (nemački model) i državnu naciju (*Staatsnation*) zapadne Evrope, gde uspostavljena država izgrađuje svoju političku naciju (francuski model); nešto šire o tome u Bugarski (2002: 27).

Nacija je usko povezana sa nacionalizmom. Njegove mnoge i različite definicije mogu se približno svesti na izrazitu i aktivnu vezanost za naciju i identifikaciju s njom, odanost i lojalnost naciji uzdignutoj na stepen kulta, spremnost da joj se služi kao vrhovna obaveza, izraz nacionalne svesti koja nadilazi sve druge grupne i pojedinačne interese. Ovo najčešće podrazumeva uzdizanje sopstvene nacije iznad svih drugih i traženje za nju prava koja se drugima odriču. To je i želja za samoodređenjem, odnosno politička ideologija sa ciljem sticanja i održavanja suvereniteta nad nekom istorijski značajnom teritorijom kao mitskom postojbinom nacije, koja vrhuni u težnji za sopstvenom državom.

U cilju boljeg razumevanja nacionalizma potrebno je odrediti njegovo mesto među srodnim pojmovima, što ćemo učiniti sažimanjem prikaza u Bugarski (1997b: 72–74), u vidu sledećeg niza: rodoljublje (ljubav prema narodu) – patriotizam (ljubav prema domovini) – nacionalizam – šovinizam (agresivni i militantni nacionalizam prožet predrasudama i mržnjom prema drugim narodima) – ksenofobija (strah od drugog i drukčijeg, odbojnost i mržnja prema strancima), pri čemu ideološku podlogu šovinizma i ksenofobije čine etnocentризam i rasizam, koji ostaju izvan ovog aranžmana ali su ipak relevantni. Prva dva člana osnovnog petočlanog niza su nesumnjivo pozitivna, poslednja dva su nesumnjivo negativna, a u centru je nacionalizam kao Janus koji gleda i levo i desno, pa je otuda najteži za definisanje i najsporniji. Pri tome je bitno da se navedeni pojmovi ne mešaju, jer to omogućuje demagogiju i manipulacije (npr. „Ja sam nacionalist zato što volim svoj narod i ne vidim šta tu ima sporno“).

U temelju nacionalizma su dve njegove komplementarne funkcije: integrativna, koja okuplja članove nacionalnog kolektiva, i demarkaciona, koja taj kolektiv odvaja od drugih, njemu sličnih; tako se uspostavlja za nacionalizam suštinska opozicija Mi / Oni, pri čemu je grupa Mi obavezno markirana pozitivno, a grupa Oni negativno, u raznim dimenzijama.

U stručnoj literaturi opisano je više vrsta nacionalizma. Najčešće citirana i najpodrobnije elaborirana je podela na etnički (etnonacionalizam) i građanski, u različitim verzijama, koja vodi poreklo od Kohna 1967. Prvi ili istočni tip je organski, mističan i simbolički ukorenjen u slavnoj prošlosti, dok je drugi ili zapadni tip institucionalan, racionalan, i okrenut budućnosti – što u osnovi odgovara i pomenutoj ranijoj podeli nacija na kulturne i državne. U

drugim, novijim oblicima, slično razmišljanje razlučuje centralnoevropski tip (čija je teorijska okosnica doktrina o poželjnoj podudarnosti nacije i države, gde etnička država emotivno i netrpeljivo istupa protiv stranaca i domaćih manjina, te se takav nacionalizam redovno ocenjuje kao „loš“) od anglosaksonskog tipa (usredsređenog na sopstveni nacionalni identitet, što se obično smatra „dobrim“ nacionalizmom). Ali ovakva razvrstavanja i vrednovanja, premda metodološki korisna, ipak su isuviše šematska kada se primene na široki spektar realnih situacija na terenu.

Takođe se razlikuju istorijski nacionalizam (koji dovodi do formiranja nacija izdvajanjem iz multietničkih imperija i imperijalnih kolonija u procesu raspada, pa je otuda „dobar“), i savremeni nacionalizam (po manje-više završenom formiranju nacije, koji je već pretnja drugima, pa je utoliko „loš“). Uz bok „zvaničnog“, formalnog nacionalizma kao državnog programa, odnosno ideologije koja stvara i održava nacionalne države, pritajio se – kao rezerva za kojom će se posegnuti u slučaju potrebe – svakodnevn i neprimetni, „popularni“ nacionalizam slabijeg intenziteta, bliži patriotizmu i manifestovan kroz isticanje nacionalnih zastava ispred privatnih kuća, pevanje himni u svakoj prilici, bojkot uvozne robe i slična ponašanja, u novije vreme nazvan banalnim (što ipak ne znači i bezazlenim: Bilig 2009). U svemu tome vidljiva su različita značenja i generalna vrednovanja nacionalizma u raznim jezicima i kulturama, zavisno od lokalnih istorijskih i aktuelnih prilika, pa sama ta reč nema nužno negativnu konotaciju u engleskom, na primer, koji i nema zasebnu reč za rodoljublje, pa *nationalism* (uz *patriotism*) pokriva i taj segment semantičkog spektra, time dobijajući pozitivniju notu.

Prema području ispoljavanja postoje podele na kulturni, religijski, jezički nacionalizam itd. U istorijskoj projekciji kulturni nacionalizam je iznedrio vredna svedočanstva odanosti sopstvenoj naciji u procesu formiranja, kao što su narodni epovi i sage, te dela muzičke i likovne umetnosti inspirisana poletnim nacionalnim duhom. Ovakvim uzletima teže bi se mogao pohvaliti religijski nacionalizam, hronično prožet iskonskom mržnjom prema inovercima ma kakvi bili. Ali kad se sve sabere, nacionalizam se u savremenom svetu uopšte uzev najčešće doživljava kao nešto štetno, preteće i opasno. O tome svedoče i karakteristične ocene da je to svojevrsna sekularna religija, ideologija bez ideje, ideologija banalnosti (Danilo Kiš), bolest porobljavanja države od strane nacije (Hana Arent), i slične. A ne kaže se slučajno ni da nacionalizam počiva na krvi i tlu, ili da počinje u pesmi a završava u krvi. Sve to, dakako, u najvećoj meri važi upravo za zloćudni etnički tip nacionalizma koji caruje i na južnoslovenskom prostoru, nanoseći veliku štetu kako drugim nacijama u okruženju tako – a neretko i više – i svojoj sopstvenoj.

Zaključićemo da, šta god se u prošlosti zbivalo pod ovim zaglavljem, danas i ovde nema dobrog nacionalizma. Ipak, pri svemu tome ostajemo uskraćeni za odgovor na pitanje kako nacionalizam, pa i onaj najcrnji i najgrđi, uspeva da svojom neobjašnjivom snagom i privlačnošću općini toliki broj ljudi, da zagospodari njihovim srcima i umovima do mere kada su spremni da u slavu nacije ubijaju druge ljude, pa makar u tom poslanju položili i sopstveni

život. Dugo i temeljito proučavan, nacionalizam još uvek čuva neke svoje duboko zapretane tajne.

Najzad, šta je jezički nacionalizam? Najkraće rečeno, to je nacionalizam izražen u jeziku, koji se popularno doživljava kao glavni simbol, najvažnije i nezamenljivo obeležje nacije, garant njene posebnosti, pa i samog opstanka. (O jeziku i naciji v. Bugarski 1996). On tipično teži ostvarivanju svojih ciljeva kroz manipulisanje jezikom. Uz to često ide uverenje da je sopstveni jezik (nekada zajedno sa pismom) najstariji, nepatvoren i najvredniji; on je stoga stalno ugrožen, pošto se drugi bezuspešno trude da ga podražavaju ili prisvoje (u nekim verzijama, ukradu!). (Detaljno i argumentovano o jeziku i nacionalizmu v. u Kordić 2010). Izvor mu je u evropskom romantizmu (Herder, Fihte, Šlegel, Humbolt, Ruso) kao idejnom ishodištu nacionalizma, a veza s nacijom dovodi do raspaljivanja strasti i politizacije jezičkih razlika. Kod nas su neformalnu teoriju jezičke nacije prihvatili panslavisti (Vuk, Ilirci); tako će Vuk, izjednačujući jezik s narodom, čakavski pripisati Hrvatima, kajkavski Slovencima a štokavski Srbima. A u naše doba, kako ćemo videti i u nastavku ovog priloga, važna strategija jezičkog nacionalizma jeste da se u sopstvenom jezičkom varijetetu potenciraju ili izmisle razlike kako bi se on ustoličio kao samo-svojan naspram blisko srodnih varijeteta.

Manifestacija jezičkog nacionalizma ima mnoštvo po celom svetu, ali ćemo se mi ograničiti na bivši jugoslovenski prostor. Razbijanju Jugoslavije značajno su doprineli, kao prethodnica i pratilac ovog procesa, agresivni jezički nacionalizmi koji su na kraju porodili hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski u statusu zasebnih nacionalnih jezika na području koje je dotada pokrивao zajednički srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik; tako je ovaj jezik, sistematski zloupotrebljavan kao instrument raspirivanja međunacionalne mržnje, i sam postao žrtva razaranja. (Podrobnije u Bugarski 1997a,b). U nastavku dajemo pregršt primera jezičkog nacionalizma na ovom prostoru, idući po jezicima, a uzimajući u obzir i njihovu ulogu u pomenutom procesu; pri tome se uzdržavamo od njihovog uporednog vrednovanja, kao i od ocenjivanja njihovog obima ili stepena.

Hrvatski. Poznata Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz 1967. godine, koja upravo slavi svoju 50. godišnjicu, može se uzeti kao početak organizovanog rastakanja zajedničkog, iako varijantno raslojenog jezika, i najava buduće secesije Hrvatske iz SFRJ. U ostvarenju ovog cilja i stabilizovanju njegovih lingvističkih rezultata važna uloga pripala je izraženom purizmu kao prirodnom pratiocu nacionalizma, o čemu upečatljivo svedoče „razlikovni rječnici“, čija je jedina svrha da se pučanstvo uputi kojim čisto hrvatskim rečima (makar i izmišljenim) treba zamenjivati prokažene srbi-zme, potom institucionalizacija lektorskih službi u ulozi svojevrstne jezičke policije, te drastični slučajevi poput vukovarske ćirilice, kao i odlučno odbijanje svake pomisli na bilo kakvo zajedništvo, potvrđeno i u zvaničnim reakcijama na ovogodišnju Deklaraciju o zajedničkom jeziku.

Srpski. Osnovno uporište srpskog jezičkog nacionalizma jeste postavka da je na celom srpskohrvatskom prostoru postojao i još uvek postoji samo jedan jezik i to srpski, dok su drugi, ukoliko uopšte postoje, samo njegove poli-

tičke varijante. Hrvati su Srbima taj vukovski srpski jezik navodno ukrali i preimenovali, a sada krađu i pismo (ovo drugo povodom nedavne izjave rektora Zagrebačkog sveučilišta da bi hrvatski đaci trebalo da uče i ćirilicu, kao pismo u kome je ostvaren i deo hrvatske kulture). Za razliku od drugih zvanično osamostaljenih jezika, srpski nije ciljano menjan merama jezičke politike kako bi se odvojio od njih. (Svojevrsan privremeni i neslavni izuzetak je groteskna pretenzija na menjanje izgovora samog srpskog jezika u kratkovekoj epizodi „prekodrinske ekavice“, kada je ratno rukovodstvo bosanskih Srba pokušalo da lokalnoj ijekavskoj populaciji nametne „srpskiju“ ekavicu; (v. Bugarski 1997a: 93–101). Međutim, pogodan teren za razbuktavanje jezičkog nacionalizma pronađen je u pismu. Ćirilica je proglašena temeljem srpskog identiteta i nacionalnom svetinjom koju ugrožava navodno tuđinska latinica, pa zato ovu treba proterati ne samo iz službene nego i javne upotrebe. Katastrofični scenario gašenja ćirilice, a time i nestanka srpskog jezika i posledično samih Srba, već decenijama provejava u zvaničnim proklamacijama i dokumentima, uključujući i aktuelnu strategiju razvoja kulture u Srbiji u narednoj deceniji i najavljeni novi zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma. (NB: raniji i još važeći zakon u nazivu ima množinski oblik *pisama*, koji evidentno bode oči veoma glasnim zaštitnicima srpskog jezika i njegovog, kako se sada insistira, matičnog ćirilicnog pisma).

Slovenački. Tradicionalni slovenački purizam, razumljiv u datom istorijskom i geopolitičkom kontekstu, u novije vreme se manifestovao najpre kroz aktivnost tzv. Jezikovnog razsodišča, poluzvanične institucije zadužene za brigu o čistoti jezika, a potom u masovnim i burnim protestima povodom suđenja grupi optuženih za odavanje vojnih tajni u vojnom sudu u Ljubljani na srpskohrvatskom a ne slovenačkom jeziku, što je delovalo kao direktna najava oružanog sukoba jedinica JNA i teritorijalne odbrane Slovenije, koji je usledio uskoro potom. Posle osamostaljenja, kada je srpskohrvatski izgubio aktuelnost kao izvor pretnji, u ulozi novog Drugog pojavio se engleski, izazivajući otpore koji se u jačim ispoljenjima mogu okarakterisati kao jezički nacionalizam; primera radi, upravo je u toku živa debata izazvana odlukom nadležnih vlasti da se na slovenačkim univerzitetima deo nastave može odvijati na engleskom jeziku (v. Jesenšek 2016). A ostaje otvoreno i pitanje jezičkih prava mnogobrojnih govornika raznih varijanti srpskohrvatskog, poslednjih godina aktuelizovano na inicijativu Saveta Evrope, u kontekstu Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima (v. Bugarski 2016: 32).

Crnogorski. Ova varijanta jezičkog nacionalizma dobro je poznata u Crnoj Gori, pa ćemo ovde samo kratko podsetiti da su intervencije u strukturi i upotrebi jezika pratile politička nastojanja koja su kulminirala odvajanjem Crne Gore od Srbije. Novoproglašeni službeni crnogorski jezik, koji je teško razlikovati od srpskog, morao se pokazati drukčijim i samosvojnim, kako na istorijskom planu kroz svoje navodno poreklo iz gornjeg Polablja, tako i u strukturi (dve nove grafeme, jotovani oblici) i leksikonu (standardizacija arhaizama i dijalektizama), te konačno u pismu (izrazito zvanično favorizovanje latinice, koje je prethodno dominantnu „srpsku“ ćirilicu potpuno marginalizovalo). A na polju književnosti biju se bitke oko pitanja čiji je Njegoš i kojim je

jezikom pisao, itd. Podrobnu i naučno utemeljenu kritiku nacionalističkih mitova i projekata, kao i aktuelne jezičke politike koja podržava uveliko veštačku i nasilnu separatnu kodifikaciju crnogorskog naspram srpskog, sadrži niz radova Rajke Glušice; (v. npr. Glušica 2010).

Bosanski. Ovaj naslednik predratnog, nezgrapno nazvanog „bosansko-hercegovačkog standardnojezičkog izraza“, rođen je kao čedo bošnjačkog nacionalizma, a njegovo ime žučno osporavaju konkurentski nacionalizmi, srpski i hrvatski, tvrdeći da on iz razloga simetrije može da se zove samo bošnjački. Odmah po rođenju pripisan mu je neuobičajeno dug period gestacije, meren stotinama godina, i proglašen je ne samo drukčijim od srpskog i hrvatskog (što se dokazivalo naglašavanjem pojedinih manje važnih osobenosti u glasovnoj i gramatičkoj strukturi i naročito u orijentalnom segmentu leksikona) nego i starijim od njih, koji su navodno njegovi izdanci. Nacionalisti, za koje su uvek najvažnija pitanja ko je stariji, te ko je prvi stigao na određenu teritoriju i pre koga drugog, i u ovoj prilici su – ne prezajući ni od povremenih falsifikata – uložili znatan trud ne bi li nekako osnažili te svoje teze. Uz to je bosanski prikazan kao zlonamerno osporavan i ugrožen, a pomenuta Deklaracija o zajedničkom jeziku pre koji mesec je optužena za pokušaj potiranja „višestoljetne opstojnosti bosanskog jezika“.

Makedonski i albanski. Iako bi se o njima moglo govoriti i pojedinačno, mi ih ovde uzimamo u paru zato što su se upravo tako, suprotstavljeni, uzajamno hranili kroz više decenija na teritoriji Makedonije, i zato što je njihov sukob nedavno iznova aktuelizovan posle jednog perioda prividnog mirovanja počev od tzv. Ohridske deklaracije iz 2001. godine. A njegovu suštinu već tada smo sažeto okarakterisali sledećim rečima: „Za makedonski nacionalizam, inače već frustriran činjenicom da makedonski jezik nije svugde priznat, nepodnošljiva je pomisao da bi on sada i u samoj Republici Makedoniji trebalo da ustupi deo terena albanskom jeziku. A za albanski nacionalizam neodrživa je situacija da albanski, kao jezik četvrtine stanovništva te republike, nema u njoj nikakav zvaničan status. Međutim, jezik je u tom sukobu dvaju nacionalizama samo pokazatelj u borbi koja se vodi oko organizacije zajedničkog ili separatnog života Makedonaca i Albanaca na toj teritoriji. Stoga svaki kompromis oko jezičkog pitanja samog po sebi ostaje na krhkim temeljima“ (Bugarski 2002: 78). Dakle, kao i u mnogim drugim slučajevima, jezički sukobi su zapravo priručni paravan iza kojeg se kriju dublji društveni konflikti.

Pomenućemo još samo da postoje i brojni drugi manjinski jezički nacionalizmi, koji takođe mogu da podriju same osnove zajedništva u mešovitim sredinama – na primer, kad jedna relativno jaka manjina, poput albanske ranije ili mađarske danas u Srbiji, insistira na kompletnom školovanju svoje dece isključivo na sopstvenom jeziku, čak odbijajući da uopšte uči jezik većinskog naroda kao službeni jezik države u kojoj živi. Do čega takav stav može dovesti imali smo prilike da vidimo u sudbini Kosova, za čiju se secesiju može slikovito reći da je počela sa razdvajanjem albanske i srpske dece u dve kolone na prištinskom korzou ranih 1980-ih godina.

Zaključujemo da posmatrani prostor pruža obilje primera raznih vrsta jezičkog i svakog drugog nacionalizma – otvorenog i prigušenog, većinskog i

manjinskog, ekspanzivnog (koji teži da proširi polje svoje kontrole) i odbranaškog (koji se takvim nasrtajima odupire učvršćujući sopstvene granice), i drugih. Pri tome ti nacionalizmi svoju mobilizacijsku moć i pogonsku snagu uveliko crpe iz osećanja ugroženosti; a bila ta ugroženost realna ili samo fiktivna, njome rutinski manipulišu samoproklamovani zaštitnici domaće nacije i njenog jezika.

Literatura:

- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Revised edition. London/New York: Verso.
- Bilig, Majkl (2009): *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (1996): „Jezik i nacija“. Pogl. VI u knjizi *Jezik u društvu*, 2. izd. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 4), str. 121–161.
- Bugarski, Ranko (1997a): „Jezik i nacionalizam u Jugoslaviji“. Pogl.18 u knjizi *Jezik od mira do rata*, 3. izd. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 11), str. 105–110.
- Bugarski, Ranko (1997b): „Značenje nacionalizma“; „Jezik, nacionalizam i raspad Jugoslavije“. Pogl. 7 i 9 u knjizi *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 12), str. 71–79 i 84–87.
- Bugarski, Ranko (2002): „Etnicitet i nacionalizam u jeziku“. Pogl. I u knjizi *Nova lica jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 11–94.
- Bugarski, Ranko (2016): *Jezici u potkrovlju*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Glušica, Rajka (2010): „Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma“. *Riječ*, Nikšić, nova serija, br. 4, str. 25–45.
- Jesenšek, Marko (2016): *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. Zora 117. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Kiš, Danilo (1999): „Nacionalizam je ideologija banalnosti“ /deo intervjuja iz 1973. preštampan u listu *Danas*, Beograd, 18–19.9.1999/.
- Kohn, Hans (1967): *The Idea of Nationalism: A Study in its Origin and Background*, 2nd ed. New York: Collier-Macmillan.
- Kordić, Snježana (2010): *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.

Ranko BUGARSKI

WHAT IS LINGUISTIC NATIONALISM?

Summary

This paper is intended as an introduction to considerations of the relevant subject matter at the present conference. It opens with a theoretical examination and working definition of the complex and largely controversial concepts of nation, nationalism and linguistic nationalism. The nation is understood as a modern politically organised community, in contrast to the people as a far older, traditional ethnic community, and a basic typological classification of nations is offered. More attention is paid to the ambiguous phenomenon of nationalism, seen as the most complex item in the conceptual field comprising also patriotism, chauvinism and xenophobia. Different types

of nationalism are distinguished (ethnic and civic; eastern and western; historical and contemporary; formal and popular; cultural, religious, linguistic). This last is defined as nationalism expressed in language, typically regarded as the principal symbol and foremost marker of the nation, thus giving rise to widespread stereotypes and manipulation. Finally, examples are given of the substantial part played by linguistic nationalism in the destruction of Yugoslavia and dissolution of the common Serbo-Croatian language into four individually named national components, as well as of its subsequent and current manifestations under the new circumstances.

Key words: nation, nationalism, linguistic nationalism, Serbian, Croatian, Bosnian, Montenegrin.

Snježana KORDIĆ
 Zagreb
 kordic.snjez@gmail.com

REAKCIJE NA DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

U članku se opisuje na kakav odjek je naišla Deklaracija o zajedničkom jeziku. U vezi s tim pokazuje se da odbacivanje lingvističkih kriterija i izjednačavanje sociolingvistike s politikom, što zastupaju mnogi domaći lingvisti, nema znanstvenu utemeljenost.

Ključne riječi: sociolingvistika, jezična politika, međusobna razumljivost, policentrični jezik, varijante, skandinavski jezici, hrvatski, srpski, crnogorski, bosanski, srpskohrvatski.

Poznato je da je Deklaracija o zajedničkom jeziku privukla izuzetno veliku pažnju medija i javnosti u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori (Tripunovski 2017: 30). Brojne televizijske i radio-emisije bile su posvećene Deklaraciji, u nizu novina i tjednika našla se na naslovnica, a ujedno je i većina stranica u njima znala biti samo o Deklaraciji. Izvještavali su o njoj i mediji u Sloveniji i Makedoniji, ali i u Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Austriji, Francuskoj, Americi itd. Pisali su o njoj svjetski ugledni sociolingvisti i dali joj snažnu podršku. Isticali su njenu znanstvenu utemeljenost i osuđivali su razdvajanje djece po nacionalnosti u našim školama u ime navodno drugog jezika i razne druge apsurdne prakse kod nas vezane za jezik. Isticali su i da su lingvisti dobro zastupljeni na listi potpisnika (Trudgill 2017: 46). Deklaraciju je, uostalom, potpisao i najpoznatiji i najugledniji lingvist na svijetu – Noam Chomsky, kojeg nazivaju i ocem moderne lingvistike, a koji je, prema nizu statističkih istraživanja, već desetljećima i najcitiraniji živući intelektualac na svijetu.

O Deklaraciji su organizirane za javnost tribine i okrugli stolovi: u Sarajevu odmah nakon predstavljanja Deklaracije, zatim u Zagrebu u okviru Subverzivnog festivala, pa u Beogradu u okviru Festivala Krokodil, nakon toga u Novom Sadu u okviru Festivala Exit, pa potom u okviru konferencije BookTalk, nadalje u Crnoj Gori u okviru Njegoševih dana i krajem godine ponovo u Sarajevu u okviru Otvorenog univerziteta.

Reakcije na Deklaraciju bile su raznovrsne, od brojnih pozitivnih do, kako se i očekivalo, negativno nastrojenih. S jedne strane imamo činjenicu da je Deklaraciju ubrzo nakon objavljivanja potpisalo preko 8.000 ljudi. S druge strane imamo pojavu da je širena odbojnost prema Deklaraciji već i prije nje-nog objavljivanja tako što se javno lagalo o njenom sadržaju - prije nego što

su uopće mogli pročitati što u Deklaraciji piše jer im nije bila dostupna, nego su samo znali njen naslov. To je u Hrvatskoj dolazilo od strane čitavog državnog vrha, od strane lingvista, profesora kroatistike i raznih drugih. Njima je bila zazorna već i riječ „zajednički” u naslovu jer nacionalizam ne prihvaća da bi bilo što moglo biti zajedničko s drugim narodom, pa su onda izmišljali razne neistine o sadržaju Deklaracije. I nakon objavljivanja teksta Deklaracije, kad je svatko na internetu mogao provjeriti što u Deklaraciji piše, nastavilo se u Hrvatskoj s istom metodom govorenja neistina, a samo neki od njih, kad su vidjeli da u Deklaraciji ne piše ono što su tvrdili, shvatili su da su pogriješili što su pristali govoriti o nečemu što nisu ni pročitali, pa su zašutjeli.

U Bosni i Hercegovini se manje lagalo o sadržaju Deklaracije - tamo je za širenje odbojnosti prema Deklaraciji dominirala tehnika da se kaže kako u Deklaraciji doduše nešto piše, ali da to nije iskreno, nego da su prave namjere sigurno druge. I u Srbiji je pravljena odbojnost prema Deklaraciji, ali tako što su istinito prenosili njen sadržaj i ustajali protiv tvrdnje u Deklaraciji da su sve četiri standardne varijante ravnopravne i da se ne može jedna od njih smatrati jezikom, a druge varijantama tog jezika. Njihova teza je da varijante nisu ravnopravne i da ih nema četiri, nego je srpski nekakav pravi jezik, a drugo su varijante tog jezika. Međutim, kad se pogledaju definicije policentričnog jezika u svjetskim lingvističkim leksikonima, vidimo da se u njima nabrajaju kao varijante austrijska, njemačka i švicarska, isto tako američka, britanska, australna itd., što znači da nema osnove da se u našem slučaju primjenjuje nekakav drukčiji tretman (Glück 2000: 535; Bußmann 2002: 521–522). Tim više što već u vrijeme standardizacije u 19. stoljeću postojale su na terenu varijantske razlike i tadašnjom standardizacijom se nije išlo na njihovo uklanjanje, nego na standardizaciju u obliku varijanata, tako da je naš jezik čitavo vrijeme policentričan (Zanelli 2018: 20–21). Isti slučaj je i s njemačkim jezikom, kod kojeg su austrijske i švicarske varijantske razlike također prethodile standardizaciji, koja se odvijala u 19. st. (Sonderegger 1985: str. 1890–1901; Wiesinger 1985: str. 1944–1945; Földes 2002: 225). Dakle, ono što piše u Deklaraciji je u skladu s teorijom policentričnosti.

Sveukupno se o negativno intoniranim reakcijama u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori može navesti da ih je najbolje opisala kratko i jasno Rajka Glušica kad je u jednom intervjuu rekla: „Kritičari Deklaracije, na njihovu žalost, ne mogu naći niti jednu rečenicu kojoj argumentovano mogu što prigovoriti” (Glušica 2017).

Objavljeno je i mnoštvo pozitivno intoniranih tekstova. Najčešće su to bili svojevrсни odgovori koji razotkrivaju neutemeljnost napada. Takvih tekstova u obranu Deklaracije je najviše bilo u Hrvatskoj. Ovdje sad neće o njima biti riječi kao ni o negativno intoniranim reakcijama za čije osporavanje je dovoljno samo pogledati tekst Deklaracije.

Bilo je i par sofisticiranih reakcija koje su nudile naizgled znanstvena, lingvistička obrazloženja zašto ne potpisati Deklaraciju. Npr. navodi se da se ne zna točan broj jezika u svijetu i onda se na osnovi toga zaključuje da lingvistika nije u stanju odrediti što je jedan jezik, a što nekoliko njih, da ona uopće nema kriterije za određivanje što je jedan jezik. To se navodi kao argu-

ment protiv tvrdnje da govorimo zajedničkim policentričnim standardnim jezikom. Međutim, točan broj jezika se ne zna zbog drugih razloga. Jedan je što još postoje jezično nedovoljno istraženi predjeli zemaljske kugle, npr. u području Amazone, središnje Afrike, Nove Gvineje, i što 66% jezika na svijetu ima manje od deset tisuća govornika, a jezicima s tako malo govornika događa se da vrlo brzo nestanu (Crystal 1998: 286). Drugi razlog je što za lingviste vrijedi isto ograničenje kao i za druge ljude, a to je da u životu mogu naučiti samo nekolicinu od ukupnog broja jezika procijenjenog na oko 6.000. Posljedica je da lingvist kad u svom tekstu želi makar samo spomenuti bilo koji od onog ogromnog broja jezika koje ne govori nalazi se u situaciji da mora ili sam sprovesti istraživanje o dotičnom jeziku, što je jako mnogo posla, ili će, što je neusporedivo jednostavnije, preuzeti tvrdnje onih lingvista za koje vjeruje da znaju taj jezik. Konkretno, ako želi spomenuti naš jezik, a ne zna ga, potražiti će u literaturi tvrdnje drugih lingvista, najčešće onih koji su izvorni govornici našeg jezika jer oni ga sasvim sigurno znaju. I vidjet će da znatan broj tih lingvista tvrdi kako je riječ o nekoliko jezika, ali i da ima određen broj njih koji tvrde da se radi o jednom jeziku. Što će tada napraviti, hoće li se prikloniti jednima ili drugima ili će napisati da se mišljenja razilaze ili će odustati od spominjanja našeg jezika i potražiti neki oko kojeg vlada konsenzus među lingvistima?

Naš jezik nije jedini oko kojeg se mišljenja razilaze, ima mnoštvo takvih primjera u svijetu već i kad je riječ o standardnim jezicima. A još kad pogledamo kakva je situacija s dijalektima, vidimo da broj razilaženja i neizvjesnosti dodatno raste. Niz je situacija da tzv. dijalekti nekog standardnog jezika su ustvari međusobno različiti jezici, a netko ih je proglasio dijalektima standarda samo zato što se govore na teritoriju koji opslužuje dotični standardni jezik. Jesu li kajkavski, čakavski i torlački različiti jezici ili dijalekti jednog jezika? Da bi se dobio lingvistički pouzdan odgovor na to pitanje, može se primijeniti (socio)lingvistički kriterij međusobne razumljivosti, što znači da bi trebalo provesti mjerenje međusobne razumljivosti pomoću kvalitetno izrađenih testova na reprezentativnom korpusu izvornih govornika. Odgovor je, dakle, primjenom lingvističkog kriterija moguće dobiti, ali zahtijeva da se uloži truda i vremena, a rezultat koji bi se dobio mjerenjem možda uopće ne bi bio po volji nekim političarima i nacionalnim vođama. Ne čudi stoga što će se izuzetno rijetko naći neki lingvist koji bi bio spreman da se upusti u to. A onda, čak i ako se nađe takav lingvist, njegovi rezultati će najčešće ostati prešućivani i zanemareni ili falsificirani od strane onih lingvista koji ne žele dolaziti u mogući konflikt s ustaljenim pogledima i vladajućim politikama. Uslijed svega ovoga ne iznenađuje što se točan broj jezika u svijetu ne zna. Problem, dakle, nije u lingvističkim kriterijima, u tome da oni navodno ne postoje, nego je problem u ljudskom faktoru, u nesprenosti većine lingvista da dosljedno primijene te kriterije.

Pojedini domaći lingvist izbjegava reći da imamo zajednički standardni jezik pozivajući se na to da nacionalne države i njihovo političko vodstvo određuju što je jedan jezik. Međutim, prešućuje da bi on mogao primijeniti lingvističke kriterije, npr. izmjeriti međusobnu razumljivost, i na osnovi toga

reći koliko su nacionalne države i njihova politička vodstva u pravu kad tvrde da je nešto jedan jezik. Na kraju krajeva, od lingvista bi se i očekivalo da provjere ispravnost tvrdnji političara o jeziku jer čemu postojanje lingvističke profesije ako će bez propitivanja prihvaćati izjave političara kod suštinski lingvističkih informacija kao što je da li se radi o jednom jeziku ili o nekoliko.

Da bi izbjegao primjenjivanje lingvističkih kriterija, pojedini domaći lingvist kaže da su oni proizvoljni i subjektivni. Dakle, proizvoljno je i subjektivno zašto je baš međusobna razumljivost kriterij ili zašto je omjer istoga naspram različitoga u jeziku kriterij. No, je li baš tako? Krenimo od kriterija međusobne razumljivosti. Ako je jezik sredstvo za sporazumijevanje, oko čega nema nikakve sumnje, a osnova sporazumijevanja je međusobna razumljivost, onda je međusobna razumljivost ključna stvar kod jezika i primarni kriterij za utvrđivanje je li riječ o jednom ili o nekoliko jezika (Gröschel 2009: 132–135). Tako da nije proizvoljno i subjektivno, nego opravdano i logično zašto se mjeri međusobna razumljivost.

A način mjerenja su lingvisti širom svijeta desetljećima perfekcionirali i već odavno je razvijena pouzdana metoda ispitivanja stupnja razumljivosti (Casad 1974; Ammon 1987: 325). Testovi za mjerenje su izrađeni po određenim pravilima, tako da sadrže opći leksik bez terminologije. Postoci na osnovi kojih se poslije mjerenja kaže da je riječ o jednom ili o nekoliko jezika nisu proizvoljni, nego se do njih došlo u dvije etape. Prva je da su lingvisti širom svijeta ispitanicima dali po već spomenutim određenim pravilima sastavljen tekst i njegovu razumljivost testirali pomoću niza pitanja. Druga je da su poslije izvršenog testiranja svakome ispitaniku postavili i pitanje je li mu bilo lako ili teško razumjeti. Onda su odgovore na to pitanje usporedili s dobivenim postotkom razumljivosti teksta. Pokazalo se da kad je razumljivost iznosila 85% ili više, to se po pravilu podudaralo s izjavom ispitanika da im je bilo lako razumjeti (Casad 1974: 84). A kad je postotak razumljivosti iznosio 75% ili manje, to se po pravilu podudaralo s izjavom ispitanika da im je bilo teško razumjeti. U zoni između 75% i 85% odgovori lako/teško su varirali i zato je ta zona uzeta za graničnu. Drugim riječima, ni ta granična zona nije proizvoljno postavljena, nego s jasnim razlogom. A budući da je međusobna razumljivost između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca kad govore standardnim jezikom daleko veća od granice navedenog postotka, nesumnjivo se radi o jednom te istom standardnom jeziku.

Kod teme međusobne razumljivosti možemo razotkriti još jednu neistinu koja se u domaćoj sredini ukorijenila jer je stalno ponavljaju domaći lingvisti. To je tvrdnja da je situacija sa standardnim jezikom Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca poput one u Skandinaviji, da je međusobna razumljivost između norveškog, danskog i švedskog ista kao kod nas. Međutim, istraživanje koje su sproveli Nordijski fond za kulturu (Nordiska kulturfonden) i Nordijsko vijeće ministara (Nordiska ministerrådet) u razdoblju od 2002. do 2005. kod izvornih govornika norveškog, danskog i švedskog mlađih od 25 godina pokazalo je da omladina u Kopenhagenu kad čuje švedski razumije ga samo 36%, a norveški 41%; omladina u Oslu kad čuje švedski razumije ga 71%, a danski 65%; omladina u Stockholmu kad čuje norveški razumije ga 55%, a danski

34% (Delsing i Lundin-Åkesson 2005: 65). Očito je da je njihova međusobna razumljivost u usmenoj komunikaciji neusporedivo manja od naše i da je neutemeljeno pozivati se na njihovu jezičnu situaciju kao istovjetnu s našom.

Što se tiče sljedećeg lingvističkog kriterija, a to je omjer istoga i različitoga, ako se želi utvrditi je li riječ o istom jeziku ili o različitim jezicima, sasvim logično je da će se promotriti omjer istoga i različitoga. Metoda je razrađena za druge jezike, a zatim primijenjena i na naš. Uspoređuju se verzije istog teksta i ako postotak identičnoga u njima prelazi 50%, radi se o jednom jeziku (Ammon 1995: 6; Bunčić 2008: 91). U našem slučaju postoci su iznosili 75% i više ovisno o pojedinim varijantama, što potvrđuje da imamo zajednički standardni jezik policentričnog tipa (Bunčić 2008: 93). Za usporedbu, kod *Ausbau*-jezika čiju podudarnost su mjerili isti autori postoci su iznosili 16%, 6% i 5%.

Evo i definicija takvog jezika iz Metzlerovog leksikona *Sprache: policentrični* ili *pluricentrični standardni jezik* je "jezik s nekoliko nacionalnih standardnih varijanata, koje se doduše u pojedinim točkama međusobno razlikuju, ali ne toliko jako da bi mogle konstituirati zasebne jezike, npr. engleski (britanski, američki, australski itd. standardni engleski), njemački (njemački, austrijski, švicarski standardni njemački), portugalski (portugalski, brazilski standardni portugalski)" (Glück 2000: 535). Iz definicije se vidi 1) da je svaki policentrični jezik standardan, 2) da su njegove varijante standardizirane, 3) da su njegove varijante vezane za nacije, 4) da između varijanata postoje razlike.

Naglašavamo riječ *standardni* u gornjoj definiciji zato što ima domaćih lingvista koji kažu da imamo jedan jezik tipološki i genetski, ali ne i standardološki, nego da su to četiri standardna jezika. Međutim, time negiraju postojanje standardnog njemačkog jezika, standardnog engleskog jezika, standardnog portugalskog jezika i postojanje svih drugih policentričnih standardnih jezika. U definiciji policentričnog jezika jasno piše da je to jedan *standardni* jezik koji u različitim državama ima različite varijante.

Mnogi domaći lingvisti kažu također da *sociolingvistički* gledano imamo četiri standardna jezika. Međutim, baš pojam policentričnog standardnog jezika je *sociolingvistički* pojam. I teorija policentričnosti je nastala 1960-ih godina unutar *sociolingvistike* (Riesel 1962: 103–110; Stewart 1968: 534; Stepanov 1969: 284–308; Kloss 1976: 301–322). To nije nimalo slučajno jer sociolingvistika je ta koja proučava uzajamne odnose između društvene strukture i jezične strukture. Ključni sociolingvistički pojmovi kao što su dijalekt, sociolekt, standardni jezik, označavaju oblike raznih varijacija jezika povezanih s varijacijama u društvu. Tako je i teorija policentričnosti rezultat promatranja jezične varijacije vezane uz onu društvenu varijaciju koja se ostvaruje u obliku nekoliko država ili nekoliko naroda. Već 1960-ih godina primijenjena je na opis nacionalnih varijanata španjolskog jezika, engleskog jezika, ali i našeg jezika. O varijantama našeg jezika su već u ono vrijeme pisali npr. Najprominentniji hrvatski lingvisti. Ta teorija je bila općeprihvaćena u krugovima domaćih lingvista svih nacionalnosti do 1990-ih godina. Onda je odjednom kod njih nastupila masovna amnezija. Pogođeni njome kažu danas da postojanje

jezičnih razlika automatski znači da se radi o različitim jezicima, prešućujući da se baš zbog postojanja tih razlika radi o policentričnom tipu standardnog jezika (Trudgill 2017: 46), a ne monocentričnom. I prešućuju da se ne može govoriti o zasebnim jezicima jer komunikacija teče glatko, što znači da je količina razlika neznatna u usporedbi sa svim onim što je u jeziku isto (Kordić 2010: 139–140). Razlike između varijanata našeg jezika su čak manje nego između varijanata drugih policentričnih jezika, kako pokazuju rezultati stranih lingvista koji su uspoređivali više policentričnih jezika (McLennan 1996: 107; Pohl 1996: 219; Thomas 2003: 314).

Domaće lingviste sklone poistovjećivanju sociolingvistike s politikom potrebno je podsjetiti i na definiciju sociolingvistike: »Poddisciplina lingvistike koja se bavi uzajamnim odnosima između društvene strukture i jezične strukture, a zadatak joj je pokazati sistematsku povezanost jezične i društvene strukture te utvrditi uzročne odnose u jednom ili u drugom smjeru. Sociolingvistika je interdisciplinarni projekt sociologa, lingvista, psihologa i antropologa koji konstituira jedan zajednički predmet proučavanja« (Lewandowski 1990: 979). Kao što se vidi iz definicije, sociolingvistika sadrži komponente četiriju znanosti, ali ne i politike.

Još jednu stvar mnogi domaći lingvisti pogrešno navode u vezi sociolingvistike. Poznato je da sociolingvistika proučava, među ostalim, i stavove ljudi o jeziku. Iz toga neki naši lingvisti pogrešno izvode zaključak da su stavovi o jeziku sociolingvistički dokaz da je riječ o jednom jeziku. Nazivaju to vrijednosnim kriterijem. Međutim, sociolingvist opisuje kakvo mišljenje o jeziku imaju ljudi, ali ga ne preuzima kao znanstveno utemeljeno. Npr. ugledni američki sociolingvist Joshua Fishman utvrdio je da kod raznih naroda postoji uvjerenje da njihov jezik potječe od zlatne ptice. Time što je to Fishman opisao u svojoj sociolingvističkoj knjizi, nije to uvjerenje ujedno postalo i njegovo uvjerenje, nije postalo znanstveno i sociolingvistički utemeljeno, nije postalo sociolingvistički dokaz o porijeklu jezika. Isto je i sa samoprocjenom govornika kod pitanja radi li se o jednom jeziku ili o nekoliko. Njemački lingvist Bernhard Gröschel navodi da "opće mjesto jezične sociologije odnosno sociolingvistike, i u tradiciji Heinza Klossa, je da samoprocjenjivanje jezika od strane njegovih govornika nije prihvatljivo za znanost kao kriterij kod određivanja" je li riječ o jednom jeziku ili o nekoliko njih (Gröschel 2009: 317). Spomenimo usput da Heinza Klossa uzimaju i neki domaći jezikoslovci za sociolingvistički autoritet, pa nije zgoroga napomenuti da i Kloss odbacuje stavove govornika kao kriterij kod određivanja da li se radi o različitim jezicima.

Na kraju, podsjetimo da svaka znanost mora moći odrediti predmet svog istraživanja da bi uopće bila znanost, i da isto vrijedi i za lingvistiku jer inače ne bi bila znanost. Tako da kad pojedini domaći lingvist kaže da lingvistika ne može odrediti što je jedan jezik, a što nekoliko jer ne raspolaže objektivnim kriterijima, on time poriče da je lingvistika znanost. Dužan je tada odgovoriti na pitanje na osnovi čega onda pripisuje sebi i dalje status znanstvenika i zadržava poziciju fakultetskog predavača. Naravno da lingvist može utvrditi što je jedan jezik, a što nekoliko ako primijeni objektivne lingvističke krite-

rije, ali stvar je u tome da on najčešće odustane od toga zbog manjka odgovornosti i viška konformizma.

Literatura:

- Ammon, Ulrich (1987), „Language – Variety / Standard Variety - Dialect”, U. Ammon i dr. (ur.), *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*, Berlin i New York, str. 316–334.
- Ammon, Ulrich (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin i New York.
- Bunčić, Daniel (2008), „Die (Re-)Nationalisierung der serbokroatischen Standards”, S. Kempgen i dr. (ur.), *Deutsche Beiträge zum 14. Internationalen Slavistenkongress Ohrid 2008*, München, 89–102.
- Bußmann, Hadumod (ur.) (2002), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart.
- Casad, Eugene (1974), *Dialect intelligibility testing*, Oklahoma.
- Crystal, David (1998), *The Cambridge encyclopedia of language*, Cambridge.
- Delsing, Lars-Olof i Lundin-Åkesson, Katarina (2005), *Håller språket ihop Norden? En forskningsrapport om ungdomars förståelse av danska, svenska och norska*, Kopenhagen.
- Földes, Csaba (2002), „Deutsch als Sprache mit mehrfacher Regionalität: Die diatopische Variationsbreite”, *Muttersprache* 112/3, 225–239.
- Glück, Helmut (ur.) (2000), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart.
- Glušica, Rajka (2017), „Čitaj pažljivo”, *Vreme* br. 1372, 20.4.2017.
- Gröschel, Bernhard (2009), *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit*, München.
- Kloss, Heinz (1976), „Abstandsprachen und Ausbausprachen”, J. Göschel, N. Nail, i G. van der Elst (ur.), *Zur Theorie des Dialekts: Aufsätze aus 100 Jahren Forschung*, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte, n.F., Heft 16, Wiesbaden: F. Steiner, str. 310–312.
- Kordić, Snježana (2010), *Jezik i nacionalizam*, Zagreb.
- Lewandowski, Theodor (1990), *Linguistisches Wörterbuch*, Heidelberg i Wiesbaden.
- McLennan, Sean (1996), „Sociolinguistic Analysis of 'Serbo-Croatian'”, *Calgary Working Papers in Linguistics* 18, 103–109.
- Pohl, Heinz-Dieter (1996), „Serbokroatisch - Rückblick und Ausblick”, I. Ohnheiser (ur.), *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*, Innsbruck, 205–219.
- Riesel, Elise (1962), "Nacional'nye varianty sovremennogo nemeckogo jazyka". *Inostrannye jazyki v shkole*, Moskva 6: 103–110.
- Sonderegger, Stefan (1985), „Die Entwicklung des Verhältnisses von Standardsprache und Mundarten in der deutschen Schweiz”, W. Besch, O. Reichmann i S. Sonderegger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin i New York, 1873–1939.
- Stepanov, Georg V. (1969), „Social'no-geografičeskaja differenciacija ispanskogo jazyka na urovne nacional'nych variantov”, *Voprosy social'noj lingvistiki*, Lenjingrad: Nauka, str. 284–308.
- Stewart, William A. (1968), „A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism”, J. Fishman (ur.) *Readings in the Sociology of Language*, The Hague, Paris: Mouton, str. 534.

- Thomas, Paul-Louis (2003), „Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues”, *Revue des études slaves* 74/2–3, 311–325.
- Tripunovski, Stiven (2017), „Gemeinsamkeit wider Willen? Sprache im südslawischen Raum”, H. Grunert i F. Kühner-Wielach (ur.): *Grenzen im Fluss*, Regensburg 2017, str. 30–31.
- Trudgill, Peter (2017), „Time to make four into one”, *The New European*, 30.11.–6.12.2017., str. 46.
- Wiesinger, Peter (1985), „Die Entwicklung des Verhältnisses von Mundart und Standardsprache in Österreich”, W. Besch, O. Reichmann i S. Sonderegger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin i New York, 1939–1949.
- Zanelli, Aldo (2018), *Eine Analyse der Metaphern in der kroatischen Linguistikfachzeitschrift 'Jezik' von 1991 bis 1997*, Hamburg.

Snježana KORDIĆ

REACTIONS TO THE DECLARATION ON THE COMMON LANGUAGE

Summary

This article deals with the reception of the Declaration on the common language. It also discusses some problems related to the domestic linguistic scene, in particular, absence of linguistic criteria and the messiness of sociolinguistics and politics.

Key words: sociolinguistics, language policy, mutual intelligibility, polycentric language, language varieties, Scandinavian languages, Croatian, Serbian, Montenegrin, Bosnian, Serbo-Croatian

Tatjana BALAŽIC BULC

Filozofski fakultet, Sveučilište u Ljubljani
tatjana.balazic-bulc@guest.arnes.si

Vesna POŽGAJ HADŽI

Filozofski fakultet, Sveučilište u Ljubljani
vesna.hadzi@guest.arnes.si

DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU IZ SOCIOLINGVISTIČKE PERSPEKTIVE

Ožujka 2017. godine objavljen je jezični dokument s provokativnim naslovom *Deklaracija o zajedničkom jeziku*, koji je, kako u uvodnome dijelu piše, odgovor na aktualne jezične politike i političke manipulacije jezikom u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj te Srbiji. Dokument je pobudio duhove na srednjojužnoslavenskom području i javnost dijametralno podijelio na one koji su za nj i one koji su protiv njega. Protivnici mu između ostaloga prigovaraju nestručnost, ispolitiziranost, nedorečenost, neinovativnost, terminološku nepreciznost i sl. U radu se pokušava odgovoriti na pitanje zašto je dokument pobudio strasti, i to ne samo stručne javnosti. Tekst *Deklaracije* propituje se iz sociolingvističke perspektive, a u fokusu su istraživanja sociolingvistički termini koji se pojavljuju u njemu kao što su naziv jezika i policentrični tip standardizacije, prije svega njihova (ne)adekvatnost u današnje vrijeme.

Ključne riječi: sociolingvistika, jezična politika, jezični inženjering, standardni jezici, jezična standardizacija.

1. Uvod

Srednjojužnoslavenski prostor posljednjih je tridesetak godina obilježilo turbulentno razdoblje dezintegracije zajedničke države, formiranje zasebnih država-nacija te uspostavljanje novoga političkog sustava. Jednim od temeljnih simbola tih procesa bio je standardni jezik. Raspadom federativne države raspala se i 150-godišnja ideja o zajedništvu južnih Slavena na temelju koje se postupno gradio i zajednički srpskohrvatski standardni jezik, a koji je u novim društvenim okolnostima nestao iz administrativnoga života rastočivši se u (danas) četiri standardna jezika: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Budući da se već u vrijeme srpskohrvatskoga jezika intenzivno polemiziralo o tadašnjoj jezičnoj standardizaciji, ne začuđuje činjenica da su nakon formiranja zasebnih jezičnih standarda prevladale ideje o drukčijim jezičnim politikama koje su dovele do jezične restandardizacije, što se u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku intenzivno odrazilo u 1990-im godinama, dok crnogorski jezik tek posljednjih godina prolazi kroz tu fazu. Moglo bi se reći da je glavni cilj jezičnih promjena bio (i još uvijek jest) intenzivno razdvajanje od nekadaš-

njeg srpskohrvatskog jezika. Primjeri su takve jezične politike npr. jezični inženjering te isticanje kriterija nevarijantnosti standardnoga jezika u Hrvatskoj, ćirilizacija u Srbiji, uvođenje ekavice u Republici Srpskoj, jezična segregacija u obrazovnom sustavu u Bosni i Hercegovini, uvođenje novih fonema/grafema u Crnoj Gori i dr. Na te su probleme posljednjih desetljeća upozoravali brojni autori (npr. Peti-Stantić 2008, Badurina, Pranjković i Silić, ur. 2009, Badurina 2015, Kapović 2010, Kordić 2010, Bugarski 2012, Radovanović 2009, Spahić 2010, Halilović 2014, Glušica 2010. i 2011, Lakić 2012. itd.),¹ a 2016. godine mnoga od tih pitanja bila su temom serije regionalnih ekspertskih konferencija pod naslovom *Jezići i nacionalizmi* održanih u Podgorici, Splitu, Beogradu i Sarajevu, i to u krovnoj organizaciji udruženja Krokodil² i lokalnih partnerskih udruženja u pojedinim državama te radne grupe projekta³. Cilj je projekta, kao što piše na njegovoj internetskoj stranici, artikuliranje značajne teme „a to je zloupotreba jezičke nauke u vreme formiranja novih država nakon raspada Jugoslavije i pojave četiri politička jezika koja su zamenila jedan policentrični jezik koji se koristio u bivšoj Jugoslaviji (srpskohrvatski/hrvatskosrpski).“⁴ Na svakoj konferenciji bila su dva debata kruga, jedan moderator iz radne grupe i sudionici iz četiriju država različitih struka odabrani prema kriterijima kompetentnosti, generacijske i rodne ravnopravnosti (Bugarski 2018:46). Već sami naslovi debata jasno govore o čemu je bilo riječi na konferencijama, npr. u Podgorici *Govori li svaki narod u Crnoj Gori svojim jezikom? Kakav je smisao povećanja jezičkih razlika?*; u Splitu *Prijeti li anarhija ako ne propisujemo kako govoriti? Što ako Hrvati i Srbi imaju isti jezik?*; u Beogradu *Ko kome krade jezik? Ideologija ispravnog jezika* i u Sarajevu *Političke manipulacije temom jezika i Lektori kao utjerivači nacionalnosti*. Iako ranije nije planirana,⁵ u proljeće 2017. objavljena je *Deklaracija o zajedničkom jeziku* (u nastavku teksta *Deklaracija*) koja je u fokusu ovoga rada.

¹ Sažeto se o tome pisalo npr. i u monografijama koje su nastale kao rezultat različitih bilateralnih projekata između Slovenije te Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore: *Med politiko instvarnostjo: jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije* (Požgaj Hadži, Balažić Bulc i Gorjanc, ur. 2009) i *Jezik između lingvistike i politike* (Požgaj Hadži, ur. 2013).

² Riječ je o udruženju koje koordinira različite aktivnosti, prije svega one koje su vezane uz kulturu čitanja i književnog stvaralaštva Srbije, Balkana i Evrope, v. <http://www.krokodil.rs/> (18. 11. 2018).

³ Nju su sastavljali lingvisti Snježana Kordić (Hrvatska), Hanka Vajzović (Bosna i Hercegovina), Ranko Bugarski (Srbija) i književna teoretičarka Božena Jelušić (Crna Gora).

⁴ Citirano prema <http://www.krokodil.rs/jezici-i-nacionalizmi/> (18. 11. 2018).

⁵ Naime, transkripti konferencija pokazuju da *Deklaracija* ni na jednoj od konferencija nije spomenuta. Ideja o njezinu nastanku pojavila se među grupom mladih lingvista nakon sarajevske konferencije koji su uz pomoć Snježane Kordić napravili nacrt dokumenta koji su preko udruženja Krokodil uputili četvoročlanju radnoj grupi projekta *Jezići i nacionalizmi*. Ona je ideju prihvatila i predložila neke izmjene i ta je verzija poslana vanjskim konzultantima (lingvistima, književnicima, publicistima, prevodiocima itd.). Nakon „nekoliko meseci zajedničkog rada, rasprava, sporenja i predloga za poboljšanje teksta“ došlo je do njezine finalne verzije (Bugarski 2018: 97–98).

2. Deklaracija o zajedničkom jeziku

Deklaracijom se u prvom redu izražava nezadovoljstvo jezičnim politikama koje su se vodile i još se uvijek vode na srednjojužnoslavenskom području. Naime, već na početku dokumenta nabrajaju se razlozi njezina donošenja, a to su negativne društvene, kulturne i ekonomske posljedice manipulacija jezikom (npr. korištenje jezika kao argumenta za segregaciju u obrazovnom sustavu, nepotrebno »prevođenje« u sudskoj i administrativnoj praksi te u medijima, izmišljanje razlika među jezicima koje ne postoje itd.), kao i posljedice aktualne jezične politike u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Dalje se navodi da se u spomenutim državama upotrebljava „zajednički standardni jezik policentričnoga tipa“ i da „/k/orištenje četiri naziva za standardne varijante – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – ne znači da su to i četiri različita jezika“.⁶ Naglašava se da među četirima standardnim varijantama postoje razlike u jezičnim i kulturnim tradicijama, a i na pojedinim jezičnim razinama. Također se ističe da su spomenute varijante ravnopravne i da svaka država može slobodno i samostalno kodificirati svoju varijantu, a svaki korisnik imenovati svoj jezik onako kako želi. Potpisnici *Deklaracije* pozivaju na ukidanje niza negativnih praksi koje su se razvile pod utjecajem nacionalističke jezične politike i zalažu se za jezičnu slobodu, toleranciju te „prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika“.

2.1. Reakcije na *Deklaraciju*

Nekoliko tjedana nakon javnog objavljivanja *Deklaraciju* je potpisalo 8000 potpisnika, među kojima su lingvisti, književnici, povjesničari, kritičari, prevodioci i drugi javni radnici iz regije i iz inozemstva (popis potpisnika v. u Bugarski 2018: 98–99), ukratko, intelektualci kojima je jezik jedan od temeljnih »alata« u obavljanju vlastitoga posla. Sve je to izazvalo velik interes medija; osim toga *Deklaracija* je bila temom i okruglih stolova, izlaganja na skupovima itd.⁷

Svojim naslovom uzbudila je duhove čak i prije službenog objavljivanja i podijelila javnost na one koji su za nju i one koji su protiv nje. Kao što se i moglo očekivati, najžešće i najnegativnije reakcije bile su u Hrvatskoj, i to od predstavnika vlasti, državnih institucija, društava i sl. pa sve do pojedinaca. Zanimljivo je da u nekima od izjava autori »priznaju« da tekst *Deklaracije* nisu detaljno pročitali, no, ipak ga komentiraju i kritiziraju u javnosti. U Hrvatskoj je među ostalim *Deklaracija* ocijenjena kao neformalna, besmislena,

⁶ Citirano ovdje i dalje u članku prema tekstu *Deklaracije*: <http://jezicinacionalizmi.com/deklaracija/> (10. 11. 2018).

⁷ Npr. okrugli stol na Sedmom međunarodnom naučnom skupu »Njegoševi dani« 2017, plenarno predavanje Ranka Bugarskog *A linguacommunisinthe Western Balkans?* u Solunu 2017. na *1st International Conference on Koine*, v. <http://ins.web.auth.gr/images/banners/SUMMARIES%202017.pdf> (22. 11. 2018).

apsurdna i uzaludna inicijativa na koju, prema riječima premijera Andreja Plenkovića, „na ozbiljan način ne treba trošiti riječi“⁸ budući da je, prema izvaji predsjednika HAZU Zvonka Kusića, hrvatski jezik kao jedan od službenih jezika Evropske unije

„priznat i normiran kao zasebni jezik s vlastitim međunarodnom kodom. Apsurdne su, uzaludne i besmislene svake inicijative koje bi dovodile u pitanje pravo hrvatskog naroda na svoj vlastiti jezik s njegovim nacionalnim imenom.“⁹

Za hrvatsku ministricu kulture Ninu Obuljen Koržinek pitanje zajedničkog jezika je

„politički konstrukt koji je došao s jednom državom '45. godine, nastao kao rezultat određene ideologije i državne politike koji u praksi nikada nije realiziran,¹⁰ odnosno nikada zapravo u stvarnosti nije zaživio. On se nazivao hrvatsko-srpskim jezikom, ali svi smo mi u školi učili hrvatski i pisali smo na hrvatskom. Nije mi jasno koji bi cilj bio danas pokretati takvu inicijativu.“¹¹

I ravnatelj Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje Željko Jozić smatra da *Deklaracija*

„ide u red **nepotrebnih akcija** koje ne mogu imati ozbiljnih utjecaja na hrvatski, srpski, bošnjački i crnogorski jezik. (...) Hrvati su se još prije 50 godina, o čemu nam govori Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967., **vrlo energično borili** da svoj jezik nazivaju hrvatski kad je takvo mišljenje bilo prilično nepopularno i moglo je imati (a i imalo je) ozbiljnih posljedica.“¹²

Istaknuti dijelovi teksta, čini nam se, ne trebaju poseban komentar.

Za razliku od Hrvatske, u Srbiji nije bilo reakcija političara. Prve su reakcije bile pozitivne, ali su uskoro uslijedile izrazito negativne reakcije po ko-

⁸ Hina 29. 3. 2017., v. npr. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/plenkovic-o-zajednickom-jeziku-hrvata-i-srba-kako-bi-itko-u-hrvatskoj-to-podrzavao/959991.aspx> (8. 1. 2019).

⁹ Tekst izvaje nalazi se na:

https://hr.wikisource.org/wiki/Izjava_predsjednika_HAZU_Zvonka_Kusi%C4%87a_povodom_don%C5%A1enja_deklaracije_o_t.z.v._zajedni%C4%8Dkom_jeziku (24. 11. 2018).

¹⁰ Zaista je više nego neobično da hrvatska ministrica kulture nije čula za Bečki književni dogovor (1850) i da govoreći o hrvatsko-srpskom jeziku kao »političkom konstrukt« pogriješi ni manje ni više nego jedno stoljeće.

¹¹ V. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/pitanje-zajednickog-jezika-je-politicki-konstrukt-iz-45-i-nije-nikad-zazivio-20170328> (20. 11. 2018).

¹² V. <https://www.vecernji.hr/vijesti/zeljko-jozic-deklaracija-ne-moze-utjecati-na-hrvatski-jezik-nepotrebna-je-1159144> (20. 11. 2018).

jima je *Deklaracija* ocijenjena kao antisrpska, namjerno nedorečena provokacija. Neki srpski lingvisti iskoristili su tezu iz *Deklaracije* o jednom zajedničkom jeziku za promociju ideje da to „jeste jedan, u osnovi srpski jezik“, kao što konstatira Slobodan Remetić¹³. Drugim riječima, ističe Predrag Piper, jezici kojima govore Bošnjaci, Hrvati i Crnogorci i historijski i sinkronijski varijante su srpskog jezika, pa je tako naziv književnog jezika Srba – srpski, Bošnjaka – bošnjačkosrpski, a Crnogoraca – crnogorskosrpski dodajući pritom da se

„/m/nogi izvan Srbije s tim ne bi složili, ali cilj termina nije da se neko me ugodi, niti da se nekoga izaziva, nego da se stvari nazovu onakvima kakve činjenično jesu.“¹⁴

Isto mišljenje ima i Miloš Kovačević, koji smatra da „jedino srpski jezik ima status lingvistički utemeljenog jezika, njegove varijante su politički jezici“.¹⁵

Što se tiče Bosne i Hercegovine, najvećim je dijelom bilo pozitivnih reakcija u smislu da je riječ o prvom zajedničkom dokumentu koji se suprotstavlja lingvističkom nacionalizmu, dokumentu koji će naročito dobro doći Bosni i Hercegovini jer je ona, prema riječima Envera Kazaza, „premrežena nacionalizmom koji se kapilarno proširio na sve aspekte svakodnevnog života“, a njezini su jezici „bedemi preko kojih pucaju čuvari nacionalnog identiteta“¹⁶. Pri tome je, naglašava Kazaz, obrazovni sustav najranjiviji od svake, pogotovo nacionalističke ideologije jer je, kao ideološki aparat države, obilježen diskriminacijom, segregacijom, ali i asimilacijom, i to na osnovi jezika. S druge strane, neki shvaćaju *Deklaraciju* kao napad na bosanski prostor i sve što ga čini autentičnim, odnosno kao ideološko potiskivanje prava Bošnjaka na bosanski jezik, a „svako potiskivanje jezika, tradicije i kulture je ideološko ugnjetavanje,“ smatra Dževad Jahić¹⁷.

U Crnoj Gori bilo je mnogo manje negativnih reakcija na *Deklaraciju* nego u susjednim državama. „Nitko nije javno zagalamio da će Deklaracija urušiti državu, ustav, naciju, vjeru i nacionalni jezik, kako smo to mogli čuti u okruženju,“¹⁸ naglašava Rajka Glušica. Ona smatra da je jedan od razloga taj da su svi nacionalizmi u Crnoj Gori pod kontrolom i u službi vlasti koja ih

¹³ V. <http://ba.n1info.com/a145784/Vijesti/Vijesti/Reakcija-na-Deklaraciju-o-zajednickom-jeziku.html> (20. 11. 2018).

¹⁴ V. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/piper-deklaracija-o-zajednickom-jeziku-je-namerno-nedorecena-provokacija/wb9tv54> (20. 11. 2018).

¹⁵ V. <http://kosovotwopointzero.com/sr/nationalists-speak-different-languages-understand-best/> (20. 11. 2018).

¹⁶ V. Jezik nije mentalni kazamat, intervju s Enverom Kazazom, *Vreme*, br. 1373, 27. 4. 2017, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1495167> (21. 11. 2018).

¹⁷ V. <http://kosovotwopointzero.com/sr/nationalists-speak-different-languages-understand-best/> (20. 11. 2018).

¹⁸ V. <http://www.vijesti.me/caffe/svi-nacionalizmi-u-crnoj-gori-su-pod-kontrolom-i-u-sluzbi-vlasti-938732> (20. 11. 2018).

aktivira onda kada želi ostvariti svoje političke ciljeve; očigledno crnogorska vlast *Deklaraciju* nije prepoznala kao opasnost.

2.2. Šta se prigovara *Deklaraciji*?

Već je rečeno da su reakcije na *Deklaraciju* bile brojne, i službene i ne-službene. Zamjerke koje se pripisuju dokumentu Bugarski (2018: 111–123) navodi u osam točaka.

1. *Deklaraciju* su napisali nestručnjaci koji su zaobišli nadležne političke i stručne institucije.

Prema Bugarskom (2018: 111) ovaj je dokument primjer izvaninstitucionalnog djelovanja zainteresiranih i samoorganiziranih građana među kojima su mnogi istaknuti intelektualci različitih zanimanja čija je inicijativa tipa „odozdo nagore“, a ne, kao što je uobičajeno pri provođenju jezične politike, „odozgo nadole“.

2. Dokumente kao što je *Deklaracija* ne bi smjeli sastavljati ni potpisivati neovlašteni pojedinci u ime nacionalnih filologija ili svojih naroda.

Bugarski (2018: 112) konstatira da su potpisnici *Deklaracije* ugledne javne osobe koje su potpisane svojim imenom i prezimenom. Istina manje je nacionalnih lingvista, tj. onih koji „pripadaju službenoj 'mejnstrim' lingvistici“, a više onih koji se bave općom lingvistikom, sociolingvistikom i sl.

3. *Deklaracija* je pripremana uz podršku nevladinih organizacija, i to stranih, pa je stoga ne treba uzimati ozbiljno.

Budući da su sve okolnosti nastanka *Deklaracije* javno dostupne¹⁹, spominjanje tih organizacija, smatra Bugarski, u službi je diskvalifikacije.

4. Riječ je o očiglednoj političkoj provokaciji.

Tom tvrdnjom se Bugarski (2018: 115) ne slaže naglašavajući da *Deklaracija* doduše ima neizbježnu političku dimenziju, ali ona je prije svega društveni i kulturni dokument kojim se ukazuje na štetne posljedice nacionalističkih jezičnih i identitetskih politika pozivajući na „*depolitizaciju* jezika“.

5. *Deklaraciji* se zamjera nedorečenost jer ne navodi kakav je i kako se zove zajednički jezik.

¹⁹ V. <http://www.krokodil.rs/jezici-i-nacionalizmi/> (18. 12. 2018).

Pronaći ime jezika koje bi bilo prihvatljivo u svim sredinama nemoguća je misija i zato se ono ne spominje. „V/ažnija od imena je svest o produženom postojanju zajedničkog jezika, kako god imenovanog, (...), te da sadašnja četiri službena naziva nikako ne podrazumevaju da su u pitanju i četiri različita jezika“ (Bugarski 2018: 116). S tim se ne bismo mogle složiti, ali više o tome u nastavku teksta.

6. *Deklaracija* je nepotrebna jer ne donosi ništa novo.

Nasuprot tome Bugarski smatra da je važnost dokumenta u činjenici da na konkretnim primjerima pokazuje kako vladajuće elite mogu manipulirati minimalnim jezičnim razlikama ako je to u njihovu interesu.

7. Varijante zajedničkog jezika ne mogu biti ravnopravne.

Kako Bugarski (2018: 117) konstatira, u Hrvatskoj se pojam *varijanta* uopće ne koristi jer se hrvatski i srpski tretiraju samostalnim jezicima, dok je u Srbiji to najvažniji lingvistički prigovor *Deklaraciji*. Naime, službena srbistika odavno inzistira na „tezi da je jedino srpski 'pravi' jezik, dok su ostala tri njegove potonje 'političke' varijante“, hrvatskosrpska, bošnjačkosrpska i crnogorskosrpska. Ovdje je riječ, naglašava autor, o nerazumijevanju koncepta policentričnog jezika gdje se isključivo govori o standardnim varijantama danog jezika s većim ili manjim specifičnostima. I zato se hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski teorijski mogu promatrati kao zasebni jezici (kao npr. u Hrvatskoj) ili kao ravnopravne standardne varijante zajedničkog jezika (kao u *Deklaraciji*).

8. Ne zna se kome je *Deklaracija* upućena i što se od nje očekuje.

Bugarski naglašava da se *Deklaracija* upućuje javnosti koju upozorava na pogubne posljedice nacionalističkih jezičnih politika i poziva na pružanje otpora protiv manipulacija jezikom, što je dugotrajan proces.

Iz svih prigovora može se zaključiti da u društvima srednjojužnoslavenskog prostora još uvijek prevladava mišljenje da je jezična standardizacija u domeni odabranih državnih institucija i da je kreiraju odabrani stručnjaci, odnosno lingvistička elita. U takvom okruženju izražavanje vlastitoga mišljenja koje nije u skladu s aktualnom jezičnom politikom u najmanju je ruku nepoželjno.

3. O *Deklaraciji* iz sociolingvističke perspektive

Kao što je rečeno, *Deklaracija* upozorava na negativne posljedice jezičnih politika koje su se u vrijeme rastakanja srpskohrvatskoga jezika te formiranja zasebnih jezičnih standarda odrazile u društvima srednjojužnoslavenskog prostora. Svakako se slažemo s njezinim temeljnim polazištima, tj. da je neophodno potrebno „ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskri-

minacije u obrazovnim i javnim ustanovama“ te „zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika“. Međutim, kada se tekst *Deklaracije* sagleda iz sociolingvističke perspektive, samo donekle bismo se mogle saglasiti s njim. U fokusu su rada teorijska polazišta *Deklaracije* koja, prema našem mišljenju, za današnju jezičnu situaciju nisu najadekvatnija, kao i terminološka neusklađenost, počevši od određivanja termina „zajednički jezik“.

3.1. Naziv jezika

Već je rečeno da je *Deklaracija* i prije objavljivanja svojim naslovom uzburkala javnost, prije svega terminom „zajednički jezik“ koji se nekada odnosio na zajednički srpskohrvatski standardni jezik. On doduše u samoj *Deklaraciji* nije imenovan, odnosno njegovo imenovanje prepušta se korisnicima:

„činjenica da se radi o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku ostavlja mogućnost svakom korisniku da ga imenuje kako želi.“

Ova konstatacija otvara nekoliko pitanja. Prvo, naravno, svaki korisnik može svoj jezik imenovati kako želi u slučajevima kada se misli na jezik u komunikacijskom smislu, odnosno na idiom pojedinca. No, kada je riječ o standardnome jeziku, njegov naziv mora biti standardiziran, što znači da ga treba točno odrediti. Drugo, ako je jezik zajednički, uobičajeno je da je i njegov naziv zajednički, što potvrđuju i primjeri njemačkoga, engleskoga, arapskoga, francuskoga, španjolskoga, portugalskoga i sl. koji se navode u *Deklaraciji*. Sve su to primjeri jednočlanih naziva standardnih jezika koji se koriste u različitim državama u kojima postoji društveni konsenzus da se ti jezici tako nazivaju. Za razliku od spomenutih jezika, na srednjojužnoslavenskom prostoru u prošlosti koristio se dvočlani naziv srpskohrvatski/hrvatskosrpski, koji se pokazao neprikladnim, prije svega zbog svoje dvočlanosti, što potvrđuju i neprestana sporenja oko zapisa dvočlanoga naziva (srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski). Osim što takav naziv spaja dva gotovo nespojiva entiteta koja su se stoljećima razvijala odvojeno, u zasebnim kulturno-političkim okruženjima, on je problematičan i po tome što uključuje samo dva od ukupno četiri entiteta, dakle isključuje i bosanski i crnogorski, koji također imaju svoja obilježja. I još se nešto nikako ne smije zaboraviti: kao za sva područja jezične standardizacije, tako i za naziv jezika u društvu treba postojati konsenzus, odnosno društvena prihvatljivost, što znači da se većina pripadnika društvene zajednice slaže s odlukama jezične politike (v. npr. Haugen 1966: 932). Mogli bismo reći da danas u većini novonastalih država naziv jezika ne predstavlja problem, osim u Bosni i Hercegovini, gdje se nameće jezik pojedinih konstitutivnih nacija, tj. bosanski, hrvatski i srpski (što zadovoljava političke elite), a ne jezik zemlje, tj. bosanskohercegovački, pri čemu se jezična politika za hrvatski i srpski i dalje vodi izvana, tj. iz susjednih zemalja.

3.2. Jezična standardizacija

Čitajući *Deklaraciju*, otvaraju se brojna pitanja o jezičnoj standardizaciji. U našim promišljanjima izdvajamo dva: pitanje procesa standardizacije i pitanje tipa standardizacije. Što se tiče procesa standardizacije, slažemo se s tvrdnjom da „svaka država, nacija, etno-nacionalna ili regionalna zajednica može slobodno i samostalno kodificirati svoju varijantu zajedničkog jezika“ te s pozivom na „prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti“. No, u kontekstu jezične standardizacije problematičnima smatramo pozive na „slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti“, „slobodu 'miješanja', uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika“ i sl. jer su oni dijagonalno suprotni onome što pojam standardizacije znači. Ako se vratimo na početak razmatranja jezične standardizacije, ciljevi su jezične standardizacije minimalna varijantnost norme i maksimalna varijantnost funkcija (Haugen 1966: 931). To znači da standardni jezik pokriva što šire područje javne komunikacije, a da su jezični elementi koji čine standardni jezik što preciznije određeni i nevarijantni kako bi se olakšala komunikacija u određenoj jezičnoj zajednici, zato jezična inovativnost, raznovrsnost i sloboda izbora nisu poželjne. No, istina je da se u novonastalim društvima često zaboravlja da se striktna pravila standardnoga jezika uglavnom odnose na pisane tekstove, dok bi ona u govornoj komunikaciji ipak trebala biti opuštenija. Opisujući situaciju u Hrvatskoj, Žanić (2017) upozorava:

„Uskoro će tri desetljeća otkad se jezična politika vodi isključivo u Hrvatskoj, no kao da to ne podrazumijeva da se vodi i iz stvarne hrvatske jezične situacije i za stvarne hrvatske govornike, na temelju njihovih stvarnih jezičnih praksi. Nekim protagonistima jezične politike živi govornici kao da su smetnja: norma, posebno leksička, i dalje je vrlo rigidna, o jeziku se i dalje razmišlja mehanički u kategorijama ispravno/ pogrešno, koje se shvaćaju kao nešto supstancijalno a ne situacijski uvjetovano, mediji i njihove jezične prakse i dalje se doživljavaju kao mjesto kvarenja jezika umjesto kao stjecište inovacija, da se i ne govori o trajnoj i neshvatljivoj opsesiji razlikovnošću u odnosu na srpski...“ (Žanić 2017)

Drugo pitanje odnosi se na tip standardizacije. U *Deklaraciji* je njegovo imenovanje terminološki neusklađeno, naime, javlja se u nekoliko varijanata: „zajednički jezik“, „zajednički policentrični jezik“, „zajednički standardni jezik policentričnog tipa“, a određen je ovako:

„Riječ je o zajedničkom standardnom jeziku policentričnog tipa – odnosno o jeziku kojim govori više naroda u više država s prepoznatljivim varijantama – kakvi su njemački, engleski, arapski, francuski, španjolski, portugalski i mnogi drugi. Tu činjenicu potvrđuju štokavica kao zajednička dijalekatska osnovica standardnog jezika, omjer istoga spram različitoga u jeziku i posljedična međusobna razumljivost.“

„Korištenje četiri naziva za standardne varijante – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – ne znači da su to i četiri različita jezika.“

Iz gornjega teksta vidi se da se autori zalažu za policentričan tip standardizacije koji se određuje kao jezik „kojim govori više naroda u više država s prepoznatljivim varijantama.“ Drugim riječima, teorija policentričnosti odnosi se na situacije kada se neki jezik kodificira na više mjesta i pritom postoje razlike među centrima kodifikacije, ali te razlike nisu tolike da bi se moglo govoriti o različitim standardnim jezicima (Kordić 2010: 94). Primjeri su takve kodifikacije već prije spomenuti njemački, engleski, arapski, francuski, španjolski, portugalski itd., pa i srpskohrvatski, iako se njegovo ime u tekstu ne spominje. S današnjeg gledišta može se reći da se pokušaj policentrične standardizacije srpskohrvatskoga koji je obilježio 19. i 20. stoljeće pokazao neuspješnim. Neslaganja koja su se pojavljivala od samih početaka, intenzivirala su se nakon potpisivanja Novosadskog dogovora 1954, i to na različitim razinama: od već spomenutoga kolebanja oko naziva jezika, različitih pogleda na kodifikaciju standardnoga jezika, kao što su npr. problem zajedničkog pravopisa 1960, odustajanje hrvatske strane od zajedničkog rječnika zbog nepoštivanja osobitosti hrvatske varijante, posebno književnosti na kajkavskom i čakavskom jeziku, problem terminologije (detaljnije o tome npr. Badurina i Pranjeković 2009), do problema drugih jezičnih izraza, npr. bosanskoga (v. npr. Vasić 1990, Bugarski i Hawkesworth 1992, Vajzović 2008. i sl.). Nedostatak jezičnog konsenzusa doveo je do objavljivanja *Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku* (1967) kojom se tražila upotreba naziva *hrvatski književni jezik* i njegova ravnopravna zastupljenost u komunikacijskom prostoru ondašnje države. Sve te činjenice potvrđuju konstataciju da se jezični konflikti javljaju u društvima u kojima se jedna govorna zajednica osjeća ugroženom od druge, obično dominantnije govorne zajednice (Garvin 1993: 38). Činjenica jest da je srpski jezik ipak imao veću moć i prestiž u značajnim političkim i ekonomskim situacijama, pa i u vojsci, a s druge strane također i dvostruko veći broj govornika. Može se zaključiti da su zapravo razlike „između standardnih varijanti zajedničkoga jezika /.../ u jezičnim i kulturnim tradicijama i praksama, upotrebi pisma, rječničkom blagu kao i na ostalim jezičnim razinama“ u prošlosti pokazale da formiranje zajedničkoga jezika nije moguće.

Policentrična standardizacija u *Deklaraciji* argumentira se općim lingvističkim kriterijima razlikovanja jezika koje čine zajednička dijalekatska osnova, gramatička podudarnost i međusobna razumljivost. Međutim, pitanje standardizacije mnogo je kompleksnije, prije svega zato što osim lingvističkih na proces standardizacije utječu i kulturalni aspekti. Budući da se jezik ostvaruje u komunikaciji, u jezičnoj se standardizaciji ne mogu mimoći društvene okolnosti (Milroy 2001). A te su se okolnosti na srednjojuznoslavenskom području 1990-ih godina drastično promijenile raspadom zajedničke države i formiranjem novih, nacionalnih država u kojima nacionalni jezici dobivaju simboličku funkciju i na taj način preuzimaju moć i prestiž nekadašnjem zajedničkom jeziku.

U tekstu *Deklaracije* također se može pročitati da je policentrična standardizacija „demokratski oblik standardizacije najbliži stvarnoj upotrebi jezika“. No, da bi standardni jezik zaživio u svojoj polifunkcionalnosti, treba mu društvena prihvatljivost koja je prema mišljenju Haugena (1966: 932) jedan od četiriju kriterija jezične standardizacije (uz izbor norme, kodifikaciju oblika i elaboraciju). Uzimajući u obzir kulturalni aspekt standardizacije, teško bismo se danas složili da takav tip standardizacije najbolje odražava realno stanje. Naime, nakon burnih nekoliko desetljeća razvoja zasebnih standardnih jezika njihovo postojanje nije upitno. Činjenica je da se svi oni temelje na istoj dijalekatskoj osnovici, međutim, pod utjecajem različitih društveno-povijesnih i kulturnih okolnosti ta se osnovica u različitim zajednicama na različite načine obogaćuje, što posljedično utječe i na različito razumijevanje jezične standardizacije. Slažemo se da na komunikacijskoj razini među njima postoji gotovo potpuna razumljivost, no razlike su u njihovim standardizacijskim procesima, kao što je već spomenuto, nepremostive.

4. Zaključak

Iz svega rečenoga može se zaključiti da je *Deklaracija* skrenula pozornost javnosti na jezične probleme do kojih dolazi zbog nacionalističkih jezičnih politika, ali se u njoj zaboravlja na važnu činjenicu, a to je da je za jezična rješenja na razini standardnih jezika potreban društveni konsenzus. *Deklaracija* naime donosi gotove konstatacije, koje su često nejasne i neprecizne, i poziva na rješenja u skladu s vlastitim konstatacijama, a ne poziva na suradnju i dogovor, i u tom je smislu ekskluzivna. Kao politički akt pojavljuje se četvrt stoljeća nakon raspada zajedničke države ne donoseći nikakva konkretna rješenja za jezičnu stvarnost ili, bolje rečeno, različite jezične stvarnosti u kojima su se našle novonastale jezične zajednice. Dapače, idejom o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku vraća se ideji jezične standardizacije koja se, unatoč više od stoljeća zalaganja, pokazala neuspješnom. Međutim, ako ne drugo, *Deklaraciju* možemo shvatiti i kao upozorenje lingvistima da je krajnje vrijeme da se na srednjojužnoslavenskom prostoru oblikuju inkluzivne jezične politike koje će omogućiti jezičnu standardizaciju na temelju jezične prakse, a ne propisivati je prema osjećaju ovlaštenih pojedinaca, i koja će poštivati i jezičnu varijantnost, i dijalektalnost, i regionalnost.

Literatura:

- Badurina, Lada (2015), „Standardizacija ili restandardizacija hrvatskoga jezika u 90-im godinama 20. stoljeća.“, *Jezične, književne i kulturne politike. Zbornik radova 43. Seminara zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković, Tvrtko Vuković, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 57–79.
- Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2009) „Hrvatski pravopisni kompleks: Novi Sad i hrvatski pravopis danas“, *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. Lada Badurina, Ivo Pranjković i Josip Silić, Disput, Zagreb, str. 307–318.

- Badurina, Lada, Ivo Pranjković i Josip Silić, ur. (2009) *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, Disput, Zagreb.
- Bugarski, Ranko (2018) *Govorite li zajednički?*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarski, Ranko (2012) *Portret jednog jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarski, Ranko, Hawkwaworth, Celia, ur. (1992) *LanguageplanninginYugoslavia*, Ohio: Slavica, Columbus.
- Cooper, Robert L. (1989) *LanguagePlanningandSocialChange*, University Press, Cambridge.
- Glušica, Rajka (2011), „Restandardizacija standardnog jezika“, *Riječ* (nova serija), 6, str. 7–22.
- Glušica, Rajka (2010), „Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma“, *Riječ* (nova serija), 4, str. 25–45.
- Halilović, Senahid (2014), „Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini“, *Sociolingwistyka*, XXVIII, str. 121–135.
- Haugen, Einar (1966), „Dialect, Language, Nation“, *American Anthropologist*, 68, str. 922–935.
- Kapović, Mate (2010) *Čiji je jezik?*, Algoritam, Zagreb.
- Kordić, Snježana (2010) *Jezič i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Lakić, Igor (2012), „Jezička slika Crne Gore“, *Jezič između lingvistike i politike*, ur. Vesna Požgaj Hadži, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 133–158.
- Milroy, James (2001), „Languageideologiesandtheconsequencesofstandardization“, *Journal of Sociolinguistics*, 5/4, str. 510–555.
- Peti-Stantić, Anita (2008) *Jezič naš i/ili njihov: vježba iz poredbene povijesti južnoslovenskih standardizacijskih procesa*, Srednja Europa, Zagreb.
- Požgaj Hadži, Vesna, Tatjana Balažić Bulci Vojko Gorjanc, ur. (2009) *Med politiko instvarnostjo: jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Požgaj Hadži, Vesna, ur. (2013) *Jezič između lingvistike i politike*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Radovanović, Milorad (2009) „Srpski jezički standard“, *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. Lada Badurina, Ivo Pranjković i Josip Silić, Disput, Zagreb, str. 199–213.
- Spahić, Sanja (2010) „Jezička situacija u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini“, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«*, 1, str. 65–79.
- Vajzović, Hanka (2008) *Jezič i nacionalni identiteti*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
- Vasić, Vera, (prired.), (1990) *Jezična politika i planiranje jezika u Jugoslaviji*, Institut za južnoslovenske jezike, Novi Sad.
- Žanić, Ivo (2017) „Nekim protagonistima jezične politike živi govornici kao da su smetnja“. *Arteist – prvo slovo kulture*: <https://arteist.hr/ivo-zanic-o-jeziku-se-i-dalje-razmislja-mehanicki-u-kategorijama-ispravno-pogresno/> (13. 6. 2017).

Tatjana BALAŽIĆ BULC, Vesna POŽGAJ HADŽI

*THE DECLARATION ON THE COMMON LANGUAGE FROM A
SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE*

Summary

In March 2017 a language document provocatively entitled *The Declaration on the Common Language* has been published, which, as stated in the introductory part, presents a response to the current language policies and political manipulation of language in Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Serbia. The document has sparked debate in the central South Slavic area and divided the public diametrically into those supporting and those opposing it. The opponents, among others, criticize its incompetence, politicization, incompleteness, non-innovation, terminological imprecision, etc. The paper tries to answer the question why this document has stirred passions, not only among the experts. The text of the *Declaration* is questioned from a sociolinguistic perspective, with the focus being on the sociolinguistic terms used in it, e.g. the name of the language, polycentric type of language standardization, and their (in)adequacy from today's perspective.

Key words: sociolinguistics, language policy, language engineering, standard language, language standardization.

Rajka GLUŠICA
 Univeritet Crne Gore
 Filološki fakultet Nikšić
 rajkag@t-com.me

CRNOGORSKI JEZIČKI NACIONALIZAM

U ovom radu autorka govori o odnosu jezika i nacionalizma, te o jezičkom nacionalizmu na teorijskom planu ali i na praktičnom, sa primjerima iz aktualnih jezičkih politika u državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, s posebnim osvrtom na Crnu Goru i njenu jezičku politiku. U radu se opisuju mitovi na kojima počiva crnogorski jezički nacionalizam, prepoznat u stavovima „utemeljivača montenegristike” i njihovih nasljednika. U citiranim radovima i knjigama jasno se iščitavaju nacionalističke ideje zasnovane na mitovima ili „lažima velikih razmjera”, što nam daje za pravo da aktualnu crnogorsku jezičku politiku, utemeljenu na takvom shvatanju jezika, možemo okarakterisati kao nacionalističku. Iako je jezička politika zasnovana na nacionalizmu i mitovima pogubna po demokratske procese i društvo, njeni nosioci i podržavaoci uživaju u benefitima, dobijajući brze i nezasluzene akademske karijere, ogromnu finansijsku i društvenu moć, te brojne nagrade i priznanja.

Ključne riječi: jezički nacionalizam, crnogorski jezički nacionalizam, nacionalistički mitovi, nosioci crnogorskog jezičkog nacionalizma.

Jezički nacionalizam

Nestanak SFR Jugoslavije sa istorijske pozornice i krupne društveno-istorijske promjene koje su donijele devedesete godine XX vijeka izazvale su potrebe u svim sferama djelovanja, pa i u serbokroaticistici, nauci o srpsko-hrvatskom jeziku. Prikriveni i do tada marginalizovani nacionalizam postao je najefikasnije sredstvo za kojim su posegnuli „neodgovorni političari, koji znaju da u prelaznim vremenima – i u vremenima ideološke smetenosti – najkraći put do zadovoljavanja njihove gladi za vlašću je upravo – nacionalizam” (Kordić, 2010: 333). Poznato je da jezik u ratnim i nestabilnim istorijskim prilikama može postati jedna od važnih oznaka nacionalnog identiteta, pa balkanske političke elite, ali i neki lingvisti, zastupaju ideju da različiti narodi moraju imati i različite jezike i u skladu sa tim su se nametnule jezičke politike koje insistiraju najprije na različitim imenima jezika, a onda i na stvranju razlika među njima.

Pogrešno polazište da je jezik temeljni kriterijum pri određivanju nacionalnog identiteta i da posebne države i nacije moraju imati vlastite i od drugih različite jezike, proizvelo je stav da je poseban jezik uslov za postojanje zasebne nacije i države. Takav stav, odavno napušten u zapadnim demokratijama, na južnoslovenskim prostorima postaje opšteprisutan. Romantičar-

sko-nacionalistička ideja s kraja XVIII vijeka o „svetom trojstvu”: jezika, nacije i države nakon više od dva vijeka oživotvoruje se u novim državama bivše Jugoslavije, pa nosioci njihovih zvaničnih jezičkih politika tvrde da se u tim državama govori različitim jezicima, i nazivom i sadržajem posebnim i drugačijim od svih ostalih. Izuzetak predstavljaju stavovi predstavnika srpskog jezičkog nacionalizma prema kojima se na prostoru srpskohrvatskog jezika sa štokavskom osnovicom govori jedan jezik i to srpski, koji je preimenovan, otet ili ukraden u drugim državama, iz čega dalje proizilazi da su svi govornici tog jednog srpskog jezika etnički Srbi „sva tri zakona”, onako kako je to prije sto sedamdeset godina odredio i utvrdio Vuk Stefanović Karadžić u članku *Srbi svi i svuda* (1849) a onda i „sva učena Evropa prihvatila”.

O odnosu jezika i nacionalizma, te o jezičkom nacionalizmu na teorijskom planu ali i na praktičnom, sa primjerima iz aktuelnih jezičkih politika u državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, postoji već dosta obimna literatura. O tim fenomenima na našem zajedničkom jeziku najbolje pišu hrvatska lingvistkinja Snježana Kordić¹ i srpski lingvista Ranko Bugarski². U svojoj izvanrednoj knjizi *Jezik i nacionalizam* S. Kordić se naučno, kritički i hrabro bavi južnoslovenskim, prije svega hrvatskim jezičkim nacionalizmom. Argumentovano i precizno razotkriva nacionalizam u jeziku, razara falsifikate i mitove na kojima on počiva, pokazuje kako se instrumentalizuje i zloupotrebljava jezik u nacionalističke i političke ciljeve, te kako se na osnovu falsifikovane prošlosti i mitova izgrađuje ideološki poželjna slika stvarnosti. U knjizi se ruše zablude, laži i poluistine koje se javljaju u zvaničnoj jezičkoj politici i nacionalnoj filologiji najprije u Hrvatskoj, a onda i u drugim novonastalim državama, i što je jako važno – u knjizi se razotkriva matrica po kojoj jezički nacionalizmi funkcionišu.

Kao osnovnu odliku jezičkog nacionalizma S. Kordić navodi poistovjećivanje jezika sa narodom, kulturom, nacijom, dobrim vladanjem, moralom, društvom i porijeklom, za koje inače, nema nikave stvarne osnove, pa je stoga jezički nacionalizam veoma opasna fikcija (Kordić 2010: 181). Ona je precizno detektovala vezu između nacionalizma i jezika na našim prostorima i uprla prst na nacionalne preduzetnike i nacionaliste oportuniste, a posebno na lingviste koji su se uhvatili u nacionalističko kolo, podržavajući netačan stav da nacije ne mogu postojati niti imati samostalnu državu ako nemaju jezik različit od drugih nacija. Ti stručnjaci za jezik su uvjerali i sebe i druge da govoreći bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski govore četiri strana jezika, ali su tako jezik i oni koji se njime bave postali temelj države, a taj položaj je veoma poželjan jer donosi privilegije, nagrade, novac i moć.

Ranko Bugarski jezički nacionalizam definiše jednostavno kao nacionalizam izražen u jeziku. Temeljna odlika jezičkog nacionalizma jeste činjenica da se jezik doživljava kao "nezamjenljivo i najvažnije obilježje nacije, garant

¹ Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam* (2010) i brojni drugi radovi.

² Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata* (1995); *Jezik u društvenoj krizi* (1997); *Lica jezika – sociolingvističke teme* (2001, 2002); *Nova lica jezika – sociolingvističke teme* (2002, 2009); *Govorite li zajednički?* (2018) i drugi radovi i knjige.

njene posebnosti, pa i samog opstanka" (Bugarski 2018: 20). Predstavnicima jezičkog nacionalizma vlastiti jezik smatraju najstarijim i najvrednijim pa je stoga i stalno ugrožen od drugih koji ga prisvajaju, otimaju, rastaču ili kradu. Kao jedna od strategija jezičkog nacionalizma ističe se potenciranje ili čak izmišljanje razlika u sopstvenom varijetetu kako bi se napravio odklon od drugih srodnih varijeteta. Profesor Bugarski ukazuje na brojne i raznovrsne manifestacije jezičkog nacionalizma u državama bivše Jugoslavije u kojima već skoro trideset godina djeluju nacionalističke jezičke politike. Smatra da je uzrok prihvatanja nacionalističkih ideja strah i osjećaj ugroženosti od drugih: "nacionalizmi svoju mobilizacijsku moć i pogonsku snagu uveliko crpe iz osećanja ugroženosti; a bila ta ugroženost realna ili samo fiktivna, njome rutinski manipulišu samoproklamovani zaštitnici domaće nacije i njenog jezika" (Bugarski 2018: 27).

Primjeri nacionalističkih jezičkih politika i jezičkog nacionalizma evidentirani su u radovima lingvista u svim državama nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika. U Hrvatskoj se praktikuje jezički purizam: progon srbizama, eliminacija stranih riječi i internacionalizama, zatim, konstruisanje novih riječi od hrvatskih (slovenskih) korijena, kao i uvođenje dijalektizama i arhaizama u jezik, pa čak i pokušaj nekih lingvista da reformišu pravopis vraćanjem na korijenski pravopis da bi se što više razlikovao od srpskog. U Bosni i Hercegovini se intervenisalo najviše u leksici uvođenjem orijentalizama, želeći time da se simbolički istakne islamski identitet Bošnjaka, kao i kroatizacijom ili prihvatanjem jezičkih crta tipičnih za hrvatski standardni idiom. U Republici Srpskoj zakonom je između 1993. i 1998. godine propisana ekavica kao zvanični izgovor umjesto govorne ijekavice, sve radi "jedinstva i homogenizacije srpskog naroda", što se nije moglo primijeniti u praksi, pa se od toga, za sada, odustalo. Uveliko se u tom entitetu priprema i najavljuje zakon o upotrebi ćirilice. U Srbiji se promoviše ćirilica kao nacionalno pismo na račun latinice, a uvođenjem zakonskih akata reguliše se obavezno korišćenje ćirilice u javnoj upotrebi koja se veoma široko definiše i određuju kaznene mjere za nepoštovanje propisanih odredbi. U Crnoj Gori se sprovela radikalna reforma jezika sa istim ciljem diferenciranja prije svega od srpskog, ali i bosanskog i hrvatskog, uvođenjem u normu arhaizama, dijalektizama, produkata jekavskog jotovanja i dva nova slova *ś* i *ž* za odgovarajuće glasove iz crnogorskih narodnih govora, promovisanih u „foneme”. Ono što posebno zabrinjava jeste to što se nauka o crnogorskom jeziku pokušava utemeljiti na mitovima, na problematičnim i netačnim tvrdnjama čime se vrši njena kompromitacija u slavističkom svijetu.

Crnogorski jezički nacionalizam i mitovi na kojima počiva

Nosioci crnogorskog jezičkog nacionalizma i zvanične jezičke politike u Crnoj Gori okupljeni su na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, osnovanom 2014.³ na Cetinju, a podržani su od najviših državnih institucija prije svega Ministarstva prosvjete i Vlade Crne Gore. Nasljednici su, prije svega naukovanja profesora slovenačke i crnogorske književnosti i „utemeljivača montenegristike” dr Vojislava P. Nikčevića, a zatim i dr Radoslava Rotkovića koji po obrazovanju nijesu bili lingvisti. Zahvaljujući velikom budžetu, danas je na Fakultetu okupljena brojna ekipa saradnika, uglavnom bez naučnih kompetencija ali sa bezrezervnom odanošću stavovima „utemeljivača montenegristike” i nacionalističkoj jezičkoj politici. Oni dosljedno njeguju sve nacionalističke mitove o crnogorskom jeziku i za razliku od drugih nacionalizama, ugrožavaju isključivo Crnu Goru i njene građane.

U redovima koji slijede navešćemo mitove na kojima počiva crnogorski jezički nacionalizam i „nauka” o crnogorskom jeziku koja se njeguje na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Matrica po kojoj funkcionišu jezički nacionalizam u Crnoj Gori ista je ili veoma slična onima u ostalim državama, samo su različiti realizatori.

1. Centralni **mit** crnogorskih jezičkih nacionalista jeste **da nacija i država ne postoje bez jezika**. Potvrdu ovog mita nalazimo u riječima "utemeljivača montenegristike" Vojislava P. Nikčevića: „Ni narod, ni nacija, ni država kao samosvojna ... ne mogu postojati bez svoga jezika, pa prema tome ne mogu postojati ni Crnogorci. Ako nema crnogorskog jezika, nema ni crnogorske države, ni crnogorskog naroda, ni crnogorske nacije” (Nikčević 2000: 19). Ovaj stav negira postojanje velikog broja nacija i država koje ne dijele isto ime sa imenom zvaničnog jezika (SAD, Kanada, Australija, sve države Latinske Amerike, Austija...) i ne treba ga komentarisati jer je neistinit i tipično nacionalistički. Stav o zasebanom jeziku kao uslovu za postojanje neke nacije i države, odavno je napušten u zapadnim demokratijama i smatra se nacionalističkim.

Uprkos razvoju društva i nauke i mlađi crnogorski jezički nacionalisti istrajavaju na tvrdnji da je različit jezik temelj nacionalnog i državnog identiteta: „Bezmalu svi evropski jezici i apsolutno svi jezici na Balkanu čine jedan od najznačajnijih činilaca nacionalnoga i(li) državnoga identiteta. To je postalo jasno još u XIX vijeku, a u novije doba, razvojem sociolingvistike kao po-

³ Vojislav P. Nikčević je nekoliko godina prije smrti osnovao nevladinu organizaciju *Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje*, u kojem nije bilo naučnog kadra baš iz jezikoslovlja. Nakon njegove smrti (2007) Nikčevićevi nasljednici u nazivu Instituta dodaju njegovo ime. Vlada Crne Gore 2010. godine, nakon usvajanja pravopisa i gramatike crnogorskog jezika, gasi *Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika* i osniva *Institut za crnogorski jezik i književnost* (ICJK) koji je u suštini preimenovani *Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje Vojislav P. Nikčević*. Isti su članovi, isti direktor A. Čirgić, isti časopis *Lingua montenegrina* i ista nauka. Nakon samo četiri godine, Vlada *Institut* pretvara u *Fakultet za crnogorski jezik i književnost* (FCJK) na Cetinju.

sebne grane, to je aksiom”⁴ (Čirgić 2016: 295). U ovom anahronom i netačnom stavu pozivanje na sociolingvistiku predstavlja nonsens i paradoks, jer je sociolingvistika naučna disciplina koja daje potpuno drugačija objašnjenja ove problematike, a u okviru nje se rodila i teorija o policentričnosti standardnog jezika koja upravo negira gorenavedeni stav, definišući policentrični jezik kao standardni jezik koji koristi više nacija u različitim državama (Klossova definicija i klasifikacija jezika). Takvi su svi veći evropski jezici: engleski, njemački, francuski, španski, portugalski, holandski, ali i srpskohrvatski čije su standardne nacionalne varijante bosanska, crnogorska, hrvatska i srpska.

2. Najomiljeniji **mit** nacionalista jeste onaj **o vlastitij posebnosti i autohtonom viševjekovnom** (nekad čak i višemilenijumskom) **postojanju**. Temeljni postupak nacionalizma, kao i rasizma, sastoji se u isključivanju, odvajanju od drugoga, vlastitoga od stranoga, pri čemu se svaka veza ili sličnost poriče, a razlika prenaplašava i uzima kao prirodna i nepremostiva. Nesrodnost sa drugima i razgraničavanje od njih važnije je od objektivnog konstatovanja postojeće, realne situacije. I crnogorski nacionalisti razvijaju mit o autohtonom postojanju crnogorskog jezika od davnih vremena, potenciraju njegovo posebno porijeklo i nesrodnost crnogorskog jezika sa susjednim jezicima, što "utemeljivač montenegrstike" i eksplicitno artukuliše: „U pogledu uvažavanja statusa i ranga jezika crnogorskog naroda, njegova naučnog proučavanja i predstavljanja u dijahronijskoj i sinhronijskoj vremenskoj ravni, najdalje su pošli oni naučnici koji mu priznaju autohtoni karakter... to je jezik koji poseduje konkretne strukturne odlike i funkcije, sopstvenu povjesnicu, genezu i tipologiju, periodizaciju i klasifikaciju...” (Nikčević 1993: 27).

Crnogorski jezik je autohton jezički idiom, tvrde i montenegrstici sa Instituta/Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, iako se zna da je u lingvističkoj nauci termin *autohtoni jezik* rezervisan za jezike kojima se ne može dokazati pripadnost nekoj jezičkoj porodici, koji nemaju jezičkih srodnika, niti se genetski mogu povezati sa nekim drugim poznatim jezikom. Takvi su baskijski, japanski, korejski, ainu jezik starosjedilaca Japana, burušaski jezik na sjeverozapadnoj granici Indije i Pakistana i neki drugi. Crnogorski jezički nacionalisti ne poznaju metajezik lingvistike što je osnovni preduslov bavljenja tom naukom (svaka nauka ima izgrađen svoj metajezik bez kojeg ne može postojati). Da značenje termina *autohtoni jezik* treba tražiti u rječniku stranih riječi umjesto u rječnicima lingvističkih termina i lingvističkim udžbenicima saznali smo u reakcijama na naše *Otvoreno pismo* ministru prosvjete S. Stjepoviću, koji je govoreći na okruglom stolu *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*⁵

⁴ Inače dr A. Čirgić skoro za svaki svoj izneseni stav o nečemu tvrdi da je aksiom ili očigledna istina koju nije potrebno dokazivati.

⁵ Pod istim imenom je objavljen zbornik saopštenja sa okruglog stola. Iako je tema o crnogorskom jeziku, među učesnicima nema lingvista, od 17 učesnika samo je troje mladih ljudi, početnika u nauci o jeziku, učestvovalo sa dva kratka saopštenja, što dosta govori o naučnoj relevantnosti izloženoga. Okrugli sto je zapravo, imao za cilj obračun sa profesorima sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti iz Nikšića koji su kritikovali nacionalističku jezičku politiku i način kodifikacije crnogorskog jezika, pa se kao lajtmotiv u većini

ustvrdio da je crnogorski jezik autohton. Radoslav Rotković u reakciji naslovljenoj *Autohtoni jezik i uvozna negacija* pita: „Koja to nauka tvrdi da crnogorski jezik nije autohton? Molim gospodina ministra da onome koji je sastavio i onima koji su potpisali proglas profesora Katedre za crnogorski jezik što prije kupi i pokloni po jedan primjerak rječnika stranih riječi kako bi mogli znati što znači autohton. Jer da znaju nikad valjda ne bi ustvrdili da nauka stoji protiv autohtonosti crnogorskog jezika. A ako bi, onda se zna iza koje nauke oni stoje. Uostalom, oni se na tu nauku bez zazora i pozivaju” (Rotković 2011: 20). U istom tonu je i reakcija brata "utemeljivača montenegristike": „Da je njihova nauka negatorska, vidi se po tome što se čude ministru prosvjete kako je mogao reći da je crnogorski jezik autohton. Pogledajte, gospođe profesoriце, u rječnicima ... šta znači autohton, pa ćete tako saznati da crnogorski jezik jeste autohton” (*Crnogorski u javnoj upotrebi*, Milorad Nikčević, str. 166)

3. Crnogorski jezički nacionalisti njeguju i **mit o posebnom porijeklu**, pa tvrde da je crnogorski jezik kao poseban donijet iz prapostojbine iz Polablja-Pomorja (današnja istočna Njemačka), nastao je iz izumrlog polapskog, dakle, nema zajedničko porijeklo sa drugim južnoslovenskim jezicima, pa se zbog toga i razlikuje od njih. Tvorcima ovih ideja su naravno „utemeljivači montenegristike“ Vojislav P. Nikčević i Radoslav Rotković. Prvi ističe: „došao sam do zaključka da se praizvori i prototipi crnogorskog jezika nalaze u polapskom jeziku iz Polablja-Pomorja“ (Nikčević 2004: 45–46), ili „Crnogorski (i)jekavski izgovorni kompleks u polapskome (i)jekavskom jezičkom arealu nalazi najpotpuniji i najadekvatniji izgovorni prototip. Iz toga jasno proizilazi da su Crnogorci svoj etos i jezik formirali samosvojnijem razvojem u posebnim (prirodnijem) i istorijskim uslovima, najvjerovatnije od doseljenih slovenskih plemena iz Polablja i njihova jezika u susretu, dodiru u međusobnome prožimanju s balkanskijem strošediocima i zatečenim jezičkim balkanskim supstratom“ (Nikčević 1993: 89). Radoslav Rotković u knjigama *Odakle su došli preci Crnogoraca* i *Jezikoslovne studije* „dokazuje“ te teze upoređujući toponime u Polabliju i Crnoj Gori. Iako su ove tvrdnje nepouzidane i nenaučne (Greenberg 2005: 110), i dalje ih zastupaju njihovi nasljednici sa Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na čelu sa dekanom Adnanom Čirgićem koji kaže da crnogorski jezik „pošедуje i vlastito porijeklo koje nije isto s porijeklom srpskog jezika“ (Čirgić, 2007a: 415–422) i time opovrgava sve do sada poznato u genealoškoj lingvistici i klasifikaciji jezika.

4. Sa mitovima o autohtonosti crnogorskog jezika i njegovog posebnog porijekla korespondira i **mit da je crnogorski jezik različit od ostalih** južno-

saopštenja ponavljao stav o potrebi hitnog ukidanja tog Studijskog programa. Nakon objavljivanja u medijima (Pobjeda, 24. februara 2011) izvoda sa okruglog stola profesori iz Nikšića su reagovali otvorenim pismom ministru – pokrovitelju skupa i crnogorske jezičke politike, poslije kojeg je uslijedila žestoka polemika između dvije suprotstavljene strane. Pored saopštenja, u zborniku su štampana i sva reagovanja i polemike u medijima povodom okruglog stola i po broju stranica taj dio čini skoro polovinu zbornika (*Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, 2011, Zbornik saopštenja, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica).

slovenskih **jezika**, prije svega od srpskog, hrvatskog i bosanskog što crnogorski jezički nacionalisti i tvrde u svojim radovima. Citiramo dekana FCJK: „Na nivou saznanja koja imamo u XXI vijeku, s punom odgovornošću se može tvrditi da Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi ne govore istijem već četirima različitim jezicima, koji, naravno, nijesu različiti do nerazumijevanja (samo u okviru štokavštine), već je kriterijum njihova razgraničenja prvjenstveno, ali ne i isključivo, sociolingvistički i etnopsihološki... Jedna im je polazišna osnova (štokavska), ali standardni jezici proistekli iz nje nijesu i ne mogu biti isti jer su se stvarali u posebnijem prirodnom i povijesnijem uslovima u okviru posebnih narodnosnijeh i nacionalnih zajednica“ (Čirgić 2007: 94).

O Čirgićevoj tvrdnji "da Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi ne govore istijem već četirima različitim jezicima" možemo „s punom odgovornošću“ reći da nije tačna i da je u kontradikciji sa činjeničnim stanjem. Standardni jezici bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski ili preciznije rečeno standardne varijante policentričnog srpskohrvatskog jezika, ne mogu se lingvistički posmatrati kao različiti jezici, uprkos različitim lingvonimima, jer im je standardološka osnova ista i razumljivost među govornicima skoro stopostotna. Razlike među njima, naravno, postoje, kao uostalom, i među varijantama drugih policentričnih jezika, ali one nijesu systemske prirode, ne ugrožavaju razumljivost i nesmetanu komunikaciju i predstavljaju minornost (uprkos nastojanjima jezičkih nacionalista da ih uvećaju) u odnosu na ono što je isto i zajedničko.

5. U središtu nacionalizma stoji **mit o naciji žrtvi**, vjekovnom ugnjetavanju i nepravdama podnesenim od nacije neprijatelja. I taj mit je veoma rabljen u radovima crnogorskih jezičkih nacionalista koji tvrde da su crnogorska nacija i crnogorski jezik bili paćenici i žrtve kroz istoriju, te bili izloženi raznim nepočinstvima, čak i zločinima koji se danas upravo zalaganjem „utemeljivača montenegristike“ ispravljaju. Ovaj mit nudi dugu listu istorijskih nepravdi i ponižavanja od strane okupatorske i unifikatorske srpske sile, koja je crnogorski jezik pokušavala asimilovati, uništiti, zatrijeti, pa u knjigama crnogorskih jezičkih nacionalista čitamo „Već oko stoljeće i po nad Crnogorcima se vrši etnocid i nad jezikom crnogorskim lingvociđ⁶“ (Nikčević, 2005: 12). Ali, tu je spasilac koji čini sve da "povrne" umirući jezik (zbog toga herojskog čina od svojih nasljednika proglašen je utemeljivačem montenegristike) i kaže: „Svakijem danom sve veće, nezaustavljivo umiranje crnogorskog jezika predstavlja glavni motiv koji me pokrenuo da napišem ova *Pravila*. Njima se želi taj proces prešeci, zaustaviti i, koliko je to u ovome trenutku moguće, povrnuti nešto od njegova blistavoga sjaja iz prošlosti“ (Nikčević 1993: 29).

⁶ I srpski jezički nacionalisti takođe rado posežu za terminima kulturocid, lingvociđ ili jezicociđ da opišu "stradanje" srpskog jezika: „Kulturocid koji se u Hrvatskoj više ističe kao atak na knjige i kulturno-istorijske spomenike nego na sam jezik, ipak je u prvom planu napadnut jezik (srpski jezik), jezik tih knjiga. Inače, srpski jezik je agresivno napadnut na raznim geo-političkim prostorima na kojima taj jezik postoji. Posebno je u Crnoj Gori izvršeno antilingvističko nasilje nad njim ... to izraženo nasilje nad jedinstvenim jezikom, standardizovanim i kodifikovanim, slobodno se može označiti kao svojevrni jezicociđ koji (za)vode naciokrate iz političkih i kvaziintelektualnih struktura dukljansko-montenegrijske provenijencije“ (Marojević 2008: 55).

Takvim pregalaštvom izbavitelj crnogorskog jezika želi da ublaži „Zločin koji je prema njemu učinjen“ i preuzima „obavezu da se nešto za nj učini“ (Nikčević 1993: 29).

I nasljednici revnosno ponavljaju isto: „Crnogorci govore crnogorskim jezikom, jezikom koji kontinuirano postoji u svome prekihiljadugodišnjem trajanju i koji je u posljednjih sto i pedeset godina bio na udaru srpske jezičke unitarizacije i homogenizacije.“ (Čirgić, 2007: 97). Naravno da se ponešto sa njihovog popisa nepravdi oslanja na istorijske činjenice, ali te nepravde ne treba preuveličavati i od njih praviti mitove, već ih naučno i sveobuhvatno sagledati u okviru društvoistorijskih prilika i vremena javljanja, objektivno opisati i protumačiti događaje i njihove posljedice, da bi se na zdravim osnovama gradili odnosi u vlastitoj sociokulturnoj sredini, ali i sa susjednim narodima.

6. Mitsko je i stanovište da uprkos sili i nepravdi crnogorska **nacija žrtva**, kao i njen **jezik žrtva**, **vjekovima su odolijevali, opstajali i sačuvali svoju suštinu** za današnje obnovitelje i spasitelje koji čine sve „da se ispravi teška istorijska nepravda prema samome crnogorskom jeziku“ iako su svjesni „da se dosadašnja loša sudbina crnogorskoga jezika ne može preko noći preokrenuti i ispraviti“ (*Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, Stijepović, str. 9). Da su na dobrom putu svjedoče riječi najpozvanijeg: „Po prvi put u Crnoj Gori postoji jasna jezička politika afirmacije crnogorskoga jezika. Donedavno crnogorski jezik i nauka o njemu pripadali su ilegali, rijetkim i posvećenim pojedincima i neoficijelnim institucijama.“ (*Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, Čirgić, str. 15). Ovo znači da je sada jezik ilegalac, zahvaljujući „rijetkim i posvećenim“ posjednicima tog jezika (V. Nikčević, R. Rotković i poneko još), koji su ga skrivali i čuvali u tajnosti, postao legalan i dio zvanične politike, a u „oficijelnoj instituciji“ Institutu/Fakultetu za crnogorski jezik i književnost dobio svoje afirmatore i čuvare. Tako je konačno od sigurne smrti u ilegali ili izgnanstvu spašen crnogorski jezik, a njegova svijetla budućnost na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost zagarantovana.

7. Nacionalistički **mit o postojanju nacije neprijatelja** koja ugrožava crnogorsku naciju i njen jezik, kao neprijatelja prepoznaje prije svega srpsku naciju i njenu asimilatorsku politiku. Mit o srpskom jezičkom unitarizmu razvijen u Crnoj Gori i Hrvatskoj, stvorio je zajedničkog neprijatelja ali i spremnost hrvatskih jezičkih nacionalista da podržavaju crnogorske u otporu prema tom navodnom unitarizmu. Ovo je ujedno i odgovor na pitanje otkud u kodifikaciji crnogorskog jezika toliko Hrvata, čemu treba dodati i jak finansijski motiv, tj. visoke honorare za uloženi trud i pomoć. Naracija o naciji mučeniku i naciji tlačitelju u knjigama crnogorskih jezičkih nacionalista zauzima skoro centralno mjesto. Od brojnih citata iz Nikčevićevih radova navodimo ovaj: „Gotovo cijeli XX vijek ... ispunjen je svesrpskim lingvocentrizmom i etnocentrizmom, nasilnijem naturanjem srpskoga kao hegemonističkog jezika...“ (Nikčević, 2005: 50). Za ovim ne zaostaje nasljednik, tvrdeći kako su crnogorski jezik koristili crnogorski pisci i drugi govornici „do unazad stotinak godina kad je brigu o jeziku u Crnoj Gori preuzela bratska Srbija. Od tada po-

činje zatiranje i asimilacija jezika crnogorskoga. A u periodu između dva svjetska rata čak i ijekavica je bila zabranjena“ (Čirgić, 2007: 177). Opet A. Čirgić olako iznosi stav koji ne odgovara stvarnim historijskim činjenicama, nikad nijednim pravnim aktom ili pravopisom ijekavica nije zabranjivana u Crnoj Gori.

Dalje, u radovima crnogorskih jezičkih nacionalista čitamo tvrdnje da je od strane srpskih unitarista i asimilatora crnogorski jezik proganjan ili je pobjegao, pa ga oni definišu kao „izgnanika⁷ koji traži svoje neotuđivo pravo da se vrne doma“ (Rotković 2009: 324), a onda ga tek pristiglog iz egzila i XIX vijeka, nameću kao savremeni standardni idiom i tako ispravljaju „historijsku nepravdu“ nanesenu mu od nacije neprijatelja.

Ako isključimo pitanje imena jezika, pa govorimo o jezičkoj ugroženosti, asimilaciji, zatiranju ili lingvocidu crnogorskog jezika, naučne činjenice pokazuju sasvim drugu sliku od one koju nacionalisti ističu. Sva ozbiljnija istraživanja, naročito ona obavljena od brojnih inostranih lingvista, pokazuju da je jugoslovenska (SFRJ) jezička politika, i na planu zakonskih odredbi o jeziku i na planu prakse, te na planu varijanata srpskohrvatskog jezika (dvije varijante: srpska i hrvatska i dva književnojezička izraza: bosanskohercegovački i crnogorski) i na međujezičkom planu: bila uzor u svijetu po svojoj demokraciji. U knjizi *Jezik i nacionalizam* citiraju se brojna istraživanja stranih autora sa takvim zaključcima: „U Jugoslaviji je mnogo toga učinjeno i investirano kako bi se zadržala ravnopravnost jezika govorenih u njoj: izgradnja višejezičnog školskog sistema, publikacije svih vrsta, televizijski i radioprogrami, istraživanja itd“ (Blum). „Toliko se vodilo računa o svim narodima da druga Jugoslavija zaslužuje neograničeno priznanje što se tiče aspekta prava naroda“ (Sundhaussen), ili „Pazilo se da nijedna nacija ne bude zakinjuta: po davanju prava različitim nacijama Jugoslavija je bila jedina zemlja na svijetu koja je dosegla najveći mogući stupanj“ (Mappes-Niediek, svi citati u Kordić, 2010: 289).

Što se tiče razdoblja između dva svjetska rata, također, se mora oprezno govoriti o jezičkom unitarizmu, a kamoli o lingvocidu. U Crnoj Gori nije se zabranjivana ijekavica, Vukov jezički model zasnivao se na „južnom“ ijekavskom narječju kojem pripada sva Crna Gora, standardni srpskohrvatski ima za osnovicu novoštokavske ijekavske govore koji pokrivaju sjeverozapadni dio Crne Gore, ili skoro polovinu njene teritorije, zatim, u Beličevim pravopisima između dva svjetska rata ijekavica je bila ravnopravna sa ekavicom. To što

⁷ Motiv izgnanstva jezika njeguju i srpski jezički nacionalisti:

*Srpski jezik se otresa od srama,
Vraća se kući iz dugog izgnanstva,
sit dovijanja, gmizanja, podanstva,
Ledenu grbu sa sebe odlama* (Matija Bećković, *Pobuna jezika*).

Ovi stihovi su stavljeni kao moto u radu poznatog srpskog lingviste koji tvrdi da se srpski jezik nakon gotovo stopedesetogodišnjeg „stranputičenja“ vraća kući (Kovačević 1999: 9). Samo kad bi nam autori ovakvih tvrdnji još rekli gdje to po vijek i po izbijaju jezici, te jesu li crnogorski i srpski bili zajedno u egzilu, budući da su bili izgnani u istom vremenskom periodu.

neke karakteristike crnogorskih narodnih govora nijesu ušle u srpskohrvatsku normu potpuno je logičan slijed standardoloških procesa ujednačavanja i stvaranja zajedničkog standarda koji je po definiciji nadnacionalan i nadregionalan. Što se tiče nemanja znatnijeg uticaja u odlučivanju o standardizacijskim procesima zajedničkog jezika i njegovog imena, tu su veću ulogu igrale društveno-istorijske, ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike u Crnoj Gori toga vremena, prije svega nepostojanje naučnih i obrazovnih visokoškolskih institucija i kadrova, slaba ekonomska moć zemlje i mali broj govornika, nego "nacija neprijatelj" i njena politika.

8. Pored mita o spoljašnjim neprijateljima, nacionalizam počiva i na **mi-tu o unutrašnjim neprijateljima** ili izdajnicima nacionalnih interesa, protiv kojih se treba oštro boriti svim sredstvima, pa je obračun sa njima žešći i suroviji nego sa onima označenim kao spoljašnji neprijatelji. Prema ocjeni crnogorskih jezičkih nacionalista unutrašnji neprijatelji države, nacije i crnogorskog jezika su svi oni koji ne prihvataju novopropisana pravopisna rješenja, jotovane oblike i nove „foneme“, već se drže ustaljenih pravopisnih navika, a naročito su opasni oni koji ukazuju na nacionalističke aspekte aktuelne jezičke politike. Protivnici jezičkog nacionalizma i crnogorskog i srpskog u Crnoj Gori su veći dio nastavnog kadra na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti Filološkog fakulteta u Nikšiću, pa nas crnogorski nacionalisti proglašavaju velikosrpskim nacionalistkinjama i četnikušama, a srpski – crnogorskim ekstremistkinjama.

Naš se Studijski program zbog neprihvatanja nacionalističkih i nenaučnih stavova o crnogorskom jeziku i nepodržavanja aktuelne jezičke politike u Crnoj Gori, optužuje da „slijedi praksu stopedesetogodišnje jezikoslovne negacije Crne Gore“, te da ga kao "najjačeg anticrnogorskog uporišta" treba ukinuti, što se kao ideja vodilja ponavlja skoro u svim njihovim istupima: „Nikšićku katedru za crnogorski jezik i književnost treba ukinuti i osnovati novu katedru za crnogorski jezik i književnost na Cetinju“ (*Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, str. 113). Studijski program treba likvidirati i zbog toga što se knjige „utemeljivača montenegrizike“ ne cijene i ne uzimaju kao osnovna literatura u nastavi, pa A. Čirgić kaže: „... to je odsjek na kojem se ne izučava crnogorski već srpski jezik⁸, đe se ne koriste knjige iz montenegrizike već ekavske knjige namijenjene studijama srbistike“ (Čirgić, predgovor u Rotković 2009: 23).

Nosoci crnogorske jezičke politike sa cetinjskog fakulteta izjednačavaju jotovanu varijantu pravopisa sa crnogorskim jezikom, nejotovana varijanta je za njih srpskohrvatski ili srpski jezik i stoga je nevoljno zadržana u pravopisu.

⁸ Interesantno je da crnogorski jezički nacionalisti sa I/FCJK nijesu nikada zatražili gašenje Studijskog programa za srpski jezik i južnoslovenske književnosti sa Filološkog fakulteta, iako dobro znaju da većina nastavnika koji tamo rade istinski negira crnogorski jezik, književnost, kulturu i naciju, često i državu, čime se potvrđuje pravilo da se nacionalizmi međusobno hrane i podržavaju, naročito kada prepoznaju zajedničkog neprijatelja, u ovom slučaju one koji njihov nacionalizam i stvarne motive razotkrivaju.

Svoju jotovanu varijantu crnogorskog jezika uzimaju za simbol nacionalnog identiteta i države, pa perfidno podmeću da oni koji su protiv jotovane varijante pravopisa, obavezno su i protiv crnogorskog jezika, nacije i države, što potvrđuju riječi dekana FCJK: „Savremeni otpori tome standardu zapravo su još jedan dokaz da je jezik, posebno standardni jezik, jedan od najbitnijih vidova identiteta, pa je kampanja protiv standarda zapravo motivisana neprihvatanjem ideje o posebnosti savremenog državnog identiteta“ (Čirgić 2016: 312). Sve izrečeno u ovoj rečenici je netačno, od konstatacije da je jezik "najbitniji vid identiteta" do dijela u kojem se tvrdi da neprihvatanje naopake kodifikacije znači neprihvatanje aktuelnog državnog statusa Crne Gore. Ovo preciznije znači da svi oni koji ne jotuju, tj. ne podržavaju radikalnu promjenu norme jesu po automatizmu protiv države i njene nezavisnosti, što nije istina. Po tom tvrđenju Crna Gora je država sa procentualno najviše unutrašnjih neprijatelja na svijetu, budući da najveći dio građana u prestižnim funkcionalnim stilovima ne upotrebljava jotovanu varijantu crnogorskoga jezika.

9. Nasuprot mrskim domaćim izdajnicima i mitovima ili "lažima velikih razmjera" o njima, nacionalisti obavezno grade i **mit o borcima za naciju i nacionalni jezik** koji se proglašavaju svecima i nagrađuju. Interesantno je da nacionalisti sebe nikad ne doživljavaju kao nacionaliste – štetočine, već isključivo kao heroje i borce za dobro nacije, pa svoje „pregalaštvo“ žestoko naplaćuju. Tipična odlika nacionalista je to što svoj nacionalizam ne doživljavaju i ne prikazuju kao nacionalizam, već se za njega koristi termin – patriotizam. Čak i najekstremniji nacionalisti reći će da vole svoju državu i rade njoj u korist. I fašisti tvrde da su samo branitelji nacionalnih interesa.

Kao što su i nacija i jezik bili žrtve, tako i borci za naciju i jezik bivaju izloženi torturi i nepravdama, tokom svoje duge i pravedne borbe stalno su ugroženi, čak i kad dobiju najveće državne nagrade oni i dalje izigravaju žrtve: „Mi koji smo prije četrdeset godina počinjali borbu za obnovu crnogorske države i kodifikaciju crnogorskoga jezika i zbog toga bili kažnjavani kao separatisti, nijesmo mogli očekivati da će se hajka na nas i na naše mlade sljedbenike nastaviti i nakon pobjede naših ideja“ (Rotković 2009: 335). I mladi nasljednik Adnan Čirgić počeo je karijeru savršeno glumeći ulogu žrtve još iz studentskih dana na Filozofskom fakultetu u Nikšiću „na kojem se progonio iz ideoloških razloga“ (Rotković, 2011: 336) iako nikavog progona niti ugroženosti nije bilo, naprotiv.

Kao „utemeljitelji i branitelji“ nacionalnog jezika, nosioci crnogorskog jezičkog nacionalizma su veoma dobro unovčili svoju djelatnost. Budžet opredijeljen za njihovo finansiranje je ogroman za crnogorske uslove, a novčanu potporu i moralnu satisfakciju predstavljaju i nagrade koje dobijaju. Nagrade su im fiksacija, o njima često govore, smišljaju strategije kako ih osvojiti, negoduju i prigovaraju ako ih zaobiđu. Lamentiranje nad sudbinom bez priznanja i nagrada svog "duhovnog oca" praktikovao je njegov nasljednik već na samom početku karijere: „Je li potrebno napomenuti da za sav svoj naučni

rad i trud akademik⁹ Nikčević nikad nije bio nagrađen od države Crne Gore?!“ (Čirgić 2007: 274). Fakultet za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja najčešći je predlagač kandidata za nagrade diljem Crne Gore, predlažu svoje utemeljivače, „najznačajnije montenegriste“, pristalice i podržavaoce, a u aktuelnoj društvenopolitičkoj klimi dobijaju čak i najviše državne nagrade. Radoslav Rotković je dobio Trinaestojulsku nagradu, kako oni kažu „tek“ 2010. godine za knjigu *Jezikoslovne studije*, iako nije lingvista, a Adnan Čirgić 2018. godine za knjigu o crnogorskim tužbalicama, iako nije književni historičar, niti folklorist.

Nakon dobijene nagrade Adnan Čirgić je izjavio: „Činjenica da nagrada ove godine nije pripala nijednome negatoru crnogorske samobitnosti uliva nadu da je Crna Gora konačno počela cijeniti samu sebe“ (Čirgić, *Pobjeda* 18. jun 2018). Prije njega je predsjednik žirija, slikar Rajko Todorović, već najavio da „Dokazani neprijatelji Crne Gore ne mogu dobiti Trinaestojulsku nagradu“ (*Monitor*, 6. maj 2018). Međutim, predsjednik nije predstavio kriterijume po kojima će odmjeravati i dokazivati to neprijateljstvo, da jeste saznali bismo da je jedna od najvažnijih odlika državnog neprijatelja to što ne jotuje, a onda slijede i druga nepočinstva: ne ustaje na himnu sa rukom na srcu, ne nosi pravu zastavu, ili ono najstrašnije: ne glasa za pravu partiju. Ovogodišnji laureat, Adnan Čirgić, iako je "prijatelj Crne Gore", jotuje i ne negira „crnogorsku samobitnost“ svojim desetogodišnjim djelovanjem nanio je veliku štetu Crnoj Gori, kompromitovao je ideju crnogorskog jezika, temeljeći montenegristiku na mitovima, a ne na naučnim činjenicama, naopakom kodifikacijom izazvao je podsmjeh u naučnom svijetu i podjele u crnogorskoj jezičkoj zajednici, i uopšte u društvu, te veoma mnogo finansijski i kulturološki koštao Crnu Goru.

Zaključak

U temeljima crnogorskog jezičkog nacionalizma i aktuelne jezičke politike leži neznanje i vjerovanje da je različit jezik neophodan činilac postojanja nacije i jedan od najvažnijih identitetskih simbola, a osnovni motiv jezičkih nacionalista, navodno čuvara nacionalnog jezika i nacionalnih interesa, jeste lični interes kroz sticanje brzih i nezasluženih akademskih karijera, ogromnih finansijskih sredstava i moći. Neznanje i nekompetentnost crnogorskih jezičkih nacionalista „utemeljivača montenegristike“ i njihovih današnjih nasljednika su veliki. Dugačak je niz pogrešnih stavova i netačnih tvrđenja u njihovim radovima i knjigama koji svjedoče naučnu neutemeljenost i nekompetentnost, što je već notirano i u radovima drugih lingvista van Crne Gore.

Nakon izloženog možemo zaključiti da je u Crnoj Gori, kada je crnogorski jezik u pitanju, na snazi nacionalistička jezička politika čiji su stratezi i izvođači uhlebljeni na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

⁹ Titula akademika je stečena u nevladinoj organizaciji *Dukljanska akademija nauka i umjetnosti* u koju se ulazilo po ideološkoj pripadnosti a ne po akademskoj proceduri i naučnim referencama. Ova NVO je zakonom ukinuta 2012. godine

U radu smo argumentovano, citirajući njihove stavove, pokazali zašto se jezička politika koju oni sprovode i zastupaju u nauci kvalifikuje kao nacionalistička. Posljedice nacionalističke crnogorske jezičke politike jesu: stvaranje standarda bez osnovnih osobina i funkcija koje taj jezički idiom treba da ima, promijenjena i arhaizovana norma koju ne prihvataju ni Crnogorci, a kamoli drugi narodi u Crnoj Gori, bujanje i drugih jezičkih nacionalizama prije svega srpskog koji učvršćuje svoje pozicije i jača, ali i bošnjačkog i hrvatskog koji nijesu bili toliko izraženi u Crnoj Gori, ali su sada sve aktivniji. Sve to dodatno usložnjava i komplikuje jezičku situaciju u Crnoj Gori.

Umjesto mudre i naučno zasnovane jezičke politike i standardnog jezika prihvatljivog za sve građane Crne Gore koji bi imao neophodnu ujedinjujuću funkciju, dobili smo vještačku jezičku razjedinjenost, rasparčanost i podijeljenost na bosanski, hrvatski, srpski, crnogorski jotovani i nejotovani u maloj jezičkoj zajednici od šest stotina hiljada govornika u kojoj je jezik još uvijek više simbol nacionalnog identiteta nego sredstvo komunikacije, ili je izraz lojalnosti državi, političkoj partiji. Bavljenje jezičkom problematikom i politikom postaje za nosioce jezičkog nacionalizma prije svega unosan biznis i sredstvo za ostvarivanje nezasluženih benefita: velikih zarada, akademskih karijera i društvene moći.

Literatura:

- Bugarski, Ranko, 2001: *Lica jezika – sociolingvističke teme*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarski, Ranko, 2002: *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarski, Ranko, 2010: *Jezik i identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarski Ranko, 2018: *Govorite li zajednički?* Biblioteka XX vek, Beograd.
- Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, 2011, Zbornik saopštenja, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica.
- Čirgić, Adnan, 2007: *Jezički neprebol*, Cetinje, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- Čirgić, Adnan, 2007a: „Jezik u Crnoj Gori nije srpski“, *Matica*, br. 29/30, str. 415–422.
- Čirgić, Adnan, 2016: „Crnogorski jezik: Jedan od činilaca crnogorskog identiteta“, *Crnogorske studije kulture i identiteta*, Zbornik ur. Radmila Vojvodić, Janko Ljumović, Fakultet dramskih umjetnosti, Cetinje.
- Glušica, Rajka, 2009: „Jezička politika u Crnoj Gori“, *Riječ*, nova serija, br 1, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić. str. 15–31.
- Glušica, Rajka, 2010: „Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma“, *Riječ*, nova serija br. 4, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić. str. 25–45.
- Glušica, Rajka, 2011b: „O nacionalizmu u jeziku“, prikaz knjige *Jezik i nacionalizam* S.Kordić, *Riječ*, nova serija br. 5. Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić. str. 185–193.
- Glušica, Rajka, 2011c: „Restandardizacija standardnog jezika“, *Riječ*, nova serija br. 6, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić 2011, str. 7–23.
- Glušica, Rajka, 2018: „Crnogorski jezik između srpskog i crnogorskog nacionalizma“, Zbornik radova *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX-wiecznych dyskusji i polemik*, T.2, ur. Maria Cichońska, Iliana Genew-Puhalewa, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018. str. 27–46.

- Greenberg, D. Robert, 2005: *Jezik i identitet na Balkanu. Raspad srpsko-hrvatskoga*, Srednja Europa, Zagreb.
- Haugen, Ainar, 1974: *Dijalekt, jezik, nacija*, Kultura, Beograd.
- Hobsbawm, E. J. 1991: *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt-Njujork.
- Identitet jezika jezikom izrečen*, 2008, Zbornik rasprava, ur. Anita Peti-Stantić, Srednja Europa, Zagreb.
- Karadžić Stefanović, Vuk, 1997: „Srbi svi i svuda“, u *Srbi i njihov jezik: hrestomatija*, priredio P. Milosavljević, Narodna i univerzitetska biblioteka, Priština.
- Kordić, Snježana, 2010: *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Kovačević, Miloš, 1999: *U odbranu jezika srpskoga – i dalje*, Drugo izdanje, Trebnik, Beograd.
- Kovačević, Miloš, 2003: *Srpski jezik i srpski jezici*, SKZ-BIGZ, Beograd.
- Marojević, Radmilo, 2008: „Nasilje nad jezikom“, *Slovo jezika srpskoga* br.17. Nikšić.
- Nikčević, Vojislav, 1993: *Crnogorski jezik, geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*, Tom I (*Od artikulacije govora do 1360. godine*), Matica crnogorska, Cetinje.
- Nikčević, Vojislav, 1993a: *Piši kao što zboriš, glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*, CDNK, Podgorica.
- Nikčević, Vojislav, 2000: „Crnogorski kao maternji. Budućnost naroda čuva se jezikom“, *Pobjeda* 12277/LVI, 19. februar, str. 19.
- Nikčević, Vojislav, 2004: *Jezikoslovne studije*, Cetinje, CNB Crne Gore.
- Nikčević, Vojislav, 2005: „Norma i kodifikacija štokavskog dijasistema u dijahroniji i sinhroniji“, Zbornik radova *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, ur. V. Nikčević, Cetinje.
- Radoslav, Rotković, 2000: *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Onomastička istraživanja, MontEdit, Podgorica.
- Rotković, Radoslav, 2009: *Jezikoslovne studije*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje.
- Rotković, Radoslav, 2011. „Autohtoni jezik i uvozna negacija“, *Pobjeda*, 26. februar 2011. str. 20. i u *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, (2011) Zbornik saopštenja, Istitut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica. str. 125–128.
- Slovo o srpskom jeziku*, 1998: Fond istine o Srbima, Beograd.
- Vukomanović, Slavko, 1987: *Jezik, društvo, nacija*, Jugoslovenska revija, Beograd.
- Škiljan, Dubravko, 1988: *Jezična politika*, Naprijed, Zagreb.
- Škiljan, Dubravko, 2002: *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Golden marketing. Zagreb.

Rajka GLUŠICA

MONTENEGRIN LANGUAGE NATIONALISM

Summary

In this paper, the author discusses the relationship between language and nationalism, and language nationalism on a theoretical and practical basis, with examples from current language policies in the countries of the former Yugoslavia, with a special attention to Montenegro and its language policy. The paper describes in detail the myths on which Montenegrin linguistic nationalism has been based, recognized in the quotes of the views of the "founders of the Montenegristics" and its successors. Numerous nationalist ideas based on myths or "big-scale lies" have become fully transparent, which gives us the right to characterize the current Montenegrin language policy as a nationalistic rather than a scientific one. Although such a language policy based on nationalism and myths tend to ruin a democratic society, its bearers and supporters enjoy benefits, gaining rapid academic careers, enormous financial and social power, and numerous awards and recognitions.

Key words: language nationalism, Montenegrin linguistic nationalism, nationalist myths, bearers of Montenegrin linguistic nationalism

Igor LAKIĆ
 Filološki fakultet
 Univerzitet Crne Gore
 igorlacic24@gmail.com

NACIONALIZAM I POLITIKA U STANDARDIZACIJI JEZIKA

Ovaj rad bavi se odnosom jezika i politike, a zatim i jezika i nacionalizma na prostoru bivše Jugoslavije, sa posebnim osvrtom na crnogorski jezik. Polazimo od tvrdnje da su crnogorski, srpski, bosanski i hrvatski lingvistički jedan jezik i da su četiri varijante zajedničkog jezika uzdignute na nivo „jezika“ zahvaljujući političkoj situaciji, a da su četiri standarda u manjoj ili većoj mjeri rezultat nacionalističkih gledanja na jezik. Takav pristup standardu ilustrovan je na primjeru crnogorskog jezika i njegove standardizacije.

Ključne riječi: jezik, lingvistika, politika, nacionalizam, standardizacija, crnogorski jezik, zajednički jezik.

Uvod

Cilj ovog rada je da pruži kratak uvid u političke i lingvističke aspekte vezane za identitet jezika, osvrćući se i na odnos jezika i nacionalizma, posebno na prostoru bivše Jugoslavije. U radu ćemo prvo govoriti o političkim aspektima koji su doveli do raspada srpskohrvatskog jezika i njegovog preimenovanja u crnogorski, sprski, bosanski i hrvatski¹. Pri tome, bez obzira na to što ovdje koristimo termin *jezik*, jer se on koristi zvanično u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj kao naziv za standardne verzije jezika u ovim zemljama, ostajemo pri stanovištu da se ovdje više radi o četiri varijante jednog jezika u lingvističkom smislu, odnosno o četiri standarda, ali svakako prihvatamo i realnost u smislu imenovanja jezika. Nakon što ukažemo na neke aspekte odnosa jezika i nacionalizma, osvrnućemo se i na lingvistički identitet jezika. U nastavku ćemo govoriti o standardizaciji crnogorskog jezika i o rezultatima ovog procesa koji u određenoj mjeri odražavaju zastarjela, nacionalno-romantičarska gledanja na jezik i odnos jezika prema naciji. To je kao posljedicu proizvelo *Pravopis crnogorskog jezika* koji se u najvećoj mjeri

¹ Koristimo redosljed onako kako je on dat u Ustavu Crne Gore, gdje je, u članu 13, crnogorski definisan kao službeni jezik, dok su sprski, bosanski, hrvatski i albanski jezici u službenoj upotrebi.

ne upotrebljava u javnom diskursu, niti je upotrebljiv, prvenstveno zbog toga što ne odražava sadašnji jezički trenutak u Crnoj Gori.

Politički aspekti

Jezik uvijek prati i sudbina države. Tako je, nakon raspada bivše Jugoslavije, došlo do raspada zajedničkog srpskohrvatskog jezika, na čijim temeljima su nastali crnogorski, srpski, bosanski i hrvatski jezik. Svakako da su ovi „jezici“ proglašeni na osnovu političkih odluka, kao rezultat zbivanja na teritoriji bivše Jugoslavije od početka devedesetih godina. Vrlo brzo nakon toga iz upotrebe se praktično izgubio naziv srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik i iz njega su proizašli srpski, hrvatski i bosanski jezik (Lakić, 2013: 140).

Takva situacija je podrazumijevala da će i Crnogorci svoj jezik nazvati crnogorskim. Međutim, u Ustavu Crne Gore iz 1992. godine bilo je definisano da je u Crnoj Gori u službenoj upotrebi „srpski jezik ijekavskog izgovora“, na što je vjerovatno uticala i tadašnja politička situacija. Nakon godina ćutanja, u drugoj polovini devedesetih godina, sve više se počeo javljati termin *crnogorski jezik*, a time je krenula i borba za preimenovanje naziva jezika. Javljali su se i protivnici crnogorskog jezika, ali njihovi argumenti bili su isključivo politički intonirani, uz tvrdnje da ne postoji crnogorska nacija, pa time ni jezik. Malobrojni zagovornici crnogorskog jezika iz redova lingvista pokušavali su da stvari posmatraju iz realnijeg ugla.

Ipak, u takvim okolnostima normalno je bilo za očekivati da će sljedeći korak kad je u pitanju naziv službenog jezika u Crnoj Gori uslijediti tek poslije obnavljanja nezavisnosti. Nakon referendumu na kome je izglasana nezavisnost Crne Gore, Ustav Crne Gore, donešen u oktobru 2007. godine, definisao je da je crnogorski jezik službeni u Crnoj Gori, dok su srpski, bosanski, albanski i hrvatski definisani kao „jezici u službenoj upotrebi“. Može se zaključiti da se radi o različitim nivoima službenosti, mada i dalje ostaje pitanje u čemu bi bila razlika između crnogorskog, srpskog, bosanskog i hrvatskog na teritoriji Crne Gore, jer ovdje ne govorimo čak ni o različitim varijantama bivšeg srpskohrvatskog jezika, već samo o različitim nazivima za potpuno istu varijantu. Naravno, određene regionalne ili lokalne karakteristike postoje i one su uočljive, ali se na teritoriji Crne Gore ipak radi o jednom kompaktnom jezičkom sistemu, bez obzira na to kako se on naziva.

Treba imati na umu da odluku o nazivu jezika uvijek donose političari. U slučaju Crne Gore ta praksa je potvrđena. Kolika je bila uloga političara i politike u imenovanju i standardizaciji crnogorskog jezika govori i Josip Silić (2010: 9):

„Ovđe moramo reći da je norma crnogorskoga standardnog jezika kad je trebalo odlučiti o biranju njegove osnovice i njegova imena podržana od (crnogorske) politike. U tome je ona, dakako, imala pravo. Biranje osnovice standardnoga jezika i njegova imena, kao biranje osnovice standardnog jezika i njegova imena uopšte, u prvome je redu politički čin.”

Svakako da je politika ta koja je presudna u određivanju imena jezika i koja to radi bez konsultovanja sa lingvistima. Političari su definisali i jezike u službenoj upotrebi, iako, ako izuzmemo albanski, navedeni jezici predstavljaju lingvistički jedan jezik. Međutim, ovdje su očigledno bili presudni politički i nacionalni parametri, s obzirom na to da su politički i nacionalni predstavnici naroda koji žive u Crnoj Gori željeli da u prvi plan istaknu nacionalni identitet, bez obzira na to što je Crna Gora definisana kao građanska država. Međutim, za razliku od imena, „biranje osnove standardnoga jezika“ ne može biti stvar političara, već lingvista.

Jezik i nacionalizam

Poznata je ideja da nacionalizam počiva na podjelama, uključujući i jezičke, pa se putem jezičkog inženjeringa (Bugarski, 2002: 45–49) nastoje napraviti vještačke razlike između varijanti jednog lingvistički istog jezika kako bi se one uzdigle na nivo jezika. Međutim, slijedeći lingvističke principe, takvi pokušaji na prostoru bivše Jugoslavije u najvećem dijelu nisu urodili plodom, jer zajednički jezik je u tolikoj mjeri zajednički da ga ni ovi pokušaji nisu mogli razbiti, u lingvističkom smislu, niti postojeće varijante uzdići ni na nivo dijalekata, a kamoli različitih jezika. Naprotiv, crnogorski, srpski, bosanski i hrvatski pripadaju istom, štokavskom dijalektu.

Četiri „jezika“ tako ostaju da budu jezici više u političkom nego lingvističkom smislu, a njihovu zajedničku osnovu najlakše je dokazati kroz komunikativnu ulogu koji naš zajednički jezik (kako god ga zvali) nosi. Činjenica je da se govornici crnogorskog, srpskog, bosanskog, hrvatskog odlično razumiju, da govore bez prevodilaca i da je komunikativna uloga jezika u potpunosti ostvarena.

Glušica (2011: 271), međutim, govori da četiri nova standarda u stvari predstavljaju primjer restandardizacije, koja se dešava isključivo na simboličkom, a ne na komunikativnom nivou. Ona dalje tvrdi da

„cilj restandardizacije nije poboljšanje sporazumijevanja ili podizanje standardnojezičke kompetencije nego isticanje statusa jezika – imenovanje jezika nacionalnim imenom i afirmacija tog nacionalnog jezika. Ponekad se restandardizacijskim procesima poništavaju postignuća standardizacije, pa se u nove standarde uvode jezičke pojave koje se pravdaju čuvanjem nacionalnog identiteta, a u stvari su govornicima neobične, pa čak i nerazumljive. Upravo se to dešavalo u procesima restandardizacije bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika.”

Srpskohrvatski jezik je tako bio žrtva nacionalizma, jer je upravo nacionalizam taj koji je doveo do vještačkih izmjena u četiri standardne varijante – crnogorskoj, srpskoj, bosanskoj i hrvatskoj. Bugarski (2018: 20–21) kaže da se jezik „doživljava kao glavni simbol, najvažnije i nezamenljivo obeležje nacije, garant njene posebnosti pa i samog opstanka”, kao i to da nacionalizam „tipično teži ostvarivanju svojih ciljeva kroz manipulisanje jezikom“.

I zaista, na prostoru bivše Jugoslavije, nacionalizam je koristio jezik za svoje svrhe, pokušavajući da i kroz jezik produbi već nastale podjele, ali je sam jezik sačuvao svoju komunikativnu ulogu, tako da danas, nakon svršetka ratova, ljudi na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika nesmetano komuniciraju kao i prije ratova. Možda našem zajedničkom jeziku zato pripada i jedna od najbitnijih uloga na putu pomirenja i svrgavanju nacionalizma s trona.

Lingvistički aspekti

Gledajući sa stanovišta formalne lingvistike, može se reći da crnogorski, srpski, bosanski i hrvatski čine jedan jezik, odnosno jedan jezički sistem. Kad ovo kažemo, imamo na umu tri vrste jezičkog identiteta: *strukturalni (tipološki)*, *genetski (rodoslovni)* i *sociolingvistički (vrijednosni)* (Bugarski, 1997; Katičić, 1986), pri čemu su dva prva identiteta isključivo vezana za lingvistički aspekt u užem smislu riječi. Pogledajmo kako se to reflektuje kroz bivši srpskohrvatski jezik i jezike koji su proizašli iz njega.

Zajednički jezik kojim se govori u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nesumnjivo je, po svojoj *strukturi*, jedan jezik. Ukoliko se razmotre jezičke karakteristike na fonološkom, morfološkom, sintaksičkom, semantičkom i diskursnom nivou, možemo naći potvrdu za ovakvu tvrdnju. Naravno, razlike postoje, ali one nisu toliko velike da možemo govoriti o različitim jezicima, već prije svega o različitim varijantama jednog istog jezika.

Postavlja se pitanje kako možemo utvrditi gdje prestaje granica između dvije varijante jezika ili dva dijalekta i gdje oni postaju različiti jezici. Ako pođemo od nalaza Snježane Kordić (2010: 98) da dva idioma predstavljaju isti jezik ako njihova međusobna razumljivost iznosi 81%, onda tvrdnja da su crnogorski, bosanski, hrvatski i srpski različiti jezici pada u vodu, jer je razumljivost između ovih varijanti gotovo stopostotna. Dakle, možemo reći da se radi samo o varijantama jednog jezika, ali ne i o različitim jezicima u strukturalnom smislu.

Slično je i sa *genetskim* identitetom. Ukoliko su sadašnje varijante bivšeg srpskohrvatskog jezika jako slične iz ugla sinhronije, onda se može tvrditi da one nisu nastale odvojeno jedna od druge, već da su se razvijale kao jedan manje-više kompaktan sistem, gledano iz ugla njegovog razvoja, tj. Dijahronije. Čak je i laicima jasno da ovako slične varijante ne mogu nastati iz različitih izvora. Drugim riječima, i u genetskom smislu možemo govoriti o zajedničkom jezičkom identitetu.

Treći identitet, *sociolingvistički* ili *vrijednosni*, jeste onaj identitet koji od pomenute četiri varijante čini različite jezike, uslovno govoreći. Međutim, upravo ova vrsta identiteta je najčešće podložna politizaciji. Jezik dobija određeni sociolingvistički identitet na osnovu vrijednosnih stavova koje ljudi imaju o svom jeziku. Ovakvi stavovi posebno dolaze do izražaja prilikom dubokih političkih i ideoloških promjena i prekretnica, kakav je nesumnjivo bio raspad Jugoslavije. Stvaranje novih država pokrenulo je i pitanja identiteta (nacije, jezika, vjere...). U tim okolnostima, jezik kao bitna odrednica nacionalnog identiteta, dobio je posebno mjesto. Crnogorski jezik se posljednji izdvo-

jio, što je rezultat činjenice da je Crna Gora poslednja napustila Jugoslaviju. To upravo potvrđuje našu tezu o vezi između sudbine države i sudbine jezika.

Pri tome, treba imati na umu i to da crnogorski jezik ima svoje karakteristike koje ga donekle razlikuju od ostalih varijanti. Tako je, na osnovu činjenice da je to ijekavska varijanta, on sličniji bosanskoj i hrvatskoj varijanti nego srpskoj. S druge strane, ako govorimo o leksici, onda je crnogorski bliži srpskom i bosanskom nego hrvatskom. Naravno, ovo su samo načelni stavovi kojima je potrebna i naučna verifikacija, ali oni nikako ne umanjuju činjenicu da je crnogorski jedna od četiri varijante lingvistički jednog štokavskog jezičkog sistema.

Standardizacija crnogorskog jezika

Nakon ustavnog imenovanja jezika u Ustavu iz 2007. godine, Vlada Crne Gore oformila je Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika² koji je svoju prvu sjednicu održao u februaru 2008. godine. Sastav Savjeta, koji je brojao 13 članova, određen je tako da su u njega ušli svi istaknuti lingvisti, književnici i publicisti koji su se zalagali sa crnogorski jezik (Lakić, 2013: 143–144). Iz ugla zasluga, vjerovatno je svima bila mjesto u ovom tijelu. Međutim, gledajući iz čisto stručnog ugla, a rad na pravopisu jeste stručna stvar, uočljivo je da je u Savjetu bilo premalo lingvista i da su u njegovoj strukturi preovladali književnici i profesori književnosti. Posmatrajući iz današnje perspektive, smatramo da je Savjet trebalo da se sastoji od samo nekoliko lingvista koji bi mnogo lakše i efikasnije odradili čitav posao.

Upravo zbog toga što jedan broj članova nije poznao osnovne lingvističke principe, Savjet se još na prvoj sjednici podijelio u dvije struje – jednu koju su, generalno gledano, sačinjavali članovi iz reda književnika i drugu članovi iz reda lingvista, mada se prvoj pridružio jedan lingvista, a drugoj jedan književni publicista. Savjet je radio sa 10 članova, jer tri člana Savjeta (Kovač, Vuković, Perović) nisu prisustvovali sjednicama. Ovih 10 članova od početka su se, po osnovu različitog gledanja na to kako standardni crnogorski jezik treba da izgleda, podijelili u dvije stuje od po 5 članova. U takvom odnosu snaga bilo je teško donositi bilo kakve odluke.

Načela koja je trebalo da budu osnova rada Savjeta nijesu usaglašena na prvoj sjednici, pa je od samog početka bilo nejasno da li će crnogorski jezik zadržati 30 slova kao i preostala tri jezika (srpski, bosanski, hrvatski) ili će mu biti dodata još 2 glasa - š i ž, pri čemu je bilo i ostalo upitno da li ova dva gla-

² Za članove Savjeta, koji je oformljen 24. januara 2008. godine, izabrani su književnik i predsjednik Matice crnogorske Branko Banjević, kao predsjednik Savjeta, dr Rajka Glušica, zamjenica predsjednika (lingvista, Filozofski fakultet u Nikšiću), književni kritičar Milorad Stojović, književnik i akademik Mirko Kovač, književnik i akademik Mladen Lompar, književni kritičar Rajko Cerović, književnik i akademik Čedo Vuković, književnik i akademik Zuvdija Hodžić, dr Milenko Perović (Filozofski fakultet u Novom Sadu), dr Zorica Radulović (lingvista, Filozofski fakultet u Nikšiću), dr Tatjana Bečanović (Filozofski fakultet u Nikšiću), dr Igor Lakić (lingvista, dekan Instituta za strane jezike u Podgorici) i dr Adnan Ćirgić (lingvista, Filozofski fakultet u Nikšiću).

sa mogu imati status foneme. Na svih 13 sjednica Savjeta, koliko ih je ukupno održano, rasprava se vodila uglavnom o tom pitanju, tako da praktično nije diskutovano ni o jednom drugom aspektu Pravopisa.

Književna struja u Savjetu smatrala je da crnogorski treba da se vrati svojim korijenima, Njegoševom jeziku, pri čemu je insistirano na vraćanju riječi koje su se izgubile iz jezika, a koje su bile u upotrebi u 19. i početkom 20. vijeka. Moglo bi se reći da je kod ove struje prevladala naklonost ka djelimičnoj arhaizaciji jezika, iako nam iskustvo iz bliskog okruženja govori da to nije način rješavanja pitanja standardnog jezika na početku 21. vijeka.

Druga grupa, sastavljena mahom od lingvista, smatrala je da nije uputno vraćati se na početak 20. vijeka, s obzirom na to da je i međuvremenu došlo do značajnih promjena u jeziku. Ostaje činjenica da su određene promjene u crnogorskom jeziku nastale planirano, ili čak i nasilno, posebno u vrijeme između dva svjetska rata, ali one su ipak zaživjele u jeziku, tako da bi ih bilo jako teško, ako ne i nemoguće, nasilno izbrisati. Posebno smatramo značajnim period srpskohrvatskog jezika na kome su se školovale sve generacije danas aktivne u Crnoj Gori u svim sferama života. Uostalom, srpskohrvatski jeste osnova, smatraju oni, na kojoj treba graditi i savremeni crnogorski jezik. Čak je i književna struja imala ovakav stav, ali je on bio u koliziji sa potrebom za određenom arhaizacijom u jeziku.

Razlike između književne i lingvističke struje uglavnom su se svele na dvije: (1) uvođenje novih glasova, odnosno slova, i (2) jekavsko jotovanje. Kad su u pitanju **novi glasovi**, književna struja predlagala je uvođenje dva nova glasa - **š** i **ž**. Lingvistička struja smatrala je donekle opravdanim uvođenje glasa **ś**, koje se vrlo frekventno u svim djelovima Crne Gore, ali ne kao standarda, već kroz definisanje izuzetaka kada se ova grafema može koristiti. Pri tome se imalo na umu da jedan broj toponima, vlastitih imena i nadimaka sadrže ova glas. Lingvistička grupa zastupala je stav da, čak i ako je uvođenje ovog glasa opravdano, postojeće oblike sa grupom *sj* treba zadržati, a rješenje se moglo naći u dubletima. Na taj način, pored **ś** ravnopravno bi se mogla koristiti i grupa *sj* (npr. *sjekira* i *śekira*). Ova struja smatrala je da ne postoji opravdanje za uvođenje glasa **ž**, imajući na umu činjenicu da se primjeri njegove upotrebe mogu naći u svega nekoliko riječi u kojima je danas mnogo češći oblik sa grupom *zj*. Istovremeno, te riječi su više dijalekatskog i lokalnog karaktera. Književna struja bila je protiv ovakvog stava.

Pri svemu tome, nepotrebne rasprave nisu omogućile da se zaista ispita da li **š** i **ž** mogu imati status foneme, i, na osnovu toga, uvesti u novu azbuku, odnosno abecedu. Lingvisti znaju da se fonema može identifikovati na osnovu distinktivnog obilježja, odnosno da se jedan glas može smatrati fonemom samo ukoliko nosi distinktivno obilježje. U tom smislu, Savjetu je nedostajalo istraživanje u vezi s tim da li, na prostoru Crne Gore, **ś** i **ž** mogu dobiti status foneme.

Što se tiče **jekavskog jotovanja**, književna grupa u Savjetu smatrala je, tokom rada na Pravopisu, da jotovanju treba dati prednost u crnogorskom jeziku, a da dubleti mogu postojati samo u određenim situacijama. Tako bi *sjekira* postala isključivo *śekira*, *tjerati* bi bilo *ćerati*, a *djeca* bi postojalo samo u

obliku *đeca*. Lingvistička struja insistirala je da bi trebalo omogućiti upotrebu i jednog i drugog oblika, tj. dubleta, pri čemu bi praksa pokazala koji će oblici prevladati. Ovakav stav književna grupa nije prihvatila.

Objekte grupe u Savjetu na kraju su izašle sa dvije verzije pravopisa, a Savjet je, svoju posljednju sjednicu održao krajem avgusta 2008. godine. Razlike su bile previše velike, tako da nastavak rada Savjeta nije imao više smisla. Uslijedilo je još nekoliko bezuspješnih pokušaja da se Savjet ponovo okupi. Ipak, Savjet je u suštini napravio dvije verzije Pravopisa (jednu koju je napravila književna, a drugu koju je uradila lingvistička grupa) i one su krajem januara 2009. godine predate Ministarstvu prosvjete i nauke Crne Gore. Nastupio je period ćutanja, da bi, iznenada, 9. jula iste godine, bila objavljena informacija da će tadašnji ministar prosvjete Sreten Škuletić i predsjednik Ekspertske komisije za pripremu prijedloga Pravopisa, Gramatike i Rječnika crnogorskog jezika, prof. dr Milenko Perović, u petak, 10. jula 2009. godine, održati konferenciju za novinare povodom donošenja Pravopisa crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom. Tada je javnost, uključujući tu i dio članova Savjeta, prvi put čula da uopšte postoji Ekspertska komisija. Ono što je bilo čudno jeste da je njen predsjednik bio Milenko Perović, član Savjeta koji nije prisustvovao nijednoj njegovoj sjednici, kao i prof. dr Ljudmila Vasiljeva iz Ukrajine i prof. dr Josip Silić iz Hrvatske. U informaciji se kaže da je Komisija podnijela predlog Pravopisa s pravopisnim rječnikom, te da je ministar prosvjete i nauke 9. jula 2009. godine donio Pravopis crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom.³ Na web stranici Ministarstva 10. jula je objavljeno da je Komisija donijela novu verziju Pravopisa na osnovu ranije verzije koji je uradio Adnan Čirgić, jedini lingvista koji je bio u književnoj grupi.

Sastav ove Komisije je u suštini veliki problem. Naime, članovi Komisije Silić i Vasiljeva nisu iz Crne Gore, već iz Hrvatske i Ukrajine, pa se postavlja pitanje kako neko van Crne Gore, ko i ne poznaje njen jezik, može taj isti jezik da standardizuje. Uz to, Vasiljeva i Silić su bili članovi Nevladine organizacije „Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje”, čiji je direktor bio Adnan Čirgić, autor verzije Pravopisa iza koje je stajala književna grupa.

Međutim, najveći problem kada je u pitanju sastav Komisije predstavlja treći član, dr Milenko Perović, po struci profesor filozofije. Profesor Perović je bio član Savjeta, ali nikada nije prisustvovao sjednicama toga tijela. Međutim, Ministarstvo ga je ipak postavilo za predsjednika Komisije koja je trebalo da raspravlja o verzijama pravopisa Savjeta čiji je bio član, što predstavlja svojevrsan konflikt interesa.

U trenutku dok Pravopis još nije bio dostupan javnosti, iz izjava iznešenih u medijima moglo se zaključiti da nova, treća verzija pravopisa, ipak uvažava dublete, ali se ispostavilo da su oni ne samo vrlo ograničeni kad je u pitanju njihov broj, već neki od njih uopšte i ne postoje u jeziku. Usvojena verzija Pravopisa sadrži i dvije nove foneme – *š* i *ž*.

³ Pravopis je objavljen u Službenom listu Crne Gore, br. 49 od 30. jula 2009. godine.

Novi pravopis objavljen je u Službenom listu Crne Gore br. 49 od 30. jula 2009. godine. Ispostavilo se da je osnov za novu verziju Pravopisa crnogorskog jezika radna verzija koju je uradio Adnan Čirgić, član Savjeta. Međutim, u ovoj verziji ima dosta problematičnih rješenja, od kojih ćemo u daljem tekstu pomenuti samo neka. Generalno, stiče se utisak da djelove Pravopisa karakteriše potpuno odsustvo osjećaja za crnogorski jezik, ali, s obzirom na to da su potpisani ljudi koji nijesu iz Crne Gore, nešto tako se moglo i očekivati.

Javnost je s pravom očekivala određene rezultate od Savjeta. Međutim, sve ono što se dešavalo u Savjetu bilo je zaodjeveno velom tajne. Kako je rad Savjeta okončan pravljenjem dvije različite verzije Pravopisa, očekivalo se da će Ministarstvo u periodu od kraja januara do gotovo sredine jula 2009. Organizovati javnu raspravu i konsultovati profesore jezika, novinare, publiciste i širu javnost o tome koja je od dvije ponuđene verzije prihvatljiva. Naravno, trebalo je da takva verzija bude dopunjena i izmijenjena u skladu sa dobijenim sugestijama. Umjesto toga, sam ministar, koji po struci nije lingvista, presudio je o nečemu za što nije bio stručan da sudi, pa ne čudi činjenica da je Pravopis koji je donešen samo mrtvo slovo na papiru. On nije u upotrebi u školama, medijima, državnoj administraciji, osim sporadično, a sumnjamo i da će biti. Vjerovatno će neka nova Vlada morati da formira neki novi Savjet koji će ponovo raditi na standardizaciji crnogorskog jezika, ovaj put, nadamo se, u skladu sa lingvističkim načelima.

Pravopisna rješenja

Autori Pravopisa crnogorskoga jezika su u prvu verziju pravopisa unijeli dublete, ali je problem bio u tome što ih nijesu definisali tamo gdje je to stvarno bilo potrebno, već za primjere koji u suštini ne postoje u crnogorskom jeziku. Tako je Pravopis sadržao sljedeće dublete: *ćeme - tjeme, ćelina - cjelina, ćelodnevni - cjelodnevni, ćelesa - tjelesa, ćelishodan - cjelishodan* i sl. U drugom izdanju Pravopisa ovi primjeri ne postoje, ali postoje drugi, poput *ćedilo* za *cjedilo*, ili *isćepkati* za *iscjepkati*, i mnogi drugi (PCJ, 2010: 57)⁴. U svakom slučaju, lingvistička grupa se nije zalagala za ove i ovakve dublete.

Drugi problem sa ovim Pravopisom jeste što su ilustracije za razne vrste pravila uzete iz narodne književnosti, posebno poezije. Ovo je prilično čudno, imajući na umu da Pravopis treba da pruži standardnu verziju savremenog crnogorskog jezika, tj. onog jezika koji treba da bude jezik obrazovnog sistema, administracije i medija u 21. vijeku.

Pravopis, na primjer, navodi pravilo da ukoliko se sastavnim rečenicama koje su vezane veznicima nešto naročito ističe, one se odvajaju zarezima, ilustrujući to sljedećim primjerom (PCJ, 2010: 90):

*Niti grmi, nit' se zemlja tresе,
nit udara more o mramorje.*

⁴ Pravopis crnogorskoga jezika.

Kad su u pitanju veznici *te* i *pa*, Pravopis (2010: 91) propisuje da se između njih piše zarez ukoliko vezuju dvije sastavne rečenice, pri čemu se drugom iznosi nešto što se vrši poslije radnje iskazane prvom rečenicom, nudeći sljedeći primjer:

*Raspre seme posijaše grko,
te s njim pleme srpsko otrovaše...*

Pomenimo još samo jedan primjer. Pravopis (2010: 94) kaže da se mjesne rečenice odvajaju zarezima ukoliko se nalaze u inverziji, tj. ispred glavne rečenice:

De vojska prođe, tu trava ne niče.

Samo ovih nekoliko primjera ukazuju da donešeni Pravopis teško da može odraziti aktuelni trenutak crnogorskog jezika. Oni takođe pokazuju i da su predstavnici književne grupe zaista imali namjeru da arhaizuju jezik. S druge strane, oni su pokušali da donekle izbrišu jezičke norme koje su u poslednjih pedesetak godina postale sastavni dio crnogorskog jezičkog izraza, smatrajući ih nametnutim, a time i nepoželjnim.

Da pravopis sadrži i diskutabilna rješenja, koja često upućuju na nacionalističke stavove, govore i sljedeći primjeri.

U Pravopisu (2010: 24–25) se govori o upotrebi velikog i malog slova za narode i vjere, gdje se ponovo koristi arhaični jezik iz pjesništva 19. vijeka:

„Sto putah sam gleda Crnogorce,
gleda turke, a gleda latine...”

„Kosa mlada na groblje junačko,
siplje li se bulah ka srpkinjah?”

U primjerima koji se koriste u ovom pravopisu nalazimo imena zaslužnih za ovu arhaičnu verziju crnogorskog jezika: Vojislav Nikčević, Milorad Nikčević, Josip Silić, Mladen Lompar i drugi. Takođe se, kroz primjere koji treba da služe kao ilustracija za određena pravila u jeziku, iznose vrijednosni stavovi ili se polemise sa drugačijim gledištima. Ovo se može vidjeti i primjerom iz Pravopisa koji predstavlja ilustracija za trotačku (PCJ, 2010: 101):

„Rasprava o Srpskoj gramatici Đura Špadijera, prvome udžbeniku maternjega jezika napisanog u Crnoj Gori na principima Karadžićeve reforme jezika i pravopisa (...), izazvana je veoma negativnijem prikazom koji je u Književnom listu objavio mladi profesor Mirko Mijušković (...), što je tek nakon završene Velike škole u Beogradu svoju kulturnu i javnu djelatnost zapičinjao na Cetinju.” (Videti: V. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 504)

Primjer kojim se ilustruje nizanje naslova jednog za drugim u istom redu (PCJ, 2010: 106) izgleda ovako:

„Za Crnogorsku enciklopediju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti Vojislav P. Nikčević napisao je sljedeće jedinice: Crnogorski jezik. – Crnogorski književni i standardni jezik. – Crnogorska/zetska redakcija. – Pravopisi u Crnoj Gori....

Evo i primjera koji predstavlja ilustraciju za zagradu (PCJ, 2010: 109), u kome se pominje nasilna ekavizacija crnogorskog jezika:

„U Glasu Crnogorca (br. 80, 27. XI 1919, str. 4) objavljen je članak u kome se govori o nasilnoj ekavizaciji crnogorskoga jezika...”

Pravopis sadrži i sljedeću ilustraciju za upotrebu crtice (PCJ, 2010: 117):

„Proces ekavizacije crnogorskoga jezika 20-ih je godina XX vijeka bio naročito izražen.”

U opravdanju za uvođenje grafema *ś* i *ź*, Silić (2010: 9) iznosi sljedeće, po našem mišljenju vrlo problematično stanovište:

„Pomenute jezike posebnima čini njihova osnovica. U vezi s time zna se reći da je osnovica bilo jednoga, bilo drugoga, bilo trećega, bilo četvrtoga standardnog jezika štokavski sistem. Ne! Osnovica pomenutih jezika nije štokavski sistem nego odgovarajući organski govori štokavskoga sistema. A budući da su organski govori štokavskoga sistema kao njihove osnovice različiti, različiti su i oni kao standardi.”

Dakle, iako je poznato da su četiri varijante (crnogorska, srpska, bosanska i hrvatska) zasnovane na standardnom novoštokavskom dialektu, ovdje se pokušava dokazati da su ove varijante organski govori i da kao takvi imaju različitu osnovicu, što je lingvistički vrlo problematično stanovište.

Još jedna tvrdnja Silića (2010: 9) upućuje na nacionalističko gledanje na jezik:

„Zakovitosti sistema su lingvističke (jezičke), a zakovitosti standarda sociolingvističke (društveno – jezičke) (...) Treba dakle razlikovati lingvistiku od sociolingvistike. Problem sociolingvistike je, između ostaloga, i teorija standardnoga jezika, tj. standardologija. U njoj posebno mjesto zauzima norma. Moramo podsetiti na to da je norma, kao i standardni jezik kojemu pripada, društvena institucija. Nju utvrđuje društvo, a ne pojedinac.”

Ovo bi trebalo da služi kao opravdanje za tvrdnje da je crnogorski jezik jedini jezik kod koga ne postoji razlika između standarda i narodnog jezika,

pa da zato nema ni potreba da pojedinci određuju standard, što je još jedno nacionalističko gledanje na jezik. Pri tome se ne pominje da su postojeći crnogorski standard određivali upravo Silić i Vasiljeva, koji svakako ne poznaju ni taj narodni jezik koji žele da izjednače sa standardom.

Crnogorski jezik danas

Nepostojanje zadovoljavajućeg Pravopisa dovodi do prilično velikog haosa u jeziku. Posebno je zabrinjavajuća situacija u crnogorskim elektronskim medijima, jer novinari koji često nemaju dovoljno jezičkog znanja kreiraju jedan hibridni jezik kojim niko ne govori. To se najviše odnosi na izuzetno loše akcentovanje, ali i na veliko prisustvo anglicizama, mada to nisu karakteristike samo crnogorskog, već i drugih jezika u okruženju.

Pogrešno akcentovanje riječi je jako uočljiva karakteristika jezika koji se plasira preko crnogorskih medija. Dovoljno je čuti jedan TV dnevnik i zabilježiti veliki broj loše akcentovanih riječi. Tako su gledaoci svakodnevno izloženi pogrešno akcentovanim riječima, što dovodi do potpune karikaturizacije jezika, ali ovako akcentovane riječi polako počinju da se čuju i u govoru običnih ljudi. Navešćemo samo jedan broj riječi koji se često čuju pogrešno akcentovane u jeziku:

<i>ap'solutno</i>	<i>nai'zmjenično</i>
<i>be'zuspješno</i>	<i>o'čigledno</i>
<i>ce'remonija</i>	<i>pra'voslavni</i>
<i>dje'lokrug</i>	<i>pra'vosuđe</i>
<i>'dimenzija</i>	<i>pa'davina</i>
<i>e'konovski</i>	<i>pri'jateljski</i>
<i>'finansije</i>	<i>pro'paganda</i>
<i>in'vesticija</i>	<i>'policija</i>
<i>kana'lizacija</i>	<i>te'levizija</i>

Kad su u pitanju anglicizmi, situacija nije ništa bolja. Upotreba anglicizama, naravno, jeste opravdana kada ne postoji domaća riječ. Međutim, sigurno nije opravdano koristiti riječi kao što su *stejdž* (scena, pozornica, bina, podijum) ili *bekstejdž* (iza scene). *Ofis* se sve češće čuje umjesto *kancelarija*, a *oficir* umjesto *službenik/referent*, iako se u našem jeziku riječ *oficir* veže isključivo za vojsku. Ide se tako daleko da se *donosioci odluka* ponekad nazovu i *disižn mejkeri*. *Prijavljivanje za posao* postaje *apliciranje za poziciju*, pri čemu se popunjava *forma* a ne *formular*. Zaposleni se ne šalju na *obuku* već na *training*, a *predavači* su *treneri*, iako je ova riječ u našem jeziku uvijek bila vezana isključivo za sport. *Plan* ili *program aktivnosti* nazivaju se *agenda*, *koristi* od određenih prijekata ili aktivnosti su *benefiti*, a *studija izvodljivosti* je *studija fizibiliteta*. Kad su u pitanju evropske integracije, umjesto *napretka* čuje se *progres* i još mnogo toga.

Vjerovatno će biti potrebno dosta napora da se stvari dovedu u red. Kako Pravopis nije zaživio zbog manjkavosti o kojima je bilo riječi, ovakva situaci-

ja će još potrajati. Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika trebalo je da preraste u stalno tijelo, možda i Institut, koji bi se dalje bavio pitanjima razvoja crnogorskog jezika, pravljenjem rječnika, ali i praćenjem situacije u jeziku i intervenisanjem kada je to potrebno. U sadašnjim okolnostima, ništa od toga nije na vidiku.

5. Zaključak

Crnogorski jezik danas se razvija bez jasne pravopisne osnove i pod uticajem velikog broja negativnih uticaja sa strane, ali i iz same Crne Gore. Kako rad Savjeta za standardizaciju nije dao očekivane rezultate, ovi uticaji će još neko vrijeme negativno djelovati na jezik. Elektronski mediji, koji bi najviše trebalo da promovišu standardni jezik, upravo rade suprotno. Gotovo podjednako loše djeluju i političari sa svojim rječnikom briselske birokratije punim anglicizama za koje postoje domaći termini. Za sada, jedini pravi standard ostaje standard srpskohrvatskog jezika, ali se ni on već odavno ne poštuje.

Ipak, nadamo se da će neko uskoro ponovo pokrenuti ozbiljan rad na izradi pravopisa. Ono što se pri tome ne smije smetnuti sa uma jeste činjenica da se u jeziku ne smije nasilno ili vještački intervenisati. Crnogorski primjer upravo pokazuje kako ne treba raditi na Pravopisu. Arhaizacija jezika i vraćanje na pozicije iz perioda knjaževine i kraljevine Crne Gore ne znači očuvanje jezičkog identiteta, jer ni identitet Crne Gore nije isti kao prije stotinu godina. Proučavanje crnogorskog jezika iz tog perioda je značajno iz ugla dijahronije i nesumnjivo je da to jezičko nasljeđe Crne Gore treba sačuvati od zaborava. Međutim, novi pravopis treba da odrazi sadašnji trenutak u crnogorskom jeziku. U tome posebnu ulogu treba da daju lingvisti kao isključivi nosioci rada na pravopisu, a zatim i šira javnost koja će, na kraju, koristiti taj pravopis. Isključivanje javnosti iz završnog dijela tog procesa može dovesti do potpune marginalizacije pravopisa, kao što je to slučaj sa postojećim.

U radu na nekom novom pravopisu biće neophodno razmotriti opravdanost uvođenja novih slova, a ukoliko do njihovog uvođenja i dođe, smatramo da su dubletne forme jedino prihvatljivo rješenje. Insistiranje na razlikama u odnosu na srpski, bosanski i hrvatski koje su same sebi cilj nije pravac u kome se treba kretati. Vještačko izdvajanje iz ipak zajedničkog jezičkog sistema samo može da škodi Crnoj Gori i njenoj književnoj i izdavačkoj djelatnosti. Takvi trendovi sigurno nisu u skladu sa širim integrativnim procesima u regionu i šire.

Čini se da je potrebno da prođe vrijeme i da se naprave greške kakve su napravljene da bi se shvatilo da treba pustiti da struka, tj. lingvistika postavi principe standardnog crnogorskog jezika. Dok to ne shvatimo, pitanje crnogorskog jezika ostaje nedovršena priča.

Literatura:

- Bugarski, R. (1997) *Jezik u društvenoj krizi*, Beograd: Čigoja
- Bugarski, R. (2002) *Lica jezika*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Bugarski, R. (2002) *Nova lica jezika*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Bugarski, R. (2004) *Jezik u društvu*, Beograd: Čigoja
- Bugarski, R. (2010) *Jezik i identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Bugarski, R. (2018) *Govorite li zajednički?*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Glušica, R. (2009) „Jezičke prilike u Crnoj Gori”, u Badurina L., Pranjković I., Silić, J. (ur.) *Jezični varijeteri i nacionalni identiteti*, Zagreb: Disput, str. 137–146
- Glušica, R. (2011) „O restandardizaciji crnogorskog jezika“, u *Studi Slavistici VIII* (2011): 271–278
- Katičić, R. (1986) *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb: Školska knjiga
- Kordić, S. (2010) *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux
- Lakić, I. (2001) „Crnogorski jezik – kako i zašto“, *Matica*, br. 6, str. 117–122
- Lakić, I. (2003) „Potpuno zanemarivanje jezičke problematike“, *Vijesti – Art*, IX.
- Lakić, I. (2006) „Za ime crnogorski jezik postoji i lingvističko i političko uporište“, Podgorica: *Vijesti – Art*, br. 192, str. X
- Lakić, I. (2006) „Jezik kao odraz savremenih tokova“, Podgorica: *Vijesti – Art*, br. 193, str. XI
- Lakić, I. (2006) „O ustavnom određenju službenog jezika u Crnoj Gori“, Podgorica: *Matica*, br. 29–30, str. 385–390.
- Lakić, I. (2007) „Crnogorski jezik – traženje identiteta“, u J. Granić (ur.) **Jezik i identiteti**, Zagreb - Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 329–335.
- Lakić, I. (2009) „Crnogorski jezik: od negacije do standardizacije“, u Požgaj Hadži, V., Balažić Bulc, T. i Gorjanc, V. (ur.) *Med politiko in stvarnostjo: Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete
- Lakić, I. (2013) „Jezička slika Crne Gore“, u Požgaj Hadži, V. (ur.) *Jezik između lingvistike i politike*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pravopis crnogorskoga jezika, drugo izmijenjeno izdanje*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore
- Silić, J. (2010) *Crnogorski jezik: Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.

Igor LAKIĆ

NATIONALISM AND POLITICS IN LANGUAGE STANDARDISATION

Summary

This paper deals with the relation of language and politics, and then language and nationalism at the territory of former Yugoslavia, with a special focus on the Montenegrin language. We start from the fact that Montenegrin, Serbian, Bosnian and Croatian are one language, in linguistic terms, and that the four varieties of the common language (former Serbo-Croatian) have been raised to the level of „languages“ due to the political situation in the Western Balkans in the 1990s. The four varieties definitely make one polycentric language, in linguistic terms, with four different standards.

Montenegrin, Serbian, Bosnian and Montenegrin obviously belong to the same language owing to the structural (phonological, morphological, syntactic) point of view and their origin. The structural and genealogical aspects of the common language are more than obvious. However, it is the sociolinguistic aspect that contributed to the dissolution of Serbo-Croatian. That is closely linked with the wars in the region and disintegration of Yugoslavia, which created a good ground for nationalists to resort to (re)establishing their sovereign states. In such a situation the language, as a rule, is one of the crucial factors to prove one's national identity.

The standard versions of these languages resulted from the nationalistic views to the issue of language standardisation. Such an attitude towards standardisation has been illustrated with the Montenegrin language standard which abounds in examples from the national literature dating back to the 19th century. Many of these examples contain problematic or nationalistic statements about some nations. In addition, the names of the proponents of such an outdated approach to standardisation can be found in the examples from the officially published Orthography of the Montenegrin Language.

However, despite these efforts, the communicative role of the common language, no matter how we call it, is still the aspect that keeps these four languages a part of the same linguistic system.

Key words: language, linguistics, politics, nationalism, standardisation, Montenegrin language, common language.

Marko JESENŠEK
 Univerzitet u Mariboru
 marko@jesensek.si

UNIVERZITET IZMEĐU GLOBALNOG I NACIONALNOG JEZIKA

Članak ima za cilj da pedstavi slovenačku jezičku politiku i jezik u visokom obrazovanju. Upozorava na štetna zalaganja dela slovenačke uni-elite i politike da se promene određeni zakoni (Zakon o službenoj upotrebi slovenačkog jezika, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o naučno-istraživačkoj i inovacijskoj delatnosti), kako bi anglizacija prokrčila svoj put do slovenačkih državnih univerziteta. Snažni naponi za uvođenje engleskog jezika kao prvog jezika komunikacije u slovenački univerzitetski i naučno-istraživački prostor se ulažu tačno sto godina od osnivanja Univerziteta u Ljubljani, koji je zapisao slovenački nastavni jezik u svoje osnivačke akte.

Ključne reči: univerzitet, nauka i istraživanje, globalizacija, nastavni jezik, nacionalni jezik, jezička politika i planiranje

Kdo zná
 noć temno razjásnit, ki tare duha!
 Kdo vé
 kragulja odgnati, ki kljuje srce
 od zora do mraka, od mraka do dné!
 Kdo učí
 izbrisat 'z spomina nekdanje dni,
 brezup prihodnjih oduzét spred oči,
 praznôti ubežáti, ki zdánje morí!
 Kako
 bit óčeš poet in ti pretežkó
 je v prsiah nosít al pekel, al nebo!
 Stanu
 se svojega spomni, trpi brez miru!¹

¹ Ko zna / razvedriti noć tamnu što duh tare!

Ko ume / oterati kragulja što srce kljuje / od zore do mraka, od mraka do dana!

Ko učí / izbrisati iz sećanja negdanje dane / očaj budućih ispred očiju skloniti,/ pobeći od pustoši što sada mori!

Kako / hoćeš da budeš pesnik, a preteško ti/ u prsima nositi ili pakao ili nebo?

Pozivu/ sećanjem veran, trpi bez stanka! (Prevod Desanka Maksimović)

Počinjem Prešernovom umetničkom mišlju u pesmi *Pesniku*, koja predstavlja dostojanstvenu, svečanu ispoved o pesnikovom emotivnom, mislenom i svesnom životu, te o njegovom obrednom predavanju sebe pesničkom pozivu. Pesa, koja je škrta u rečima, pronicljivo proučava mentalnu aktivnost svih velikih Slovenaca. To je jedan veličanstven unutrašnji monolog, koji posut gorkim suzama izvire iz povučenog razmišljanja, te poručuje, da će Prešernove pesme učiniti Slovence značajno boljim, ohrabriti naš državotvorni položaj u 19. veku i osposobiti nas sa samostalan život. Proročke misli, koje su najavile Proleće naroda, ujedinjenje slovenačkog književnog jezika, taborski pokret i Ujedinjenu Sloveniju, ostvarile su se više od 150 godina kasnije sa našim osamostaljenjem. Prešeren je prolazio kroz prometejske muke, u grudima nosio »il pakao il nebo«, a zatim je u pesmi *Orguljašu* odlučno odbranio ispovednu poeziju od nepravednih kritika, odredio je duhovni i telesni princip pesništva, te utemeljio najviše vrednosti slovenačke poezije. »Pogledaj Bibliju«, kaže Bog opčinjenom zanesenjaku, »tamo ćeš naći elegije iz vavilonskog ropstva proroka Jeremije, koje su primer prave rodoljubive pesme i Solomonovu pesmu nad pesmama, koja je primer ljubavne pesme«:

Komur pevski duh sem vdihnil,
Z njim sem dal mu pesmi svoje;
Drugih ne, le te naj poje,
Dokler da bo v grobu vtihnil.²

Da li u samostalnoj Sloveniji shvatamo značaj Prešernovog nasleđa i da li znamo njime upravljati. Nekada smo uzvikivali: Kultura i prosveta, to će biti naša osveta! To nam se osvetilo i danas više ne znamo, šta bismo sa kulturom. Uglavnom je nepotrebna, trošak, koji naši političari žele što pre da iseku. Da li zato što kultura predstavlja način sporazumevanja, koji nije govorenje samome sebi i u prazno? Ili zato što je kultura skup vrednosti, koje u politici nisu uvek na prvom mestu? Mislim na opštu kulturu i širinu u razmišljanju, odlučnu kulturu, visoku govornu kulturu, tehničku kulturu naših ljudi, na Prešernovu kulturu pesnikovog izraza. Umesto toga, danas se susrećemo sa ljudima bez kulture, kojima ona nije potrebna, koji je ne znaju stvarati, pratiti i razumeti. Politika je stvar kulture, kao što je to jednom davno govorio Bojan Štih. Ukoliko politika nije kulturna i kreativna, nije vredna ni dva groša! i manje od toga: nije nimalo vredna, zapisao je Jančar u *Egipatskim loncima mesa*. Izazovi sadašnjosti su za našu politiku preteški, sa njima se ne znaju suočiti, zato je kulturni praznik prilika, da se jednom godišnje posipaju pepelom, govore hvalospeve o kulturi i najvećem slovenačkom pesniku, a ni ne znaju baš da li je najveći jer je viši od dva metra ili zato što je napisao toliko knjiga, koje se u kožnim povezima na polici za knjige uzdižu do dva i više metara. Kultura i civilizacija su danas kao *molim* i *hvala* postali dva *razbojnika*! Da li zato što je kultura shvaćena kao područje čovekovog mentalnog, naročito

² Kome sam poetski duh udahnuo/ s njim sam mu dao i svoje pesme /
Neka ne peva druge, nego samo ove/ sve dok u grobu ne utihne

umetničkog stvaranja, te stoga predstavlja nepotreban trošak? Razmišljanje je pogrešno, kultura je mnogo više, ona čini celinu svih dostignuća i vrednosti društva. Naša kultura je slovenstvo i za nju se moramo boriti. Ne smemo trgovati slovenačkim jezikom u zamenu za globalni engleski jezik i obrazovati naše učenike, đake i studente na engleskom jeziku, koji u imenu internacionalizacije nekritički prihvatamo kao alternativni jezik na svim područjima javnog života. Time se vraćamo u vreme Prešerna, kada je slovenački bio podesan za razgovore unutar kućnog ognjišta, dok se nemački razmetao kao lingua franca civilizovanog sporazumevanja. Sećamo li se još uvek, kako je bilo u Prešernovo i Slomšekovo vreme: »To je bilo teško vreme za Slovence, nije se mogla naći slovenačka knjiga, škole su bile nemačke, slovenački jezik je naročito bio zatiran u školama.« Da li želimo da se vrate takva vremena za slovenački jezik, hoćemo li mirno prihvatiti razmišljanja naših političara u Ministarstvu za obrazovanje, nauku i sport da je zarad internacionalizacije potrebno pokleknuti pred engleskim jezikom. Kao da veruju da je podučavanje na slovenačkom jeziku nepotrebno i bez budućnosti, da je trošak, koga se treba rešiti. Međutim, svi političari imaju puna usta slovenačkog naroda i slovenačke kulture. Ali, šta pod time misle? Većina Slovenaca je ponosna na svoju kulturu i narodni identitet, koji prenosimo iz generacije u generaciju. Volimo je, ali ipak ne bismo za nju ništa priložili. Danas se, na primer, lako može naći 45 miliona € za uklanjanje naplatnih kućica na auto-putu, iako dobro znamo da bi za to bilo dovoljno i manje od trećine tih sredstava, dok naša kultura životari. Tako naš narod i naša narodna svest neće dugo živeti.

Ovde se nema šta više dodati. Odnos države prema sopstvenoj kulturi je danas tragičan – nema novca, preuveličava se sve što je strano, tužno je da je bilo potrebno pozvati na potpisivanje peticije protiv rezova u kulturi i uvođenju engleskog kao jezika nastave na slovenačkim državnim univerzitetima. Takvom odricanju slovenačkog jezika se odlučno suprotstavio pisac iz Trsta, Boris Pahor, koji je zapretio da će izaći iz SANU, ukoliko se država sramotno odrekne slovenačkog nastavnog jezika. Odlučan glas stogodišnjaka i intelektualca se pokazao efikasnim, pitanje je samo, koliko dugo.

Politička kultura je još uvek negde u predpubertetu, jer nedostaju sposobni i verodostojni ljudi. Kada ćemo mi Slovenci prerasti taj pubertet i uvideti šta za nas znači kulturno uključivanje u Evropsku uniju. Kultura tamo za sigurno nije na prvom mestu, ali uprkos tome ipak ima značajniju ulogu nego kod nas. Slovenačka kultura i mišljenje čine naše kvalifikacije, odnosno para, koji nam omogućuju koegzistenciju u Evropskoj uniji. To je miraz, koji nam je Prešeren ostavio, a sa njegovim nasleđem moramo odgovorno postupati. Kultura domaće politike je ilustrovana i u brizi za kulturnu i jezičku politiku i njeno odgovarajuće finansiranje uz pomoć javnih konkursa za sufinansiranje javnih kulturnih i istraživačkih programa i projekata. Kulturu je neophodno razumeti u Cankarevom duhu: »Naša slovenačka kultura, na nivou, na kom je danas je rezultat našeg sveukupnog duhovnog i materijalnog delovanja od početka svesnog ljudskog života do danas. – Istorija jednog naroda je istorija njegovog političkog, društvenog i ekonomskog razvoja.« Umberto Eko je zapisao da se lepota izražava spajanjem suprotnosti, tako da ružno više nije

negiranje lepote, več njeno drugo lice. Kultura i nauka su zato i istina, mit i lepota. Prešernova lepota je poezija, koja vodi ka dubljoj istini i stvara novu mitologiju. Nekadašnja dobitnica Prešernove nagrade za životno delo, slikarka Metka Krašovec kulturu i nauku razume jednako kao naš veliki pesnik smatrajući da se uz pomoć kulture, umetnosti i nauke možemo uzdignuti i videti više. : »Što više vidiš, više dobiješ, bogatiji si. A to utiče i na život.« Prošlogodišnji dobitnik, majstor zvonkih reči Boris A. Novak vraća lepotu poeziji, jeziku i kulturi sa načelom da »značenje mora odjekivati, a odjek značiti«. Poezija je veličanstvena i u Sonetima nesreće, lepota je i Prešernova izgubljena sreća, umetnost može da prepozna najvišu estetsku vrednost u beznadu, životarenju, nesrećnoj životnoj predodređenosti, očaju i patnji, kultura je potčinjavanje životnoj realnosti i saznanje da se čovek ne sme vezati za »slepilo sveta«. Kultura i nauka su način života, naše stvaralačko delo, koje našem životu daje oblik i sklad između funkcionalnosti, estetike i tehnologije. Parafrazirana misao iz Otkrovenja zato važi: »Kultura i nauka su Isusov dolazak, Alfa i Omega, Prva i Poslednja, početak i kraj«.

Na slovenačkim univerzitetima na podsmeš Ustavu Republike Slovenije, Zakonu o službenoj upotrebi slovenačkog jezika, te Rezoluciji o nacionalnom programu za jezičku politiku, engleski jezik štetno ističu ne samo u međunarodnom, već i u domaćem slovenačkom univerzitetском i naučno-istraživačkom prostoru. Kako je moguće, da rektori i dekani slovenačkih državnih univerziteta dozvoljavaju predavanja slovenačkih profesora, koja slovenački studenti moraju slušati na stranom jeziku? Kako je moguće, da slovenački profesori na slovenačkim državnim univerzitetima zahtevaju od slovenačkih studenata da pišu seminarske radove na engleskom jeziku? Kako je moguće, da se na slovenačkim univerzitetima od slovenačkih studenata zahteva da prilikom seminarskih nastupa (čak i na ispitima) koriste engleski jezik? Rodoljublje je naravno u 21. veku suviše, stoga uni-elita opšte važeće vrednosti Slovenstva, na prvom mestu jezik, neopravdano opredeljuje za manje prihvatljive u slovenačkom (!) univerzitetском prostoru, zabrinutost za slovenački jezik u svom cinizmu »označava« kočnicom u razvoju slovenačkih univerziteta. Zakon o službenoj upotrebi slovenačkog jezika u prvom stavu, 12. člana (upotreba slovenačkog jezika u vaspitanju i obrazovanju) je jasan: »(1) Na području Republike Slovenije vaspitanje i obrazovanje u javno važećim programima, od predškolskog uzrasta do univerziteta se odvija na slovenačkom jeziku.« Zapoštaljavanje slovenačkog nastavnog jezika, kako ga zamišlja slovenačka uni-elita uz podršku Rektorske konferencije RS ne dopušta ni regionalno zakonodavstvo, tj. 8. Član Zakona o visokom obrazovanju, na koji se nadovezuje drugi stav 2. Člana ZSUS: »(2) Upotreba stranih jezika u vaspitanju i obrazovanju je dozvoljena u skladu sa regionalnim propisima, koji regulišu aktivnosti vaspitanja i obrazovanja. «Kako je dakle moguće, da se za očito kršenje zakonodavstva na polju upotrebe slovenačkog jezika u slovenačkom univerzitetском prostoru ne definišu pravne posledice, koje bi onemogućile i sprečile protivpravno delovanje? Kako je moguće, da ne funkcioniše inspeksijski nadzor, koga ZSUS propisuje, u vezi sa upotrebom slovenačkog jezika u visokom

obrazovanju, Inspektorat Republike Slovenije za školstvo i sport i nadležno ministarstvo za visoko obrazovanje?

Univerzitet u Mariboru, npr. svojim zaposlenim šalje dokumentaciju na engleskom jeziku, iako je to protivzakonito. Jedan od poslednjih takvih primera je obaveštenje o *Planu S* i deklaraciji DORA sa dokumentima samo na engleskom jeziku. Postavlja se i značajno i stručno pitanje o »kupovini članaka« i plaćanju javne dostupnosti članaka, te pravu na »tekstualnu i analizu podataka u časopisima izdavača«. Da li će tako plaćane »odštete« globalnim izdavačkim lobijima predstavljati harakiri slovenačkog naučnog jezika, dok će njegova jedva dovoljnost uslovno biti namenjena samo još tzv. nacionalnim naukama.

Na univerzitetu u Mariboru se npr. održava obuka visokoškolskih nastavnika, saradnika i stručnih saradnika bez ikakvih problema na stranom jeziku. Iako je reč o protivustavnoj supstituciji, odnosno zapostavljanju slovenačkog jezika, za štetno podređivanje stranom jeziku, to se dozvoljava uz odobravanje uprave fakulteta i univerziteta. Sasvim je »razumljivo da se na službene e-mail adrese zaposlenih šalju obaveštenja, pola na slovenačkom, pola na engleskom jeziku, koja obaveštavaju da se predavanja neće održavati na slovenačkom jeziku (tekst sam skratio, prilažem onaj deo, koje je pisan samo na engleskom jeziku):

SVRHA: Committed and responsible research and teaching in HE will be presented through themes in field of research methodology (parametric and non-parametric testing, linear and nonlinear correlation design in social sciences, SEM, sample distribution, research planning, data collection etc.).

METODE: lecture, demonstration, discussion.

Usvršavanje će se odvijati na engleskom i hrvatskom jeziku.

Učesnici će dobiti potvrdu o učešću. Usavršavanje se odvija u okviru projekta *Inovativno učenje i podučavanje u visokom obrazovanju (INOVUP)*, koje sufinansiraju Evropska unija iz Evropskog socijalnog fonda i Republika Slovenija. Svrha projekta je da se uvođenjem fleksibilnijih oblika učenja i podučavanja ostvari i poboljša kvalitet visokoškolskog obrazovanja.

Tako se kod nas poboljšava »kvalitet visokoškolskog obrazovanja«. Ne zaboravimo da to činimo tačno 100 godina otkako je osnovan prvi slovenački univerzitet, sa ciljem da slovenački studenti mogu da slušaju predavanja na slovenačkom jeziku – ne na tada nastajućem globalnom jeziku Jugoslavije, srpskohrvatskom, ili na vekovima preovlađujućem nemačkom, koji je tadašnja tehnička inteligencija želela i na novom ljubljanskom univerzitetu. Mentalitet je sve do danas ostao isti, razlika je u tome što se uni-elita umesto za nemački zalaže za engleski kao dominantni jezik slovenačkog visokog obrazovanja,

nauke i istraživanja. Da li će se uni-elita 3. decembra 2019. godine, povodom stogodišnjice prvog predavanja na Univerzitetu u Ljubljani zamisliti da je prvo predavanje na slovenačkom univerzitetu održao čuveni lingvista Fran Ramovš, koji je istorijsku gramatiku slovenačkog jezika tumačio na slovenačkom jeziku. Slučajnost? Možda, ali samo za one trgovce novcem, koji omalovažavaju značaj maternjeg jezika u »elitnim« komunikacijskim krugovima, kulturni značaj autentičnosti slovenačkog jezika, značaj slovenačkog jezika u obrazovanju, nauci i istraživanju, činjenicu da nas bez slovenačkog jezika ne bi bilo i da nas bez njega nema. Slovenački jezik je 1919. na ljubljanskom univerzitetu postao »ognjište spoznaje, nauke i kulture«. Neka to 2019. Razume i slovenačka uni-elita, Rektorska konferencija RS, Agencija za istraživačke projekte i oni, koji su se u Parlamentu zakleli da će poštovati slovenački Ustav i zakone, te delovati za dobrobit Slovenije.

Više studijskih programa se na slovenačkim univerzitetima već izvodi na stranom jeziku, iako bi to prema slovenačkom zakonodavstvu i jezičkoj politici Evropske unije bilo moguće samo ukoliko bi se isti studijski programi istovremeno izvodili i na slovenačkom/ državnom jeziku. »Domišljatosti«, kako zaobići pozitivno jezičko zakonodavstvo, na slovenačkim univerzitetima rastu kao otrovne pečurke. Jedan od najnovijih izuma te vrste je smišljen na Univerzitetu u Mariboru, gde se proračunljivo trguje »novim, sastavljenim« studijskim programom na engleskom jeziku, a nada se »uspešnom« izigravanju zakonodavstva. U »novi« program bi trebalo da budu uključeni predmeti iz različitih, već postojećih programa, koji se inače izvode na slovenačkom jeziku, međutim, »novi« studijski program bi se izvodio samo na engleskom jeziku. Primer: iz pojedinačnih programa, npr. slovenistika, istorija, sociologija, istorija umetnosti... su uzeti pojedinačni (jedan, dva ili tri) predmeti i složeni u »nov« samo engleski program (iz programa Slovenistika uzme npr. predmete Jezička politika i Kulturna istorija Slovenaca, iz programa Istorija npr. Predmet Novija istorija, iz programa Sociologija npr. Antropologija itd. – predmete i programe sam nasumice odabrao kao ilustraciju), zatim se to složi u »nov« studijski program, npr. Kulturne studije, koji se zatim u celosti izvodi na engleskom jeziku. To više nije jednak studijski program kao npr. Slovenistika ili Istorija, međutim, studije mogu da se odvijaju na engleskom jeziku jer su pojedinačni predmeti uzeti iz studijskih programa, koji se odvijaju na slovenačkom jeziku. Zakonodavstvo je jasno: »nov« studijski program Kulturna istorija bi mogao da se izvodi takođe (ali: ne samo!) na stranom jeziku samo, ukoliko bi se istovremeno izvodio jednak studijski program Kulturna istorija na slovenačkom. Prikrivanje, oportunističnost, cinizam... u svakom slučaju uz tihi saglasnost, te s rukom pod ruku sa onima, koji bi takav nezakonit i neustavan odnos prema slovenačkom jeziku morali da spreče (inspektori, ministarstvo sa ministrom na čelu, vlada na čelu sa predsednikom). Da li će biti neophodno ići u Parlament, na Ustavni sud?

Rektorska konferencija Republike Slovenije se godinama zalaže za promenu Zakona o visokom obrazovanju, do sada (srećom) neuspešno i za promenu člana, koji govori o jeziku nastave na slovenačkim državnim univerzitetima. Sadašnje zakonodavstvo dopušta da se deo studijskog programa izvodi

na stranom jeziku, ukoliko je reč o gostujućem profesoru, a celokupan program samo, ukoliko se isti takav program izvodi na slovenačkom jeziku. Godine 2016. su uz podršku tadašnje resorne ministarke i Vlade RS uloženi naponi da se studijski programi izvode na stranom jeziku, kada bi samo delovi (!?) tih programa bili izvođeni i na slovenačkom jeziku. Radilo se o dugoročnoj, štetnoj promeni postojeće zakonske regulative, apsolutnom nedostatku celovitog i narodotvornog uvida u slovenački jezik. To je odstupanje od slovenačkog jezika, koje je bez presedana u našoj više od hiljadugodišnjoj istoriji od Brižinskih spomenika nadalje. Možda naizgled može da se uporedi samo još sa nemškutarstvom³ i ilirskim zabludama u 19. veku. One, koji se danas bez srama i bez imalo sumnje zauzimaju za takvu visokoobrazovnu sliku, je Toporišič nazvao tihim otpadnicima. Slovenački jezik nije dovoljno dobar za nauku, predavanja, za slovenački univerzitet, za slovenačku uni-elitu! Jedino ona misli da treba da se širom otvore vrata stranom jeziku kao jeziku podučavanja. Kod nas se – što predstavlja tužnu činjenicu i diskriminatorско sagledavanje jezika – strani jezik načelno izjednačava sa engleskim. Zašto ne ruski, kao najveći slovenski jezik? Zašto ne poljski, koji u Evropskoj uniji govori više od 40 miliona maternjih govornika? Zašto ne nemački, koji je u Evropskoj uniji maternji jezik najvećeg broja građana i koji je prisutan na najboljim evropskim univerzitetima? Ili francuski, španski i svi ostali zvanični jezici Evropske unije? Deo slovenačke uni-elite je ubeđen da ćemo preko noći postati međunarodno prepoznati i značajni, treba samo engleski da se govori. Pritom nisu upoznati i ne poštuju evropsku jezičku politiku, koja podstiče učenje stranih jezika, ali ne i predavanja na stranim jezicima na domaćim univerzitetima. Internacionalizacija visokog obrazovanja nije isto što i jezička unifikacija: kvalitet našeg visokog obrazovanja će sa predavanjima na stranom jeziku snažno opasti (o tome svedoče npr. nemačka iskustva), jer slovenački profesori (većinom) ne mogu da iskažu na engleskom jeziku sve ono što na maternjem mogu. Slovenački student će posledično već nepotpunu informaciju slabije i teže razumeti od predavanja na slovenačkom jeziku – i kvalitet je ovde na velikom ispitu. Samo tri godine od toga, kada je pod pritiskom lingvиста i javnosti (sakupljeno je više od 8000 potpisa protiv anglizacije slovenačkog visokog obrazovanja) ministarka za visoko obrazovanje morala da ukloni promene 8. člana Zakona o visokom obrazovanju, sa kojim su pokušali da uvedu engleski kao jezik nastave na slovenačke univerzitete, priča se opet ponavlja. »Na stolu« je nov predlog promena, koji u ime tzv. »internacionalizacije« visokog obrazovanja daje prednost engleskom jeziku pred slovenačkim:

Član 8. se menja tako da glasi:

Jezik nastave je slovenački.

Visokoškolske ustanove na stranom jeziku mogu da izvode:

- studijske programe stranih jezika,

³ Nemškutar je osoba slovenačkog roda, koja se odluči za pripadnost nemačkom društvenom, kulturnom i političkom krugu.

- studijske programe, ukoliko se oni istovremeno izvode i na slovenačkom jeziku,
- delove studijskih programa, koji su namenjeni razmeni studenata u okviru partnerskih dogovora između partnerskih obrazovnih institucija,
- delove studijskih programa, koje izvode gostujući visokoobrazovni nastavnici iz inostranstva,
- zajedničke studijske programe, koji se izvode sa stranim visokoškolskim ustanovama,
- studijske programe, koje obrazovne institucije izvode u inostranstvu,
- strane studijske programe visokoškolskog transnacionalnog obrazovanja preko učestvovanja na osnovu sporazuma.

Studenti, građani Republike Slovenije mogu da stiču obrazovanje prvog i drugog stepena na visokoškolskim ustanovama u skladu sa trećom i četvrtom tačkom prethodnog paragrafa, ukoliko na prvom nivou opseg sadržaja na stranom jeziku ne prevazilazi deset procenata svih bodova, a na drugom do dvadeset procenata. Na trećem nivou univerzitet autonomno određuje jezičku politiku, pri čemu slovenački profesori samo slovenačkim studentima ne predaju na stranom jeziku.

Visokoškolske ustanove brinu za razvoj slovenačkog kao stručnog, odnosno naučnog jezika tako što za svako unapređenje visokoškolskih nastavnika u viši naziv propišu dva naučna i barem dva stručna članka na slovenačkom jeziku, ukoliko je to iz perspektive dostupnosti publikacije moguće.

Stranim studentima i studentima Slovincima bez slovenačkog državljanstva se omogućava učenje slovenačkog jezika. «

Predlagane promene idu u pogrešnom smeru, jer suptilno podstiču anglicizaciju predavanja, a slovenački vide kao nedovoljan jezik nauke, struke i podučavanja na univerzitetu. Dejan Komelj je takvu prikrivenost raskrinkao spoznanjem da predlogu nedostaje odredba, »koja garantuje da slovenački funkcionise kao univerzitetski jezik, a ne da samo formalno postoji. Pravilno zaključuje da je pre bilo kakvog dovođenja u pitanje člana 8 »neophodno opredeliti nastavni okvir izvođenja studija na državnim javnim univerzitetima i univerzitetima sa državnim koncesijama (oba se smatraju javnim)«.

Autonomiju istraživanja povezuje sa autonomijom jezika i zalaže se za to da član 8 »formuliše autonomnu upotrebu slovenačkog jezika u visokom obrazovanju, sa kojom je potrebno uskladiti upotrebe drugih jezika«. Ovo je u duhu izjave SANU u vezi sa jezikom nastave iz 2016. godine:

U Slovenačkoj akademiji nauka i umetnosti smo uverenja da studenti na slovenačkim univerzitetima, finansirani iz javnih sredstava moraju sačuvati pravo i imati mogućnost da studiraju na slovenačkom jeziku. Članovi Slovenačke akademije nauka i umetnosti se zauzimaju za zakonsko re-

šenje pitanja jezika nastave u javnom visokom obrazovanju, koje će podsticanjem mobilnosti visokoobrazovnih nastavnika i studenta, te upotrebe studijskog gradiva i na stranom jeziku, svakom studentu u javnom visokoškolskom sistemu omogućiti da svoje obaveze u potpunosti izvršava na slovenačkom jeziku. Paralelni programi na stranim jezicima neka se finansiraju isključivo iz neproračunskih sredstava, kao što su npr. Školarine.

Takav propis preme našem mišljenju utvrđuje državotvornu ulogu slovenačkog jezika i podstiče otvaranje visokoškolskog obrazovanja u međunarodni prostor.

U imenu Slovenačke akademije nauka i umetnosti
akad. Tadej Bajd, predsednik

Jezik nije samo sredstvo, kojim komuniciramo sa drugima, jezik je za čoveka mnogo više. On je misao, način razmišljanja. Ako nam uzmu slovenački jezik u nauci i na slovenačkim univerzitetima, uzeće nam mogućnost da kvalitetno posredujemo znanje. Time ćemo izgubiti slovenački univerzitet, koje je ustanovljen 1919. godine sa ciljem da slovenački studenti mogu da studiraju u Sloveniji, na slovenačkom jeziku, te da slovenački profesori mogu da posreduju svoje znanje na slovenačkom jeziku. Ako nema misli, nema ničega. Ako nam bude oduzeta misao, onda je gotovo sa kvalitetom slovenačkih univerziteta. Univerzitet istražuje, predaje, stvara nova znanja, na stranom jeziku ćemo postati samo posrednici stranog. Ako ne možeš da razmišljaš na svome jeziku, kojim najbolje vladaš, moći ćeš da misliš vrlo površno. Zgovornici uvođenja engleskog jezika smatraju da ćemo time postati višejezični, što je svakako najveća zabluda. Višejezičnost ne podrazumeva da se pored maternjeg jezika lomimo i sa evroengleskim, na kom baratamo sa skromnih nekoliko hiljada reči (ili čak manje) i mislimo da ćemo na taj način kvalitetno poboljšati slovenački univerzitet. To je svakako neperspektivan pogled, nedostatak kulturno-istorijske spoznaje i odsutnost stručnog znanja o suštini i snazi jezika. Tužno je da to predlagači novog zakona ne žele ili ne mogu da razumeju. Međutim, zato postoji nas nekoliko, koji se takvom bezumnom i neodgovornom delovanju protivimo i trudimo se da ga zaustavimo. Upozoravamo na pogrešan stav, da bismo sa predavanjima na engleskom jeziku mogli da unapredimo kvalitet slovenačkog univerziteta. Neviđena zabluda! Jezik je, naime i moralno i etičko pitanje, naš odnos prema drugima i sebi, on je sastavni deo naših moralnih vrednosti sa kojima se predstavljamo u globalnoj zajednici. Iz tog razloga ne smemo podrediti slovenački jezik ekonomskim zahtevima i zloupotrebi načela autonomije univerziteta. Državni univerziteti i oni, koji se kao polu-privatni izdržavaju uz pomoć državnih koncesija imaju obaveznu prema slovenačkom kao jeziku nastave i zvaničnom jeziku države, ponuda podučavanja na stranim jezicima funkcioniše na drugom, dopunskom principu.

Slovenačka Rektorska konferencija Republike Slovenije je u aprilu 2019. usvojila odluku da će sa Javnom agencijom za istraživačku delatnost Slovenije učestvovati u »promeni naučne komunikacije i vrednovanja istraživačke

delatnosti u svrhu usklađenog delovanja». Da li to znači »usklađeno« izbacivanje slovenačkog nastavnog i naučnog jezika sa slovenačkih univerziteta? Kako drugačije da sebi razložim Predlog Zakona o naučnoistraživačkoj i inovacijskoj delatnosti, koji između ostalog predlaže da se u ARRS-u »konkursni postupci i evaluacija predloga izvode i šalju kandidatima (samo!) na engleskom jeziku« i da se »evaluacije stranih recenzenata neće prevoditi« (Predlog Zakona, str. 67). To znači, da bi slovenački istraživač, koji se prijavljuje na konkurs javne agencije (ARRS) i bori se za finansijska sredstva slovenačkih poreznih obveznika trebalo da piše prijavu (samo!) na engleskom jeziku. Strah ima velike oči, a u ovom besramnom pokušaju da se slovenačkom jeziku oduzme sveukupna funkcionalnost i time prouzrokuje njegova jezička klovnost prepoznajem »dogovore iza kulisa« i povezivanje dela vlasti, ARRS-a i Rektorske konferencije Republike Slovenije u anglizaciji našeg univerzitet-skog obrazovanja. Predlog Zakona je u pogledu slovenačkog jezika u nauci (koji se odnosi na upotrebu slovenačkog jezika pri izboru i izvođenju aktivnosti istraživačke delatnosti) tako zastrašujuć, da se na prvi pogled čak čini neprihvatljivim, nekako poput one Pavlihove rubrike *Ma nije moguće je, ali jeste!* Upozoravam, da Predlog Zakona o naučnoistraživačkoj i inovacijskoj delatnosti nije usklađen sa Zakonom o službenoj upotrebi slovenačkog jezika, zato neka se ukloni **5. odeljak, člana 43** (izbor i izvođenje aktivnosti istraživačke delatnosti) *Predloga Zakona o naučnoistraživačkoj i inovacijskoj delatnosti*. Zahtevam, da *Zakon o naučnoistraživačkoj i inovacijskoj delatnosti* poštuje nadređeni *Zakon o službenoj upotrebi slovenačkog jezika*, tako da slovenački jezik u RS ima zakoniti status zvaničnog jezika (I u nauci i istraživanju), kao što to određuje Ustav RS i predviđa evropska jezička politika, koja podstiče pozitivno jezičko zakonodavstvo i priznaje slovenački kao jedan od ravnopravnih zvaničnih jezika Evropske unije. U *Predlogu Zakona o naučnoistraživačkoj i inovacijskoj delatnosti*, prim. (2) *Ciljevi, rešenja i poglavita rešenja*, je u (2.3) *Poglavita rešenja* na strani 10, drugi odeljak, neprihvatljiva napomena, koja ukazuje na nepoznavanje lingvistike kao naučne discipline (o temeljnim jezičkim temeljima »amaterski« sude amateri, oni koji nisu stručnjaci, niti lingvisti) i na potpuno ignorisanje evropske jezičke politike. Zapis:

U vezi sa međusobnom interesnom saradnjom i povezivanjem u međunarodnom okruženju na polju naučnoistraživačke delatnosti, treba upozoriti na činjenicu da se celokupna komunikacija između istraživača odvija na stranom jeziku i to pretežno na engleskom ("Lingua franca") (Predlog Zakona, str. 10)

se ponaša, kao da drugih jezika izuzev »pretežno engleskog« u nauci ni ne postoji, odnosno slovenačka istraživačka zajednica za njih ne mari. Radi se o nedopustivom omalovažavanju slovenačke jezičke politike i planiranja, tj. dela (slovenačke) lingvistike, koji je kao nastavni predmet uključen i u univerzitet-ski studijski program slovenistike, misleći, da o jeziku može da raspravlja, svako »ko ima pet minuta vremena«. Rektorska Konferencija RS, ARRS i deo slovenačke uni-elite pripremaju primer, koji će biti potvrda za sva naredna

postupanja i postupke u odnosu između engleskog i slovenačkog jezika u visokom školstvu, nauci i obrazovanju.

»Prevođenje međunarodnih recenzija je izuzetno zahtevno stručno pitanje, koje zahteva rad užeg specijaliste« (Predlog Zakona, str. 10), zato je još važnije da se konkursni postupci i evaluacije odvijaju na slovenačkom jeziku – samo tako će i u praksi biti garantovana **odgovorna briga** za razvoj slovenačke stručne i naučne terminologije.

Zvanični jezik u RS je slovenački. Sve dok je tako zapisano u Ustavu, niko ne bi smeo (!?) postavljati pitanja »razumne upotrebe javnih sredstava za prevode te vrste«. Čak suprotno, treba da se pojavi pitanje o zakonitosti delovanja ARRS i upotrebi engleskog jezika pri prijavi istraživačkih projekata i programa, kada je reč o slovenačkim programima i projektima, koje prijavljuju slovenački istraživači i koji su finansirani novcem slovenačkih poreskih obveznika! Upravo iz tog razloga je u Predlogu Zakona sasvim neumesna misao, da » bi prevođenje recenzija prouzrokovalo produženje trajanja postupaka, a samim time i veće troškove«. Takva zabeleška je poziv na genocid slovenačkog jezika u nauci i istraživanju, zbog koje bi prvi čovek ARRS smesta trebalo da se povuče sa položaja. Reč je običnoj trgovini sa slovenačkim jezikom, koji pretežno tehnička inteligencija, zasidrana u neoliberalistički pogled na svet i podržavana od strane neoliberalne politike i ekonomije želi da učini tržišnom robom, po načelu da se danas novcem može kupiti sve (ako ne novcem, onda sa još više novca)!

Prpratni tekst Predloga Zakona (str. 10, drugi odeljak) nedopustivo iskrivljuje slovenačko jeziko zakonodavstvo:

»**ZJRS omogućava upotrebu stranog jezika**, ali samo u slučajevima, kada tako odredi specijalni regionalni zakon. U odredbi petog odeljka člana 43 je predloženo da konkursni postupci i evaluacije predloga mogu da se izvode i posreduju kandidatima na stranom jeziku. U slučaju, kada se konkursni postupci i evaluacije predloga budu izvodili i posredovali kandidatima na stranom jeziku, evaluacije stranih recenzenata se ne prevode.«

ZJUS u članu 5 (upotreba slovenačkog jezika u zvaničnom delovanju) određuje, da zaposleni u javnim ustanovama slovenački jezik koriste u skladu sa zakonom; u drugom članu toga odeljka pojašnjava, kada i kako se uz slovenački koristi i strani jezik:

Kada je u postupku ispred državnih organa i organa samoupravnih lokalnih zajednica, zaposlenih u javnim ustanovama, te nosilaca javnih ovlašćenja učesnik strano fizičko lice, tada se pored slovenačkog jezika, u skladu sa zakonom, koristi i strani jezik. (ZJUS, član 5, drugi odeljak)

Dakle, nije tačno da »ZJUS omogućava upotrebu stranog jezika, samo u slučajevima, kada tako odredi specijalni regionalni zakon«, već ZJUS jasno propisuje da se »**pored slovenačkog jezika, u skladu sa zakonom, koristi i strani jezik.**« Komentar Predloga Zakona takvu formulaciju ZJUS-og namereno menja da bi ARRS mogao u postupku prijave i recenziranja da eliminiše slovenački jezik iz konkursnih postupaka i evaluacijskih predloga, posledično ne bi bilo potrebno prevoditi evaluacije stranih recenzenata na slovenački (koje već sada, nezakonito, ARRS ne prevodi, već slovenačkim istraživačima šalje recenzijske procene samo na engleskom jeziku). Predlagač komentara kritikovanog 5. odeljka, člana 43 Predloga Zakona, »pojašnjava«, da 5. član »predstavlja kao *lex specialis* izuzetak od važećeg Zakona o službenoj upotrebi slovenačkog jezika«. Reč je o predlogu, da se »konkursni postupci i evaluacije predloga izvode i šalju kandidatima na engleskom jeziku« i da se »evaluacije stranih recenzenata neće prevoditi« (Predlog Zakona, str. 67). To znači da bi slovenački istraživač, koji se prijavljuje na konkurs slovenačke javne agencije (ARRS) i koji se bori za finansijska sredstva slovenačkih poreskih obveznika, pisao prijavu na (samo!) engleskom jeziku. Predloženi 5. odeljak člana 43 zapostavlja slovenački jezik i priznaje mu manje prava u poređenju sa engleskim, iako je slovenački državni jezik u RS i zvanični jezik u Evropskoj uniji. U suprotnosti sa Ustavom RS, Zakonom o službenoj upotrebi slovenačkog jezika i evropskom jezičkom politikom određuje slovenački za drugorazredni/manje vredan jezik, koji je primeran samo za »vođenje postupka« (sporedna i manje zahtevna komunikacija), ali ne i za »sadržaje«, tj. za nauku i istraživanje! Pozivanje predlagača na »transparentnost postupka« i »sprečavanje sukoba interesa« je glupavo i sramno, ponižavajuće prema Slovincima, slovenačkom jeziku i kulturi. Predlagač Zakona nas vraća u 19. vek i u period kada je slovenački bio primeren samo za »kućnu upotrebu«. Da li se u takvom tupom odnosu prema maternjem jeziku može prepoznati želja za vlašću određenih grupacija nad istraživačkom delatnošću? Pitanje je na mestu, jer ARRS zastupa stav radnog dokumenta *Prateća mera za politiku Obzorje 2020*, koji se u okviru istraživanja i inovacija na više mesta bavi slovenačkim jezikom, nažalost, ne u skladu sa *Zakonom o službenoj upotrebi slovenačkog jezika*, smernica Rezolucije i važeće evropske jezičke politike. »Nezavisni eksperti« su objasnili (a politika nam je to adekvatno aranžirano i u pravo vreme posredovala kao obavezujuću činjenicu uz Predlog Zakona), da je slovenački »mali jezik«, da je engleski *lingua franca* i da je za internacionalizaciju slovenačkog visokog školstva važno da se poveže sa »evropskim i svetskim organima finansiranja«, dok bi svoju neznatnost (tako naime zaključuju iznajmljeni plaćeni »eksperti«), »osnažila upotrebom engleskog kao raširenog istraživačkog/nastavnog jezika u Sloveniji.« Skrivena ostaje rezolucija u Firenci, koja između ostalog »najodlučnije poziva akademske i političke organe u državama Evrope, koje ne spadaju u englesko govorno područje, da podstiču nastavnike i studente na upotrebu sopstvenih nacionalnih jezika u istraživanjima i studijama.« Jezik u nauci ili naučnim strukama pogađa kulturne probleme slovenstva, stoga niko nema pravo da odvlači slovenačkog naučnika, istraživača, univerzitetskog nastavnika i studenta pod izgovorom internacionalizacije nauke, bolonj-

skih procesa i sl. od slovenačkog jezika. To se ne dopada Agenciji za istraživačke projekte, koju je osnovala Republika Slovenija. Mi, slovenački istraživači, koji se prijavljujemo na konkurse, finansirane novcem slovenačkih poreskih obveznika, dobijamo procene naših projekata na engleskom jeziku! Država nam na taj način poručuje da je potrebno »pravilno« procenjivati naučnu produkciju slovenačkih autora uz pomoć Sicrisa, koji to čini na anglo-američki način i skoro po pravilu na engleskom jeziku. Reč je o sinonimu za pogrešnu naučno-istraživačku politiku, koja veliča sve strano, a stidi se domaćih dostignuća, predstavljenih na slovenačkom jeziku. Sistem funkcioniše, deli nas, ocenjuje i deli istraživački novac slovenačkih poreskih obveznika po sistemu finansijski apsolutno kontrolisanog anglo-američkog sistema. I naravno da ništa ne pomaže to što je Toporišič jednom odlučno zapisao: »Svaki jezik ima svoj dom, a dom slovenačkog je ovde«. Danas se priča ponavlja, ponovo nam je potreban Toporišič, koji će odlučno reći kuda vodi otpad od jezika i kako se širi. Toporišič je opet aktualan, dok upozorava na ulogu »zaštićenog kapitala«, koji vlastodršcima »veže ruke«. Time je pre više decenija najavio šta se zaista skriva za tzv. internacionalizacijom slovenačke nauke i visokog obrazovanja: iza toga stoji dobit i zarad njega će slovenački biti osuđen na povlačenje u domaće okruženje, ukoliko se za njega ne zauzmemo dovoljno odlučno. Jednostavnost (neznanje, glupost?) je vrlo raširena, to se povodom 500-godišnjice reformacije mora odati priznanje Janu Husu, koji je takve »doktrine« odredio terminom *sveta jednostavnost* (ili kako se to na globalnom jeziku pravilno kaže *holy simplicity*, a na još prihvatljivijem latinskom jeziku *sancta simplicitas* i na sasvim nepotrebnom Husovom maternjem jeziku *svatá prostota*). Agencija za istraživačke projekte slepo prepisuje iz sledećeg dokumenta:

Nacionalnom jeziku je odmah dodeljena podređena uloga, jer dokument preporučuje upotrebu jezika, koji nije slovenački u visokoškolskom, istraživačkom i poslovnom okruženju. Uz tezu da je engleski *lingua franca* savremene nauke, dakle prvi (jedini?) istraživački jezik, sintagma »strani jezici« se svodi samo na engleski jezik (Leon idr. 2017: 10). Izgleda kao da je ovaj dokument nastao »po Deschmanovom diktatu« jer je posredno preporučeno da se slovenačkim istraživačima dozvoli da se prijavljuju na projekte u Sloveniji, koji su međunarodno recenzirani, na engleskom jeziku.

Argument, zašto bi se tako nešto činilo u Sloveniji (pri čemu se postupanje i koristi ARRS-a nude same od sebe) je sraman prema slovenačkoj i evropskoj jezičkoj politici: prijavom samo na engleskom jeziku bi se slovenački istraživač neposredno povezao sa međunarodnom istraživačkom zajednicom. Reč je o već poznatim naporima, koji u Sloveniji dolaze uglavnom iz redova tehničke inteligencije, da se na projekte ARRS-a, koji se finansiraju novcem slovenačkih poreskih obveznika, slovenački naučnici prijavljuju samo na engleskom jeziku. Radni dokument je takve stavove podržao, uz obrazloženje da bi postupci evaluacije postali efika-

sniji jer slovenački naučnici ne bi gubili vreme sa nepotrebnim slovenačkim jezikom – nacionalni jezici nisu primerni za globalnu internacionalizaciju nauke. Radi se o jasnoj poruci, da su u Evropskoj uniji svi jezici ravnopravni, a engleski je najravnopravniji među njima, odnosno slovenački je drugorazredni jezik, neprimeren za naučnu raspravu. (Jesenšek 2018: 105)

Radni document na engleskom jezika iz 2017. godine *Specific Support to Slovenia, Working Document, Horizon 2010 Policy Support Facility* predstavlja dakle osnovu za jezičko otpadništvo Agencije za istraživačke projekte (ARRS), slovenačke uni-elite i politike. Dokaz, da se slovenačko potčinjavanje ponavlja, menja se samo gospodar, su mogući »zaključci« iz ovog dokumenta, koji nesigurna neslovenačka uprava ARRS poslušno sledi.

U poglavlju o Internacionalizaciji naučne baza podataka dokument »dik-tira« ARRS-u, kako da postupa u postupku recenziranja, jer samo engleski jezik (!?) garantuje efikasnu i pouzdanu evaluaciju. Slovenački naučnik može da se odrekne slovenačkog jezika, jer mu engleski jezik pojednostavljuje prijavu istraživačkog projekta (skрати postupak!). Ovu retoriku je robovski ARRS prekopirao prilikom pripreme Predloga Zakona – budući da je danas engleski lingua franca nauke, trebalo bi da bude uzet kao prvi istraživački jezik za efikasnu i čvrstu procenu evaluacijskih procena:

- English being the lingua franca of science today, it should be taken as the first research language for making evaluation processes effective and solid.
- If using only national languages, there is a hazard of losing the global discussions on these issues
- Language barriers – use of English in education, research and innovation activities, if not in all nationally funded programmes:

Today English is indisputable the lingua franca of research. Since English is usually the language of choice by international oriented students its widespread use as teaching language at universities would also be an incentive for international mobile students. To avoid the missing possibilities of a tiny internal Slovene landscape would be greatly enhanced **by using English as widespread research/ teaching language within Slovenia.** (Leon idr. 2017)

Globalnom internacionalizacijom visokog obrazovanja je utvrđeno da su najvažnije tri stvari *unos, prihod i uticaj*. Prihod je presek unosa i uticaja, a to bi prema stavu, koje je zapisano u radnom dokumentu *Posebna podrška Sloveniji*, moglo da bude ublažavanje trenutno vrlo strogih propisa u vezi sa upotrebom slovenačkog jezika, koji ograničavaju internacionalizaciju. (Leon idr. 2017: 15).

Iz tog razloga je nedolična i skoro neverovatna preporuka, koja sledi takvo negativno globalizacijsko gledište. U radnom dokumentu je među sistemskim promenama nedvosmislen predlog, da Slovenija ukloni sve jezičke prepreke i krene da upotrebljava engleski jezik na polju obrazovanja, istraživačke i inovacijske delatnosti, odnosno u svim programima, koji nisu finansirani

isključivo od države. Raširena upotreba engleskog jezika nastave na slovenačkim državnim univerzitetima je u dokumentu »utemeljena« više puta ponovljenim gledištem da je engleski neosporna lingua franca u globalnom istraživačkom prostoru. Iz te tvrdnje je zatim izvedena postavka da je engleski jezik i uobičajeni jezik međunarodno usmerenih studenata, što navodi na izvođenje zaključka da bi raširena upotreba engleskog jezika kao istraživačkog i nastavnog jezika privukla na slovenačke univerzitete veći broj studenata na razmeni (Leon idr. 2017: 24). Radni dokument otvoreno odbacuje ideju evropske jezičke politike o jezičkoj raznovrsnosti, koja je finansijski podstaknuta i programom Erasmus+ i idejom da bi studentska razmena omogućila učenje stranih jezika i upoznavanje različitih kultura, a ne silila u anglizaciju visokoškolskih programa. Evropska komisija je 2017. godine izdala knjižicu *Analitički kontekst, Posebna podrška Sloveniji, Mera podrške za politiku Obzorje 2010*. Reč je o dokumentu, koji je pripremljen za Evropsku komisiju, međutim odražava samo stavove autora i Komisija ne odgovara za podatke, koje su u njemu sadržane. O slovenačkom jeziku nastave je zapisano da ograničava mobilnost na slovenačkim univerzitetima, jer zakonodavstvo zahteva predavanja i studijsko gradivo na slovenačkom jeziku. Autorka (Bučar i dr. 2017: 30) je javnu raspravu, koja je 2016. zaustavila nezakonitu anglizaciju slovenačkog visokog obrazovanja, označila emotivnom i nacionalističkom, a zagovornicima samostalnosti slovenačkog jezika je nespretno nalepila etiketu o potrebi zaštite slovenačkog jezika i kulture. Izgleda da anglizatori traže put, kako prekršiti slovenački Ustav i jezičko zakonodavstvo. *Zakon o visokom obrazovanju* u členu, koji određuje upotrebu slovenačkog nastavnog jezika, sa zvaničnim postupkom u slovenačkom parlamentu nije mogao da se promeni, te zato sada traže priliku unutar univerziteta, pozivajući se na njihovo autonomno proveravanje habilitacijskih uslova, da bi tako zaobišli slovenačku jezičku politiku i anglizirali slovenačko visoko obrazovanje. Pokazalo se da to nije zahtev Evropske unije ili Evropske komisije, već da se radi o nastavljanju slovenačke moralne oronulosti, oličene u 19. i 20. veku u nemškutarstvu, ilirizmu i jugoslovenstvu, a koju u 21. veku nastavlja anglizatorstvo. (Jesenšek 2018).

Literatura:

- Maja Bučar, Paresa Markianidou, Erika Vaiginiene, 2017: *Analytical background Report, Specific Support to Slovenia*, Horizon 2020 Policy Support Facility. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Marko Jesenšek, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. (Zora 117). Maribor: Univerzitetna založba.
- Marko Jesenšek, 2018: "Slovenščina kot učni jezik in jezik sporazumevanja v slovenskem šolstvu", *Slavia Centralis* 10/2, 96-109.
- Dean Komelj, 2019: Zoper razvrednotenje slovenskega znanstvenega jezika. Jezikovni pogovori. ARS, 26. 3. 2019. https://4d.rtvsl.si/oddaja/jezikovni_pogovori/47471518
- Boris A. Novak, 2019: *Slovenščina med Babilonom, Bledom in ledom*. <http://www.zagovor-slovenščine.si/wp-content/uploads/2019/06/banovak-sloven%C5%A1%C4%8Dina-med-babilonom-bledom-in-ledom-14-pdf>

Gonzalo Leon, Helmut Gassler, Tiina Maria Vihma-Purovaara, Veerle Loires,
2017: *Specific Support to Slovenia*. Working Document. Horizon 2020 Policy Support
Facility. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Za vsestranski razvoj slovenskega jezika

https://www.pravapeticija.com/za_vsestranski_razvoj_slovenskega_jezika

Za gvoor slovenščine

<http://www.zagovor-slovenščine.si/objave/>

Marko JESENSEK

UNIVERSITY BETWEEN GLOBAL AND NATIONAL LANGUAGE

Summary

The author of the paper presents the Slovenian language policy and language in higher education, pointing out the harmful efforts of the Slovenian uni-elitism and politics aimed at changing certain laws (*Act on Public Usage of Slovenian Language* - APUSL, Law on Higher Education, Law on Scientific Research and Innovation Activity), so that English will pave the way to the Slovenian state universities. Strong efforts to introduce English as the first language of communication in the Slovenian university and scientific-research space have been made exactly one hundred years after the founding of the University of Ljubljana, when the Slovenian language was introduced in its founding acts.

Keywords: university, science and research, globalization, language of instruction, national language, language policy and planning

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ

Filozofski fakultet u Sarajevu

marinakatnic@bih.net.na

PITANJE TUĐEG GOVORA U KRITIČKOJ STILISTICI

Rad promatra načine i funkcije predstavljanja govora drugih ("tuđeg govora" prema Bahtinovo terminologiji) sa aspekta kritičke stilistike. Ova relativno nova stilistička disciplina ubraja to pitanje u deset ključnih elemenata koji su bitni za kritičku stilističku interpretaciju teksta (L. Jeffries). Promatraju se oblici tuđeg govora u raznim tipovima diskursa, od političkog i medijskog do literarnog. Ukazuje se na potrebu proučavanja iskaza Drugoga u kontekstu. Tuđi govor uvijek je povezan i sa naracijom i narativima. Istražuje se čiji glas zapravo čujemo u tuđem govoru jer se ponekad radi o naratorovom glasu. Pri tome se posebna pažnja poklanja proučavanju tranzitivnosti u autorskom govoru koji uvodi tuđi govor jer je to važno sredstvo za uvođenje tačke gledišta i određene ideološke perspektive, odnosno za potencijalnu manipulaciju. Konačno, ukazuje se na razlike u proučavanju tuđeg govora u sintaksi, strukturalnoj stilistici i kritičkoj stilistici.

Ključne riječi: tuđi govor, kritička stilistika, diskursni tipovi, manipulacija, tranzitivnost, naratorov govor.

Za stilistiku je problem tuđeg govora oduvijek zanimljiv. Slavenska stilistika, kao i lingvistika općenito, ovaj pojam preuzimaju od Bahtina, koji ga definira kao „govor u govoru“ ili „govor o govoru“ (Bahtin 1980: 128), dok je u anglosaksonskoj stilistici uobičajen termin „represented speech“, a u novije vrijeme „presented speech“ (predstavljeni, prikazani govor) – (o tome v. u: Semino, Short 2004). Pri tome se posebna pažnja poklanjala tipovima tuđeg govora, i to dominantno u književnoumjetničkom stilu, gdje se obično izdvajaju upravni (direktni) govor, neupravni (indirektni) i slobodni neupravni govor, koji je stilistički najzanimljiviji jer kombinira formu trećeg lica i prenošenje emocionalno-ekspresivnih elemenata iskaza, odnosno, njegove forme. Ruski strukturalni lingvisti i stilističari pokazali su raznovrsne varijacije ovih modela, pa su tako u njih uključivali i tzv. „unutrašnji govor“, pod kojim se podrazumijeva prenošenje misli nekog lika u formi upravnog ili slobodnog neupravnog govora, a kritička stilistika govori o „predstavljanju misli drugoga“ („representing thoughts“ – Jeffries 2009: 140). Bahtin je razmatrao različite mogućnosti rastvaranja tuđeg govora u autorskom govoru (danas bismo prije rekli u naratorovom ili govornikovom govoru) ili pak suprotnog procesa, utjecaja tuđeg govora na autorski, sve do njegovog ukidanja (npr. u skazu), što je sve i te kako bitno za stil teksta u cjelini (Bahtin 1980: 128–136).

Dakle, sva su ova pitanja dosta dobro proučena, ali sa pojavom novih stilističkih pravaca i škola otvaraju se i mogućnosti interpretacije još nekih aspe-

kata tuđeg govora. Upravo zato ovo pitanje učinilo mi se posebno zanimljivim jer odlično ilustrira put koji je stilistika prešla od tradicionalne strukturalne discipline do suvremenih pristupa. Kritička stilistika iznimno je relevantna u tom smislu jer proučava sve tipove diskursa i literarni diskurs nije joj u prvom planu, a ipak probleme predstavljanja govora drugoga smatra izuzetno važnima. Naime, ovu relativno mladu stilističku disciplinu zanimaju nejednaki odnosi moći u društvu i diskursu; nastala na temeljima kritičke diskursne analize (CDA) i Hallidayeve funkcionalno-sistemske gramatike, ona se razvija kao angažirana disciplina (Jeffries 2009). Očito je Hallidayev model već po sebi veoma dobro osmišljen, a kritička stilistika ga je uspješno primijenila i adaptirala za svoje potrebe.

Uobičajena podjela tuđeg govora na tri tipa danas se proširuje, pa se tako izdvajaju i tipovi koja se tiču samoga *predstavljanja* govora drugoga (bez konkretizacije sadržaja):

- a) naratorov (govornikov) izvještaj o govoru (npr. On je *govorio* na sastanku);
- b) naratorovo prenošenje i predstavljanje *govornog čina* (On se *ispričao*; Oni su *obećali...* itd.) (Semino, Short 2004).

Ovi su autori napravili i skalu predstavljanja tuđeg govora i odgovarajuću skalu predstavljanja tuđih misli. Zanimljivo je da oni pored slobodnog indirektnog uvode i slobodni direktni govor, koji nema uvodni autorski govor niti navodnike, ali je u prvom licu.

Treba napomenuti da je tuđi govor uvijek povezan sa naracijom i narativima. Čak i u svakodnevnom ili dramskom dijalogu uz prenošenje riječi drugoga dolazi bar minimalni narativ. Strukturalna stilistika upravo zato fokusirala se na tuđi govor u fikciji, dok kritička stilistika i suvremena stilistika uopće uzimaju u obzir različite tipove narativa, od fikcionalnog ili reklamnog do političkog ili svakodnevnog (prepričavanje događaja, anegdote, trača itd). Semino i Short (2004) svoje već spomenuto djelo radili su u okviru korpusne stilistike, a u korpusu su se ograničili na nekoliko tipova narativa (fikcionalni narativi, novinski tekstovi, biografije i autobiografije).

Znanost o književnosti i književna stilistika već su uočile da putem prenošenja tuđeg govora pripovjedač može ili prenositi stavove i uvjerenja lika ili pak, „s pomoću parodije, ironije, unutarnje polemike ili pogleda sa strane izraziti svoje neslaganje i suprotstavljanje“ (Biti 1997: 121). Ovo se može pratiti i u akademskom diskursu, gdje je citiranje također oblik tuđeg govora, pri čemu se autor/-ica teksta može slagati ili ne slagati sa autorima čije rečenice prenosi. U kritičkoj stilistici smatra se da je prenošenje tuđeg govora potencijalno manipulativno s obzirom na ideološku poziciju i naratora i govornika i recipijenta (čitatelja ili slušatelja) jer uvijek postoji jaz između onoga što je rečeno i onoga kako je taj govor prenesen. Ponekad dolazi do iskrivljenog prenošenja tuđeg iskaza svjesno, u svrhu manipulacije, a ponekad se ono događa „čak i ako ne postoji zla namjera“ (Jeffries 2009: 131). Takav je slučaj u narednom primjeru iz novinskog diskursa (zagrebački *Jutarnji list*), gdje se u na-

slovu govor drugoga prenosi tako da ne odgovara onome što je preneseno u samome tekstu:

- 1) Sara Kolak „Dijamant nije moj đir, želim zlata oko vrata“ (naslov – prim. M.K.B.)

Utjeha bi mogla biti pobjeda u finalu Dijamantne lige u Zürichu 24. kolovoza. Jedan dijamant uvijek dobro dođe...

- Samo natjecateljski. Za nakit nije moj đir.

KOLEKCIJA

Onda zlato, njega je već počela kolekcionirati.

- Da, pogotovo oko vrata – nasmijala se.

(Jutarnji list, 10.8. 2017, str. 42–43)

Novinar je u naslovu bitno izmijenio iskaz olimpijske pobjednice Sare Kolak, saževši vlastite komentare i pitanja i Sarine odgovore. Cilj mu je bio stvoriti zanimljiv naslov koji će privući pažnju namjernom dvosmislenošću. Očito se sve vrijeme radi o igri riječima pa su zlato i dijamant u naslovu s jedne strane metonimija za zlatnu medalju ili pobjedu u Dijamantnoj ligi, gdje dijamant dolazi kao nagrada a ne kao ukras, a sa druge strane stvara se dojam da se razgovara o nakitu. Sama govornica jasno pravi distinkciju između dijamanta kao nagrade i kao nakita, ali se to u naslovu ne vidi. Očito je da naslov suštinski mijenja ono što je Sara Kolak izgovorila (pod uvjetom da je i iskaz u tekstu vjerno prenesen), a nema sumnje da se ovdje ne radi o zlonamjernom krivom prenošenju tuđeg govora, već o težnji za atraktivnim naslovom kao jakim pozicijom teksta. Ovdje nalazimo i zanimljivu upotrebu slobodnog neupravnog govora u rečenici „Onda zlato, njega je već počela kolekcionirati“, gdje se iz odgovora koji slijedi vidi da je novinar postavio direktno pitanje a nama ga prenosi u formi trećeg lica, gdje „onda“ pokazuje subjektivnost tipičnu za upravni govor – spajanje ovih elemenata ukazuje da je riječ o slobodnom neupravnom govoru.

Može se reći da smo ovdje u sferi postupka karakterističnog za novinski diskurs (pa i medijski diskurs općenito). Tradicionalna stilistika nije mogla uzeti u obzir ovo zato što je dominantno proučavala tuđi govor u KFS i zato što nije uzimala u obzir pouzdanost naratora niti kontekst i sadržaj rečenoga. Postavlja se stoga pitanje čiji *glas* čujemo kad procesuiramo tekst koji sadrži tuđi govor – mi mislimo da je to glas nekog lika ili osobe čiji se iskaz prenosi, a zapravo je taj glas u većoj ili manjoj mjeri zamijenjen glasom samoga naratora (autora) (Jeffries 2009: 144).

Važno je stoga oprezno i kontekstualizirano pristupiti analizi i interpretaciji tuđeg govora. Kada je riječ o političkom diskursu i govoru političara, onda odabir glagola, ali i drugih jezičnih sredstava u autorskom govoru (govoru naratora) može bitno utjecati na razumijevanje smisla iskaza. U narednom primjeru ovako je prenesen govor američkog predsjednika Donalda Trumpa; nakon što je prenesen dio upravnog govora, novinar nastavlja prepričavati:

- 2) (...) „uslijedili su tvitovi pa njihovo brisanje, a poslije se smirio i ispričao. Žao mu je zbog rječnika i napravio je pogrešku jer je vjerovao novinaru, što se, tvrdi, neće ponoviti.“

(Jutarnji list 29. 7. 2017. 13)

Slobodni neupravni govor nije čest u novinskom diskursu, posebno ne u informativnim žanrovima, koji teže objektivnosti i neutralnosti (iako su ove osobine često prividne i ostvaruju se retoričkim strategijama stvaranja iluzije objektivnosti – Katnić-Bakaršić 2012: 101–106). Jasno je vidljiv negativan stav novinara prema Donaldu Trumpu, pomalo čak podrugljiv ton, umetnuto ovo „tvrdi“, miješanje Trumpovih riječi sa vlastitima, i to u 3. licu, itd. Novinar želi stvoriti dojam o neozbiljnosti cijeloga događaja i implicitno izraziti vlastiti ironijski stav.

Indirektni oblik olakšava naratoru da inkorporira vlastitu ideologiju ili pogled na određene događaje (<http://www.languageinconflict.org/the-world-through-language/presenting-speech-and-thought.html>). I u svakodnevnom govoru raznovrsna su sredstva kojima narator prenosi tuđe riječi izražavajući sumnju u njihovu iskrenost ili istinitost (A on *kao / tobože* kaže da će nam pomoći). U narednom primjeru naratorov stav vidi se iz odabira glagola kojim se uvodi indirektni govor:

- 3) „Protiv Krstičevića su oni koji žele zaraditi na provizijama od aviona, *bubnja* jedan ministru vrlo blizak komentator(...)“

(Jutarnji list, 29.7. 2017, 21)

Glagol *bubnjati*, koji ovdje zamjenjuje neutralni glagol *govori*, nosi izrazito negativnu konotaciju pa je očito da je ideološka pozicija autora teksta suprotna poziciji govornika čiji se govor prenosi. Odabir glagola u autorskom / naratorovom govoru stoga je iznimno važan u kritičkoj stilistici jer se iz toga može pročitati i ideološka pozicija i potencijalna manipulacija, i cijeli niz drugih skrivenih a relevantnih nijansi značenja. S ovim je povezana i kategorija tranzitivnosti, i prikazivanja aktera, i okolnosti interakcije, tako da u sklopu svih elemenata dobijamo kompletnu kritičku stilističku analizu i interpretaciju tekstova.

Još jedan zanimljiv postupak nalazimo u političkom diskursu kada se prenose misli političara, gdje narator recipijente pokušava uvjeriti kako ima direktan uvid u misli druge osobe ili osoba (<http://www.languageinconflict.org/the-world-through-language/presenting-speech-and-thought.html>), npr.:

- 4) A XY misli da je narod glup...

A oni vjeruju da narod neće prepoznati njihove laži.

A on misli da će se izvući na izborima....

Naravno, u takvim slučajevima nema stvarnog prenošenja tuđih misli; svjesno se poseže za ovim postupkom kao sredstvom uvjeravanja i manipulacije. Drugačija je situacija i druga uloga ovog postupka u literarnom diskursu,

gdje (svevideći) pripovjedač, po svojevrsnom nepisanom „ugovoru“ sa čitateljima (barthesovski rečeno) prenosi misli i unutarnji govor likova.

Željela sam ovdje pokazati razliku između proučavanja tuđeg govora u sintaksi, strukturalnoj stilistici i kritičkoj stilistici. U sintaksi je ključno pitanje forme, odnosno strukture upravnog i neupravnog govora, te problemi prebacivanja upravnog govora u neupravni i obrnuto. Strukturalna stilistika proučavala je stilske efekte različitih oblika tuđeg govora u literarnom diskursu (npr. dijalog u proznom tekstu bez autorskog govora dobija karakteristike dramskoga) i ukazivala na ekspresivnost i stilogenost slobodnog neupravnog govora. Kritička pak stilistika prvenstveno promatra ideološke efekte svih ovih oblika u raznim diskursnim tipovima, i to ne samo u predstavljanju tuđeg govora nego i mišljenja. Pored toga, uspostavlja se još jedna distinkcija: strukturalnu stilistiku zanimaju prije svega estetski i ekspresivni efekti prenošenja tuđeg govora, dok kritičku stilistiku zanimaju dominantno postupci kojima se tuđi govor upotrebljava u funkciji manipulacije i kreiranja nejednakih odnosa moći, odnosno potencijalnog suprotstavljanja takvoj manipulaciji.

Literatura:

- Bahtin, Mihail (1980) *Prilog istoriji formi iskaza u konstrukcijama jezika*. U: Marksizam i filozofija jezika. Beograd: Nolit.
- Biti, Vladimir. (1997) *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jeffries, Lesley, 2009. *Critical Stylistics: the Power of English*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2012) *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb: Zoro.
- Semino, E., Short, M. (2004) *Corpus stylistics: Speech, writing and thought presentation in a corpus of English writing*. London: Routledge.
- <http://www.languageinconflict.org/the-world-through-language/presenting-speech-and-thought.html> - pristupljeno 27.6.2017.

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ

SPEECH REPRESENTATION IN CRITICAL STYLISTICS

Summary

The paper investigates different means and functions of presenting other's speech and thoughts (“чужая речь” in M. Bakhtin's terminology) from the perspective of critical stylistics. This relatively young stylistic discipline regards this issue as one of ten key elements that are important for critical stylistic interpretation of a text (L. Jeffries). Different types of represented speech are explored in various discourse types, from political and media to literary discourse. The paper aims at showing the necessity of investigating represented speech in context. Represented speech is always interrelated with narration and narratives. The important issue is whose voice we are hearing in represented speech, because it can be misleading sometimes, and we are

actually dealing with narrator's voice. Special attention is given to investigation of transitivity in the narrator's speech because it can be regarded as an important device for introducing certain point of view and ideological perspective, i.e. for potential manipulation. Finally, the paper shows that represented speech is differently investigated in syntax, structural stylistics and critical stylistics.

Key words: represented speech, critical stylistics, discourse types, manipulation, transitivity, narrator's speech

Lada BADURINA

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
lbadurin@ffri.hr

Ivo PRANJKOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

O KLETVI I PSOVCI

Dok je i u novijim lingvističkim, pa i pragmalingvističkim istraživanjima tema kletve i/ili psovke slabo zastupljena, one su – kao jezični fenomeni – razmjerno često prisutne u svakodnevnoj komunikaciji. U ovom se radu bavimo određenjem tih dvaju pojmova (posebice u odnosu na bliski im vulgarizam), ali i nekim pragmatičkim pitanjima vezanima uz njihovu uporabu.

Ključne riječi: kletva, psovka, vulgarizam, (pragma)lingvistika, obraz.

O kletvama i psovkama, ali i bliskim im vulgarizmima znamo – vjerujemo da je tomu tako – sve što se o njima treba znati. Znamo naime da su u komunikaciji vrlo *žive* i sveprisutne pa ćemo s više ili manje nelagode ili neodobravanja spremno tvrditi da se *kod nas* puno *psuje* i uopće mnogo *ružno govori*. Znamo također da *pristojni* govornici ne kunu i ne psuju jer takvo verbalno ponašanje nije društveno prihvatljivo. Znamo, naravno, i to da postoje neke društvene situacije – a među njima su nedvojbeno i znanstvene konferencije – u kojima se, načelno, ne psuje i ne govore vulgarne riječi. Ipak, mi ćemo o kletvama i psovkama ovdje javno progovoriti (i nužno ih pritom navoditi¹)!

Bez obzira na to što je, nema sumnje, riječ o jezičnim fenomenima, o kletvama i psovkama u (tradicionalnoj) lingvistici tradicionalno je bilo malo riječi (usp. više u Badurina–Pranjković 2016). Takvo nas što i ne treba iznenađivati. Valja nam naime priznati da su i kletve i psovke jezično (tj. gramatički, sintaktički) uglavnom neobilježene. Nasuprot tomu ne manjka im društvene i komunikacijske obilježenosti! Utoliko će se na popisu literature o psovkama i kletvama moći naći radovi znanstvenika različitih društvenih/humanističkih

¹ Uvažavajući naime činjenicu da je – u slučaju kletvi i psovki – riječ o (razmjerno) čestoj pojavi, posebice u nekim tipovima komunikacijske prakse (npr. u privatnom diskursu i/ili razgovornom funkcionalnom stilu) ne kanimo se spram nje određivati s obzirom na kriterije *nepoželjno/poželjno*, *ružno/lijepo*, *loše/dobro*, *nepristojno/pristojno* i sl. Naša polazišta nisu naime etička, nego teorijska/lingvistička i – koliko god nam to i samima bilo neobično, pa i nelagodno – vulgarne ćemo i psovačke riječi i izraze ovdje spominjati bez zadržke (bez točkica, zvjezdica i sl.).

profila, a onda napose i pragmalingvista. Napokon, u nastojanju da približe odredimo ključne pojmove i mi ćemo se ovdje priklanjati (i) pragmalingvističkim polazištima.

Ako kažemo da u našim (južnoslavenskim) filologijama dosad nije bilo istraživanja *nepristojnih* riječi i izraza, nismo rekli cijelu istinu. I ne kaneći ovdje ponuditi cjelovitu komentiranu bibliografiju relevantnih radova hrvatskih i srpskih lingvista i teoretičara književnosti (više o tome usp. u Badurina–Pranjковиć 2016), osvrnut ćemo se na neke starije prinose istraživanjima kletvi i psovki. U njima ćemo naime naći nove poticaje (i izvore) za ovaj naš prilog, a onda i za pokušaj distingviranja dvaju bliskih pojmova – kletve i psovke – s obzirom na govorni čin.

Prvi na čije ćemo se djelo osvrnuti bit će Marcel (ili kako se gdjekad potpisivao: Marčel) Kušar (1858–1940). Za Kušara bi se moglo reći da je bio filolog *široka spektra*.² Rođeni Rabljanin, gimnaziju je završio u Rijeci, a na Bečkom je sveučilištu studirao slavistiku i germanistiku. Radni je vijek proveo kao gimnazijski profesor u jadranskim gradovima (prvo mu je radno mjesto bilo upravo ovdje, u Kotoru, a potom je službovao u Dubrovniku, Zadru i Šibeniku). Iako – skroman i samozatajan – formalno nije pripadao ni jednoj filološkoj školi, po mnogim je svojim stavovima bio pobornik filoloških zamisli Vuka Stefanovića Karadžića i njegovih sljedbenika, vukovaca (npr. Gorljivo se zalagao za tzv. *fonetički* pravopis, pa je izradio i svojevrсна metodološka načela za kodifikaciju toga pravopisnog tipa). Vukovom bi se i vukovskom utjecaju mogla pripisati i Kušarova opčinjenost ne samo narodnim jezikom i književnošću već uopće narodnom mudrošću. Još od gimnazijskih dana prema vlastitu mu je priznanju – a time se napokon vraćamo našoj temi – najmilija zabava u životu bila „proučavati naš narodni jezik koliko s gramatičke toliko s leksičke strane“. Ovako je to obrazložio: „Zato, čitajući naše čistijim jezikom pisane knjige i naše rječnike a i sam osluškujući govor našeg prostog seoskog svijeta (ponajviše u južnoj Dalmaciji u kojoj sam proveo dug niz svojih mlađih godina) bilježio sam vazda u posebne bilježnice sve one riječi i izraze koji su općeno manje poznati (pa se, radi toga, osobito u govornom jeziku, često zamjenjuju nepotrebnim tuđicama), ili za koje sam držao da se na njih jasnije ogleda duh, ljepota ili bogatstvo naše narodne dikcije“.³ Posebnim marom u poznijim godinama svoga života Kušar sređuje i ukoričuje pomno vođene bilješke i, posljedično, nastaje osobit tip rječnika: leksička građa u njemu nije raspoređena po abecednom kriteriju, već je organizirana s obzirom na značenjska polja, odnosno, opet Kušarovim pristupnim riječima, razvrstana

² Bavio se poviješću hrvatskoga jezika, dijalektologijom, standardologijom, napose pravopisnom normom, narodnom književnošću i folkloristikom, proučavao je jezik hrvatskih pisaca itd., itd.

³ Uvodne su to riječi iz *Pristupa* (str. 3) *Narodnom blagu*, knjizi na koju se ovdje kanimo referirati. *Pristup* je objavljen u izdanju iz 1934. godine, a u ponovljenim je izdanjima (1966. i 1993) izostavljen.

je „po značenju u nekake veće ili manje kao raspravice da bi se mogla bolje razumjeti i lakše upotrebiti“. Nastao je tako svojevrsan *rječnik za čitanje – Narodno blago* (*Riječi, fraze, poredbe, poslovice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, radovanja, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke*) (izlazilo je u više izdanja, prvo 1925. dva omanja sveščića, a zatim proširena i ponovljena izdanja 1934, 1966. i 1993. godine). Zanimljivo i pozornosti naše vrijedno, u Kušarovu se jezičnom *blagu* našla i leksička cjelina naslovljena „Pokuda, ukor, psovka i uvreda“, koja uključuje i ove podcjeline: „Kletva“, „Narodne psovke“ i „Narodne kletve“ (usp. Kušar 1993: 118–121). Ostavljajući (zasad) postrani samo to leksičko bogatstvo (a Kušar je popisao poveći broj kletvi i psovki), pozabavit ćemo se autorovim tumačenjem bliskoznačnih pojmova. Slažući naime sinonimni niz *prigovarati, koriti, karati, ružiti, grditi, psovati, huliti, vrijeđati* (koga), reći će on da je svima zajedničko značenje „govoriti komu **nekom žestinom riječi koje idu za tim da ponize njegovu ličnost**“, a potom će gradirati *žestinu* kojom se govornik okomljuje na sugovornika – od korenja (jer „koreći ponizujemo najmanje čovjeka“, „to činimo, ponajviše, bez uzrujanosti i u dobroj namjeri da mu koristimo“) do vrijeđanja („vrijeđajući ponizujemo ga najviše“, „svrha nije više dobra, nego diramo u njegov ponos i poštenje“). Ostali članovi sinonimnog niza nalaze se između tih dvaju polova, pa će za *grditi* Kušar reći da je *grditi* „više nego ružiti, jer su riječi još ružnije, *grdnje, pogrde*“, a *psovati* je „više nego *grditi*, jer su **riječi nepristojne**“ (usp. Kušar 1993: 118; istakli L. B. i I. P.).

Moramo odmah reći da će minuciozna Kušarova raščlamba ovih pojmova znatno kasnije naći nedvojbenu potporu (i potvrdu) u pragmatici i/ili pragmalingvistici. Evo, ukratko, što pod tim mislimo.

Ponajprije psovanje (koga) – kao, uostalom, i bacanje kletve (na koga) – u izravnoj su vezi s govornikom i sugovornikom (i njihovim međusobnim odnosom), odnosno riječ je specifičnim *govornim činovima*. Ukratko i konkretno, da se priklonimo jednoj od popularnijih podjela govornih činova (s obzirom na njihovu ilokucijsku snagu), onoj Searleovoj, psovka bi i kletva pripadale tzv. ekspresivima, naime onima čija je ilokucijska točka izražavanje psihološkog stanja s obzirom na propozicijski sadržaj iskaza, što nadalje znači da su ekspresivi govorni činovi kojima govornik izražava stav prema nekome/nečemu (usp. Searle 1979: 15–16; također i Ivanetić 1995: 42, 44–46). Relevantnom se nadalje pokazuje i pragmalingvistička teorija uljudnosti i u sklopu nje izgrađen koncept obraza (engl. *face*) u smislu ugleda. Uljudnost se pritom određuje kao svjesno izražavanje obzira prema drugima i/ili prema sebi te utvrđuje da u komunikaciji obraz može biti ugrožen ili opravdan, podržan (usp. Brown–Levinson 1987: 61–64).⁴ Nesumnjivo je, kletvama se i psov-

⁴ Drugim riječima, kad se kome obraćamo, možemo se usmjeriti prema njegovu pozitivnom obrazu – odgovor je to na želju recipijenta da se drugima sviđa i da ga odobravaju (tzv. Pozitivna uljudnost; npr. *Kako bi bilo da otvorite prozor?*) ili prema njegovu negativnom obrazu – odgovor je to na recipijentovu težnju da ga se ne ometa u djelovanju, da se s njim ne postupa loše te da djeluje po vlastitu izboru (tzv. negativna uljudnost; npr. *Možete li otvoriti prozor?* ili

kama, načelno,⁵ ugrožava obraz sugovornika. O toj će se činjenici morati povesti računa pri svakom pokušaju određenja pojma psovke, ali – još i više – u nastojanjima da se jasnije razlikuju dva inače bliska pojma, tj. psovka i kletva.

No, prije svega, vratimo se starijim izvorima! Uz Kušara želimo upozoriti na još jednu nezaobilaznu bibliografsku jedinicu u svakom (novijem) proučavanju fenomena psovke. Sama činjenica da je autor prve opsežnije monografije o psovci (obaseže dvjestotinjak stranica gustog tiska) – iznenađujuće ili ipak očekivano? – katolički svećenik franjevac Ignacije Gavran ne samo da je kuriozna nego, pokazat ćemo, zavređuje naročitu pozornost. Uostalom, na njegovu će se *Bludnu psovku*, objavljenu još 1962. godine, pozivati mnogi kasniji istraživači psovke.

I Gavran, slično, psovku definira kao vrstu *pogrdnog izraza*, i to takva „kojim nedolično i nedozvoljeno na simbolički način oduzimamo nekoj osobi vrijednost“ ili, kraće rečeno, „psovka je grdnja, kojom se nekome oduzima čast“ (Gavran 1962: 10),⁶ odnosno – opet u kontekstu teorije uljudnosti – to je izraz kojim se ugrožava obraz sugovornika. U nastavku autor dodatno tumači i pojam bludne psovke: to je ona psovka u kojoj je „sredstvo vrijeđanja uzeto [...] sa seksualnog područja i izražava neku nedozvoljenu, sramotnu upotrebu seksualnog“, pa stoga i čast „na koju se njome napada, nije obična, nego tzv. ženska čast“ (Gavran 1962: 10). Slijedi potom i svojevrсна klasifikacija psovki s dvama osnovnim tipovima – nebludne i bludne psovke – i većim brojem podtipova (usp. Gavran 1962: 12–15).

Zasad nećemo detaljnije komentirati ova određenja psovke (ali ipak ćemo najaviti da će u našoj interpretaciji definicija biti bitno modificirana, posebice s obzirom na nastojanje da se psovke jasnije distingviraju od kletvi). Spomenut ćemo pak – jer i to smatramo inspirativnim za razradu naše teme – zanimljivu (čini se i održivu) hipotezu o tome da psovka vuče svoje porijeklo od kletve: „Kletva je ona prirodna karika, koja je dovela do savremenog 'standardnog' oblika psovanja“ (Gavran 1962: 131). U prilog takvu stavu, navodi autor, idu i gramatička (sintaktička) obilježja psovke: njezina vrlo česta (možda i primarna) optativna forma (npr. *Da ti jebo pas mater!* ili *Jebo ti pas mater!*), s koje se, zaključuje, „lako (...) moglo prijeći na obični prezentski oblik“ (npr. *Jebem ti mater!*) (na istome mjestu).⁷

Mogu li vas zamoliti da otvorite prozor?). Za negativnu je uljudnost karakteristično da pitanja nude priliku sugovorniku da na njih odgovori negativno, ali efekt odbijanja pritom nije isti kao kod odbijanja zahtjeva iskazana imperativom, u tzv. direktnom govornom činu.

⁵ Smatramo da u određenoj mjeri treba zadržati suzdržanost s obzirom na mnogovrsne funkcije psovke (npr. psovka kao poštapalica, ili usklik, ili bodrenje, ili prijekor, ili negacija i sl. (usp. Badurina–Pranjčević 2016: 233 te ovdje u nastavku).

⁶ I po Gavranovu mišljenju, to je *differentia specifica* psovke u odnosu na grdnju: „Za razliku od psovke obična grdnja (uvreda u užem smislu) manje je zamašna: ona ne oduzima svu vrijednost, niti neku bitnu osobinu, nego samo donekle, samo u manjoj mjeri, krmji nečiji ugled ili uskraćuje dužni izraz poštovanja“ (na istome mjestu).

⁷ Takvo gledište nije usamljeno. Josip Užarević upozorava na to da slično tvrdi i B. A. Uspenski: „funkcija [je] psovanja drugotna kada je riječ o psovci, dok je starija funkcija proklinjanja, zaklinjanja i sl.“ (usp. Užarević 2012: 176).

Još se u nečemu u vezi sa psovkom dvojica autora – Marcel Kušar i fra Ignacije Gavran – slažu. Konstatacija je to koju obojica, ali – pokazat ćemo – svaki na svoj način, potkrepljuju da se u *našim krajevima* mnogo psuje. Kušar doslovce veli ovako: „Naš narod mnogo psuje, pa ne psuje samo jedan drugoga nego jedan drugomu i oca i majku, i Boga i svece, i vjeru i dušu, i krst i post i t. d.“ (1993: 119–120). Potom, bez velika susprezanja,⁸ navodi on narodne kletve i narodne psovke, koje je ekscerpirao iz građe ili zabilježio na terenu (južna Dalmacija). S druge pak strane, zacijelo očekivano, fra Ignacije Gavran izravniji je u osudi ovakvih tipova verbalnog ponašanja,⁹ pa i znatno manje eksplicitan u navođenju potvrda. Ipak, pomalo rezignirano, ali nadasve duhovito zamijetiti će on: „Za neke, koje je obuzela manija psovanja, prosto je nemoguće postaviti bilo kakve granice – da pred njima imenuješ Kavkaz, Dalaj Lamu, teoriju relativnosti, ekvator, opsovali bi sve to i prije nego što bi shvatili, o čemu se radi“ (Gavran 1962: 63).

Gavranova studioznost u pristupu ovoj temi ogleđa se međutim u još nečemu. Na temelju uvida u literaturu i informacija dobivenih s terena nastojao je on opisati koliko se, kako i što psuje u različitim zemljama i regijama, i to u dijakronijskoj i sinkronijskoj perspektivi. Naći će se tako kod Gavrana podaci kako se u *bližoj prošlosti*, naime od 1878. do Drugoga svjetskog rata, psovalo u Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, i to posebno među katolicima, muslimanima i pravoslavicima, u Crnoj Gori itd., te koliko se u suvremeno (tj. njegovo) doba psuje u Bosni i Hercegovini, u kosovsko-metohijskoj oblasti i Dalmaciji, a zatim i o bludnim psovkaama kod drugih naroda – Bugara, Grka, Arbanasa, Rumunja, Mađara, Čeha, Slovaka, Poljaka, Rusa i Ukrajinaca, Talijana, Francuza, Engleza, Nijemaca, kod klasičnih i drugih starih naroda te izvan Europe, napose na Istoku (kod Turaka, Arapa, Kineza, Japanaca, Indijaca, Eskima itd.).¹⁰

⁸ Iako među Kušarovim psovkaama i kletvama nema onih s eksplicitnim vulgarizmima, mnoge po svojim sadržajima nisu ni blage ni umivene (npr. *Ljudski gade!*, *Gade i smrade!*, *Hudobo paklenska!*, *Vražji skote!*, *Pasji skote!*, *Kučko jedna!* ...; *Rđom kapao dok mu je koljena!*, *Zao ti Božić!*, *Kuga te umorila!*, *Guba ga gubala!*, *Oči ti iskapale!*, *Krvlju točio!*, *Ne lišila te sablja!*, *Krv platio na svom domu!*, *Namućio se živih muka!*, *Nesreća ga zatrla!*, *Desno ti oko iskočilo kojim si me, more, namotrio!*, *Crvi ga rastočili!*, *Sjeme mu se zatrla!*, *Prokleta mu pleme i koljeno!*, *Stigle te moje kletve!* itd.).

⁹ U predgovoru svojoj knjizi sasvim je izravan: „Osobno, meni je psovka ogavna – ne samo iz razumskih razloga, nego još više iz drugih, mnogo dubljih, zakopanih u mojoj ličnosti. (...) Psovka je stvarno zlo, bolest, kojom je naše društvo zaraženo“, da bi potom objasnio razloge svomu zanimanju za ovu temu: „Svaka, makar i vrlo malena zraka spoznaje ovog pojava, mora biti dobrodošla, mora zanimati svećenika, odgojitelja, psihologa i jezikoslovca. (...) Pogotovo je teško zamisliti uspješnu borbu protiv psovke, ako ne poznamo njezine naravi i njezinih uzroka“ (Gavran 1962: 3–4).

¹⁰ Primjera radi, evo što Gavran, što se psovanja tiče, bilježi o crnogorskoj prošlosti. Pozivajući se na Vuka Stefanovića Karadžića, konstatira da je u Crnoj Gori nekada bilo malo psovke te domeće: „Novije doba međutim znači također i dobu znatnijeg prodiranja toga poroka. Prije je postojalo pravno uvjerenje, da onog, koji bi opsovao Boga, može i mora svatko kao psa ubiti, a da ubicu neće progoniti ni vlast ni krvna osveta. Vjerojatno je razlog ovom nekadašnjem stanju bilo to, što ponosan čovjek ne dozvoljava, da mu se šta bilo brlja u brk. On traži odmah zadovoljštinu. No, on je također svjestan, da je i drugi može isto tako tražiti, pa bira svoje riječi“.

Malobrojni, ali vrijedni i danas nadasve poticajni prinosi proučavanjima psovki u hrvatskoj znanosti¹¹ nezaobilazno su polazište i u našim zanimanjima za ove teme. U starijim smo izvorima, između ostaloga, našli pozornosti vrijednih zapažanja, koja će – u novom teorijsko-metodološkom kontekstu, pa i sa spoznajama koje crpimo iz istraživanja u drugim, nefilološkim područjima – biti (re)valorizirana u punom smislu riječi. Kao što smo najavili, pozabavit ćemo se pokušajem pobližeg određenja ključnih pojmova – kletve i psovke, napose njihovim jasnijim razgraničenjem.

Za početak Kušarovu/Gavranovu određenju psovke kao *žestokih riječi koje idu za tim da ponize sugovornikovu ličnost*, odnosno kao *grdnje kojom se nekome oduzima čast* (koje – najavimo to odmah – aktualizira pitanje distinkcije između psovke i kletve) pridodajemo onu Josipa Užarevića: „Psovka se (...) može odrediti kao govorni izraz kojega jezgru čini opsceno-vulgarna riječ što označuje spolni i/ili analni organ odnosno odgovarajuću spolnu ili analnu radnju, a funkcija je takva govornoga izraza verbalna agresija (napad, vrijeđanje) ili pak ranjiva i otrovna samoobrana“ (Užarević 2012: 183). Želimo upozoriti na to da je Užarević unio dvije inovacije u svoju definiciju psovke. Prva je ta da je – u odnosu na Gavrana – suzio značenje pojma, odnosno psovku je ograničio na ono što Gavran određuje kao bludnu psovku, čime ju je jasnije razgraničio „od kletve, grdnje, prijekora i sličnih govornih oblika, u kojima je leksički i sintaksní repertoar znatno širi i slobodniji“ (na istome mjestu). Drugo, otvorio je, barem načelno, prostor za uvažavanje i drugih funkcija psovke (uz, možda, primarnu, ali ne nužno i najfrekventniju – vrijeđanje sugovornika).

I mi ćemo na tragu toga postaviti dva pitanja. Prvo je pitanje odnosa i/ili međuovisnosti psovke i vulgarizma. Drugo se pak tiče mnogovrsnih funkcija koje psovke mogu obnašati u govornome činu. Vjerujemo da ćemo u traženju odgovora na potonje moći ponuditi prihvatljive i jasnije kriterije po kojima se kletve odvajaju od psovki.

Nedvojbeno tijesna povezanost između psovke i vulgarizma iziskivat će jasnije pojmovno-terminološko diferenciranje. Bez posebne elaboracije ovdje ukratko predstavljamo svoja opredjeljenja.

Međutim, nastavit će Gavran, „na nekim mjestima taj je stari mentalitet popustio kao n. pr. po srednjoj Crnoj Gori (...). U svagdaškoj nahiji psuju oca i majku, a nalazi se i dosta drugih uvreda“. Za crnogorsko primorje, veli, nema podataka. Usp. Gavran 1962: 57.

Ne manje zanimljivo, što se aktualnoga stanja tiče, Gavran će, recimo, za Bosnu i Hercegovinu tvrditi „da je u cijelosti preplavljena psovkom kao ukorijenjenom navikom“, a za Dalmaciju (na temelju anketa za Split i Šibenik i njihove okolice) da „malih psovaka i psovača ima jednako kao i Bosni, a velikih znatno više, te sigurno ide uporedo s najgorim bosanskim područjima, a vjerojatno ih i premašuje“ (usp. Gavran 1962: 61, 63).

¹¹ Ovdje smo se osvrnuli na dva – najstarija, upravo već klasična – izvora. Nakon njih, nažalost, istraživanje ove teme nije nastavljeno istim intenzitetom. Trebalo je sačekati gotovo četiri desetljeća do 1999. godine objavljene izvrsne i nadahnute studije *Fenomenologija psovke* Josipa Užarevića (usp. Užarević 2012).

Dakle vulgarizmom nazivamo „nepristojnu“¹²/prostačku riječ, odnosno onu kojom se označuje u prvome redu kakav predmet ili proces iz sfere društvenih tabua (obično su to pojmovi vezani uz čovjekovu spolnost); takvom riječju čovjek iskazuje vulgaran odnos spram određenih elemenata izvanjezične stvarnosti (usp. i Pranjković 2010: 116). Vulgarizmi su u pravilu (ali ne i u svim značenjima) zamjenjivi „pristojnom“ standardnojezičnom riječju: *kurac* > *penis*, *spolovilo*, *udo*, *nježnik*; *pička/pizda*¹³ > *vagina*, *rodnica*; *jebati (se)*¹⁴ > *spolno općiti*; *zajebavati (se)* > *zadirktivati*, *šaliti (se)* itd.

Odmah, međutim, želimo naglasiti da upotrebu vulgarizama samu po sebi nećemo smatrati psovanjem. Recimo, vulgarizmima se iskazuje „intiman odnos kako prema vlastitu tijelu tako i prema jeziku (usp. Užarević 2012: 183)¹⁵ pa su – dodajemo – oni sasvim *prirodni* u nekim privatnim, intimnim situacijama. Uostalom, i kognitivni psiholog Timothy Jay u svojoj *neuro-psiho-socijalnoj teoriji govora* (u kojoj se – naslovom – pita *zašto psujemo/kunemo?*) jednim od postulata smatra da su psovačke riječi (engl. *curse words*) kontekstualno uvjetovane. Tumači naime da ni jedna riječ nije inherentno dobra ili loša; njezina *zločestost* može se dovoditi u vezu s uvjetima primjerenosti/prikladnosti i uvredljivosti te pojašnjava da je primjerenost predodređena načinom na koji govornik i slušalac upotrebljavaju riječi u specifičnom sociopsihološkom kontekstu. Slikovito, uvredljive riječi poput *jebati* (engl. *fuck*) mogu biti prikladne u nekim kontekstima (npr. u spavaćoj sobi), ali ne i u drugima (npr. u dekanovu uredu). Naposljetku ovaj autor zaključuje da je nemoguće utvrditi *uvredljivost* pojedine riječi ne propitujući kontekst u kojemu se javlja, i to bez obzira na to što može biti znana njezina *opća* uvredljivost. (Usp. Jay 2000: 148.)

Braneći stajalište da vulgarizam nije psovka nismo odgovorili na pitanje može li biti psovke bez vulgarizama ili – da da se pozovemo na taksonomiju fra Ignacija Gavrana – postoje li uopće *nebludne* psovke!?

Neće se, vjerujemo, biti teško složiti s tvrdnjom da semantičko središte većine (naših) psovki čine tri riječi iz seksualne sfere: vulgarni su to nazivi za

¹² Smatramo, naravno, da riječi same po sebi ne mogu biti ni pristojne ni nepristojne. Pristojni su ili nepristojni govornici, koji ih upotrebljavaju na pristojan ili nepristojan način. Odatle i naša ograda od takve kvalifikacije.

¹³ Vulgarizam može imati i dodatno (preneseno) značenje 'čovjek loših karakternih osobina' (npr. *On je pizda od čovjeka!*, *Ne budi pička!*). U tom se značenju ne može jednostavno zamijeniti sinonimnom riječju, već se mora iskazati na drugi način (*On je slabić/nekarakterna osoba*, *Ne budi slabić/kukavica/mlakonja*, odnosno *Budi karakter!*).

¹⁴ Vulgarizam ima i dodatna značenja 'dosađivati, mučiti, gnjaviti, umarati' (npr. *Nemoj me jebati!*) te 'mariti, obraćati pozornost' (*Ne jebe me ni pet posto!*) i 'nimalo ne uvažavati, prezirati' (*Jebeš politiku!*).

¹⁵ Istina, Užarevićeve se riječi odnose na psovku, ali – vjerujemo – nećemo iznevjeriti njegovu misao ovom novom kontekstualizacijom. Potkrijepit ćemo to i sljedećim autorovim rečenicama: „Uporaba tih izraza [tj. opsceno-vulgarnih riječi, nap, L. B. i I. P.] u psovkaama svjedoči o nasilnu i potpunu simboličkome ovladavanju tijelom Drugoga ili o njegovu oskvrnjivanju, i to preko njegovih najintimnijih dijelova“ te „Zato strani izrazi za spolne organe i spolne radnje, npr. latinski (*penis*, *vagina*, *futuere*), nikada u hrvatskome ne postižu vulgaran status, nego obično vrše terminologijsko-metajeziku ulogu“ (na istome mjestu).

muški i ženski spolni organ (*kurac* i *pička/pizda*) te opet vulgarni naziv za sam spolni čin (*jebati*). Taj je glagol – kako duhovito konstatira Josip Užarević – svojevrsna *nad-riječ* „jer ona funkcionalno ujedinjuje gotovo cijeli semantički prostor psovke“ te dodaje da „u psovačkome jeziku glagol *j..ati* vrši istu funkciju koju npr. u filozofijskome jeziku ima glagol *misлити*, a u cjelokupnome jeziku – glagol *biti*“ (usp. Užarević 2012: 174). Takozvane psovačke riječi redovito se vežu uz društvene tabue, utoliko su regionalno/društveno/kulturno diferencirane. Timothy Jay ide i korak dalje tvrdeći da društvene i kulturne sile utječu na psovke/kletve koje pojedinac upotrebljava, da nadalje u svakom kontekstu postoje pragmatički čimbenici koji mogu bilo inhibirati bilo poticati na psovanje te da upravo socijalni i kulturni čimbenici nude odgovor na pitanje zašto u psovka upotrebljavamo jednu skupinu riječi, a ne drugu (usp. Jay 2000: 145).¹⁶

Naravno, s druge strane, upravo zato što je riječ o društveno proskribiranim riječima, one se – čak i u psovka – mogu poželjeti izbjeći. Vrlo često čini se to po kriteriju fonijske sličnosti ili tek istog početnog slova, a u konačnici „nepoćudne“/„nećudoredne“ riječi mogu se i ispustiti. Recimo, nije riječ dak slučaj da se (i ne samo u psovci) vulgarizam *kurac* zamjenjuje bezazlenijim/“pristojnijim“ izrazom *kita*, pri čemu aluzivnost ne biva dovedena u pitanje: *Boli me kurac!* > *Boli me kita!* (u značenju 'baš me briga, ne marim').¹⁷ Štoviše, ista će psovka jednako funkcionirati i bez spominjanja inače ključnog objekta – *Boli me (za tebe/njega/to)!* Kao učestalije eufemizme u psovka možemo spomenuti i modifikacije psovačkog glagola: *jesem ti, hebi ga, bem ti*.¹⁸ Ništa manje zanimljivo jest pojavljivanje u njima i tzv. nepsovačkih riječi, i to takvih koje ćemo spremno okarakterizirati vulgarnima – npr. *rupa, nabiti, napumpati* i sl. (usp. i Užarević 2012:183). Ipak, u nekim slučajevima, potpuni je izostanak „neprirodnih“ riječi iz psovki doveo do toga da takve strukture i prestanemo percipirati kao psovke (npr. *Bog te!* ili, opet eufemističko, *Bog te vidio!*, potom *Oca mu!*, *Majku mu!* i sl.). Isto tako ovdje bi se

¹⁶ U tom kontekstu treba sagledavati i činjenicu postojanja dvaju tipova (bludnog) psovanja – seksualnog (spolnog) i analnog. Slovački lingvist L'ubomír Ďurovič konstatira da je „jedina granica [između ta dva tipa psovanja] [...] zapadna granica seksualnog prostora koja se poklapa s granicom Svetog Rimskog Carstva“, a prema češkom autoru Lubomíru Hegeru psovanje u kojem se spominju riječi koje se tiču obavljanja velike nužde i anusa dolazi na scenu tek s protestantizmom (znakovit je naslov njegova članka – *Zaklej, a já ti řeknu odkud jsi / Opsuj, a ja ću ti reći odakle si*) (navedeno prema Pilch 2011: 17). O osobitu tipu psovanja kod Čeha (Slovačka, Poljaka i Lužičkih Srba) piše već i Gavran: iako oni posjeduju „naš psovački glagol“, njime se „po pravilu ne služe za psovku“ te nastavlja: „Česi i Slovaci posjeduju niz skatoloških pjesmica i priča. Erotičko-seksualni rječnik kod Čeha je čak prilično bogat, no oni nemaju seksualne, glagolske bludne psovke. [...] Stoga i ne začuđuje, da se – kako to veli Dr. Lj. Jonke – 'izrazi za kletvu i ljutnju kreću kod njih u drugoj sferi'“ (usp. Gavran 1962: 77–78).

¹⁷ Dometnut ćemo i to da objekt psovke može biti praktički sve. Britanski/američki antropolog Ashley Montagu navodi pet skupina riječi koje mogu biti uvrštene u psovke, od riječi iz područja kršćanstva i imena predaka, heroja, kraljeva ili općenito autoriteta preko riječi povezanih s prirodom, prirodnim silama i fenomenima te opscenih i vulgarnih riječi do riječi koje imaju pozitivno značenje, a u kontekstu dobivaju negativno (usp. Montagu 1967: 100–104; Pilch 2011: 20). Uostalom, ne kaže se zaludu (*o*)psovati sve po spisku!

¹⁸ Poveći broj primjera eufemizama navodi Ignacije Gavran (1962: 15–16).

mogle spomenuti i – nazovimo ih tako – dječje (infantilne) psovke, koje samo aludiraju na psovačke izraze, a lišene su svake, pa i implicitne opscenosti – tek rabe se namjesto psovki (npr. *Pas, mačka, lisica!*).¹⁹ Ukratko, na tragu je to razmišljanja da svaka riječ koja nosi emocionalni naboj (ili ga istom preuzima?) psovačima može služiti kao *streljivo* za njihove namjere (usp. Montagu 1967: 90).

Sve u svemu, prije no što se odgovori na pitanje ima li psovki bez vulgarizama, trebalo bi zauzeti jasan stav prema (jasnoj, neupitnoj) seksualnoj aluzivnosti u njima. Jer čak i ako sasvim liberaliziramo pristup psovki, čini se da su seksualne/bludne konotacije nužne i ključne za njihovo funkcioniranje kao specifična tipa govornoga čina (ekspresiva).

Svaki pokušaj razgraničenja psovke i kletve trebat će – nastojat ćemo to ovdje i potkrijepiti – povesti računa o (komunikacijskim) funkcijama dijelom različitih jezičnih fenomena. U tom smislu upozorit ćemo na nužnost proširenja definicije psovke, i to upravo u segmentu koji se tiče njezina *djelovanja* u komunikaciji i/ili učinka na sugovornika. Smatramo naime da želja da se ugrozi obraz sugovornika (što je bilo dominantno u Kušarovu i Gavranovu određenju psovke) nije jedina, pa možda ni ključna intencija psovke. Zanimljiva nam je utoliko definicija psovke koju su ponudile autorice knjige *Psovke u srpskom jeziku* Svenka Savić i Veronika Mitro: „(...) govornik upotrebljava psovku da izrazi određenu konverzacionu naviku, stav ili emocionalni odnos prema sagovorniku (konkretnom ili imaginarnom), prema onome o čemu govori, prema samom sebi ili nekoj vrednosti. Psovka je jedan oblik govornog čina ekspresiva kojim se izražava različita (dominantnije loša) konverzaciona navika (dominantnije rigidan) stav i (dominantnije agresivna) emocija govornika prema sagovorniku“ (usp. Savić–Mitro 1998: 8–9; isticanja u originalu).

Ako dakle i pristanemo uz tvrdnju da je uvreda sugovornika tek jedna od mogućih funkcija psovke,²⁰ morat ćemo se odmah suočiti s činjenicom da nije lako popisati (i sistematizirati) raznovrsne situacije u kojima se psuje. U tom smislu upućujemo na klasifikaciju psovačkih oblika koju je ponudio Ashley Montagu. On, među ostalim, izdvaja *uvredljivo psovanje* (najniža je to i temeljna funkcija usmjerena na vrijeđanje sugovornika), *proklinjanje* (blisko kletvama), *zaklinjuće psovanje* (psovkom se što svečano potvrđuje), *usklično psovanje* (psovka usklik poput *Dovraga!*), *dopunsko psovanje* (psovka se javlja kao poštapalica, desenantizirana čestica, npr. *jebi ga*),²¹ *bodreće psovanje* (npr. u *Božje ime!*), *prijekorno psovanje* (psovka se koristi da se koga prekori) (više u Montagu 1967: 104–106). Naravno da ni time nismo pokrili sve komunikacijske mogućnosti psovke. Valja svemu pridodati i *gramatikaliziranu*

¹⁹ Takvi su izrazi često familijarizmi (kreiraju se u obiteljskom krugu) i rabe ih odrasli u razgovoru s djecom. Zbog njihove funkcionalnosti u komunikaciji smatrat ćemo ih psovka.

²⁰ Ako i jest prvotna, složit ćemo se s Užarevićem kada kaže da je „relativno malo onih psovki koje istinski vrijeđaju, ponizuju ili uništavaju“ (2012: 182).

²¹ Više o poštapalicama u Badurina–Matešić 2007/2013, a o oblicima psovki poštapalica u Gavran 1962: 64–65).

psovku (npr. *kurac* kao način iskazivanja negacije, npr. *Kurac će doći!* u značenju 'neće doći' ili *Kurac će mi donijeti!* u značenju 'ništa mi neće donijeti').

Naposljetku – čini se – sve nas to vodi do mogućega zaključka! U monofunktionalnosti kletve prepoznavamo *differentiu specificu* na temelju koje će se ona moći relativno jasno i pouzdano distingvirati od psovke, koja je, naprotiv, potencijalno polifunktionalna. Ili, drugim riječima, kletva je u pravilu optativna struktura uvijek uperena spram sugovornika s intencijom ugrožavanja njegova obraza; kod psovke pak optativnost je u većoj ili manjoj mjeri neutralizirana, riječ je *de facto* o desemantiziranoj, petrificiranoj kletvi,²² koja, kao takva, i može preuzimati raznovrsne funkcije u komunikaciji (može, što više, biti i gramatikalizirana) te ne predstavlja nužno (čak ni primarno!) napad na *Drugoga*. Napokon, lako možemo pristati uz stajalište da je psovka i danas vrlo živa u neformalnoj (ili manje formalnoj komunikaciji); koliko je kletva zastupljena u pojedinim društvenim zajednicama ili među pripadnicima nekih društvenih slojeva, trebalo bi istom istražiti.²³ U svakom slučaju na obje te komunikacijske prakse – i na kletvu i na psovku – valja motriti s aspekta govornoga čina jer jedino se tako može spoznati njihova bit i prava narav. Ili, kako slikovito napominje Timothy Jay, riječ je o tipu ponašanja, govornom činu koji govornik izriče, a sugovornik ga razumije; ipak, psovke se ne mogu shvatiti tek razumijevanjem psovačkih riječi jer to bi bilo kao da želimo proknuti u smisao međuljudske komunikacije pukim istraživanjem rječnika. Bavljenje psovkama i psovanjem mnogo je više od toga – to je proučavanje ljudskoga *ponašanja* i misli (usp. Jay 2000: 6).

²² Iako ne insistira na dosljednom pojmovno-terminološkom razgraničenju kletve i psovke, ni fra Ignaciju Gavranu, po svojoj prilici, nije bilo strano ovakvo razmišljanje. Razglabajući naime na kraju svoje monografije o budućnosti psovke, poentira: „Kad bi psovka išla svojim normalnim putem, ona bi ubrzo istrošila svoju afektivnu snagu i postala bi – na ovaj ili onaj način – okamina u jeziku“ (Gavran 1962: 193). Mi ovdje domećemo: upravo to joj se, nesumnjivo, i dogodilo! Dakako, to ne znači da je ona time lišena svake afektivne snage, ali svakako pretpostavlja da je njezina afektivnost drugoga tipa.

²³ Recimo, s jedne se strane rado *kunemo* da *ne kunemo* (i to s ponosom ističemo kao značajku svoga nacionalnog/kulturnog/regionalnog identiteta), s druge strane naša estradna umjetnost (a onda i medijski prostor uopće) ne zazire od pjesama u čijim se tekstovima javljaju i sasvim eksplicitne kletve.

Literatura:

- Badurina, Lada; Matešić, Mihaela (2007/2013) „Poštalice pod povećalom: o jednoj posebnoj vrsti diskursnih oznaka“, *Zbornik radova Tuzla. Grad na zrnu soli*, ur. Amira Turbić-Hadžagić, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, str. 9–24.
- Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2016) „Псுவњята като подтип на (езиковата) вулгарност“, *Съпоставително езикознание / Contrastive Linguistics*, XLI, 2, str. 101–116.
- Badurina, Lada – Pranjković, Ivo (2016) „Jezična i pragmatična obilježja psovke“, *Romanoslavica*, Serie nouă, vol. LII, nr. 2, str. 227–235.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. (1987) *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge University Press.
- Gavran, Ignacije (1962) *Bludna psovka: povjesno-psihološka studija*, Udruženje katoličkih svećenika NR BiH, Sarajevo.
- Ivanetić, Nada (1995) *Govorni činovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Zagreb.
- Jay, Timothy (2000) *Why We Curse: A Neuro-psycho-social Theory of Speech*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia – Amsterdam.
- Kušar, Marcel (1966 [1993]) *Narodno blago: Riječi, fraze, poredbe, poslovice, priči-ce, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, psovke, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke*, Društvo književnih prevodilaca Hrvatske, Zagreb [pretisak Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993].
- Mikić, Pavao – Pehar, Mirjana; Mikić, Marijan (1999) *Psovka u hrvatskome i njemačkome jeziku*, Ziral, Mostar – Zagreb.
- Montagu, Ashley (1967) *The Anatomy of Swearing*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Nežmah, Bernard (2011) *Kletvice in psovke*, Druga, dopolnjena izdaja, Družba Piano, Ljubljana.
- Pranjković, Ivo (2010) „Vulgarizmi i psovke“, u: I. Pranjković, *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*, Disput, Zagreb, str. 115–118.
- Pilch, Pavel (2011) *Psovka u hrvatskome i češkome jeziku*, Masarykovo sveučilište u Brnu, Brno, završni rad; dostupno i na https://www.academia.edu/5476038/Psovka_u_hrvatskome_i_%C4%8De%C5%A1kome_jeziku; zadnji pristup 17. srpnja 2017.
- Savić, Svenka – Mitro, Veronika (1998) *Psovke u srpskom jeziku*, Futura komunikacije, Novi Sad.
- Searle, John R. (1979) *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo.
- Užarević, Josip (2012) „Fenomenologija psovke“, u: J. Užarević, *Književni minimalizam*, Disput, Zagreb, str. 167–184.

Lada BADURINA, Ivo PRANJKOVIĆ

ON CURSES AND SWEARWORDS

Summary

While the topic of curses and/or swearwords is somewhat neglected even in the contemporary linguistic, including pragmalinguistic, research, curses and/or swearwords themselves – as linguistic phenomena – are very much present in daily communication. In this paper we focus on defining these two terms (especially in relation to the closely related term ‘vulgarism’), but also on some pragmatic issues related to the use of such words.

Key words: curse, swearword, vulgarism, (pragma)linguistics, face

Nataša JOVOVIĆ
Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet – Nikšić
natasaj@ucg.ac.me

KLETVA U NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“ (frazеолошки i lingvokulturološki pristup)

Kletva je kao specifična jezička forma postojala od davnina, a bila je izuzetno živa kategorija i u vremenu koje se opisuje u *Gorskom vijencu*, djelu koje autor definiše kao „истори-ческо собитије при свршетку XVII вијека”. Kletva, prema tome, nije samo ostatak paganske vizije svijeta, nije samo izraz tuge i želje da sudbina ispravi nepravdu i kazni krivca, budući da se javlja u više oblika i značenja, kao osuda, kao molitva, kao negacija, tj. kao lažna kletva i kritika, ili blagoslov, čime potvrđuje i svojstvo frazeološke konstrukcije u širem smislu. Savremena lingvistička teorija kletvu bilježi kao pertefakt onoga što danas označavamo pojmom psovke, ali je i u jednom i u drugom obliku riječ o takvom tipu iskaza koji ima naročit značaj i na lingvokulturološkom planu, jer ukazuje na jezičke forme koje su u određenoj kulturi, određenom kontekstu i vremenu, (u ovom slučaju crnogorskoj kulturi i ratničko-patrijarhalnom kontekstu) bile nezaobilazan vid opštenja.

Ključne riječi: Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, kletva, frazeologizmi u širem smislu, lingvokulturologija.

0. Uvod

Upotreba kletvi, bilo u govornom, bilo u pisanom diskursu, uvijek je vezana za naročitu emociju i naročitu funkciju koja se ostvaruje u okviru sheme *pošiljalac – poruka – primalac*. Kletva je u razgovornom vidu upotrebe jezika, ali i u književnoumjetničkom djelu eklatantan primjer djelovanja magijske jezičke funkcije, te „sudbinske“ i suštinske povezanosti između oznake i označenog, između onoga što *riječ zaista jeste*. Koliko god da je savremena kultura oslobođena izvjesnih tradicionalnih i patrijarhalnih okova, može se reći da u susretu sa govornim iskazom ovog tipa (da bog da/ dabogda) veliki broj govornika ipak strepi od magijske, ritualne, obredne, mistične moći koju riječi katkad dobijaju.

Kletva je zajedno sa formama kao što su zdravice, poslovice, izreke, onaj sloj „refleksije svijesti“ koji je kod nekih istraživača označen kao „mitoarhe-tipski početak slovenske kulture“ (Maslova 2010: 24), budući da predstavlja ostatke mitološke, dakle paganske vizije svijeta kod donekle hristijanizovanog pripadnika slovenskog naroda, pri čemu je, pogotovo u frazeološkim proučavanjima, teško razdvojiti prethrišćanski mitološki sloj od hrišćanskog. (Vulović 2015: 18).

Važno je razmotriti i kakva emocija kod pošiljaoca izaziva upotrebu kletve, i kako ona djeluje na govornika, što ukazuje na ekspresivnu (emotivnu)¹ i konativnu² jezičku funkciju. Ako se poslužimo naslovom čuvene Dž. Ostinove knjige da bismo istakli moć kletve čak i u savremenoj, modernoj kulturi primjetićemo da kletva pokazuje kako se može „delovati rečima“ i kako snaga izgovorene riječi može uticati na sudbine pojedinaca u onim životnim sferama koje se smatraju najvažnijim, a to su porodica, porod, bogatstvo, zdravlje, ljubav.

1. Definicija kletve

Prije same analize kletvi na primjeru književnoumjetničkog teksta bavimo se definicijom ovog specifičnog tipa iskaza, a to nije moguće učiniti samo u domenu čiste lingvistike, već je obavezan interdisciplinarni pristup, pored osnovnog sintaksičko-semantičkog. Koliko je važno proučiti kulturu i običaje Njegoševog vremena, vremena u kojem je nastao „Gorski vijenac“, toliko je važno u analizu uključiti one oblasti koje prilaze jeziku kao fenomenu kulture, a to su svakako discipline poput lingvokulturologije, etnološke lingvistike, koje uočavaju stalnu interakciju na raznim planovima između jezika i kulture, jer *čovjek jezikom tumači prirodu i uobličava kulturu kao svoj svet* (Vulović 2015: 14). Dakle, prema viđenju autorke Vulović jezik je prenosilac kulture, ali i njen stvaralac. Kultura se najvećim dijelom stvara *zahvaljujući jeziku, kroz jezik, a u velikoj meri i u jeziku* (2015: 14).

Stoga je i prva definicija koju predstavljamo nastala u pomenutom sadejstvu. Kletva kao samostalan iskaz ili iskaz u okviru drugih žanrova izriče se sa vjerom u magijsku moć riječi da Boga, demona, sudbinu ili prirodne sile pokrene na nanošenje zla. (Stoilov 1896, Hadžov 1906/7, Marinov 1914, Prodanović 1932, Bovan 1978, Georgieva 1982, Trebješanin 1987, Popova 1987, Bogdanović 1988, Vujović 1988, Piličkova 1989, Kitevski 1991, Ajdačić 1992).

U RSANU kletva se definiše kao *izricanje prizivanja nesreće na nekoga, želja da se nekome desi kakvo zlo, obično uz prizivanje boga ili drugih natprirodnih sila*. Kletva je izraz jakih negativnih emocija u vidu želje da se drugome desi kakvo zlo, ili je usmjeren na samog sebe, kao vid obavezivanja, ili je izraz emotivnog pražnjenja, nastao kao rezultat dejstva funkcije olakšanja, oslobađanja i otpuštanja negativnih emocija.

U Rečniku književnih termina kletve su označene kao *arhaične narodne govorne tvorevine, nekad u sastavu negativne, 'crne' magije, koje se javljaju u svim oblicima književnosti usmenog postanja, zasnovane na vjerovanju da će se izrečeno ispuniti*. (2001: 358).

Prilikom definisanja kletve autori uglavnom ističu njenu arhaičnost (Popović 2007: 345), podstaknutu ostacima mitoloških vjerovanja (Solar 2007: 287). Iz lingvističkog ugla kletvu (koju je u savremenom jeziku potisnula

¹ Prema mišljenju M. K. Bakaršić ona označava usmjerenost na eminenta poruke, izražava govornikov subjektivni stav prema poruci, usmjerena je na izražavanje govornikovih emocija. (1999: 2).

² Tj. apelativna funkcija je usmjerena na primaoca poruke, djeluje na njega, „apelira“ na njegova osjećanja ili misli i izaziva određenu reakciju. (Bakaršić 1999: 3).

psovka) posmatramo kao specifičan oblik jezičkih performativa, tj. iskaza koji samim svojim izricanjem, i upotrebom performativnih glagola *kleti* i *proklinjati*, obavljaju radnje. (Biti 2000: 38).

U skladu sa teorijom britanskog filozofa Džona Ostina, kletve predstavljaju tipičan primjer *optativnog performativa*, tj. onog iskaza koji se na formalno-gramatičkom planu odlikuje upotrebom optativa (u našem slučaju optativnog radnog glagolskog pridjeva), a ne glagola u 1. l. jd. prezenta, što je, na drugoj strani odlika *indikativnog performativa*, karakterističnog za izricanje formula vjenčanja, krštenja, otvaranja svečanosti i sl. (Austin 1987: 30).

2. Upotreba kletve

Budući da nastaje zahvaljujući vjerovanju koje je mističnog, obrednog, magijskog karaktera, kletva se kao žanr javlja u patrijarhalno i tradicionalno modelovanom sistemu kulture, pa je nezaobilazna u našoj narodnoj književnosti, usmenom pjesništvu, te je stoga i najčešće proučavana na korpusu epsko-lirskih pjesama. Njihova upotreba vezana je za nepremostivo osjećanje bola, očaja i gnijeva onog koji u svojoj bespomoćnosti kletvu upućuje, vjerujući da će se druge natprirodne sile pobrinuti da se izgubljena ravnoteža opet uspostavi kažnjavanjem grešnika, tj. onoga kome je kletva upućena, i to u onoj sferi života (zdravlje, plodnost, bogatstvo) koja se može odnositi na njega kao pojedinca, ili pak obuhvatiti njegove potomke. Ta narodna vjerovanja, sujevjerje, kao ostaci dalekih paganskih običaja, u suprotnosti su sa svim onim što bi trebalo da karakteriše hrišćanski svijet, jer „zlom na zlo uzvratiti“ nije ništa drugo nego osveta, želja da grešnik pati zbog počinjenog grijeha, koji je zapravo oglušenje o opšteprihvaćene društvene norme, otuda valjda i pravo da onaj koji kune uzme pravdu u svoje ruke?³

3. Kletve u *Gorskom vijencu*

Kletvama u *Gorskom vijencu* posvećena je pažnja i sa stanovišta književne kritike, ali i sa stanovista frazeologije (Pejanović 2010), leksikologije, sintakse i semantike (Ostojić 1997). Baveći se leksičko-sintaksičkom strukturom kletvi Ostojić ističe da je izrazita *emocionalnost nametnula i određenu organizaciju kletvi tako da im struktura postaje vrlo čvrsta, pri čemu se ona čak reprodukuje po unaprijed utvrđenom planu, odnosno konceptu*. (Ibid., 90). Ana Pejanović takođe zapaža da od 25 kletvi koje funkcionišu kao frazeološke jedinice u *Gorskom vijencu* preovladavaju po formalno-gramatičkoj strukturi konstrukcije s radnim glagolskim pridjevom u optativnom značenju (2010: 101), kao forma koja se upotrebljava u situacijama u kojima *dominiraju snažne emocije, koje traže kao izraz kratku dinamičnu formu, rasterećenu leksičko-gramatičkog suviška* (Babić 2005: 409).

³ Više o tome (Martinović 1963: 216–245)

Gorski vijenac sadrži 2 819 stihova, među kojima pronalazimo čak 181 stih koji se bilo na posredan, bilo na neposredan način tiče kletve. Pri tome, kletva se javlja kao pojedinačna, upućena sebi ili drugom licu, kako prisutnom tako i neprisućnom i kao kolektivna, „iz glave je cijela naroda“ (293), i kao lažna, kada prelazi u blagoslov, međutim, s obzirom na tematiku ovog dramskog spjeva, ti su primjeri više nego rijetki.

Lica koja kunu su: vladika Danilo, Vuk Rasplavčević, vojvoda Milija, vojvoda Stanko (Ljubotinjanin), Tomaš Martinović, sedar Vukota, vojvoda Draško, Obrad, Vukota Mrvaljević, sestra Batrićeva, Vuk Tomanović, knez Rogan, knez Janko, Vuk Mićunović, Cuc(a), baba, iguman Stefan.

Kunu, dakle, Crnogorci. Nemamo zabilježene primjere kletvi u govoru turskih starješina, tako da se postavlja kao logično pitanje – zašto Njegoš upotrebljava kletvu isključivo i jedino u govoru vladike, igumana, vojvoda, kneževa i drugih junaka koji pripadaju crnogorskoj strani?

Ako *Gorski vijenac* posmatramo u kontekstu epske tradicije i narodnog pjesništva, na kojoj u velikoj mjeri i počiva, uočićemo da se ovo obilježje javlja i u svim našim epskim, junačkim pjesmama u kojima na ravni hrišćani-nehrišćani, kletvu upotrebljavaju upravo hrišćani, a ne oni „drugi“. Međutim, treba voditi računa i o adresatu, ili pak o subjektu i objektu kletve, budući da je ona znatno umanjena jer se nekada javlja kao *samokletva*, ili prema terminologiji Davora Nikolića koji se bavi kletvama u usmenoj i pisanoj epici, *autoadresacija* (2010: 151).

Odgovor se pronalazi i u kulturološkoj predstavi upotrebe kletve, koja podrazumijeva sljedeću uzročno-posljedičnu shemu:

griješ → kletva → kazna.

Crnogorci su pravedni, poturčenjaci su grešni, krst i luna, dva opozitna nepomirljiva simbola razdvajaju njihove svjetove. Kletva je upućena najčešće „braći po krvi“ – poturicama, koji su izdali svoju vjeru (i to je njihov grijeh), i stoga zaslužuju najgoru kaznu, zaslužuju gnijev božiji:

VLADIKA DANILO: Bog vas kleo, pogani izrodi,
što će turska vjera među nama?
Kuda ćete s kletvom pradedovskom? (73–75)

A kletva se pojavljuje kao zaštitnica nemoćnih, jer samo nemoćni i bespomoćni kunu u trenucima samoće, bijesa, nanijete nepravde, straha i stoga je upotreba kletve, katkad jedini način da krivac-grešnik bude kažnjen, budući da ona ima magijsko dejstvo na sagovornika. Na drugoj strani, onaj koji kune, izricanjem kletve se oslobađa negativnih emocija, pa i u tome treba vidjeti razloge njihove česte upotrebe u govoru lica koja egzistiraju u patrijarhalno-ratnom i sukobima opterećenom vremenu i svijetu.

Kletve u *Gorskom vijencu* klasifikujemo na osnovu situacije, vremena i okolnosti u kojima ih dramska lica upotrebljavaju u fiktivnoj stvarnosti ovog književnumjetničkog djela. Dva su osnovna kriterijuma klasifikacije, i to: 1.

ko kune: *kletve naroda, kletve pojedinca koji kune sebe ili druge; 2. motiv: ko ili šta se kune: izdajnici i izdaja, kletve pokude, lažne kletve, kletva tužbalica.*

I *Kletve naroda*

Riječ je o kletvama koje se izriču u pjevanju kola, a kolo je „pjesma iz glave cijela naroda“ (293), dakle misao naroda, i iz tog razloga su vrlo značajne jer odslikavaju okolnosti i cjelokupnu situaciju uzavrelih emocija ovog dramskog spjeva. Od ukupno šest kola, dva počivaju na tematici kletve, jedno po modelu *usložnjene kletve* u kojoj se trenutni događaji prelamaju kroz prizmu naše bogate epske tradicije i pjesništva i sa njima se poistovjećuju.

(Skupština o Malome Gospođinu Dne na Cetinju, pod vidom da mire neke glave)

KOLO:

Velikaši, proklete im duše,
na komate razdrobiše carstvo,
srpske sile grdno satriješe;
velikaši, trag im se utro,
raspre sjeme posijaše grko,
te s njim pleme srpsko otrovaše;
velikaši, grdne kukavice,
postadoše roda izdajice.
O prokleta kosovska večero,
kud ta sreća da grdne glavare
sve potrova i trag im utrije;

...

Srpskoj kapi svud ime pogibe.
Postadoše lafi ratarima,
isturči se plahi i lakomi –

mlijeko ih srpsko razgubalo! (207–261)

U navedenim stihovima u kojima narod izražava nezadovoljstvo zbog neodlučnosti i neslaganja glavara, kletva se izriče oblikom optativnog trpnog i radnog pridjeva (**velikaši, proklete im duše; velikaši, trag im se utro; mlijeko ih srpsko razgubalo!**) dok u stihu *o prokleta kosovska večero* imamo atribut *prokleta* koji je pravi pridjev, a ne trpni glagolski pridjev, na šta ukazuje i akcenat koji je u ovom slučaju diferencijalnog karaktera jer služi za razlikovanje ova dva oblika (Pejanović 2010: 97). Ozlojeđenost zbog „domaćih izdajnika“, „braće po krvi“ koja su se odmetnula od svog naroda i vjere, budi ogromnu srdžbu i narod proklinje njihovo potomstvo na nepostojanje (*prokletstvo duše, trag im se utro, mlijeko ih razgubalo*).

KOLO:

Ljuta *kletva* pade na izroda!
Prokle mati od nevolje sina,
te knjeginja Ivanbegovica,
prokle Mara svog sina Stanišu.
Progrize joj sisu u posanje
rajsko piće prosu u njedrima!
Stiže đecu *roditeljska kletva*!
Staniša je obraz ocrnio,
pohulio na vjeru Hristovu,
na junačko pleme Crnojevo;
obuka se u vjeru krvničku
i bratske je krvi ožednio.
Grdne treske povrh Lješkopolja!
Dva se brata bore oko vjere,
a oko njih hiljade ratnikah.
Stiže sina *materina kletva*,
pogibe mu vojska svekolika. (691–707)

Treće kolo sa motivima poznatim iz epske poezije opet govori o izdaji, i to onoj neoprostivoj, u kojoj grešnik pohuli na svoju vjeru i svoju krv; zbog čega ga stiže roditeljska kletva. Prisustvo kletve zapravo ne govori toliko o nemilosrdnosti onog ko je upućuje, koliko otkriva način mišljenja i vladajuće norme određenog, nama dalekog i arhaičnog vremena.

U ovom kolu kletva je prisutna na posredan način, o njoj se pjeva, i na nju se podsjeća oblicima aorista, koji u ovom slučaju omogućava utisak neposrednosti, naročite ekspresivnosti u prikazivanju doživljene radnje, (Stevanović 1974: 624; Piper i dr. 2005: 424) u čemu i jeste njegov stilistički potencijal (*pade, prokle, stiže*).

Samokletve ili „samoosude“

Želja da se drugome dogodi zlo, ta primarna emocija kletve, u *Gorskom vijencu* donekle je oslabljena time što pojedinci i sebe kunu, a među prvima je vladika Danilo.

Vladika Danilo:

Grdni dane, da te Bog ubije,
koji si me dao na svijetu!
Čas proklinjem lanski po sto putah
u koji me Turci ne smakoše
da ne varam narodnje nadanje. (84–88)

Oblikom prezenta 3. l. jd i veznikom da, i vokativnim izrazom, i oblikom performativnog glagola *proklinjati* (1. l. jd. prezenta) vladika iskazuje svoju nemoć da se kao vladar izbori sa svim poteškoćama i da zaštiti svoj narod.

Zbog toga proklinje čas i dan kada mu je bilo suđeno da pogine, jer su ga Turci na prevaru zarobili a paša ga poslije dužeg vremena oslobodio tamnice (Isp. Latković 1974: 243)

Vojvoda Stanko (Ljubotinjanin)

Imaš razlog, vojvoda Milija.

I dabogda trag nam se zatro
kad pod ovom živjeli maramom! (304–305)

Kletva se često javlja i u sklopu drugih žanrova, i drugih kratkih iskaza kao što su direktivi tipa naredba, ili komisivi, tipa prijetnja, kao u navedenom primjeru.

Ono što se da zapaziti, jeste da najveći broj navedenih primjera pored vjerovanja da božanska, natprirodna moć može promijeniti postojeće stanje stvari, nosi i veliku bojazan od smrti, od kraja, od nepostojanja. Stoga se u najvećem broju kletvi zapravo priziva smrt neprijatelja, koja ima svoj cilj i svrhu samo ako grešnik nema muškog nasljednika. Otuda vojvoda Stanko izriče kletvu: *trag nam se zatro*. Ali isto tako, kroz mnoge primjere kletvi se provlači i načelo važno za crnogorski sociokulturni kontekst, da je bolje i umrijeti nego živjeti pod sramotom (*pod maramom*), bez časti i „crnog obraza“.

II Kletve upućene izdajnicima vjere

U *Gorskom vijencu* je prisutno 25 kletvi koje predstavljaju prave frazeološke jedinice (Pejanović 2010: 94), koje su potvrđene u datom obliku i u našoj narodnoj epskoj poeziji, stoga se mnoge od njih svojom osnovnom porukom i temom naslanjaju na prethodne, i uklapaju u osnovnu semantičku nit – *prokleti da su izdajnici vjere*; Ove kletve su upućene nehrišćanima, poturčenjacima, i ovoj vrsti iskaza pripada posebno mjesto, budući da se zaplet zapravo gradi na ozlojeđenosti crnogorskih glavara zbog izdaje nekadašnje braće, i prelaska u tuđu vjeru.

Vladika Danilo:

Kugo ljudska, da te Bog ubije! (49)
Bog vas kleo, pogani izrodi,
što će turska vjera među nama? (73–74)

Serdar Vukota:

U pamet se dobro Crnogorci!
A ko činja biti će najbolji;
A ko izda onoga te počne,
svaka mu se satvar skamenila!
Bog veliki i njegova sila
u njivu mu sjeme skamenilo,
u žene mu đecu skamenio!
Od njega se izlegli gubavci

da ih narod po prstu kazuje!
Trag se grdni njegov iskopao
kako što je šarenim konjima!
U kuću mu puške ne visilo
glave muške ne kopa od puške;
željela mu kuća muške glave!
Ko izdao, braćo, te junake
koji počnu na naše krvnike
spopala ga bruka Brankovića
časne poste za psa ispostio;
grob se njegov na ta' svijet!
Ko izdao braćo te junake,
ne predava punje ni proskure,
nego pasju vjeru vjerovao;
krvlju mu se prelili badnjaci
krvlju krsno ime oslavio,
svoju decu na nj pečenu io;
u pomamni vjetar udario,
a u lik se manit obratio!
ko izdao, braćo, te junake,
rđa mu se na dom rasprtila;
za njegovim tragom pokajnice
sve kukale dovijek lagale! (2408–2435)

Svi iz glasa viču: Amin!
Izlaze iz crkve i otolen doma.

Moglo bi se zaključiti, imajući u vidu sve ekscerpirane primjere, da u ovom slučaju, kletve koju izriče serdar Vukota, imamo ključnu i centralnu, usložnjenu kletvu, nastalu zahvaljujući epskoj tradiciji, i izuzetnoj stvaralačkoj snazi i kreativnosti našeg pjesnika, na kojoj se temelje poetička načela cjelokupnog spjeva. Treba voditi računa i o okolnostima u kojima se ova kletva izriče, ona je „zakonik“ za sve one koji su izdali svoju braću, ona je prijetnja, ona je prokletstvo, ali ona je, neočekivano uz to još i molitva. Ona se izriče u crkvi, i na njenu vjerodostojnost, i istinitost iskaza utiču svi prisutni koji je prihvataju, čime je perlokucionarna moć izuzetno naglašena.

Za razliku od kletve koju izriče vladika Danilo, koja sintaksičkom formom (vokativ+optativ, i vokativ+modalni prezent), pripada modelu po kojem se najčešće i tvore kletve u spjevu, ona koju izriče serdar Vukota odnosi se na Crnogorce (*U pamet se dobro Crnogorci*) i predstavlja opomenu i jezivo predskazanje onima koji bi se usudili da izdaju svoju braću⁴. U ratničko-patrijar-

⁴ Neraskidiva veza sa narodnim običajima, vjerovanjima, mitovima (Karadžić 1975: 46) koja je dio crnogorskog kulturnog modela omogućava tumačenje kletve serdara Vukote u dobro poznatom kontekstu opisanom u djelu *Crna Gora i Boka Kotorska*: »Jedan od njih, koji je dobar govornik ... stane ih ovako proklinjati ... na pr.: da bog da vašu djecu ne podigli, da bog da vam

halno osmišljenom modelu kulture najveću važnost imaju pojmovi hrabrosti i odanosti svom narodu i svojoj porodici. Kao nagradu za one koji su sačuvali te vrijednosti u najtežim trenucima sudbina im dodjeljuje zdrav porod, muške glave, božju milost i vječni život. One koji se ogluše o najsvetije ljudske zakone čeka kazna koja se manifestuje porodičnim tragedijama iskazanim kroz brojne hiperbolične i izrazito ekspresivne stihove: *Od njega se izlegli gubavci!... časne poste za psa ispostio! ... krvlju mu se prelili badnjaci .../* Da su zaista u pitanju frazeološke konstrukcije potvrđuje činjenica da su u pitanju viseleksemski spojevi (Isp. Mršević-Radović 1987:13), tj. da među njima postoji čvrsta veza riječi ustaljena dugom upotrebom, koja gradi konotativne i asocijativne značenjske komponente, koje odlikuje emocionalna i ekspresivna jezička funkcija (Dragičević 2009: 40).

Kletve pokude

Pokuda je gotovo uvijek prisutna u kontekstu u kojem se upotrebljava kletva, samo što ovoj grupi pripadaju oni primjeri koji nijesu isključivo nastali usled osnovne sižejne misli o izdaji, i nijesu upućeni samo suprotstavljenoj strani. Kunu Njegoševi junaci i jedni druge, ne samo poturčenjake ili same sebe, povodi su razni, stoga kletve u ovoj grupi pokazuju da su bile svakodnevno prisutne, katkad i kao specifičan način opštenja toga vremena.

Tomaš Martinović:

I čujte me dobro, Crnogorci:
trag po tragu meni poginuo,
da je bješe Srbin ugrabio
ako hoćah glave obratiti,
ta nevolja kako me boljela! (486–490)

Knez Janko (Vuku Mandušiću):

Ne đetinji, **kukala ti majka!**
Zbilja ti je svu pamet popila. (1275–1276)

Vojvoda Draško:

Sav protrnem, **da ih Bog ubije;**
kad pomislim za ono strašilo. (1483–1484)

Vukota Mrvaljević (priča iz pleća):

Čudna negđe pustoga plijena,
no je krvav, **da ga Bog ubije:**
Kosovo je oko njega leglo! (1717–1719)

se skamenilo sjeme u njivi, plod u stoci, djeca u ženama; da bog da vas guba razgubala, da svaki čovjek bježao od vas; da bog da nikakve sreće ne imali itd.«

Vuk Mićunović:

Čudne stoke, **Bog ih posjekao**,
oko šta se imalo poklati!
A đe vi je ta zlosrećna baba
te među vas nož krvavi vrgla? (2124–2127)

Isti Cuca:

Ona zbori da će sve kazati:
i kazuje: **Bog je posjekao**,

ka da čovjek sve očima gleda.(2130–2132)

Baba (drhtećim glasom kazuje):

Nauči me sve kako ću radit,
i reče mi, **duša mu prokleta**: (2205–2206)

Kletve koje predstavljamo u ovoj grupi su u vezi sa sporednim motivima ovog djela, nevjerne ljube koja je predmet pokude jer je pobjegla za Turčina, tajne ljubavi Vuka Mandušića, zbog koje takođe zaslužuje osudu, loših predskazanja, doživljaja vojvode Draška i susreta sa stranim, nepoznatim običajima i kulturom, i jedne babe koja je pod turskom ucjenom došla sa namjerom da zavadi Crnogorce. Katkad kletve dobijaju ton uzrečice, čime se umanjuje kako njihova ekspresivnost i stilska markiranost, tako i emotivna i konativna funkcija (*da ga Bog ubije, duša mu prokleta*, i sl.).

Lažne kletve

Lažne kletve imaju nisku frekventnost, vrlo su bliske blagoslovu, jer je očigledno njihovo potiranje i poništavanje loših namjera i želja, uvođenjem rjeđe ne.

Vuk Rasplavčević

Nemoj Draško, tako ti života!
Ne valja se biti kukavica

...

Ali ne znaš, **rđa te ne bila**,
da su ono šćeri Lazareve? (186–187)

Knez Janko

Čudna popa, **jadi ga ne bili**,
u svijet ga ovakvoga nema! (99–100).

Kletva-tužbalica

Tužbalica sestre Batrićeve, jedna je od najemotivnijih i najpotresnijih scena u *Gorskom vijencu*, kako zbog tragičnog ishoda, tako i zbog naboja i dinamičnosti koju prouzrokuju dva snažna izraza – tuženje i proklinjanje, drugih i sebe, nesreće lične i nesreće kolektivne. Iako su u ovim stihovima prisut-

ni uglavnom formulaički optativni iskazi kletvi na ravni Bog (subjekt) – Turci (objekt) i stalni elementi tužbalica (*kuku nama; kuku, braćo; kam da mi je*) njihova ekspresivnost i stilogenost uopšte nije umanjena usled brojnih ponavljanja koja dobijaju funkciju refrena. Čini se da kletva nigdje u ovom djelu nije tako snažno djelovala i pokazala mističnu i surovu moć izgovorenih riječi, kao u tužbalici ojađene sestre koja zbog mučeničke smrti svog brata ne vidi više svrhu svog postojanja. Njena tragična uloga odslikava i ulogu žene u surovoj patrijarhalnoj sredini crnogorskog naroda toga vremena. Zbog snažne ekspresivnosti, i brojnih drugih stilskih osobenosti, pripada joj zasebno mjesto u ovoj klasifikaciji.

Sestra Batrićeva

Da l' nevjerne ne zna Turke, (1914)

Bog ih kleo!

...

Da se mogu razgovorit

srce moje,

a sa mrtvom tvojom glavom

kam da mi je!

Ti ćeš mnogo braće naći,

kuku nama!

biranijeh sokolovah,

kuku, braćo!

po bedemu od Travnika

Bog ga kleo!

...

e se zemlja sva isturči

Bog je kleo!

Glavari se skamenili!

Kam im u dom! (1963)

Tužbalica se ostvaruje kroz formu dvanaesterca, tačnije osmerca sa četvorosložnim pripjevom, koji ima funkciju posebnog stiha, kojim se apostrofirana ne samo pokojnik, nego i neprijateljska strana, kao i glavari kojima je upućena kletva, budući da su dozvolili da se „zemlja sva isturči”, što je opet u vezi sa idejnom osnovom na kojoj počiva spjev. Na formulaički karakter i stariju same tužbalice kao obredne pjesme, i kao sastavnog dijela kulta mrtvih, ukazuje pomenuta ustaljena metrička forma i povezanost glavnog stiha sa pripjevom asonancom i aliteracijom, koji učestvuju u građenju specifične trohejske ritmičko-melodijske strukture.

4. Zaključak

Analizirani primjeri kletvi u Njegoševom *Gorskom vijencu*, pokazuju da su one u najvećem broju slučajeva nastale iz težnje da se uspostavi narušena ravnoteža upravo kažnjavanjem grešnika, što je u skladu sa činjenicom da

kletve u ovom djelu izgovaraju isključivo hrišćani, kao predstavnici istine i pravde, upućujući ih suprotstavljenoj strani, poturicama, zbog izdaje i prelaske u tuđu vjeru.

Kletva je kao specifična jezička forma postojala od davnina, a bila je izuzetno živa kategorija i u vremenu koje se opisuje u *Gorskom vijencu*, djelu koje autor definiše kao „историческо собитие при свршетку XVII вијека”. Kletva, prema tome, nije samo ostatak paganske vizije svijeta, nije samo izraz tuge i želje da sudbina ispravi nepravdu i kazni krivca, već je i specifičan vid opštenja, budući da se ona javlja u više oblika i značenja, kao osuda, kao molitva, kao negacija, tj. kao lažna kletva i kritika, ili blagoslov, čime potvrđuje i svojstvo frazeološke konstrukcije u širem smislu. Savremena lingvistička teorija (Ristić 2010: 197; 200–201) kletvu bilježi kao pertefakt onoga što danas označavamo pojmom psovke, ali je i u jednom i u drugom obliku riječ o takvom tipu stereotipnih iskaza koji imaju različitu ilokucijsku snagu, ali iste perlokucijske efekte – poništavanje protivnika. Njihovo proučavanje ima naročit značaj i na lingvokulturološkom planu, jer ukazuje na jezičke forme koje su u određenoj kulturi, određenom kontekstu i vremenu, (u ovom slučaju crnogorskoj kulturi i ratničko-patrijarhalnom kontekstu) bile nezaobilazan vid opštenja.

Izvor:

Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Celokupna dela, III izdanje, Knjiga treća, Beograd: Prosveta, 1974.

Literatura:

- Austin, John L. (1987). Performativni iskazi. U Kontekst i značenje. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 29–39.
- Biti, Vladimir (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Detelić, Mirjana I., Delić Lidija D. (2012). „Modelativni potencijal kletve u usmenoj epici” (On the Modelative Potentials of the Curse in Oral Epics). *Poznańskie Studia Slawistyczne*. Poznań: Adam Mickiewicz University Press, str. 29–43.
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999). *Lingvistička stilistika*, Prag: Open Society Institute.
- Nikolić, Davor (2010). „Struktura i funkcija kletvi u usmenoj i pisanoj epici“, *Nar. umjet.* 47/2, 2010, str. 147–162.
- Popović, Tanja. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- Radulović, Lidija (2007). „Roditeljska kletva kao nevidljivo nasilje: diskurs antimaterinstva u tradicijskoj kulturi”. *Etnoantropološki problemi*. N.s. Sv. 2, str. 137–146.
- Ristić, Stana. (2010). „Diskurs psovki u srpskom jeziku”. *Zbornik u čast Svenki Savić Diskurs i diskursi*. Urednica Vera Vasić. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu: Ženske studije i istraživanja: Novi Sad, str. 195–212.
- Solar, Milivoj. (2007). *Književni leksikon*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stefanović Karadžić, Vuk (1975). *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd: Nolit.
- Vulović, Nataša. (2015). *Srpska frazeologija i religija*. Lingvokulturološka istraživanja. Monografija 23. Institut za srpski jezik SANU: Beograd.
- Аврамовна Маслова, Валентина (2010) *Лингвокультуро́логия*, Издательский центр „Академия”, Москва.

- Ајдацић, Дејан. *О кетви у усеној књижевности*, преузето са https://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic-kletva_c.html, 05.07.2017.
- Алановић, Миливој (2013). „Модерна кетва: између наслеђа и новаторства”. *Zbornik u čast Veri Vasić: Leksika – gramatika – diskurs*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, str. 407–420.
- Деретић, Јован (1996). *Композиција Горског вијенца*, Подгорица: Октоих.
- Драгићевић, Рајна (2009). „О проблемима идентификације фразеологизама”, *Südslavistik Zeitschrift für südslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen*, Nr. 1, Tübingen, 35–44.
- И. Детелић, Мирјана, Д. Делић, (2013) „Проклет био на оба свијета”: функционално и семантичко раслојавање кетви у усеној епизи. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Матица српска. Књига 61, Свеска 3, стр. 633–656.
- Лазих-Коњик, Ивана (2013). „Концептосфера појма кетве у лирским усменим песмама: лингвокултуролошки поглед”. *Zbornik u čast Veri Vasić: Leksika – gramatika – diskurs*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, str. 391–406.
- Мршевић-Радовић, Драгана (1987) *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Филолошки факултет у Београд. Монографије, Књига LX, Београд.
- Остојић, Бранислав (1997). „Лексичко-синтаксичка структура кетви у Горском вијенцу“. *Прилози о Његошеву језику*. Никшић, стр. 85–94.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1–18), Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Суботић, Љиљана. (2008). „Синтаксичко-семантичка структура кетви у епским народним песмама“, *Српски језик – студије српске и словенске*, бр. 13/1–2, стр. 137–148. Пејановић, Ана (2010). *Фразеологија Горског вијенца*. Црногорска академија наука и умјетности. Његошев институт. Монографије и студије, књига 7. Подгорица.

Natasa JOVOVIC

CURSE IN *THE MOUNTAIN WREATH* PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ Summary

The curse is as specific language form existed since ancient times, and was extremely lively categories and in the time that is described in *The Mountain Wreath*, curse, not only the rest of the pagan vision of the world, is not only an expression of sadness and desire to destiny right the wrongs and punish the guilty, but and a specific type of communication, since it occurs in multiple formats and meanings, as a sentence, as a prayer, as a negation, i.e.. as false curse and criticism, or blessing, which confirms the status of phraseological designs, since it assumes the meanings of the other, away from the base or initial.

Keywords: Petar II Petrovic Njegos, *The Mountain Wreat*, curse.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš”

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica

jelenab@canu.ac.me

JEZIČKI MODELI METAFORE I METONIMIJE U NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“

Izdvajanjem (jezičkih) formi u kojima se ostvaruju metafora i metonimija, uz navođenje ilustrativnih primjera iz Njegoševog „Gorskog vijenca“, apostrofiraće se Njegoševa inventivnost u prenosu značenja sa jedne riječi na drugu, po principu odabira, sličnosti ili logičke vezanosti, što obično rezultira povezivanjem pojmova iz različitih semantičkih sfera. Istovremeno će se pokazati koliko se primjerima ovih stilskih figura, naročito metafore, osvježava Njegošev jezik i bogati doživljaj djela koje ne prestaje da daje povod za različito usmjerene analize i interpretacije. S obzirom na to da su ove „kondenzovane“ stilske figure nekada neuhvatljive današnjem čitanju „Gorskog vijenca“, ovaj rad ima za cilj da aktuelizuje neke metaforične i metonimijske primjere, ali i pristup metafori i metonimiji korišćenjem metoda lingvostilističke analize. Iako će se izdvojiti najčešće jezičke forme izražavanja poetske metafore (npr. kopalativna metafora, apozitivna metafora, leksička metafora itd.) i poetske metonimije (leksička metonimija, u okviru koje je najčešći model imeničke metonimije), naša analiza neće biti strogo gramatička, već jezičko-stilska budući da je (oneobičeni) prenos značenja sa jedne riječi na drugu u suštini svakog pjesničkog jezika, Njegoševog naročito, te zaslužuje posebnu pažnju u analizi jezika i stila njegovog književnog djela.

Ključne riječi: Petar II Petrović Njegoš, „Gorski vijenac“, stilske figure, metafora, metonimija, jezičko-stilska analiza.

1. Iako izučavanje „Gorskog vijenca“ traje već duži niz godina i decenija, ono još nije dovršeno. Naročito kada je u pitanju komentarisanje i objašnjavanje onih težih, nepristupačnijih i jednom dijelu čitalaca nejasnih stihova. Neuhvatljivosti Njegoševih misli nerijetko doprinosi i jezgrovitost, konciznost i zgusnutost izraza, koja ne rezultira prazninom u prenosu poruke. Naprotiv, u Njegoševom stihu, i kada je sveden na minimum, po zapažanjima Isidore Sekulić „dejstvuje uvek daljinska poruka“ (v. Ivanović 2015: 77).

1.1. Kako je Njegoš pjesnik uzvišene misli, a dikcija „Gorskog vijenca“ puna visoke lirike, u pretakanju doživljaja svijeta i onovremene Crne Gore pjesnik je koristio veliki broj metafora. Zato se u kritičkoj literaturi ukazuje da je „Gorski vijenac“, kao „temeljni tekst crnogorske kulture“, pisan metaforičkim jezikom te da donosi obilje metaforičnih zapažanja o životu, čovjeku, Bogu, borbi dobra i zla, ropstva i slobode... Svjesni da je teško pisati o ovom Njegoševom djelu, a da pritom ne bude ponavljanja o nečemu što je već izrečeno, opredijelili smo se za izdvajanje jezičkih tipova „kondenzovanih stilskih figura“ metafore i metonimije. U dosadašnjim kritičkim prikazima obično se

ne ide dalje od konstatacija da je metafora, poslije poređenja, najčešće korišćena stilska figura u Njegoševom „Gorskom vijencu“, uz navođenje nekog primjera.

2. Njegoševe metafore nerijetko su rečenice u malom. One predstavljaju vrhunac umjetničke konciznosti piščevog izraza. No, njihova dominacija nekada može da remeti jasnoću teksta i da dovede do njegovog nerazumijevanja. Naročito od strane čitalaca koji nijesu upućeni u prilike u kojima je ovo djelo nastajalo, pjesnikov doživljaj svijeta, ali i duh i mentalitet ondašnjeg, ali i sadašnjeg crnogorskog podneblja. Jer za razumijevanje metafore potrebno je mnogo više od upućenosti u značenje riječi, tj. potrebno je, prema mišljenju Edvarda Sapira, „u potpunosti shvatiti čitav život određenog društva onako kako se ogleda u rečima, ili kako je nagovešten njihovim nijansama značenja“ (v. Simić 2000: 278). Zato ne pretjerujemo ako kažemo da Njegošev metaforički jezik istovremeno postaje nosilac kulturno-istorijskih informacija, ali i povod za izražavanje nekih drugih, obično dopunskih značenja.

3. Metafora i metonimija kao stilske figure predmet su proučavanja još od antičkih vremena. Naročito metafora, koja je, istina, popularnost stekla u lingvistici, ali se kasnije izučavala i u okviru drugih disciplina (filozofije i psihologije), dovodeći se u vezu sa procesima mišljenja i razumijevanja. Ako se pođe od antičke podjele stilskih figura na figure izraza (figure u užem smislu) i figure sadržaja (trope), metafora i metonimija su osnovni tropi. Po mišljenju nekih istraživača, metafora i metonimija su temeljne stilske figure.¹ U vezi sa tim, Roman Jakobson (1986) smatra da su metaforski i metonimijski princip dva osnovna principa organizacije i uopšte ispoljavanja jezika. Suština tih principa, lingvistički rečeno, sadržana je u tome da označeno (sadržaj) jednog znaka preuzima oznaku (izraz) drugog znaka. To ukrštanje za posljedicu ima treći znak, koji reprezentuje metaforu ili metonimiju. Međutim, osnova „prenošenja imena“ (Kovačević 1999: 171–172) je različita – u *metafori* se prenošenje vrši na osnovu sličnosti i analogije,² a u *metonimiji* denotati su u odnosu podudarnosti ili, kako R. Jakobson (1986: 216) navodi, u odnosu blizine.³ Istina, prvu stilsku figuru naglašenije odlikuju dopadljivost i neobičnost (v. o tome Bagić 2012: 192) i ona u književnom djelu ima širi estetski i filozofski značaj – između ostalog, „ona označava jedno emocionalno iskustvo koje bez nje ne bi moglo biti izraženo (...), ona komunicira jednu viziju u najneposrednijem obliku, po kojem se ona ne samo shvata nego i pamti“ (Lešić 2011: 311). Zbog toga metafora od čitaoca zahtijeva veću angažovanost u razotkrivanju pretpostavljene sličnosti, u čemu je sadržana i njena pragmatička funk-

¹ M. Kovačević ističe da su metafora i metonimija temeljne stilske figure ne samo po tome što su najčešće u upotrebi nego i po tome što je princip njihove tvorbe bit struktuirisanja i upotrebe samoga jezika (v. o tome Kovačević 1999: 171).

² Da bi moglo doći do metaforičkog prenosa, dva znaka moraju imati bar jednu zajedničku semantičku komponentu (v. o tome Kovačević 1999: 172).

³ Metafora nastaje prenosom značenjskih obilježja između sličnih, a metonimija između susjednih stvari te je, po mišljenju R. Simića, razlika među njima „više tehničke nego suštinske prirode“ (Simić 2000: 278).

cija. Da je suština upotrebe metafore u opažanju sličnosti, uočio je još Aristotel, za kojeg „načiniti uspelu metaforu znači uočiti sličnost“ (Aristotel 1948), što je uostalom u osnovi pjesničke umjetnosti. U dobroj upotrebi metafore krije se „dar duha“ (Ricoeur 1981: 219), „znak genija“ (Aristotel 1948), ali i način da se govori neobično u odnosu na riječ upotrijebljenu u osnovnom, obično stilski neutralnom značenju.

3.1. Odstupanje od uobičajene, neutralne upotrebe jezika „objedinitelj“ je svih stilskih figura – naime, upravo je odstupanje od uobičajenog osnovni princip figurativnosti. I metafora i metonimija, kao i ostale stilske figure, definišu se principom odstupanja. Kod metafore, odstupanje se ogleda u tome što se metaforička riječ upotrebljava umjesto opšteupotrebne i u vezi sa tim često stilski neutralne riječi. Kod metonimije, u čemu se slaže većina njenih proučavalaca, odstupanje se zasniva na specifičnom tipu elipse, redukcije. S obzirom na jezički nivo na kojem se odstupanje ostvaruje, metafora i metonimija pripadaju semantičkim figurama, preciznije tropima, koje nastaju transferom na semantičkom planu. Istina, metafora ima posebno mjesto ne samo u sistemu stilskih figura nego i u sistemu tropa budući da se smatra najznačajnijim tropom. Ona jeziku književnog djela daje „nešto od ornamentalnog veza čipke i čini ga dekorativnim, arabesknim, ugodnim“ (Lešić 2011: 311). U ovom radu uputićemo na jezičke tipove (modele) metafore i metonimije, istina, prvenstveno metafore, budući da je Njegošev „Gorski vijenac“⁴ prava riznica ove sakrivenim i izukrštanim značenjima nadojene stilske figure.

4. Jedna od najčešćih jezičkih formi u kojoj se metafora ostvaruje u Njegoševom „Gorskom vijencu“ jeste *kopulativna metafora*, koja može biti predstavljena modelom *A je B*. U ovom modelu pojam u subjektu (A) i pojam u predikatu (B) dovode se kopulom u vezu, čime se na neki način i izjednačavaju. Ovu metaforu, koju neki istraživači zovu i *predikativnom*,⁵ a koja ne ukazuje toliko na predmet koliko ga karakteriše, predstavljamo grupom primjera u kojima se jedan pojmovni domen shvata u terminima drugog pojmovnog domena:

Ћуд је женска смијешна работа! (GV, 46); те је дала Ружу за Касана, / ... јер је Касан брука неваљала. (GV, 47); Јунаштво је цар зла свакојега / а и пиће најслађе душевно којијем се пјане покољења (GV, 53); Пучина је стока једна грдна (GV, 84); Жена је човјеку / слатко воће ал' печено јагње (GV, 122); очи су јој двје звјезде, / лице јој је јутро румено (GV, 128); Муж је бранич жене и ђетета... (GV, 158); Свијет је овај тиран тиранину (GV, 171).

⁴ Primjeri metafore i metonimije ekscerpirani su iz kritičkog izdanja „Gorskog vijenca“, objavljenog u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 2005. godine (Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, Сабрана дјела (критичко издање), књига друга, приредио Александар Младеновић, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2005). U radu ćemo koristiti skraćenicu djela GV i broj stranice sa koje je primjer preuzet.

⁵ Pojam B u ovakvoj konstrukciji ima ulogu predikativa, kojim se karakteriše subjekat (A).

4.1. Ako se pridržavamo načela poredbene teorije metafore, po kojoj se metafora definiše kao *skraćeno poređenje* (Kvintilijanova definicija), kopulativne metafore predstavljale bi polazni, ali i najminimalniji stepen skraćivanja poređenja. Zapravo, one nastaju eliptiranjem poredbenog veznika *kao* te se gramatički razlikuju od poređenja po prisutnosti odnosno odsutnosti poredbene riječi. No, ova gramatička razlikovna crta pretpostavlja i semantičku – metafora je „snažnija od poređenja“ (Katnić-Bakaršić 2001: 321), sadržaj i sredstvo se u njoj doživljavaju kao *isto*, a ne kao *slično*, što je i osnov njene stilogenosti. Upravo je kod kopulativnih metafora sličnost među pojmovima naj-naglašenija jer se pojam u subjektu i pojam u predikatu izjednačavaju ili se pak doživljavaju kao isto. To izjednačavanje omogućava neka pretpostavljena ili zamišljena sličnost izvan koje podudarnosti između pojma u subjektu i pojma u predikatu gotovo i da nema jer su oni obično nespojivi.⁶

4.2. Polazeći od podjele društva Ane Vježbice (v. o tome Perović 2017: 9–10) na društva koja pripadaju krutom i labavom kulturnom scenariju, u Njegoševoj Crnoj Gori dominira kruti scenario, koji odražava tradicionalne norme i ustaljene modele ponašanja i djelovanja. Tako se u krutom scenariju podrazumijeva da je *muž* metaforizovan kao *branič žene i deteta*. Zapravo, ova metafora predata je kao „kulturna vrijednost, moralna vrlina i metaforizacijski kôd potomstvu“ (Perović 2017: 54) da se prema njemu upravlja. Ona je odredila poredak u crnogorskom društvu i odnos među rodovima – muškarac je zaštitnik moralnog integriteta žene, žena ne odlučuje o drugima, pa ni o sebi, ona je poslušna i ponizna, a potvrdu svoje ličnosti nalazi u ulozi stuba porodice i bespogovornog sljedbenika svog muža, pa je, u vezi sa tim, *ženska ćud* metaforizovana kao *smiješna rabota* kad hoće da učini ono za čime joj srce žudi. Da je metaforična konceptualizacija žene uslovljena kontekstualno-kulturnim momentima, potvrđuje i Njegošev stih u kojem je žena metaforizovana kao hrana (*slatko voće, pečeno jagnje*) dok ne krši ustaljena društvena pravila. Međutim, svaka pobuna strogo se kažnjavala pa otuda u nastavku Njegoševog stiha – *nije l' takva s njom na ulicu*. O idealu ženske ljepote Njegoš govori metaforski (oči su joj *dvije zvijezde* itd.) kroz lik Mustaj-kadije. U njegovom ushićenju Fatiminom ljepotom Fatima je metaforizovana i kao *cvijet* (nad *cvijećem* pliva Zornjača), čime se u prvi plan bez ustručavanja ističe njena fizička ljepota. Međutim, o zadivljenosti ženskom ljepotom Crnogorac Vuk Mandušić – junak čelične ruke, ali i ranjive duše – progovara samo u snu. Da je o tome prozborio na javi, bio bi izložen poruzi društva koje prilično uzdržano izražava emocije i pokazuje ushićenje ženskom ljepotom.

4.3. Ovim segmentom rada željeli smo da pokažemo koliko je kopulativne metafore za pojmove *žena* i *muškarac* potrebno analizirati i kroz tzv. postupak preslikavanja kako bi se vidjelo šta je pjesniku poslužilo kao osnov za uspostavljanje sličnosti i analogije. Zapravo, ispostavilo se da su ovi pojmovi metaforizovani prema kulturnom kôdu koji je u dubinskoj strukturi crnogorskog društva, mentaliteta i podneblja.

⁶ Semantička inkompatibilnost je nužna karakteristika metafore (v. o tome Kovačević 1998: 165).

5. Drugi stadijum skraćivanja poređenja u metaforu predstavljale bi tzv. *apozitivne metafore*, u kojima se između nefigurativnog i figurativnog pojma, umjesto kopule, nalazi pauza, koja je u pisanom jeziku obično obilježena zarezom ili crtom. Tako predikativ, kojim se karakteriše subjekat, dobija sintaksički status apozicije:

- чело јој је чиста филдиша, бјеле руке – крила лабуда (GV, 128);
- Бранковићу, погано кољено (GV, 33); Бег Иванбег, јуначко кољено (GV, 51); О Стамболе, земљаско весеље, / купо меда, горо од шећера, / бањо слатка људскога живота... О Стамболе, Свечева палато, источнице силе и светиње (GV, 72); О Косово, грдно судилиште (GV, 76); Чево равно, гњијездо јуначко, / а крваво људско разбојиште (GV, 119); Гергелезе, крило од сокола... (GV, 123); Ће си, Марко, нагнута делијо (GV, 124); Обилићу, змају огњевити (GV, 125).

5.1. Stiče se utisak da se u ovom tipu metafore jače naglašava *istost* pojmova dovedenih u vezu jer metaforička jedinica (obično odredbena sintagma) kao da nanovo imenuje denotat označen nemetaforički upotrijebljenom jedinicom. U navedenim primjerima metaforička jedinica nalazi se u postpoziciji u odnosu na nemetaforičku, što joj obezbjeđuje posebnu ekspresivnost. Međutim, bilježimo i usamljene primjere u kojima se metaforička jedinica javlja u antepoziciji, bez odvajanja interpunkcijom, što se može pravdati pjesničkim slobodama: и пошто му брата изгубише, змаја љута војводу Уроша (ГВ, 52).

5.2. U većini navedenih dvočlanih metafora pohranjene su kulturno-istorijske informacije – o Vuku Brankoviću, Milošu Obiliću, Ivanu Crnojeviću, Urošu Crnojeviću, bratu Ivanovom, o kojem nema istorijskih podataka, Aliji Đerđelezu, Marku Kraljeviću... Svoju upečatljivost one ostvaruju i atributom u odredbenom dijelu sintagme, kojim se izdvaja neka izrazita osobina nemetaforičkog pojma, koja doprinosi dopuni značenja i pojačavanju stilogenosti izraza. Njegošev opis Istanbula, satkan od niza metafora, jedna je od najljepših apoteoza Istanbulu, a u jednoj od najslavnijih crnogorskih guslarskih pjesama, koju pred skupom glavara poje Vuk Lješevostupac, upravo se metaforama predočava koliko je *Čevo ravno*, metaforizovano kao „gњијездо јуначко“, pretulilo ljutih bojeva i koliko je pjesnikovo neizmjerno poštovanje nadljudskih otpora koje je ovo „крваво људско разбојиште“ pružilo neprijatelju.

6. Po mišljenju M. Kovačevića, prethodno analizirane *kopulativne* i *apozitivne* metafore su metafore konstrukcije riječi „jer su u njima prisutna oba pojma koja se dovode u vezu: i nemetaforički i metaforički“ (Kovačević 1998: 167). *Leksičke metafore* koje, po poredbenoj teoriji, predstavljaju posljednji stadijum skraćivanja poređenja, svedene su samo na metaforičku riječ. Ako se pridržavamo načela druge, supstitutivne teorije metafore, u leksičkoj metafori dolazi do prenošenja imena s jedne riječi na drugu po principu odabira, a na osnovu neke značenjske sličnosti i srodnosti. Ovaj tip metafore zahtijeva veću angažovanost čitaoca u razotkrivanju odnosa metaforička – opšteupotrebna, neutralna riječ. Da se suština razuđene metaforičnosti izraza, kao

jedne od najuočljivijih komponenata Njegoševog „Gorskog vijenca“, može spoznati tek kada se jedna stvar razumije i doživi preko druge stvari, potvrđuju primjeri u kojima je upravo kontekst, tj. okruženje indikator prenesenog značenja. Tačnije, da Njegoš ne koristi gotove, univerzalne metafore, već da ih kreira vođen historijskim momentom u onovremenoj Crnoj Gori, pokazuju primjeri koji su razumljivi tek kada su potpomognuti kontekstom, npr.:

све је *облак* притиска једнако, / свуд се чује *јека* и *грмљава*, / свуд испод нас *муње* сијевају, / а нас једне само *сунце* грије (GV, 28).

6.1. Metaforička projekcija Crne Gore kao uklete, proklete – O, *prokleta zemljo*, propala se! (GV, 76) i dominantno kamenite – но си отров адске своје душе / и на *овај камен* избљувала (GV, 22), која će se uobličavati u tekstovima crnogorskih pisaca XX vijeka, obično služi za izražavanje nekih drugih, dopunskih značenja. Crnogorski prostor Njegoš modeluje kao prostor herojske smrti, koja je motivisana svetom borbom protiv „nekrsti“ (ponovo metafora!) i načelom aktivnog otpora zlu, ali i kao kolijevku slobode, koja je kao obilježje crnogorskog hronotopa često kod Njegoša metaforizovana kao *gnijezdo*: O гњијездо јуначке слободе, / често ли те Бог нагледа оком... (GV, 60).

6.2. I dok se *kopulativne* i *apozitivne metafore* vezuju za supstantivnu (imeničku) kategoriju riječi, *leksičke metafore* mogu da se odnose i na glagole. Da metafora nije ograničena samo na imenice, potvrđuju sljedeći primjeri:

многе ће се буле *оцрнити* (GV, 26); Свако гледа што ће чут од тебе, / а ти *си се* нешто *замрсио* (GV, 48); очи *горе* живје од пламена (GV, 95); кад се земља *обуче* зелењу (GV, 183).

6.3. Prethodno navedeni primjeri pokazuju da metaforička riječ nikada nije puka zamjena opšteupotrebne, neutralne riječi jer metafora ne prenosi doslovno značenje opšteupotrebne riječi – ona prije evocira na to značenje. Zato je razlika između nemetaforične i metaforične riječi sadržana i u tome što strukturu nemetaforične jedinice čine denotativne značenjske komponente, dok je metaforična jedinica obogaćena konotativnim komponentama. No, kada ta konotativna semantička komponenta postane dio denotativnog sadržaja lekseme, leksička metafora postaje jezička, a ne poetska pojava.⁷ Po mišljenju nekih proučavalaca metafore, jezička metafora izgubila je svoju metaforičnost, prešla je u polisemiju, koja zapravo bogati hijerarhijsku strukturu značenja riječi u okviru rječničkog članka. Tretiranje metafore kao jednog vida tvorbe leksičke polisemije postalo je predmet šireg interesovanja u drugoj polovini XX vijeka iako je još antička retorika uočila da postoje dvije funkcije

⁷ Između jezičke i poetske metafore postoje značajne razlike. Npr. u jezičkoj metafori asocijativne veze su „uzusne“, dok su u poetskoj metafori te veze „okazionalne“; jezička metafora je samostalna jezička jedinica, a poetska nema jezičke samostalnosti nego je uslovljena kontekstom (v. o tome detaljnije Kovačević 1998: 171).

ove stilske figure – funkcija pjesničkog „ukrasa“ (stilskog sredstva) i funkcija nominacije. U primjerima:

тада она *вијенац* расплете, / паде коса до ниже појаса (GV, 94); кад си такву *срну* уловио... / вјера ти је Хајки омилила, / једва чека да ти се прекрсти (GV, 127); он ће ера бити страшна људскијема *кољенима* (GV, 11); Лијепо ли ова *сабља* чита (GV, 142); Онаквога *сивога сокола* / Црногорка јошт рађала није! (GV, 137); Благо мени, моји *соколови* (GV, 178); Куда си ми улетио, мој *соколе* (GV, 131); ко ће турске главе сјећи, / остра *сабљо* (GV, 133); а обрну свијет наопако / за онијем *сивијем соколом* (GV, 140); Што не чува младу главу, људска *вило* (GV, 132); да те како заборавим, *кукавица* (GV, 133); међ' којима каткад сијева / *сњежна гривна ситна бисера...* (GV, 128),

kurzivom istaknute metafore nijesu „singularnog, jedinstvenog karaktera“ (Stamać 1983: 85). No, iako ponovljive, nekad i opštepoznate kolektivu koji ih koristi, one ipak doprinose slikovitosti „Gorskog vijenca“ i dodatno snaže njegov jezički izraz. Njihova zamjena nekom opšteupotrebnom riječju ne bi izmijenila komunikativnu vrijednost, ali bi se tom zamjenom prilično narušila estetska vrijednost stihova. Bez obzira na svoju ponovljivost, naročito u okviru crnogorskog književnog i kulturnog kanona, one predstavljaju nespornu vrlinu i ukras Njegoševog djela, koje je nerijetko opterećeno i kulturnim konotacijama. Naime, tek se na osnovu kontekstualne uključenosti u crnogorski diskurs može prepoznati semantički sadržaj nekih metafora, a poznato je da je za pravilno razumijevanje i iščitavanje teksta i te kako važno poznavati kulturu u kojoj tekst nastaje.⁸

6.4. Iako je opšte mjesto crnogorskog muškocentričnog društva percepcija žene kao slabijeg bića, pa je *soko* kao rezultat tzv. zoosemske metaforizacije, sa stalnim epitetom *sivi*, češći način metaforičkog predstavljanja muškarca,⁹ kod Njegoša se i žena uspjela uzdignuti do fizičke snage muškarca te je u vezi sa tim Ljubica Radunova metaforizovana kao *soko sivi*: жена млада, ама *соко сиви*, / пуни пушке своме господару (GV, 190).

6.5. Obrnuto, metaforu *vila*, kojom je, skoro po pravilu, metaforizovana *lijera žena*, npr.: те је дала Ружу за Касана, / затворила *вилу* у тамницу (GV, 47), Njegoš koristi i u funkciji stvaranja slike o nenadmašnoj ljepoti mladog i tragično stradalog junaka Batrića Perovića: Што не чува младу главу, / људска *вило* (GV, 132).

⁸ Prosesi metaforizacije uvijek su povezani sa kulturom koja ih je iznjedrila i vremenom u kome nastaju. U vezi sa tim, metafore su uvijek „rezultat specifičnih asocijacija, analogija koje nisu uvijek univerzalne“ (Katnić-Bakaršić 2001: 322).

⁹ „Soko sivi“ i „vuk gorski“ najčešći su načini metaforičkog predstavljanja snage i neustrašivosti muškarca u Crnoj Gori. Ova zoosemska metaforizacija je „kulturno znakovita“, ona je „snažna ideološka nota koja se provlači kroz jezik jer pomaže da se oblikuju identiteti kroz pojmovne metafore, a jednom kada se ustale, oni postaju gotovi obrasci interakcije i sveukupne komunikacije“ (Perović 2017: 70).

6.6. Metaforu *kukavica*, dobijenu u rezultatu zoosemske metaforizacije, Njegoš koristi pri predstavljanju i muškarca i žene. Na jednoj strani, imenovanje muškarca kukavicom u stihovima: великаши, грдне кукавице, / постадоше рода издајице (GV, 32) motivisano je u kulturi ukorijenjenim transferom određene osobine životinje (ptice selice, koja je pored glasa koji je sličan kukanju, karakteristična i po tome što polaže jaja u tuđa gnijezda, čime postaje simbol izdaje i nevjerstva) na osobu. Ovo je izuzetno negativna metafora jer se za nju vezuju samo nepoželjni kvalifikativi, a preneseno značenje nosilac je i izrazite pogrdnosti. Na drugoj strani, metaforizacija žene kao kukavice, nekada možda poznata manjem broju čitalaca „Gorskog vijenca“ i uopšte crnogorskog literarnog korpusa: Ко ме браћу ти остави, / ... / и три младе сестре твоје, / кукавице (GV, 132); да те како заборавим, / кукавица (GV, 133) uslovljena je narodnim vjerovanjem po kojem se oglašavanje ptice kukavice povezuje sa nesrećom i tugom. Ova metafora nije markirana pogrdnom nijansom. Naprotiv, nasuprot preziru dominantnom u metaforizaciji muškarca kao kukavice, u imenovanju nesrećne žene kukavicom pretežnije je osjećanje sažaljenja, saosjećanja, samilosti.

6.7. Ovaj dio rada upućuje na zaključak da riječ upotrijebljena metaforički, sem značenja aktiviranog nominacijom sadržaja, ima i drugu funkciju – „da na kulturnoj pozadini ocrta opšte shvatanje o tom sadržaju, sa svim saznanjima, predrasudama i stavovima kojima kolektiv raspolaže“ (Simić 2000: 278). Međutim, ovdje treba izdvojiti i opravdano mišljenje Esada Durakovića, po kojem neka „sjajna metafora u jednoj književnosti, u jednoj estetici, odnosno u jednome socijalnom ili kulturnopovijesnom kontekstu može imati drukčije efekte u drukčijim kontekstima, može imati suprotno dejstvo, čak se transformirati u trop drukčije semantike, iako je formalno-strukturalno ostao isti“ (Duraković 2000: 41).

7. Ukoliko isključimo polisemičnu leksemu kao jezičku metaforu, metafora je uvijek zavisna od konteksta, tj. pokazuje se metaforom tek u vezi s nekom drugom eksplicitno navedenom nemetaforičkom riječju (v. Kovačević 1998: 174). Po mišljenju Maksa Bleka, suština metafore može se shvatiti tek u odnosu „fokusa“ kao metaforičkog i „okvira“ kao nemetaforičkog dijela iskaza.¹⁰ Kod analiziranih kopulativnih i apozitivnih metafora „okvir“ je poredbeno nefigurativno upotrijebljena leksema, dok je kod leksičkih metafora to ostatak rečenice. Npr. u metaforičnom stihu „kad se zemlja obuče zelenju“ fokus je „obuče“, a okvir „zemlja i zelenju“. „Fokus“ asocijativno upućuje na drugu misao, ali tek u spoju sa „okvirom“ dobijamo značenje ove metafore, koje je rezultat interakcije „fokusa“ i „okvira“.

7.1. No, „okvir“ može biti i dio sintagme. Ovo se odnosi na metafore ostvarene u formi bespredložke genitivne sintagme, koje tradicionalna stilistika naziva genitivnim atributivnim metaforama, a Levin ih (v. o tome Katnić-

¹⁰ Pored distinktivnih obilježja između interakcionog i supstitucionog (poredbenog) shvatanja metafore, prilikom razmatranja metafore M. Blek uvodi i dva pojma: *fokus* (focus) kao pojam središta metafore podrazumijeva izraz sa metaforičnim značenjem i *okvir* (frame), koji se odnosi na verbalizovan nemetaforični kontekst (v. Blek 1986: 55–77).

Bakaršić 2001: 323), pri klasifikaciji ruske metafore, izdvaja kao metafore-poređenja. Naša analiza pokazuje da je posredstvom genitivnih metafora Njegoš rijetko pokušavao da u svijesti recipijenata stvori određene slike.

8. Upečatljivosti Njegoševog jezičkog izraza posebno doprinose metafore u formi rečenice, koje su prave zagonetke i njihovo „dešifrovanje“ je najzahtjevnije za čitaoca. One su proizvod pjesnikove originalne analogije, npr.: Чашу меда јошт нико не попи, што је чашом жучи не загрчи... (GV, 51); Младо жито, навијај класове, / пређе рока дошла ти је жњетва! (GV, 56); Трн у здраву ногу забадате (GV, 70) i dr. Vezirovo pismo, koje čita vladika Danilo, satkano je od poređenja i metafora u formi rečenice, npr.: да се ружа у трн не загуби, / да не гине бисер у буниште... (GV, 82), koje se proširuju na cijelu sliku razvijajući alegoriju.

9. Poput metaforskih, i metonimijski prenesena značenja izazivaju kod čitalaca „Gorskog vijenca“ složene asocijacije iako je izvjesno da metonimija nema „ekspresivnu snagu metafore“ (Lešić 2011: 302), ali može imati i te kako snažan efekat u jeziku književnog djela. Ona ne otvara nove puteve kao što čini metaforička intuicija, već svodi opšti pojam na jednu karakteristiku na osnovu pojmovne povezanosti. Zbog toga je metonimija zasnovana na redukciji jer „ističući jedan aspekt pojma umjesto cijelog pojma, metonimija zaista reducira pojam na njegovu bitnu karakteristiku“ (Lešić 2011: 303).

9.1. Metonimija, kao i metafora, pruža brojne mogućnosti za zamjenu riječi, pri čemu su metonimijskom prenosu najpodložnije imenice. No, između znakova koji se supstituišu nema značenjske povezanosti, nego supstituciju omogućava logička veza između njihovih denotata (Kovačević 1999: 175).

10. Pri tumačenju metonimije moguće je izdvojiti nekoliko pristupa (v. o tome Kovačević 1999: 175–176): *psihološki*, *logički*, *semiotički* i *lingvistički pristup*. U lingvističkom pristupu metonimija se razmatra kao „sistemska leksička pojava koju omogućava polisemičnost lekseme“ (Kovačević 1999: 176). Primjenom semičke (komponencijalne) analize na lekseme koje stupaju u metonimijski odnos, M. Kovačević zaključuje da je semantema lekseme sa metonimijskim značenjem uvijek bogatija od one s osnovnim značenjem. Tipologiju metonimijskih prenosa značenja, koje smo uočili u ovom Njegoševom djelu, izvršili smo na osnovu tipa logičke veze između denotata na koje se odnose lekseme u metonimijskoj vezi. Od pet opštih tipova logičke veze, prostorna veza izdvojila se kao najproduktivnija u metonimijskom prenosu. Tačnije, *prostorne metonimije* najčešće su i poetske i jezičke (leksičke) metonimije u Njegoševom „Gorskom vijencu“. Navešćemo primjere za neke karakteristične podtipove prostornih metonimija, npr.: mjesto/kraj – stanovnici tog mjesta / kraja; objekat – ljudi u njemu; manifestacija/skup – ljudi koji učestvuju u toj manifestaciji / na tom skupu; strana svijeta – države na toj strani svijeta:

- a) Моје племе сном мртвијем спава (GV, 21); Што је ово има неко доба / те су наше горе умучале (GV, 35); Страшно племе, доклен ћеш спавати (GV, 56); Није шала што си учинила: / помутила три мучна племена (GV, 150);

- b) крије негђе замотуљак парох ... / и за њих му сви у *кући* знају (GV, 118); жељела му *кућа* мушке главе (GV, 166);
- c) презирући људско ништавило / и плетење безумне *скупштине* (GV, 34); чујете ли *коло* како пјева (GV, 36); гусле гуде, а *кола* пјевају (GV, 169);
- d) мало ли ти би крстове вјере / међ' *истоком* и међу *западом* (GV, 124).

11. U Njegoševom „Gorskom vijencu“ rjeđe smo bilježili ostale tipove metonimijskog prenosa značenja. Naime, pored prostorne blizine, „susjednost“ (Katnić-Bakaršić 2001: 325) između metonimijske i nemetonimijske riječi može biti vremenska, uzročno-posljedična, a može biti zasnovana i na odnosu sadržina – ono u čemu se sadržina nalazi. U vezi sa tim, izdvojićemo primjere za *vremensku*, *kausalnu (uzročno-posljedičnu)* i *partitivnu metonimiju*, u okviru kojih se može govoriti o više podtipova u zavisnosti od realizacije osnovnog tipa veze (v. o tome detaljnije Kovačević 1999: 178–186):

- a) Појаху ли *уз гусле* (= za vrijeme guslanja) лијепо (GV, 112);
- b) Ђе су царство *сабље* (= boreći se sabljom) дијелиле (GV, 41); Је ли *вино* (= ријанство) госте посвадило (GV, 45); Ђе се *гусле* (= guslari) у кућу не чују, / ту је мртва и кућа и људи (GV, 113); закон му је што му *срце* (= osjećanja) жуди (GV, 123); Ти, владико, знаш дубоке *књиге* (= znanje iz knjiga) (GV, 150); откако сам *очи* (= vid) изгубио (GV, 155);
- c) Ми играсмо у колу с гостима, / ређасмо се наоколо *вином* (= sud sa vinom; vino količine određenog suda) (GV, 45); И не дају жита ни у шаку / до по *руно* (= vuna u količini runa) и по груду сира (GV, 143).

12. Navedeni primjeri pokazuju da se odstupanje kod svih tipova metonimije, kao osnovni princip figurativnosti, zasniva na elipsi, odnosno na specifičnom vidu eliptiranja jer je metonimija u stvari „eliminiranje konteksta“ (Katnić-Bakaršić 2001: 325). Tačnije, ako je ishodište metonimijske riječi imenička sintagma, metonimijsku ulogu uvijek dobija podređeni član te sintagme redukcijom nadređenog (upravnog) člana (npr. ljudi u gorama = gora). Međutim, ovakvo eliptiranje razlikuje se od prave elipse kao stilske figure jer je metonimijska riječ punopravni član rečenice sa kojim se usaglašavaju ostali članovi rečenice.

13. Metonimijska riječ ne mora uvijek imati vrijednost eliptiranog člana sintagme već metonimijska vrijednost može proizilaziti iz konteksta. Tačnije, u rečeničnom kontekstu mora postojati najmanje jedna leskema koja će biti pokazatelj metonimijskog značenja. Tako npr. u stihu: Српској *капи* свуд име погибе (GV, 34), koji je primjer *posesivne metonimije* (podtip *naziv dijela odjeće ili obuće = čovjek u toj odjeći ili obući*), nastao preko sintagme sa značenjem „karakteristične pojedinosti“, „kapa“ dobija značenje „čovjek“, ali tek potpomognuta kontekstom. Poslužimo li se već pomenutim terminima fo-

kus i *okvir* Maksa Bleka, metonimijsko značenje nastaje kao rezultat interakcije „fokusa“ (u ovom primjeru „kapa“) i „okvira“ („svud ime pogibe“), što upućuje na zaključak da ni metonimiju, kao ni metaforu, često ne možemo prepoznati niti analizirati izvan rečeničnog konteksta.

Zaključak

14. Izdvajanjem jezičkih modela u kojima se ostvaruju metafora i metonimija, uz navođenje ilustrativnih primjera, apostrofirala se Njegoševa inventivnost u procesima analožnog i asocijativnog povezivanja predmeta različite semantike. Tačnije, prenos značenja sa jedne riječi na drugu, po principu odabira, sličnosti ili logičke povezanosti, često je rezultirao povezivanjem pojmova iz različitih semantičkih sfera, naročito u primjerima metafore, kojom se, nasuprot metonimiji (metonimija naglašava već postojeće odnose!), uspostavlja novi odnosi među predmetima, što ima priličan semantički značaj za jezik književnog djela u formiranju „poetskih značenja“ (Lešić 2011: 303). Ispostavilo se i da metaforu ne treba vezivati samo za figure riječi, kako je to činila antička retorika, jer se ona ostvaruje u svim formama znakovnih jedinica. U Njegoševom „Gorskom vijencu“ metafora je realizovana u formi kopulativne konstrukcije (kao dio imenskog predikata), zatim u formi apozitivne sintagme, ali i u formi rečenice. Leksička forma metafore (tzv. jezička metafora ili polisemija) možda ne spada u naročito svježje i neočekivane metafore, ali su za njenu upotrebu bili presudni kontekstualno-kulturni i historijski momenti, što je čini podesnom i za neka druga tumačenja. U vezi sa tim moglo bi se govoriti i o neprevodivosti pojedinih Njegoševih metafora, naročito onih koje su opterećene kulturnom konotacijom, a koje ne možemo razumjeti ako ih kao čitaoci određenog literarnog korpusa nijesmo svjesni, ako ih ne interpretiramo u skladu sa vremenom u kom su nastale, kulturom koja ih je iznjedrila i imaginacijom pjesnika koji ih je stvorio. Zato se u širokom dijapazonu funkcija metafore kao stilske figure s pravom izdvaja ona po kojoj metafora „prebacuje most između književnog djela i stvaraočeve ličnosti, otkrivajući njegove opsesije, psihološke traume, filozofske stavove ili estetske ideale“ (Lešić 2011: 311). Vjerujemo da se ovom analizom pokazalo koliko se primjerima ovih raskošnih stilskih figura, naročito metafore, osvježava Njegošev jezik i bogati njegova slikovitost, ali i doživljaj djela koje ni danas ne prestaje da daje povod za analize i interpretacije.

Literatura:

- Aristotel 1948: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Beograd: Naučna knjiga.
- Bagić 2012: Krešimir Bagić, *Stilske figure*, Zagreb: Školska knjiga.
- Blek 1986: Maks Blek, „Metafora“, u: *Metafora, figure i značenja* (Zbornik teorijskih radova), Beograd: Prosveta, 55–79.
- Duraković 2000: Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni. Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Posebna izdanja 23, Sarajevo: Orijentalni institut.
- Ivanović 2015: Radomir Ivanović, *Stvaralački uzori i izazovi (Njegoš, Andrić, Lalić)*, Posebna izdanja (Monografije i studije), knj. 117, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 7, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Jakobson 1986: Roman Jakobson, „Dva aspekta jezika i dve vrste afazičkih smetnji“, u: *Metafora, figure i značenja* (Zbornik teorijskih radova), Beograd: Prosveta, 211–235.
- Katnić-Bakaršić 2001: Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo: Ljiljan.
- Kovačević 1998: Miloš Kovačević, „Osnovni jezički tipovi poetske metafore“, u: *Srpski jezik*, br. 3/1–2, god. III, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu – Filozofski fakultet u Nikšiću, 161–179.
- Kovačević 1999: Miloš Kovačević, „Metonimija i sinegdoha“, u: *Srpski jezik*, br. 4/1–2, god. IV, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu – Filozofski fakultet u Nikšiću, 171–202.
- Lešić 2011: Zdenko Lešić, *Jezik i književno djelo*, Beograd: JP Službeni glasnik.
- Perović 2017: Slavica Perović, *Pojmovna metafora kulturno srodnih pojmova*, Posebna izdanja (Monografije i studije), knj. 129, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 12, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Simić 2000: Radoje Simić, *Opšta stilistika*, Beograd – Nikšić: Jasen.
- Stamać 1983: Ante Stamać, *Teorija metafore*, Zagreb: Znaci.
- Radulović 2002: Zorica Radulović, „Metafora i njeni tipovi u poeziji Žarka Đurovića“, u: *Alhemija riječi*, Podgorica: Unireks, 145–155.
- Ricoeur 1981: Paul Ricoeur, *Živa metafora*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

LINGUISTIC MODELS OF METAPHOR AND METONYMY IN NJEGOŠ'S "THE MOUNTAIN WREATH"

Summary

By separating (linguistic) forms in which metaphors and metonymy are realized, with reference to illustrative examples from Njegoš's "Mountain Wreath", Njegoš's inventiveness in the transfer of meaning from one word to another will be abstracted, by the principle of selection, similarity or logical attachment, which usually results in the connection of concepts from different semantic spheres. At the same time it will be show how many examples of these stylistic figures, especially metaphors, refresh Njegoš's language. Because these "condensed" stylistic figures are sometimes unfeasible to today's reading of the "Mountain Wreath", this paper aims to actualize some metaphorical and metonymic examples, but also access to metaphor and metonymy using linguistic analysis methods. Although the most common linguistic forms of

expression of poetic metaphors (e.g. a copulative metaphor, an appositive metaphor, a lexical metaphor, etc.) and poetic metonymy (e.g. lexical metonymy, within which the most common model of the nominal metonymy will be singled out), our analysis will not be strictly grammatical, but linguistic-stylistic, because the transfer of meaning from one word to another in the essence of every poetic language, Njegoš's particular, deserves special attention in analyzing the language and style of his literary work.

Key words: Petar II Petrović Njegoš, "Mountain Wreath", stylistic figures, metaphor, metonymy, linguistic-stylistic analysis.

Милена БУРИЋ

Филолошки факултет Никшић

milena.buric74@gmail.com

О ЈЕДНОМ СТАЛНОМ ЕПИТЕТУ У ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ (У ПОРЕЂЕЊУ СА ИНТРАФОЛКЛОРНИМ ЦИТАТОМ)

Полазећи од теорије цитатности у раду се апострофира специфичност и улога интрафолклорног цитата, чија је једна од манифестација стилска фигура стални епитет. У контексту интрафолклорне цитатности разматра се семантика сталног епитета који има облик придјева *грдан* (уз именицу), односно прилога *грдно* (уз глагол). Анализом етимологије (*грд=оштар*), као и полисемије придјева/прилога који је у фокусу истраживања, детектује се присуство семантичких нијанси *оштар* (= *охол*, *надмен*, *горд*) и *злослутан*, посвједочених у примјерима из народних пјесама и „Горског вијенца“.

Кључне ријечи: интрафолклорни цитат, цитатност, стални епитет.

1. Посљедњих година, разним поводима, много се говорило о Његошу и његовом дјелу. Општи је утисак да, како рече један од проучавалаца Његошевог књижевног опуса, нема мјеста у овог пјесника које неко већ није пунктирао (Тонко Мароевић, предавање у ЦАНУ, 2017). Свјесни да се овој опсервацији нема шта приговорити, покушаћемо да – инспирисани досадашњим истраживањима из области његошологије, лингвостилистике и књижевне теорије – допринесемо цјеловитијем сагледавању једног микро сегмента „Горског вијенца“.

1.1. Овом приликом занима нас један примјер интертекстуалне везе са епском усменом традицијом. Али прије него што се фокусирамо на ту проблематику, морамо подсетити да је и народна епска десетерачка пјесма интертекстуална, односно цитатна творевина, те да усмено, тј. фолклорно стваралаштво није ништа мање него писано обухваћено тврђом Марине Катнић-Бакаршић да свака употреба језика представља цитат или алузију на неки већ постојећи текст, „*te postoji samo kao dio historijskog i kulturološkog procesa proizvođenja značenja*“ (Катнић-Бакаршић 1999: 104). Међутим, како смо већ констатовали, Дубравка Ораић-Толић из своје теорије цитатности (презентоване у истоименој веома корисној књизи која пружа детаљно и свестрано објашњење поменутог књижевнотеоријског, односно историјскоумјетничког феномена) готово у потпуности искључује народну књижевност (Бурић 2016: 204). Она је, истина, утврдила постојање интертекстуалне везе десетерца (као „цитатног ме-

тра“) у лирици 19. и 20. вијека са традицијом „руралне усмене културе“, али најзначајније продукте те културе, народну епску и лирску поезију, није опсервирала као дио културне баштине којем је иманентна цитатност (Бурић 2016: 204). Овдје није сувишно присјетити се да је још Вук Караџић „наговјестио да народну пјесму ваља посматрати не као колективну, већ као цитатну творевину и тиме трасирао један од могућих путева њеног проучавања“ (Бурић 2016: 204).

2. Вук, наине, каже да ако човјек зна напамет педесетак јуначких пјесама, лако може смислити нову пјесму, „ако је за тај посао“ (Караџић 1953: XVIII), тј. ако је литерарно надарен и ако добро памти. Јер, како наш познати сакупљач народних умотворина тврди: „Рђав певач и добру песму рђаво упамти и покварено је другоме пева и казује; а добар певач и рђаву песму поправи према осталим песмама које он зна“ (Караџић 1958: XXVIII). А, заправо, пјесму може „поправити“ ако је „зачини“ оним што је „у духу“ народне епике, тј. ако влада оним што се у литератури зове разним именима: епски стереотип, топос, опште мјесто, епска формула (по терминологији америчких филолога Алберта Лорда и Милмана Перија), или како смо то ми назвали – *интрафолклорни цитат*. Дакле, да би настала једна народна епска пјесма „неопходно је да пјевач зна напамет мање или веће сегменте пјесама које је већ чуо како би их могао искористити у својој интерпретацији, односно стварању. А користи их тако што их цитира, дословно или нешто измијењене“, из чега произлази закључак да „језичко-стилска структура епске пјесме почива на начелу цитатности“ (Бурић 2016: 206–207). Тог начела био је свјестан и народни пјесник-пјевач који је, по свједочењу Вука Караџића, негирао ауторство над саопштеном пјесмом. То што се народним пјесмама „не може управо дознати ко је коју први пут спјевао, то није за чудо“, каже Вук и наставља, „али је за чудо да у народу нико не држи за каку мајсторију или славу нову пјесму спјевати, и не само што се нико тим не вали, него још сваки (баш и онај који јест) одбија од себе и каже да је чуо од другог“ (Караџић 1953: XXVI–XXVII). Узрок оваквом односу народног пјесника према својој интерпретацији или креацији видимо управо у интертекстуалној структури народне пјесме, односно у поступку цитатности. Стога је неопходно да и фолклорно стваралаштво буде обухваћено типологијом цитата, онаквом какву преузимамо од Дубравке Ораић-Толић, уз неопходну модификацију у равни која се односи на врсту протекста.

2.1. Подсјетићемо да Толићка цитате према врсти цитатног сигнала дијели на праве и шифроване. За прве су карактеристични спољашњи сигнали (наводници), за друге унутарњи (тј. сигнали реализовани кроз присуство ликова, мотива, стилских поступака протекста, те алузија и реминисценција). Иста ауторка цитате разврстава и према обиму подударности са прототекстом, па у том смислу цитати могу бити потпуни, непотпуни и вакантни. „U potpunim se citatima fragment tuđega teksta u cijelosti može pridružiti izvornomu kontekstu, u nepotpunima pridruživanje je moguće samo djelomice, a u vakantnima – uopće nije moguće“ (Ораић-

Толић 1990: 16–18). Цитате чија је функција оријентација на прототекст хрватска теоретичарка назива референцијални, а оне који упућују на смисао текста у који су укључени – аутореференцијални (Ораић-Толић 1990: 30–31).

2.1.1. Испитујући интертекстуалност народне епске десетерачке пјесме, утврдили смо да у овом жанру фолклорног стваралаштва „интертекстуална веза са прототекстом није сигнализирана експлицитно, помоћу наводника, већ се огледа у присуству ликова, мотива и стилских поступака прототекста у ’новом’ тексту, тј. у актуелној пјесми“. Када је ријеч о обиму подударности цитата и прототекста, констатовали смо да народна епика не познаје фингиране, односно вакантне цитате, а према функцији коју имају – цитати су аутореференцијални (Бурић 2016: 208–213).

2.1.2. Посебну подјелу Дубравка Ораић-Толић резервише за цитате књижевноумјетничког текста, разврставајући их према врсти прототекста у интерлиментарне (тј. књижевне цитате), аутоцитате (подразумијевају преписивање самога себе), метацитате (тј. исказе о књижевности), интермедијалне (цитати из других умјетничких медија: сликарства, музике, филма) и изванестетске цитате (односно цитате из неумјетничких текстова) (Ораић-Толић 1990: 22). Ако имамо у виду овај критеријум, тј. врсту прототекста, читањем најмање двије народне епске десетерачке пјесме лако ћемо детектовати присуство интерлиментарних цитата. Они су „интрасемиотички у најужем смислу ријечи, с обзиром на то да цитатна веза не почива само на релацији књижевност – књижевност већ на релацији народна књижевност – народна књижевност. Овакви цитати доминантна су карактеристика епске пјесме“, те смо их назвали интрафолклорни, „зато што прототекст припада искључиво фолклорној умјетности ријечи“ (Бурић 2016: 209). Истина, Алберт Лорд констатује алогичност идеје о прототексту, тј. изворном тексту у усменој традицији (Лорд 1990: 181). Но, логика усменог стварања другачија је од оне која се односи на писану (умјетничку) књижевност. Она подразумијева учење састављања народне пјесме слушањем искуснијих пјевача и памћењем мотива и епских формула којима су реализовани. Овој теми амерички хелениста посветио је најбоље странице свог признатог дјела „Певач прича“, али ми бисмо додали да: „Немогућност идентификације, тј. Просторне, временске и ауторске детерминације прототекста, односно текста изворника – не значи да он не постоји“ (Бурић 2016: 209). Текст изворник може бити било која „усмена творевина која је утицала на интерпретацију, односно креацију конкретног пјесника-пјевача“ (Бурић 2016: 209). Јакобсон такође говори о „независности фолклорне естетике“ која почива на принципима другачијим од умјетничке (Јакобсон-Поморска 1995: 21–27). Уз већ поменуте Вукове опсервације на ову тему, у прилог нашој мало прије изнесеној тврдњи иде и похвала умијећа Тешана Подруговића, народног пјесника којег је највише цијенио: „Да какав Подруговић чује најгору песму, он би је после неколика дана казао онако лепо по реду као што су и остале његове песме, или је не би никако ни упамтио, него би казао да је то будалаштина, која није за памћење ни за

казивање“ (Карацић 1958: XXVIII). Такође и добро познате Вукове опаске да се не може сазнати ко је творац једне пјесме, да она настаје у фрагментима, иде „од уста до уста, расте и кити се, а кашто се умаљује и квари“ (Карацић 1953: XXVII) – упућују на чињеницу да је цитатност те мељ настанка и опстанка народне пјесме.

2.1.3. Термин интрафолклорни цитат сматрамо прикладнијим од побројаних (в. т. 2) не само зато што за разлику од њих није обојен негативном семантичком нијансом (сви упућују на изанђалост умјетничког проседеа, што се не може довести у везу са нашом народном поезијом забиљеженом у 19. вијеку) већ и зато што сигнализира поменути поступак креирања творевина фолклорне умјетности ријечи (како епских, тако и лирских пјесама), тј. поступак цитатности. Рецимо и то да интрафолклорни цитат може имати форму ријечи, синтагме, реченице, као и јединице надреченичног нивоа (Бурић 2016: 209–213), јер и овдје важи оно што је Проп примијетио за бајку као фолклорни жанр, тј. да „sastavni delovi jedne bajke mogu bez ikakve izmene biti preneseni u drugu“ (Проп 2012: 14).

2.2. Овом приликом занима нас само једна манифестација интрафолклорног цитата, један стални епитет. Наиме, у народној епској десетерачкој поезији придјев и прилог *грдан/грдно* неријетко се јавља у функцији поменуте стилске фигуре. Као што је познато, стални епитети означавају најупечатљивију особину појма уз који стоје, те представљају ону врсту фолклорне фразеологије коју осим високе фреквенције карактерише сликовитост, експресивност и често нулта десемантизација. Када кажемо фразеологија – мислимо на фразеологију у ширем смислу (Финк-Арсовски 2002: 7–8), јер према неким ауторима стални епитети су колокати који прелазе у фразем тек онда када дође до транспозиције значења (Калајџија 2013: 3). Како је епитет, да се послужимо запажањем Антице Антош, врло стара семантостилистичка функција *придјева* (Антош 1972: 70), морамо напоменути да неки старији теоретичари исту функцију заборавају да припишу и *прилогу*. Тако, рецимо, Лука Зима у сталне епитете не убраја прилоге, за разлику од Тома Маретића.

2.2.1. Стални епитет у нашем случају има форму придјева *грдан* (уз именицу) или форму прилога *грдно* (уз глагол). Тако смо у народним пјесмама забиљежили сљедеће примјере:

грдан хадет (Бановић Страхиња, 519); *грдна злосретника* (Женидба Максима Црнојевића, 1047); *грдна хаинина* (Бановић Страхиња, 200); *грдној постојбини* (Бановић Страхиња, 409); *грдну земљу* (Женидба Максима Црнојевића, 1219); *грдан санак* (Женидба Максима Црнојевића, 462, 463); *јаде грдне* (Женидба Максима Црнојевића, 490); *грдне ране* (Марко Краљевић познаје очину сабљу, 42, 56); *грдан сан* (Зулум без Баја, 93); *грдна гласа* (Петар Бошковић, 228);

грдно каже (Бановић Страхиња, 86); *грдно рече* (Женидба Максима Црнојевића, 157); *грдно проговараиш* (Бановић Страхиња, 351); *грдно*

намрдио (*Женидба Максима Црнојевића*, 394); *гдно проћи* (*Женидба Максима Црнојевића*, 56).¹

Обје форме сталног епитета са истим значењима која имају у народним пјесмама потврђене су у „Горском вијенцу“ као једна од реализација фолклорних цитата, тј. цитата преузетих из народне поезије:

Грдни дане (84); *грдне кукавице* (213); *грдне главаре* (216); *клеветнике грдне* (252); *грдна страданија* (635); *Грдне треске* (703); *гдно судилиште* (987); *грдна разговора* (352); *грдна разговора* (989); *грдне јаме* (1002); *стока ... грдна* (1119); *грни мучитељи* (1194); *грдне јаде* (1356); *грдан сан* (1367); *грдне мјешавине* (1886); *сестра грдна* (1948); *грдни јади* (1961); *гдно трње* (2276); *гдном мјешавином* (2311); *траг ... грдни* (2416); *грдни свијет* (2487); *злоба грдна* (29. стих Посвете); *грдне помрчине* (31. стих Посвете); *грдна клетво* (38. стих Посвете);

гдно сатријеше (209); *помутисмо гдно* (416); *гдно (...) оцрнили* (497); *гдно натрунило* (953); *гдно ... сусретају* (1026); *гдно преступили* (1498); *гдно плати* (1815); *гдно изгинули* (2716); *гдно ... изгледаш* (2737).²

2.2.2. Према истраживању Радмила Маројевића, које између осталог обухвата и проблеме ортоепске и семантичке реконструкције, придјев *грдан* посвједочен је у три значења: *ружан*, *јадан* (*жалостан*) и *велики* (*бројни*), док је прилог *гдно* потврђен у два: *ружно* и *много* (Маројевић 2005: 396). Семантичко дистинговрање у вези је са аспектом придјева, као и интонацијом (дугоузлазним, односно дугосилазним акцентом на првом слогу наведеног придјева/прилога).

Објашњења значења поменутих придјева и прилога у Горском вијенцу која је понудио овај познати његошолог прихватamo, али сматрамо да постоји и другачија значењска нијанса у примјерима:

смијешна је ова наша љубав –
гдно нам се очи *сусретају*,
не могу се братски погледати
но крвнички и некако дивље –
очи зборе што им вели срце! (1025–1029);

ама многи *грдни мучитељи*
на нос су се преда мном побили (1194–1195).

¹ Примјери су навођени према: Вук Стеф. Караџић, „Српске народне пјесме (II, III и IV књига)“, Беч, 1845, 1846, 1862. <http://serbia-forum.mi.sanu.ac.rs>, као и: „Епска народна поезија Црне Горе“, Избор и редакција: Др Видо Латковић и Јован Чађеновић, „Графички завод“, Титоград, 1964. Број у загради означава стих народне пјесме.

² Примјери су навођени према: Петар II Петровић Његош, „Горски вијенац“, Редакција и коментар Радмиле Маројевић, ЦИД, Подгорица, 2005. Број у загради означава стих „Горског вијенца“.

Истина, Маројевић у свом врло опсежном истраживању скреће пажњу на то да у првом примјеру *грдно* „има основно значење ’ружно’, а из њега се развило значење ’с мржњом, непријатељски“ (Маројевић 2005: 399). Ужу семантику наведеног прилога сигнализирало је сам Његош у наредна два стиха експликацијом „не могу се братски погледати/ но крвнички и некако дивље“. За други примјер, пак, Маројевић тврди да *грдни* „има основно значење ’велики, бројни’, а из тога значења развило се описно значење ’тешки, страшни“ (Маројевић 2005: 397).

Заправо, придјев *грдни* у синтагми *грдни мучитељи* и прилог *грдно* у *грдно сусретају* употријебљени су у метафоричном значењу *оштар=охол, надмен, горд, опасан* (односно *оштро=охоло, надмено, гордо, опасно*), које се развило из дијахронијски посматрано првобитног, основног значења: *онај који таре, оштар*. Потврду и инспирацију за ову тврдњу налазимо у „Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика“. Према Скоку индоевропски коријен придјева о ком говоримо (*gher, ghreu раширен формантом -dh-) има значење „оштар“, „онај који таре“. У црквенословенским књигама придјев *грд* потврђен је у значењу *охол*, код дубровачких писаца у значењу *страшан*. У Пиви и Дробњацима *грдан* значи *несрећан*, а данас се, тврди Скок, уопште употребљава са значењем *изобличен, неприкладан, неугодан, ружан*. Исти аутор напомиње да се у значењу *охол* данас јавља русизам *горд* (Скок 1971: 613, s.v. *грд*).

Дакле, првобитно значење *оштар* изблиједјело је, али је у вријеме када је Његош стварао морало постојати у траговима. Његош је могао чути да се у значењу *оштро=охоло, гордо, надмено*, стални епитет о ком је ријеч јавља у народној поезији, те га је одатле морао носити у свом слуху. Управо са том семантиком забиљежили смо га и ми у пјесмама „Женидба Максима Црнојевића“ и „Бановић Страхиња“:

Но да видиш једне женске стране, /Како *грдно рече* господару:/ „Господаре, да од бога нађеш!/ Куд те сила сломи преко мора/ На далеко четрест конака, /Преко мора – да не видиш дома,/ Ни без јада доведеш ђевојку!... / Кад то зачу Црнојевић Иво,/ Плану Иво како огањ живи:/ „Нисам био, нисам је просио:/ Ко ми дође да ми је честита,/ Живу ћу му очи извадити (Женидба Максима Црнојевића, 156–162; 174–178);
Бре, дервишу, несретна ти мајка!/ Рашта пијеш, рашта се опијаш,/ Те у пићу *грдно проговараш*/ И Турчина зовеш каурином? (Бановић Страхиња, 349–352).

2.2.3. Рецимо и то да на вишезначност придјева *грдан* упућују и рјечници савременог језика. Као основно значење наводи се *голем, велик, огроман, многобројан*, а као секундарно *ружан, гадан*, затим *зао, тежак, несрећан, јадан, опасан* (в. РСМХ I 1967: 559, s.v. *грд* и РСЈ 2007: 222, s.v. *грдан*). Помјерање значења *грд(ан)* од првобитног *оштар* и *страшан* до *велик* може се схватити на исти начин као и суфиксално семантичко помјерање: „Детериоративно значење доводи до аугментатив-

ног јер је представа о нечем одвратном веома често уско повезана са представом о нечем великом“ (Белић 2000: 16).

Тако и Лалевић у рјечнику чији је аутор код придјева *велик* наводи придјев *грдан*, као један од његових бројних семантичких еквивалената (Лалевић 1974: 846, s.v. *velik*). Код придјева *несрећан* ниже синониме међу којима су, опет, *грдан* и *злослутан*. Управо у посљедњем значењу, тј. *злослутан*, *злогук*, „који је сам по себи такав да носи или предвиђа, наслућује или слуги, предочава зло, несрећу“ (Лалевић 1974: 430, s.v. *nesrećan*), налазимо стални епитет *грдан* уз именицу *сан/санак* у народној поезији (в. 6. и 9. примјер, т.2.2.1), али и код Његоша:

Ја сам ноћас *грдан сан* видио:/ све оружје своје у комате./ Без зла ми се обићи не може/ и без неке братске погибије/ јер кад год сам такви сан гледао/ приправља сам што мрцу требају (1367–1372).

Према Маројевићу, описни придјев *грдан* у наведеном примјеру има значење *ружан* (Маројевић 2005: 396). Заправо, придјев *грдан*, употријебљен у интрафолклорном цитату *грдан сан*, увијек има значење *злослутан* јер тако оквалификован сан предочава изненадан, немио и трагичан догађај који за посљедицу има оштар бол и голему патњу због ненадокнадивог губитка. Такав је и сан кнеза Бајка у „Горском вијенцу“.

2.2.4. Као што смо видјели, Његош је био добро упознат са вишезначношћу епитета о ком је ријеч, али, с друге стране, његовом вишекратном употребом на малом простору открива му и акустички потенцијал:

великаши, проклете им душе;
на комате раздобише царство,
србске силе *грдно сатријеше*
великаши, траг им се утро;
распре сјеме посијаше грко
те с њим племе србско отроваше
великаши, *грдне кукавице* –
постадоше рода издајице!
О проклета косовска вечеро,
куд та срећа да *грдне главаре*
све потрова и траг им утрије (207–217).

Алитерација реализована сугласничким групама које садрже сонант *р* (*проклете, раздобише, србске, грдно, сатријеше, траг, утро, распре, грко, отроваше, грдне, проклета, потрова, траг, утрије*) има снажан аудитивни ефекат, док понављања на фонолошком, морфолошком, лексичком и синтаксичком плану (хомеоптотон, параномазија, етимолошка фигура, паралелизам) – сигнализирају да је и репетиција сталног епитета интенционална, стилски маркирана. Наведени стихови читају се спорије, чиме се пажња реципијента скреће на семантику звучно богатих лексема.

3. Стални епитети у народној поезији представљају „најпотпунији пут споразумевања између ствараоца и слушаоца, у једној средини која има заједничке асоцијације на познате појаве, и опште људске, и за поједине средине, специфичне“ (Пешић-Ђорђевић 1996: 82). Његош је, као што је познато, био у јединственој, непоновљивој стваралачкој кореспонденцији са народном поезијом, што се очитује и на плану употребе сталних епитета о којима је било ријечи. Естетски успјела интеграција ове врсте (али и бројних других) фолклорних цитата обезбиједила је Његошевом дјелу исту ону лакоћу рецепције какву су народној поезији гарантовали интрафолклорни цитати.

Литература:

- Антош 1972: Antica Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb;
- Белић 2000: Александар Белић, *Упоредна словенска лингвистика /1*, Београд;
- Бурић 2016: Милена Бурић, „Интертекстуалност народне епске десетерачке пјесме као лингвостилистички феномен (у свјетлу Вукове теорије)“, у: *Деве-ти лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*, ЦАНУ, Подгорица, 203–214;
- Зима 1988: Luka Zima, *Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom*, Zagreb;
- Јакобсон 1998: Роман Јакобсон–Кристина Поморска, „Разговори (Лингвистика, поезика, култура XX века)“, прев. Марина Петковић, Београд;
- Калајџија 2013: Alen Kalajdžija, *Usmeni kolokati i frazemi u epu Ženidba Smailagića Meha*, <http://ibn-sina.net/bs/component/content/article/> (28.09.2013);
- Катнић-Бакаршић 1999: Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika* (elektronsko izdanje);
- Караџић 1953: Вук Стеф. Караџић, „Предговор“, у: *Српске народне пјесме (књига прва у којој су различне женске пјесме)*, Београд, VII–LI;
- Караџић 1958: Вук Стеф. Караџић, „Предговор“, у: *Српске народне пјесме (књига четврта)*, Београд, IX–XVI;
- Лалевић 1974: Miodrag Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Beograd;
- Лорд 1990: Albert V. Lord, *Pevač priča* (1. i 2), prev. Slobodanka Glišić, Beograd;
- Маретић 1966: Томо Маретић, *Naša narodna epika*, Beograd;
- Маројевић 2005: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, Редакција и коментар Радмиле Маројевић, ЦИД, Подгорица;
- Ораић-Толић 1990: Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, Zagreb;
- Пејановић 2010: Ана Пејановић, *Фразеологија Горског вијенца*, Подгорица;
- Пешић-Ђорђевић 1996: Пешић Радмила и Милошевић-Ђорђевић Нада, *Народна књижевност (речник)*, Београд;
- Проп 2012: Vladimir Prop, *Morfologija bajke*, prev. Petar Vujičić, Beograd;
- РМСХ: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска–Матица хрватска, књ. 1, Нови Сад–Загреб, 1967;
- РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад;
- Скок 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (knjiga prva), JAZU, Zagreb;
- Финк-Арсовски 2002: Željka Fink-Arsovski, *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Zagreb.

Milena BURIC

ON ONE PERMANENT EPITHET IN *THE MOUNTAIN WRAITH*
(DONE IN COMPARISON TO THE INTRA-FOLKLORE CITATION)

Summary

In this work the author analyzes the specificity and role of the intra-folklore quotations whose stylistic figure is one of manifestations is a permanent epithet. In the context of intra-folklore citation, the author highlights the semantics of the permanent epithet of the dual formal-grammatical structure (*зрѡан* + *a noun* and *зрѡно* + *a verb*). The analysis of etymology of the word *grd* (= *oštar*), as well as the polysemy of the researched adjective/adverb, proved the presence of semantic shades of the adjective (*grdan* = *ohol*, *nadmen*, *zloslutan*), found in numerous examples from epic folk decasyllabic songs and "The Mountain Wreath".

Key words: intra-folklore quotation, citation, permanent epithets.

Jelena MRKAIC
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore
lenocka4@gmail.com

NEKE LINGVOKULTUROLOŠKE SPECIFIČNOSTI NJEGOŠEVE FRAZELOGIJE IZ UGLA PREVODNE ANALIZE

U ovom radu nastojimo da pojedine segmente frazeološkog sloja *Gorskog vijenca* sagledamo iz ugla dvojezične, tj. prevodne analize na relaciji crnogorski – engleski jezik. Budući da frazeologizmi predstavljaju dio leksikona u kojem različiti načini konceptualizacije i specifičnosti kulturne i jezičke zajednice naročito dolaze do izražaja, pokušavamo utvrditi načine transponovanja takvih jedinica u jezik izvan granica kulture izvornika, a naročito u jezik koji je, kao u našem slučaju engleski, genetski udaljen i razvija se u sasvim drukčijem socio-kulturološkom okviru. Među jedinicama izrazite kulturno-specifične sadržine naročito se ističu stalni epiteti, te ćemo u ovom radu pažnju usmjeriti upravo na taj frazeološki žanr, tj. na njihovu simboliku, kulturne činjenice i slojeve nataložene u njihovoj semantici, mehanizme nastanka, te mehanizme prenošenja u jezik prevoda.

Ključne riječi: frazeologija, translatologija, kulturna specifičnost/markiranost, Petar II Petrović Njegoš.

0. Korpus

Korpus rada sačinjava originalni tekst *Gorskog vijenca* prema kritičkom izdanju Radmila Marojevića (2005), kao i tri prevoda na engleski jezik: prevod Džejmisa Vajlza iz 1930. godine, Daneta Mrkića iz 1985. i Vase Mihailovića iz 1997. godine. Značajan izvor informacija predstavljaju i British National Corpus (BYU-BNC), te i Web korpus.

1. Prevod kao kulturološki transfer

Tokom osamdesetih godina dvadesetog vijeka u okviru teorije o prevodjenju dolazi do pomjeranja fokusa sa komunikaciono-funkcionalističkog na tzv. kulturološki model. Prevod se počinje smatrati transferom prvenstveno kulturološkog, a tek zatim jezičkog materijala, te se uvodi pojam “perspektive” kojim se ukazuje na kulturološki uslovljene razlike u recepciji izvornog djela i njegovog prevoda. Pojam perspektive na slikovit način, uporedivši ga sa pozorišnim dekorom, određuje Jirži Levi: „Nalik dekorateru koji postavlja mizanscen u teatru, prevodilac treba unapred da računa sa *perspektivom* iz koje publika posmatra u ciljnoj sredini izvesno delo u prevodu: jer čitaoci pre-

vodne književnosti imaju drugu meru znanja i estetičkog iskustva u poređenju sa znanjem i estetičkim iskustvom čitaoca izvornika (Levi, 1982, navedeno u: Jovanović, 2015: 81).

Ukoliko prevod odredimo na taj način, tj. kao transponovanje određenog teksta u drugu kulturu, interesantno je kako se frazeološki fond u koji su utkane odlike identiteta, mentaliteta, vjerovanja i običaja jedne zajednice, tj. u kome različiti načini konceptualizacije i specifičnosti kulturne i jezičke zajednice naročito dolaze do izražaja, prenose u jezik izvan granica kulture izvornika, a naročito u jezik koji je kao, u našem slučaju engleski, genetski udaljen i razvija se u sasvim drukčijem socio-kulturološkom okviru.

Kada se u obzir uzme činjenica da se prevod, kao što tvrdi Andre Lefever (1992: 6), nikada ne odvija u vakuumu, već u svojevrsnoj interakciji cilj-nog i izvornog teksta, jasno je da sama prevodna operacija objedinjuje veliki broj faktora i zahtijeva aktualizaciju različitih prevodilačkih kompetencija. Drugim riječima, za uspostavljenje ekvivalencije kako na makrotekstualnom, tako i na mikrotekstualnom, tj. nivou prevodne jedinice, potrebno je sadejstvo enciklopedijskih znanja koja se tiču prije svega poznavanja književne tradicije dva jezika i ukupnog socio-kulturnog miljea u kome određeno djelo nastaje, a zatim i ostale kompetencije koje A. Jovanović određuje kao „lingvističke i hermeneutičke, i analitičke i kritičke i spisateljske.” (Jovanović, 2015: 30).

Budući da je translatoologija kao naučna disciplina utemeljena velikim dijelom na lingvističkom području, stoga ćemo frazeologizme, kao svojevrsna spremišta kulturnog sadržaja, sagledati i iz ugla nauke o jeziku.

2. Frazeologija kao spremište kulturnih sadržaja

Frazeološke jedinice kao nosioci kulturnih konotacija otkrivaju bitne aspekte modela mišljenja, jezičke obrasce raščlanjivanja i izražavanja pogleda na realni svijet, tj. reflektuju način na koji se iskustvo i objektivna stvarnost odražavaju u jezičkom značenju i jezičkoj slici svijeta. Proučavajnje frazeološkog fonda određenog jezika omogućuje nam da ostvarimo uvid u načine konceptualizacije – „obrazovanje pojmova na osnovu fizičkog, čulnog, emocionalnog i intelektualnog iskustva sveta u kome se nalazimo” (Klikovac, 2004: 7), tj. načine putem kojih se jezička sredstva povezuju sa vanjezičkom stvarnošću. Budući da su „frazeologizmi dio mentalnog leksikona u kome su umrežene pojmovne jedinice pridružene jednom, a nerijetko i većem broju konceptualnih područja obrazovanih na osnovu našeg znanja o svijetu.” (Burger, u Ristić 2012: 14), njihovom analizom se mogu rasvijetliti modeli putem kojih se apstraktni domeni izražavaju kroz konkretne, odnosno, drugim riječima, kako se u aktualnom značenju frazeologizma reflektuje “unutrašnja forma”, kao i to do koje je mjere mehanizam povezivanja izvornog i ciljnog domena frazeologizma kulturološki uslovljen.

Proučavanje frazeologizama kroz prizmu odnosa sa kulturom, tj. u smislu rekonstrukcije kulturnih datosti reprezentovanih u lingvističkom značenju, dolazi u prvi plan frazeoloških istraživanja tokom 80-ih godina 20. vijeka. Veronika Telija, začetnica lingvokulturološkog pristupa u frazeologiji, definiše je

kao domen lingvističkog istraživanja koji u velikoj mjeri oslikava korelaciju jezika i kulture (Telija, 1996), dok je za Elizabet Pirainen kultura „fundamentalno prihvaćena konstanta u frazeologiji” (Pirainen, 2008: 207). U skladu sa datim tendencijama, brojni autori, smatrajući da je kulturna specifičnost frazeologizma jedno od njegovih ključnih obilježja, definiciji frazeologizma pristupaju upravo, tj. prvenstveno sa kulturološkog stanovišta.

Dragana Mršević-Radović definiše frazeologizme kao „višeleksemne spojeve stabilne strukture i značenja i relativno ustaljenog leksičkog sastava, kao ekspresivne jedinice koje se reprodukuju u gotovom obliku i povoljna su spremišta za najrazličitije kulturne sadržaje.” (Mršević-Radović, 2008: V)

Na sličan način Kolson (2008: 201) određuje frazeološke jedinice kao: „lingvistička skladišta brojnih tradicija koje su specifične za dati jezik i kulturu”, dok prema mišljenju Marije Opašić frazeologizam predstavlja „oblik kojim se na slikovit i ekspresivan način opisuju sve pojave ljudskoga života, te odražavaju stavovi, uvjerenja i sl.”, dok je „frazeologija svakoga jezika odraz kulture, običaja, stereotipa naroda koji tim jezikom govori.” (Opašić, 2010: 122) U istom duhu Biljana Golubović ističe da je „frazeologija nosilac kulturnih obeležja, odlika različitih identiteta, kao i mentalne i emocionalne mape date sredine”. (Golubović, 2009: 46)

3. Frazeologija u prevodu

U pogledu odabira prevodnih modela prilikom transponovanja frazeoloških jedinica, naročito onih koje se odlikuju nacionalnim i kulturnim koloritom, u teoriji prevođenja vladaju oprečna mišljenja koja se zasnivaju na osnovnoj translatoškoj dihotomiji vjerno/slobodno. Na osnovu te podjele nastaje i polarizacija fokusa na ciljni ili izvorni jezik, pa se javljaju tzv. Domestikujuća strategija (ili još anektirajuća, asimilujuća, etnocentrična), nasuprot postranjujućoj, tj. egzotizujućoj.

Prva strategija nalazi uporište u tezi o tzv. “nevidljivosti prevodioca”, tj. tvrdnji da je najbolji prevod onaj koji čitalac ne osjeća kao prevod, koji je “proziran” i nije opterećen elementima stranog i nerazumljivog, dok druga insistira na zadržavanju specifičnosti i autentičnosti izvornika i opire se asimilovanju, tj. podređivanju sredstvima ciljnog jezika i kulture. Za prvu su karakteristični iznalaženje domaćih ekvivalenata, mehanizmi supstitucije, adaptacije i eksplicitacije, kao i mehanizam normalizacije, tj. neutralisanje kulturnih osobnosti u smislu prilagođavanja opštepoznatim pojavama, dok su u drugoj zastupljeni kalkiranje, neologizmi, prenošenje pojmova koji označavaju kulturno-specifične realije u neizmijenjenom obliku i sl.

Judžin Najda, u okviru svog modela “dinamičke ekvivalencije” koja u prvi plan stavlja podudarnost na nivou reakcije i utiska kod receptora prevedene i izvorne poruke, prevodilački proces smatra prvenstveno kulturološkim, pa tek onda lingvističkim transferom. To prije svega znači da se pri prevodu mora izvršiti adaptacija kulturno-specifičnog sadržaja na način što će se on prevesti na kulturne kodove ciljnog jezika. Po njegovim riječima, „prevođenje se sastoji u tome da se na primaočevom jeziku reprodukuje najbliži prirodni

ekvivalent poruke date na izvornom jeziku, najprije značenjski, pa onda stilski.” (Najda i Tejber, 1969:12) U smislu transponovanja frazeoloških izraza, to znači da je u ciljnom jeziku potrebno naći funkcijsko-komunikativne ekvivalente koji prenose konotativne i denotativne vrijednosti leksike, ali mogu odstupati od izvorne forme. Stepen datog odstupanja, prema mišljenju Najde, zavisi prvenstveno od jezičke i kulturne distance između ciljnog jezika i izvornika.

Sa druge strane Antoan Berman kao jedan od trinaest “deformišućih” kompenzacionih principa u prevođenju navodi i “razaranja frazeologije”. On, naime, smatra da je traganje za ekvivalentima u biti etnocentrično i da ono razara slikovitost i stilski potencijal izvorne frazeologije: „Igrati na ekvivalencije znači povrediti jezik dela. Ekvivalenti neke izreke ili poslovice ih ne mogu zameniti”. Štaviše, želja da se one zamene znači previđanje činjenice da u nama postoji svest o poslovice koja će u nekoj poslovice odmah primetiti sabrata izvorne poslovice”. Kao primjer, Berman navodi niz istoznačnih poslovice u različitim jezicima:

- „Svijet pripada onima koji rano ustaju” (francuski jezik)
- „Jutarnji vazduh ima zlato u ustima” (njemački jezik)
- „Jutarnja ptica pjeva najjače” (ruski jezik)

Berman, dakle, polazi od hipoteze da poslovice u jednom jeziku gotovo uvijek imaju ekvivalent u drugom, tj. da se radi o različitim formulacijama iste univerzalne mudrosti. Ipak, za samu je poslovicu jednako bitna i njena forma: dužina ili sažetost, melodijski elementi i sl. Optimalno prevodno rješenje stoga predstavlja kombinaciju doslovnog prevoda i supstitucije ekvivalentom: „Prevođenje se smešta upravo između ta dva pola: prevoda “reč za reč” nemačke poslovice, u kojem će biti sačuvani “zlato”, “jutro”, “usta” (kojih nema u francuskom ekvivalentu) i prevoda poslovice-forme koji bi eventualno mogao biti izveden, kako bi se postigao cilj, tako da rastezne francuski i modifikuje izvesne elemente u originalu.” (Berman, 1999:16)

Pobornici prevođenja ekvivalencijama nasuprot Bermanovim korespondencijama ustaju protiv zadržavanja “stranosti”, pozivajući se na ono što Najda naziva ekvivalentnim učinkom poruke, a Benjamin (1923) efektom eha originala. Za razliku od Benjamina koji smatra da je najveća greška prevodioca „da ne dopusti da se njegov jezik proširi i produbi sredstvima stranog jezika” (Benjamin, navedeno u: Venuti, 2000: 22), oni ističu da se „ne može težiti očuvanju stranosti, a ne zapitati se da li je ta stranost bila prisutna u izvorniku” (Lederer, 1994, navedeno u Jovanović, 2015: 119). Marijana Lederer u okviru svoje “teorije smisla” iznosi stav da svaki tekst kao smisaona cjelina sadrži svoje eksplicirane djelove koji po principu sinegdohae predstavljaju (impliciranu) cjelinu. Izvorna i prevodna poruka mogu, prema njenom stavu, biti izražene različitim sinegдохama, tj. ono što je eksplicirano tj. implicirano u izvorniku, ne mora se u istom odnosu reflektovati u prevodu sve dok se čuva smisao cjeline. Lederer, slično Bermanu, navodi niz međujezičkih frazeoloških ekvivalenata (sipati vodu u rijeku – francuski, nositi ugalj u Njukasl –

engleski, prodavati datule u Ažaru – arapski), ali izvodi suprotan zaključak: „Različite ideje za isti implicirani smisao pokazuju odsustvo izomorfizma između ideja i načina na koji su one izražene” (Lederer, 1994, navedeno u Jovanović, 2015: 119) te je stoga potrebno prevoditi ekvivalentima. Još jedan argument, koji po riječima A. Jovanović, u raspravu uključuje pomenuta “teorija smisla” jeste “duh jezika”, pa u skladu sa tim “osim ako nije reč o sličnim jezicima i kulturama, teško je zamisliti primer u kojem bi poslovice ili izreka koja sadrži “duh” izvornog jezika bila u jednakoj meri i u “duhu” cilj-nog jezika.” (Jovanović, 2015: 119)

Na osnovu analize primjera koji slijede, tj. na osnovu učestalosti pojedinih vrsta prevodnih rješenja, pokušaćemo da utvrdimo za koju su se prevodnu strategiju opredijelili prevodioci *Gorskog vijenca*, te u kojoj mjeri su, u okviru date strategije, uspjeli da pronađu odgovarajuće korespondente u jeziku cilju.

4. (Neke) Lingvokulturološke osobenosti Njegoševe frazeologije na primjeru prevoda stalnih epiteta

Budući da su stalni epiteti jedinice izrazite kulturno-specifične sadržine, to ćemo u ovom radu pažnju usmjeriti upravo na ovaj frazeološki žanr, tj. na njihovu simboliku, kulturne činjenice i slojeve nataložene u njihovoj semantici, te mehanizme nastanka. U svrhe analize izraza u okviru ove grupe posebno ćemo se osvrnuti na kulturno-jezički relativizam u odnosu na kategorizaciju i konceptualizaciju boja, te način metaforičkog i metonimijskog transponovanja svojstava određenih boja u okviru datih frazeoloških jedinica. Pored toga, ukazujemo i na postupke za prenošenje kulturno-specifičnih realija u okviru prevodne operacije (Ajksela 1996), kako u smislu njihovog zadržavanja u prevodu, tako i u smislu supstitucije. Naposljetku se osvrćemo i na frazeološku motivaciju koja počiva na “emblemima”, tj. svojevrsnim kulturnim stereotipima (Dobrovoljski 1997), (Langloc 2006), odnosno semama kolektivne ekspresije (Dragičević, 2010) u okviru kategorije jedinica sa zoonimskom sastavnicom.

4.1. “Obojena vanjezička stvarnost”

Kao što smo već naveli, u okviru kategorije stalnih epiteta izdvajamo grupu jedinica koje u svom sastavu sadrže pojmove za označavanje boja. Lekseme kojima se imenuju boje, generalno gledano, nose konotacije koje su kulturološki uslovljene, te su vrlo često korišćene kao primjeri u prilog hipotezi lingvističke relativnosti. U tom duhu je i Bačelorova tvrdnja da opis boje više govori o jeziku (i kulturi) nego o samoj boji. (Bačelor 2000, navedeno u Krimer-Gaborović, 2014:240) Frazeologizmi koji u svom sastavu imaju lekseme kojima se imenuju boje značajni su jer „reflektuju kognitivnolingvističko znanje o obojenoj vanjezičkoj stvarnosti” (Krimer-Gaborović, 2011:1), pa su tako u crnogorskom jeziku vino, zemlja i hljeb “crni”, dok je u engleskom vino “crveno”, a zemlja i hljeb “smeđi”. U slučaju frazeoloških jedinica mogu se utvrditi i načini metaforičkog i metonimijskog prenosa svojstava određenjih

boja u okviru kulturno-jezičke zajednice, te su jedinice čija (prevodna) analiza slijedi značajne i u tom pogledu.

Za izraze *bijela vila*, *bijele ruke* i *bijeli hat* posvjedočene u *Gorskom vijencu* značajan je afektivni odnos prema određenim kolorističkim datostima u okviru jedne kulturno-jezičke zajednice. Ovakve jedinice, prema riječima Milke Ivić (1995: 37), svojevrsni su “razotkrivači” estetskih poriva: „folklor-na poezija mnogih naroda prepuna je klišeiziranih izraza za kolorističku determinaciju pojedinca, determinaciju koja se, u stvari, svodi na konvencionalizovano saopšavanje podataka o tome da je posrijedi ličnost čija spoljašnjost oličava ono što je, po shvatanju sredine o čijem se jeziku radi, ideal lepote.” Ideal ljepote u folklornoj poeziji i kod Njegoša često se reflektuje kroz upotrebu izraza koji sadrže leksemu kojom se označava bijela boja, naročito u smislu označavanja svijetle puti (bijelo lice, grudi, ruke, čelo i sl.). Primjer kolokacija koje u engleskom jeziku nose slične konotacije su lilly-white/milky-white/snow-white skin, a sve one nastaju kao elipse ustaljenih poređenja. Kao ilustraciju veze između kolorističkog svojstva bjeline i fizičke ljepote navešćemo i primjer polisemične strukture lekseme *fair*, tj. razvoj jednog od njenih sekundarnih značenja. U etimološkom rječniku (Online Etymology Dictionary) navodi se da *fair* potiče od staroengleskog *fæger* u značenju lijep, privlačan, uz preciziranu kontekstnu upotrebljivost (o izgledu), a zatim i sekundarne semantičke realizacije “vedar” (o vremenu), te “moralan”: “Old English *fæger* 'pleasing to the sight' (of persons and body features, also of objects, places, etc.); 'beautiful, handsome, attractive', of weather, 'bright, clear, pleasant; not rainy' also in late Old English 'morally good', from Proto-Germanic **fagraz*.” U smislu označavanja povoljnih vremenskih prilika leksema *fair* se, kao antonim pridjeva *foul*, još uvijek koristi. Sa druge strane, u 12. vijeku se, kao odraz estetskih vrijednosnih sudova, razvija sekundarno značenje „onaj koji je svijetle puti, boje očiju i kose”: “light of complexion or color of hair and eyes, not dusky or sallow, (of persons) is from c. 1200, *faire*, contrasted to *browne* and reflecting tastes in beauty”. (Online Etymology Dictionary) U savremenom engleskom jeziku leksema se uglavnom koristi u ovom (sekundarnom) značenju, dok je *fair* kao pridjev koji upućuje na privlačnost stilski obilježen kao arhaičan. Vidimo, takođe, da ovdje *fair* stupa u antonimijski odnos sa *brown*, dok je to u folklornoj poeziji izvornika najčešće pridjev *crn* (npr. *crni Arapin*), što je još jedan primjer kulturno-jezičkog relativizma u percepciji/kategorizaciji kolorističkih svojstava različitih entiteta.

Upravo zbog ovakve semantičke slojevitosti smatramo da bi se pridjev *fair* mogao upotrijebiti kao adekvatno rješenje u prevodu stalnog epiteta *bijela vila*, jer bi se na taj način sačuvali elementi i konotativnog i denotativnog značenja. Rješenje bi u ovom kontekstu bilo adekvatno i zbog toga što se u engleskom jeziku aliteracija javlja kao jedno od karakterističnih obilježja strukture ustaljenih poredjenja (as frisky as a ferret, as blind as a beetle, thick as thieves i sl.) što značajno doprinosi ostvarenju prevodne ekvivalencije (i na formalnom planu).

Na osnovu uvida u strukturu prevodnih rješenja, zaključujemo da je najviše zastupljen doslovan prevod koji može, a ne mora biti propraćen dodatnim

intratekstualnim pojašnjenjima ili primjedbama prevodioca. Kada je u pitanju izraz bijela vila, pridjevsku odrednicu “bijela”, doslovno prenosi samo Mihailović. On takođe ostavlja imenicu vila u izvornom obliku, proprativši to primjedbom (vila – a fairy in Serbian folklore). Budući da su vile poznate u obje folklorne tradicije, smatramo da nije bilo potrebe da se ostavlja izvorna grafija i dodaje primjedba, a ako se to već čini, onda bi objašnjenje, po našem sudu, trebalo da obuhvata mitološku interpretaciju. Mrkićev prevod mountain fairy možda bi se mogao objasniti postojanjem varijantnih oblika izvornog izraza – bijela/ljudska/gorska vila.

Ljepša mu je od bijele vile (GV, 1265)
She is prettier than a mountain fairy (Mrkić, 1265)
She is prettier than any white vila! (Mihailović, 1305)
Prettier she than any fairy (Vajlz,1325)

U svijetlu prethodne diskusije, osvrnućemo se i na prevodna rješenja izraza bijele ruke, bijeli hat:

Bijele ruke krila labuda (GV, 1870)
White arms - the wings of the swan (Mrkić, 1870)
Her white arms like the wings of a swan (Mihailović, 1912)
So white her arms as wings of snow-white swan (Vajlz, 1940)

U okviru poređenja *white arms like the wings of a swan* rješenje *white arms/hands* može se uzeti kao adekvatno, iako se ne može kvalifikovati kao frazeološki, već kao kontekstualni ekvivalent. Sama sintagma *white arms* u engleskom jeziku ne nosi iste implikacije kao navedeni stalni epitet bijele ruke, što se vidi iz primjera datih u korpusu engleskog jezika (BNC/iWeb). Nasuprot izrazito pozitivne konotiranosti u slučaju izvorne frazeološke jedinice, kolokacije *white arms/hands* su stilski neutralne i mogu se javiti kako u pozitivnom, odnosno neutralnom kontekstu, tako i u negativnom: prema podacima iz korpusa, *white arms/hands* često kolocira uz pridjeve *cold, cool, thin, skinny*: *she passed the bundle down into Rachaela's cold white arms; shoulders which added an extra foot to my thin white arms; tall, with a thin dark face and cool white hands; Mrs Vane put her thin white hands on her daughter's head; ... snatching at the wind with skinny, white hands; ...it had come from Fincara, out of those cold white hands.* (BNC/iWeb)

Sa druge strane, pridjev *snowy* ili *snow-white* koji predstavlja elipsu ustaljenog poređenja *as white as snow*, ima slične konotativne vrijednosti kao pridjev *bijeli* u stalnim epitetima bijele ruke, lice, grudi, te bi se mogao upotrijebiti kao prevodno rješenje : *...leaving her legs, her snow-white shoulders bare; and an unbuttoned pyjama jacket revealed fleeting glimpses of a snow-white breast; The greatest beauties in the land have held me in their snowy hand.* (BNC/iWeb). U prilog tome ide i činjenica da Njegoš u istom značenju koristi i izraze sa pridjevskom komponentom *sniježni*: *prsa sniježna, a usta*

malena; kaza mi ga sniježnom rukom, snježana joj prsa krugla. (Stevanović i dr. 1983, II: 316–317)

Kako se upotrebom izraza *bijeli hat* može jednako aludirati i na ljepotu i na samu boju konja, te ako uzmemo u obzir da se na ljepotu (i brzinu) dodatno ukazuje i poređenjem *ka na vilu*, smatramo da je doslovan prevod u ovom slučaju adekvatan:

noćas na san Obilić proleće
preko ravna Polja Cetinjskoga
na bijela hata ka na vilu (GV, 2385)
Last night in my dream Obilić flew
Over the Cetinje plain
On a white horse like on a mountain fairy (Mrkić, 2385)
Last night in dream I saw Obilic fly
over the plain Field of Cetinje there,
on a white steed as if on a vila (Mihailović, 2483)
This night in vision I saw Obilitch,
As he flew o'er Cettigné's plain,
On his white horse, a vila were not swifter! (Vajlz, 2503)

Izraz *bijela kula* se u *Rječniku jezika Petra II Petrovića Njegoša* tumači na sljedeći način: „kula (često s atributom „bijela”) kamena, obično višespratna kuća, obično značajnijih i drugih bogatijih ljudi” (Stevanović i dr. 1983, I: 391). Pridjev *bijela* je, dakle, desemantizovan, a sam izraz je primjer kulturno-specifične leksike, tj. realija. Imajući to u vidu, osvrnućemo se na vrste prevodnih postupaka pri prenosu takvih realija iz izvornog u ciljni jezik i kulturu. Tipologija koju predlaže Havijer-Franko Ajksela je sljedeća: 1. Postupci koji se zasnivaju na očuvanju izvornog oblika realije su: repeticija (nepromijenjena grafija); ortografska adaptacija (transkripcija ili transliteracija); jezički tj. ne-kulturološki prevod (kada prevodilac koristi referent blizak originalu, tj. kada koristi referent iz kulture izvornika, a ne ciljne kulture: strane mjerne jedinice, valute i sl.); ekstratekstualno objašnjenje (primjedba prevodioca koja se obično kombinuje sa prethodno navedenim postupcima); intratekstualno objašnjenje (takođe prati prethodno navedene postupke. Da bi se izbjeglo ekstratekstualno objašnjenje, eksplicitacija se vrši u okviru samog teksta: Four Seasons – hotel Four Seasons); 2. Supstiticioni postupci uključuju: sinonimiju (zamjena intrajezičkim sinonimom rakija od šećerne trske – rum. Turkish delight – ratluk); ograničenu univerzalizaciju (zamjena specifičnog referenta onim koji je prihvaćen u ciljnoj kulturi : American football – ragbi); apsolutnu univerzalizaciju (korišćenje hiperonima, u datom slučaju kula – house); naturalizaciju (zamjenjivanje termina onim koji je svojsven ciljnom jeziku, npr. prevod termina iz američkog slenga buck sa dollar); brisanje (izostavljanje dijela informacije koju prevodilac ne smatra relevantnom: Cadillac sedan –Kadilak. Primjenu date strategije imamo i kod prevoda izraza bijela kula koju Mrkić oba puta prenosi u ciljni jezik kao tower); autonomnu kre-

aciju (dodavanje u vidu opisa ili eksplicitacije sadržaja). (Ajksela, 1996, navedeno u: Jovanović, 2015: 210–212).

Kada je u pitanju prevod izraza *bijela kula*, iz navedenih primjera se da primijetiti da ga prevodioci nijesu dobro semantizovali, što je dalje rezultiralo bukvalnim prevodom. Po našem sudu bi se u datom slučaju mogao upotrijebiti postupak neutralizacije/ograničene univerzalizacije, te bi se izraz preveo leksinom *manor* (house) koja u ciljnom jeziku ima slično značenje kao izvorna jedinica.

I u boju kod bijele kule
olova mi toke izlomiše (GV, 2790)
In the fight around the tower,
the bullets broke my breast-plates (Mrkić, 2790)
In the battle at Radun's white tower,
the bullets broke the breastplates on my breast (Mihailović, 2894)
So fighting round Radun's white tower,
The bullets broke the tokés on my breast (Vajlz, 2950)

Pridjev *bijeli* uz imenicu Skadar na isti način je prenešen u ciljni jezik. Ako pođemo od pojašnjenja izraza koje daje A. Pejanović (2010: 14), da „bijeli Skadar” nije grad bijele boje već „utvrđeni grad” smatramo da u prevodu treba da stoji Fort Skadar.

al' zaludu – svi utekli Turci
u lađama put bijela Skadra (GV, 2698)
But in vain – the Turks had all escaped
In boats toward the white Skadar (Mrkić, 2698)
but all in vain – the Turks had run away
by boats to the white city of Skadar (Mihailović, 2803)
What use? – the Turks had gone,
Made off by water, far as white Scutàri (Vajlz, 2856)

Sa stanovišta kulturno-jezičkog relativizma naročito je interesantan izraz *bijeli svijet* koji ćemo ovdje navesti upravo iz tog razloga, iako ne spada u kategoriju stalnih epiteta, već idioma. Među prevodnim rješenjima izraza nalazimo tri različita idioma od kojih je po značenju najbliži onaj u Mihailovićevom prevodu (*wide*) *wide world*. Iako izraz *across the world* ima daleko najveću frekvenciju u iWeb korpusu (69746), on se po semantičkom opsegu ne podudara sa izvornom jedinicom, tj. prenosi samo dio njenog semantičkog sadržaja (*široj svijeta*). Isti je slučaj i sa idiomom *across seas* koji se nadovezuje na Mrkićevu eksplicitaciju (*row the galleys*) i koji je u svom leksikalizovanom značenju blizak izrazu *daleki svijet*. Izvorni idiom *bijeli svijet* se od većine ponuđenih rješenja razlikuje po tome što sadrži i seme “nepoznato” i “tuđe”, pa u tom smislu značenjski ekvivalent može biti samo izraz *big wide world*, tj. njegova manje frekventna varijanta koju je upotrijebio Mihailović. Prevodni supstitut koji se po semantičkom opsegu podudara sa izvornom jedinicom, a

istovremeno sadrži i leksemu kojom se imenuje boja (u ovom slučaju, plava) je: *out/into the blue*.

Obrazlažući motivaciju izraza bijela nedelja/bijela subota (praznici u čast mrtvih), K. Gaborović navodi sljedeće: „belo je kod Južnih Slovena bila boja zapada gde Sunce inače zalazi, i gde se, prema prethrišćanskom verovanju, nalazilo carstvo mrtvih, zbog čega je [...] boja žalosti svojevremeno bila bela, a ne crna. Time se takođe pojašnjava motivisanost sintagmi otići na beli svet, u značenju “umreti”, i otići u beli svet, u značenju “otići u nepoznate, daleke i tuđe krajeve i zemlje” (Krimer-Gaborović, 2011: 107). Kada je u pitanju engleski izraz *out to the blue*, motivacija bi mogla biti nešto prozirnija: „Očigledno je da anglosaksonska kultura (i engleski jezik) nepregledna prostranstva poistovećuje sa Severnim morem i Atlanskim okeanom, zato što je Velika Britanija ostrvska zemlja koja je sa svih strana okružena vodom (morima i okeanom)”. (Krimer-Gaborović, 2011:107)

i tiska ih u svijet bijeli. (GV,1452)

Filled their ships with them

To row their galleys across the seas. (Mrkić, 1452)

So they loaded their large ships with those lads

And dispatched them into the wide,wide world. (Mihailović, 1495)

Crowding their ships all full of them

And pushing them across the world. (Vajlz, 1513)

Stalni epitet *sinje more* je na različite načine prenešen u jezik prevoda, tj. zabilježeni su parafraza, frazeološki i jedan nulti prevod:

Mala li je žertva sva Srbija,

od Dunava do mora sinjega (GV, 55)

Is too small the sacrifice of all Serbia

From the Danube to the white sea (Mrkic, 55)

Is Serbia from the Danube river

To the blue sea too small an offering? (Mihailović, 94)

Is it small offering-of Serbia the whole,

From Danube river to the deep blue sea?

Ko potoke može ustaviti,

da k sinjemu moru ne hitaju? (GV, 1110)

Who can stop the brooks,

not to flow to the bright sea? (Mrkic, 1110)

Who can prevent the onrushing torrents

from rushing toward the wide blue sea? (Mihailović, 1150)

Who can leaping torrents stay,

From onwards rush unto the sea? (Vajlz, 1165)

Iako se u prvom slučaju, kako navodi A. Pejanović, radi o hidronimu Jadransko more (Pejanović 2010:164), sva tri prevodioca su ga protumacila kao stalni epitet, pa u tom smislu analiziramo i njihova prevodna rješenja.

Polazeći od već pomenutog jezičkog i kulturološkog relativizma u odnosu na konceptualizaciju i kategorizaciju boja, Krimer-Gaborović navodi primjer velškog jezika u kojem se ne pravi diferencijacija plav – zelen – siv, već se koristi jedinstven termin *glas*, pa se tako *glas* može koristiti da označi boju lista, neba i mora, dok će u engleskom list tipično biti zelen, nebo plavo, a more sivo, a u srpskom će more biti plavo, modro ili sinje. (Krimer-Gaborović, 2014: 240). Prema iWeb korpusu se, ipak, kolokacija blue sea javlja znatno češće nego grey sea (5330 u odnosu na 269 primjera), pri čemu u 1680 od tih primjera kolocira sa pridjevom deep, tj. u onom obliku koji je posvjedočen u Vajlzovom prevodnom rješenju za 55. stih *Gorskog vijenca*. U *Rečniku jezika Petra II Petrovića Njegoša* (Stevanović i dr. 1983, II: 284) za termin sinji, kao drugo od značenja navodi se “modrikasto siv, plav” (o moru), te se rješenje blue sea, iako adekvatno, sa datim izrazom poklapa samo u jednoj od komponenata njegovog semantičkog sadržaja, tj. dolazi do nepodudarnosti korespondenata na planu obima značenja. Interesantno je napomenuti da se, za razliku od modernog engleskog u kome ne postoji bliskoznačna leksema, u staroengleskom javlja oblik *hæwen /hæwe* koji se osim u značenju “plav”, mogao koristiti i u značenju “siv”, “sivo-plav”. (Krimer-Gaborović, 2014: 245). Prevodna rješenja white/bright sea koja nudi Mrkić u ovom kontekstu nijesu adekvatna, tj. semantički tačna. Iako postoje naznake da se leksema sinji mogla koristiti i da označi pojave vrlo svijetlog kolorita, npr. kamen sinji (Ivić, 1995: 67), u okviru date kolokacije se realizuje značenje pridjeva navedeno u *Rečniku Njegoševog jezika*.

Za tri izraza na koje se osvrćemo u nastavku teksta – sivi soko, zelena dolama i svijetlo oružje, tumačenje bi se moglo vezati za metaforičku transpoziciju pojma zelenog u folkloru. Prvo ćemo se osvrnuti na idiom sivi soko sa globalnim značenjem „hrabar/odvažan čovjek, junak”. Navodeći primjere paralelne upotrebe kvalifikativa siv i zelen uz imenicu soko u narodnoj poeziji (Mitar pusti zelena sokola/Doleti joj siv zelen sokole) i tumačeći metaforičku transpoziciju značenja u slučaju izraza sivi soko gdje se vremenom i sam pridjev sivi počinje koristiti kao svojevrsan naziv osobine odvažnosti, srčanosti i ubojitosti (Što velite, vitezovi sivi?, RJA), Milka Ivić (1995: 98) iznosi tvrdnju da postoje dobri razlozi za pretpostavku da se i pridjev zelen u prošlosti mogao javljati sa istom metaforičkom značenjskom interpretacijom. Pored toga, pridjev zelen vrlo često se javlja i kao kvalifikativ uz oružje zelena sablja, zelen top i sl. Ivić prenosi objašnjenje iz RJA prema kome se zelen u ovim kolokacijama tumači kao blistav, sjajan: „Ovome značenju riječi zelen neće se čuditi, tko uzme na um, da je postala od korijena zel koji znači sijati se, kako se vidi u imenice zlato” (RJA, navedeno u: Ivić, 1995: 99).

Dragana-Mršević Radović dijelom prihvata ovakvo mišljenje, ističući da je stalni epitet zelen u funkciji isticanja boje gvožđa ili čelika od kojeg je oružje liveno ili kovano. U prilog toj tezi ona, između ostalog, navodi i naziv za posebnu vrstu starinskog oružja – mač grebenštak : „Kod Nodila, to je zeleni Vidov mač koji seče tminu, te je otuda grebenštak, načinjen od ljutog grebeškog gvožđa [...] Ostavimo li po strani svu simboliku zelenog grebeštaka, nije li logično pogledati kako je u jeziku iz kojeg su nam ovi nazivi najviše

dolazili, i odakle može biti i ovaj naziv: tako u nemačkom Gerbshtal označava vrstu čelika – rafinirani, prečišćeni čelik.” (Mršević-Radović, 2008: 8)

Tumačenje koje daje Mršević-Radović, osim na zeleno, moglo bi se primijeniti i na svijetlo oružje. Pored toga što je blistavo i sjajno, zeleno oružje je i ubojito. Ivić navodi primjer iz narodne pjesme Sultanije robinje gdje se veliko junaštvo Ćuprilijić vezira opisuje na sljedeći način: “Ovđe ima Ćuprilijić vezire, Zelena mu i sablja i ruka, /A bijela do pojasa brada” (Vuk S. Karadžić, Narodne pjesme III, navedeno u Ivić, 1995: 99). Simboliku zelenog oružja i ruke u datim stihovima Ivić tumači u smislu odvažnosti i ubojitosti. Naposljetku, ona navodi i (relativno univerzalnu) asocijativnu vezu zelenog, tj. bujnosti vegetacije sa jedne, i mladosti, odnosno krepkosti, snage i silovitosti koji je prate sa druge strane.

Mršević-Radović se na ovo tumačenje nadovezuje tvrdnjom da je kao predušlov za javljanje predstave zelene ruke prvo morao postojati prototip junaka za koga bi se data predstava mogla vezati. Taj junak je zeleni vitez, na kome je „sve zeleno, on dolazi na zelenom konju, u zelenoj dolami, jer predstavlja zeleno majsko božanstvo vegetacije koje se stopilo s predstavom svetog ratnika čiji su epiteti hrabri, pobedonosni kao ‘zeleni Juraj’ ”. (Mršević-Radović, 2008: 9)

Pandan zelenom Juraju u anglosanksonskoj kulturi je “Džek u zelenom” (Jack in the Green), božanstvo vegetacije sa kojim se dovodi u vezu i Zeleni vitez u srednjovjekovnom spjevu “Ser Gavejn i Zeleni vitez”. I ovdje već pomenuti zeleni vitez objedinjuje elemente hrišćanske i paganske tradicije: njegova smrt i ponovno oživljavanje simbolizuju ciklično obnavljanje prirode, istovremeno se oslanjajući i na elemente hrišćanskog mita o uskrsnuću.¹

Imajući sve navedeno u vidu, smatramo da se sa motivom zelenog viteza i uopšteno simbolikom zelene boje mogu dovesti u vezu i izrazi sivi soko, zelena dolama i svijetlo oružje: „u folklornim umotvorinama, zelen konj, zelen soko i zelen mač pominjani su kao zeleni svakako ne zbog svoje boje, nego zato da bi se tim epitetom naglasila njihova podobnost za efikasno djelovanje radi savlađivanja protivnika.” (Ivić, 1995: 100)

Kao što se može vidjeti iz ponuđenih rješenja, za stalni epitet zelena dolama prenešeno je samo doslovno značenje. Imajući u vidu prethodnu diskusiju, smatramo da bi se izraz u prevodu mogao proširiti pridjevom knightly (wearing a green knightly robe/cape/cloak).

na svakoga zelena dolama,
na svakome toke i oružje (GV, 1349)
On each one a green cloak
Breastplates and each one is armed (Mrkić, 1349)
each one wearing a green dolman jacket
and every one with shoulder plates and arms. (Mihailović, 1391)
Each was cloak'd in green dolàma;
They'd tokés too, and each was arm'd (Vajlz, 1409)

¹ Vidjeti: Jakovljević, 2018: 68.

U *Rječniku Njegoševog jezika* stalni epitet svijetlo oružje objašnjava se kao “ono koje se sija, koje blista i presijava se” (Stevanović i dr. 1983, II: 276), a tako ga je preveo Vajlz, upotrijebivši kolokaciju *shining arms/weapons*. Ukoliko imamo u vidu prethodnu diskusiju, nameće se zaključak da se rješenje sa izvornom jedinicom razlikuje po semantičkom opsegu. Sa druge strane, Mihailović je pribjegao parafrazi *honor-studded*, po našem mišljenju, uspješno. Za razliku od njih, Mrkić pridjevsku komponentu svijetlo potpuno izostavlja, te govorimo o nultom prevodu frazeološke jedinice. Ovdje ćemo, radi ilustracije, navesti prevod Anice Savić-Rebac za pomenuti stalni epitet posvjedočen u *Luči mikrokozma*. Iako je i kod nje zabilježen nulti prevod frazeološke jedinice, činjenica da je Savić-Rebac sintagmu nepobjedni štit u narednom stihu prevela sa *shining shield* takođe ide u prilog navedenom tumačenju za izvorni stalni epitet, a sam postupak možemo smatrati kompenzatornim manevrom, tj. nadoknađivanjem sadržaja koji se gubi izostavljanjem jedinice originala.

ko gođ paše svijetlo oružje,
ko gođ čuje srce u prsima! (GV, 669)
Whoever girds on weapons,
Whoever hears heart within his breast (Mrkić, 669)
Let those who bear the honour-studded arms
and those who hear the heart beat in their chest (Mihailović, 706)
Whoe'er girds on his shining arms,
Whoe'er hath heart within his breast (Vajlz, 719)

4.2. Emblemi – seme kolektivne ekspresije

Kako u okviru kategorije stalnih epiteta imamo dva izraza sa zoonymskom sastavnicom kojima se upućuje na hrabrog čovjeka/junaka, to ćemo se ovdje osvrnuti i na razvoj frazeološkog značenja na osnovu semantičkih komponenti zasnovanih na vjerovanjima i obrascima u okviru jedne kulturno-jezičke zajednice. Te komponente Rajna Dragičević naziva semama kolektivne ekspresije (Dragičević, 2010), a Dobrovoljski (1997) i Langloc (2006) ih određuju kao embleme, tj. kulturne metafore. Kao što ističe Dragičević (2010:10), „kolektivna ekspresija često se zasniva na objektivno nepostojećim sredstvima, pa ne čudi što se ona u nekim segmentima razlikuje od naroda do naroda” i u tom smislu su podudaranja takvih predstava i simbolike u različitim kulturama vrlo rijetka. Zoonimske sastavnice u okviru pomenutih izraza imaju sljedeće semantičke vrijednosti: odvažnost, srčanost, hrabrost, opasnost. Za simboličke vrijednosti ekvivalentnih jedinica u engleskom jeziku pozivamo se na istraživanje Rajne Holandi (2011). Soko (*falcon*) se, prema podacima do kojih dolazi Holandi (a i prema frazeološkim rječnicima), u engleskom jeziku ne javlja u sastavu idioma/metafora. Vuk se uglavnom simbolički vezuje za apetit, agresivnost, nesreću i okrutnost (Hollandi, 2011: 258). Mi bi ovdje još dodali i prilično rasprostranjeno značenje usamljenost (*a lone wolf*), te siromaštvo (*keep the wolf from the door*). Za konkretnu frazeološku jedini-

cu se u engleskom jeziku ipak može pronaći korespondent slične semantike/slikovitosti – a fine wolf, a u datom značenju se može koristiti i sama leksema: wolf, n. a bold and aggressive male (The Free Dictionary by Farlex). Kao što ističe A. Pejanović (2010:25–26), stalni epitet mrki vuk je polisemičan, pa se i u spjevu realizuje u dva različita značenja: jednom kao idiom sa već navedenim značenjem (još i u obliku gorski vuk), a jednom u svojstvu stalnog epiteta uz imenicu vuk. Kada je u pitanju prevod stalnog epiteta, najučestaliji kolokat imenice wolf, a da pritom predstavlja leksemu kojom se imenuje boja, prema podacima iz iWeb korpusa je gray (gray 1676; grey 832), pa bi takva supstitucija bila uobičajena u odomaćujućoj prevodnoj strategiji. Ukoliko bi se opredijelili za zadržavanje originalne forme, mogla bi se sačuvati izvorna sintagma u nepromijenjenom obliku (dark wolf). Takva kolokacija je u engleskom jeziku moguća, ali je daleko manje frekventna, i u iWeb korpusu se javlja u svega 86 primjera. Kada su prevodna rješenja u pitanju, vidimo da su u parafrazama prisutna značajnija odstupanja originala (brown howling wolves, howling wolves). Izraz mrki vuk u 2810 stihu nije dobro protumačen uprkos činjenici da su prevodioci shvatili da se radi o idiomu kojim se, između ostalog, upućuje i na temperament. Tumačenje umnogome otežava i igra riječi u stihu, tj. činjenica da se istovremeno aktiviraju oba plana značenja idioma – doslovno i metaforičko/frazeološko, te prevodilac teško može pronaći rješenje kojim bi se prenijele sve implikacije originala:

1. vazda raniš od Vidova dana
junačkim i konjskim mesom
gavranove i mrke vukove! (GV, 1741)
Ever since St. Vitus day
With men's and horse meat
You feed ravens and dark wolves (Mrkić, 1741)
Since Vidovdan, the day of St. Vitus,
you have fed the ravens and howling wolves
with the flesh of heroes and horses. (Mihailović, 1781)
Since Vidov Day alway thy ground doth find
For ravens black and for brown howling wolves (Vajlz, 1808)
2. Mrki Vuče, podigni brkove,
da ti viđu toke na prsima (GV, 2810)
Sullen wolf, lift up your mustaches
That I may see your breast plates (Mrkić, 2810)
O scowling Vuk, lift your moustache for me
and let me see the breastplates on your chest (Mihailovoć, 2914)
O scowling Vuk, again lift thy moustaches!
And let me see the tokés on thy chest (Vajlz, 3012)

U predgovoru svom prevodu *Gorskog vijenca*, Vasa Mihailović se, obražavajući svoju prevodnu strategiju, osvrće i na postupak prenošenja “neobičnih metafora” navodeći upravo primjer izraza sivi soko: „Kako bih sačuvao duh Njegoševog remek-djela, umjesto pribjegavanja objašnjenjima, tj. interpreta-

ciji, neobične metafore sam zadržao gdje god je to bilo moguće. Na primjer, učestala metafora “sivi soko” kojom se upućuje na mladog i hrabrog čovjeka je toliko lijepa, da bi svaki pokušaj da se pronađe slična metafora u engleskom jeziku predstavljao samo blijedi odraz originala” (Mihailović, 1997: 11) Pored toga što je ovakvo viđenje u biti etnocentrično, problematično je i sa aspekta frazeološke interpretacije. Sivi soko, prije svega, nije Njegoševa metafora, a još manje je “neobična”. Izraz je folklornog porijekla, a o njegovoj rasprostranjenosti govori i činjenica da se u sličnom značenju javlja i u srodnom ruskom jeziku (ясный сокол). Budući da u engleskom jeziku grey falcon predstavlja tek terminološku sintagmu (Falco hypoleucos) i ne može izazvati adekvatne asocijacije kod receptora prevoda, zadržavanje izvorne jedinice trebalo je pratiti primjedbom prevodioca kao Mihailovićevoj verziji ili intratekstualnim objašnjenjem npr. brave falcon, ili falcon-hearted kako to u nekoliko navrata u spjevu čini Vajz. Ukoliko se pribjegava supstituciji, mogla bi se upotrijebiti elipsa prilično rasprostranjenog poređenja (a brave lion), leksema lionheart istog simboličkog značenja, ili npr. složenica high-hearted čije je (metaforičko) značenje blisko originalu. Upotreba date složenice mogla bi se okvalifikovati kao i svojevrsan vid univerzalizacije, budući da je njena upotreba (u sličnom kontekstu) karakteristična za ciljni jezik i kulturu:

„Tis plain that for prowess, not plunged into exile,
for high-hearted valor, Hrothgar ye seek!” (Beowulf, 339)

Kao što se da vidjeti iz navedenih primjera, izraz je, uz već pomenute izuzetke, preveden bukvalno:

Onakvoga sivoga sokola
Crnogorka još rađala nije! (GV, 1980)
Such a grey falcon
A Montenegrin woman has not borne yet (Mrkić, 1980)
Never has a Montenegrin woman
given birth to such gray falcon before! (Mihailović, 2074)
Such a grey falcon ne'er before
Did Montenegro bring to birth! (Vajlz, 2100)

5. Zaključak

Na osnovu analize navedenih primjera može se izvesti nekoliko zaključaka. Prije svega, da su stalni epiteti Njegoševog *Gorskog vijenca* frazeologizmi izrazite kulturološke specifičnosti, tj. da predstavljaju jedinice u toj mjeri utemeljene u kulturi da njihovo transponovanje u jezik prevoda zahtijeva angažovanje različitih prevodilačkih kompetencija i menevara, ali da i pored toga pronalaženje frazeoloških, tj. funkcijsko-komunikativnih korespondenata katkada izgleda teško ostvarljivo. Navedeni primjeri na dobar način ilustruju kulturno-jezički relativizam u percepciji/kategorizaciji kolorističkih svojstava, različite načine formiranja kulturnih simbola koji se reflektuju u semama ko-

lektivne ekspresije, kao i da je prenošenje takvih izraza u jezik prevoda često praćeno entropijom – značenjskom ili stilskom, budući da se svi segmenti i implikacije izraza teško mogu jednim rješenjem transponovati u jezik prevoda. Još jedan zaključak koji se nameće odnosi se na odabir globalne prevodilačke strategije: na osnovu strukture prevodnih rješenja, tj. učestalosti directnog prenošenja jedinica koje rezultira doslovnim ili bukvalnim prevodom, možemo zaključiti da su se, kada je engleski prevod *Gorskog vijenca*, tj. naročito samog frazeološkog sloja u pitanju, prevodioci opredijelili za egzotizujuću strategiju koja podrazumijeva direktno (tj. doslovno) prevođenje, zadržavanje forme i kulturoloških elemenata originala i “specifikacija” u vidu intratekstualnih i ekstratekstualnih pojašnjenja. Na taj način su pokušali da, kako je isticao Berman, od jezika kojim se prevodi naprave “konačište za dalekog”, prenoseći smisao koji pritom nije „očišćen od tamnina koje su inherentne stranosti stranog jezika” (Berman, 1999:16). U tome su, kako smo se mogli i uvjeriti, bili djelimično uspješni. Jedna od značajnijih zamjerki odnosi se na izostanak, tj. nedovoljnu zastupljenost eksplicitacionih manevara. Namjera da se čitaocu na ciljnom jeziku 'ne pomaže', bez obzira na to što je teško očekivati da će mu određeni vanjezički kontekst biti poznat, može biti i sastavni dio prevodne strategije, tj. prevodilac se može svjesno opredijeliti da, kako je to na slikovit način opisivao Fridrih Šlajmajher, „odvede čitaoca piscu”. Budući da se u prevodu javio veliki broj primjera bukvalnog prevoda i neobičnih kal-kova koje receptor prevoda teško može razumjeti na pravi način, smatramo da ovakav postupak, bez obzira na to da li se radi o svjesnom odabiru, u konkretnom slučaju nije adekvatan. Drugim riječima, izostao je onaj “pozorišni dekor” o kojem je svojevremeno govorio Levi.

Literatura:

- Bassnet, S. (1991) *Translation studies*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Berman, Antoan (1999) *Prevođenje i slovo ili Konačište za dalekog*, Beograd, Rad.
- Casas-Monroy R. and Hernandez-Campoy (1995) J.M. *A Sociolinguistic Approach to the Study of Idioms: Some Anthropolinguistic Sketches*. Cuadernos de Filología Inglesa 4: 43–61.
- Colson, J.P. (2008): Cross-linguistic phraseological studies: An overview. In: Granger, S. & F. Meunier (eds.): *Phraseology. An interdisciplinary perspective*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 191–206.
- Cowie, A. (1998) *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Oxford, Clarendon Press.
- Dobrovol'skji, D. (1997) *Idiome im mentalen Lexikon: Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung*. Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier.
- Dragičević, R. (2007) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.
- Fernando, C. (1996), *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press.
- Gläser, R. (1984) *The Translation Aspect of Phraseological Units in English and German*. Papers and Studies in Contrastive Linguistics Poznan, Adam Mickiewicz University, 18: 123–134.

- Glucksberg, S. (2001) *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Glušica, R. (2013) Somatski frazeologizmi sa sastavnicom glava u *Gorskom vijencu* (Kognitivnolingvistički pristup), *Riječ*, nova serija br. 10, Nikšić, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, str. 11–28.
- Golubović, B. (2009) *Balkanska frazeologija – problemi određivanja arealnih granica*. Suedslavistic online (<http://www.suedslavistik-online.de/01/golubovic.pdf>).
- Gries, Th. S. *Phraseology and linguistic theory: A brief survey* in Granger, S. and Meunier F. (eds.) (2008) *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Holandi, R. (2011) Language symbolism in animalistic phraseology (A contrastive study on English and Bulgarian). In A. Pamies and D. Dobrovol'skij (eds.) *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler, Schneider Verlag Hohengehren. 255–270.
- Ivić, M. (1995) *O zelenom konju: novi lingvistički ogledi*. Beograd: Slavograf.
- Ivić, M. (2001) *Pravci u lingvistici I i II*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jakovljević, M. (2018) Ser Gavejn i Zeleni vitez: Tumačenja i značenja. U: Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini. Priština: Filozofski fakultet u Prištini. XLVIII, 61–80.
- Jovanović, A. (2015) *Osnovi teorije prevodenja sa kritičkim poređenjem prevoda*. Beograd–Zagreb: Factum izdavaštvo.
- Karadžić, S. V. (1985) *Srpske narodne poslovice*. Beograd, Prosveta – Nolit.
- Klikovac, D. (2004) *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- Kövecses, Z. (2002) *Metaphor and emotion: language, culture and body in human feeling*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2006) *Language, Mind, and Culture*. Oxford, Oxford University Press.
- Krimer-Gaborović, S. (2011) *Semantička i tvorbena sintagmatika leksema kojima se imenuju boje u engleskom i srpskom jeziku. Kognitivnolingvistički pristup*. Doktorska disertacija; neobjavljena. Novi Sad, Filozofski fakultet.
- Krimer-Gaborović, S. (2014) *The Semantics of the Blue Colour Category in English and Serbian*. U: Zbornik u čast Draginji Pervaz. Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi. Novi Sad, Filozofski fakultet. Univerzitet u Novom Sadu. 239–257.
- Kržišnik, E., Eismann, W. (2007) *Phraseology in linguistics and other branches of science*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago, Chicago University Press.
- Langlotz, A. (2006) *Idiomatic Creativity. A Cognitive Linguistic Model of Idiom Representation and Idiomatic Variation in English*. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Lefevre, A. (1992) *Translating Literature: Practice and Theory in a Comparative Literature Context*. New York, The Modern Language Association of America.
- Makkai, A. (1972), *Idiom structure in English*. Hague/Paris, Mouton.
- Marojević, R. (1988) *Lingvistika i poetika prevodenja*. Beograd, Naučna knjiga.
- Marojević, R. (2005) *Gorski vijenac. Kritičko izdanje. Tekstologija*. Podgorica, CID
- Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, Školska knjiga.
- McMordie, W. (1972) *English Idioms and how to use them*. London, Oxford University Press.
- Menac, A. (1994) *Hrvatska frazeologija*. Zagreb, Knjigra.
- Mihailović, D. V. (1997) *The Mountain Wreath*. Beograd, Serbian Europe.

- Mrkić, D. (1985) *Mountain Laurel*. Ottawa: Commoners' Publishing.
- Mršević-Radović, D. (2008) *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Nida, E. and Taber, C. (1969) *The Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill.
- Omazić, M. (2002) *O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku*. u: Jezikoslovlje 3.1-2 :99–129.
- Opasić, M. i Gregorović M. (2010) *Smrt u hrvatskoj frazeologiji*. u: Croatica and Slavica Iadetina VI: 55–72.
- Ostojić, B. (1992) *Iz crnogorske leksikografije i leksikologije*. Nikšić: Unireks.
- Ostojić, B. (1997) *Prilozi o Njegoševu jeziku*. Nikšić: Centar za informativnu djelatnost.
- Pejanović, A. (2010) *Frazeologija Gorskog vijenca*. Podgorica: CANU.
- Petronijević, B. (1999) *Filozofija u Gorskom vijencu*. Podgorica: Oktoih.
- Piirainen, E. (2008) Phraseology and culture. In: S. Granger and F. Meunier (eds) *Phraseology: an Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins. 243–258.
- Ristić, G. (2013.), Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji (kontrastivna istraživanja), Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Savić- Rebac, A. (1986.), Njegoševa *Luča mikrokozma*. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.
- Smith, L. P. (1925) *Words and idioms*. London, Constable.
- Strässler, J. (1982) *Idioms in English: A pragmatic analysis*. Tübingen, Günter Narr.
- Stevanović M. (1990) *O jeziku Gorskog vijenca*. Beograd, Naučna knjiga.
- Šipka, D. (1998) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica srpska.
- Šipka, M. (1998) *Zašto se kaže?* Beograd/Novi Sad, CPL – Prometej.
- Телия, В. Н. (1996) *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва, Школа 'Языки русской культуры'.
- Valero-Garcés, C. (1997) *Contrastive idiomatology and translatability of English and Spanish idioms*. Papers and Studies in Contrastive Linguistics 32, Poznan, Adam Mickiewicz University 29-38.
- Venutti, L., ed. (2000) *The Translation Studies Reader*. London and New York, Routledge.
- Vušović, D. (2004) *O Njegoševom jeziku*. Podgorica, Oktoih.
- Wiles, W. James (1930) *The Mountain Wreath*. London, George Allen & Unwin, Ltd.

Rječnici:

- Kovačević, Ž. (2002) *Srpsko-engleski frazeološki rječnik*. Beograd, "Filip Višnjić"
- Ratcliffe, S. ed. (2002) *The Oxford Dictionary of Phrase, Saying and Quotation*. Oxford, Oxford University Press.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M., and Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Prva: A-O*. Beograd-Cetinje, Vuk Karadžić – Narodna knjiga- Obod-Prosveta-SANU- Srpska književna zadruga -CANU.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M. and Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Druga: P-Š*. Beograd-Cetinje, Vuk Karadžić – Narodna knjiga- Obod-Prosveta-SANU - Srpska književna zadruga –CANU.
- Speake J. ed. (1998) *The Oxford dictionary of idioms*. Oxford: Oxford University Press.

Internet izvori:

<https://www.etymonline.com/>

<https://www.english-corpora.org/bnc/>

<https://www.english-corpora.org/iweb/>

<https://www.thefreedictionary.com/>

<https://www.poetryfoundation.org/poems/50114/beowulf-modern-english-translation>

JELENA MRKAĆ

SOME LINGUOCULTURAL ASPECTS OF NJEGOŠ'S PHRASEOLOGY FROM THE PERSPECTIVE OF TRANSLATION ANALYSIS

Summary

Recent trends in phraseology have led to proliferation of studies on culture-boundness of phraseological units. Additionally, the (paradigm) shift in translatology towards the culturally oriented concept of translation, has brought the cultural aspects of the source text, as well as the interaction of the source and target cultures in the process of translation to the forefront of attention. In other words, translation is seen as an act of cultural communication – cultural, rather than linguistic transfer. Bearing in mind the profound influence of cultural patterns on phraseology of a language, we try to interpret some segments of Njegoš's phrasicon from the viewpoint of their relevance to culture. Moreover, we try to identify strategies used in translation of such culturally-bound units to English language, and to call attention to the cultural differences and their significance for translation.

Key words: phraseology, translatology, culture-boundness/culture-specificity, Petar II Petrović Njegoš.

Danijela RADOJEVIĆ

Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš”

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

Podgorica

dristic@canu.ac.me

O FOLKLORNIM I ETNOGRAFSKIM ELEMENTIMA U JEZIKU CRNOGORSKE MEĐURATNE PRIPOVJEDAČKE PROZE¹

U radu su analizirani karakteristični folklorni i etnografski elementi prisutni u jeziku četiri reprezentativna predstavnika međuratne crnogorske pripovjedačke proze – Nikole Lopičića, Milovana Đilasa, Mihaila Lalića i Dušana Đurovića. Ispitujući zastupljenost elemenata duhovne kulture, koji odražavaju sliku tradicionalnih vrijednosti ili integrisani društveni entitet, analizom su obuhvaćene kletve, blagoslovi, zakletve, tužbalice, sujevjerje, pojedine psovke, poslovično izražavanje, crnogorski mentalitet, te odlike iz kojih je vidljiv karakterističan odnos prema patrijarhalnoj kulturi ljudi i sredine koja se u analiziranoj prozi prikazuje, a ti su elementi najčešće utkani u dijalekatski markiran govor likova. Poseban segment rada posvećen je prepoznatom uticaju Petra II Petrovića Njegoša na oblikovanje pojedinih segmenata ove proze, što je sagledano kroz prizmu intertekstualnosti.

Sprovedenom analizom ukazano je na to kako mnogi elementi tradicije, kao gotovi proizvodi, eksplicitno dati iz izvanknjiževne stvarnosti, prodiru u jezičko tkivo djela koje tako postaje slika, oličenje šireg kulturnog konteksta. Na taj način primarna ravan lingvističke analize u ovom radu dopunjena je dostignućima iz oblasti kulturologije, etnologije i etnografije, folkloristike i srodnih disciplina.

Ključne riječi: pripovjedačka proza, Nikola Lopičić, Dušan Đurović, Milovan Đilas, Mihailo Lalić, folklor, tradicija, etnografija, duhovna kultura.

1. Uvod

U novijoj lingvističkoj literaturi pomakom zanimanja na plan diskursa, jezička djelatnost u svojim najrazličitijim pojavnostima postaje „poprištem interdisciplinarnih i multidisciplinarnih pristupa“ (Badurina, 2008: 72). U skladu sa tim, mnoge teme mogu biti obrađene sa aspekta različitih naučnih disciplina, čak, štaviše, neke nužno zahtijevaju da budu obrađene na taj način. Postojanje elemenata duhovne kulture u jeziku književnoumjetničkih djela trašira put proučavanjima koja se uz primarnu ravan lingvističke analize moraju

¹ Rad predstavlja segment istraživanja iz doktorske disertacije pod nazivom *Struktura jezika međuratne crnogorske pripovjedačke proze – gramatički i stilistički aspekt, odbranjene u januaru 2018. godine na Filološkom fakultetu u Nikšiću.*

dotaći i etnologije, folkloristike, kulturologije i srodnih disciplina. Ti elementi daju poseban kolorit jezičko-stilskoj profilaciji djela i, prevazilazeći lingvističke i lingvostilističke okvire, odražavaju širu sociokulturnu sliku društva i sredine koja se u njima prikazuje,² a sve u skladu sa učenjem o jeziku kao „emanaciji duha naroda“ (Glušica, 2015: 352). U skladu sa tim, u ovom radu potražili smo odgovor na pitanje u kojoj mjeri su kulturološki elementi u crnogorskoj međuratnoj pripovjedačkoj prozi utkani u narativno tkivo, koliko su u njima vidljive etnografske odlike – specifični mentalitet ljudi i sredine koja se u prozi prikazuje i njihov odnos prema patrijarhalnoj kulturi, folklorna tradicija oličena kroz kletve, zakletve, blagoslove, pa i psovke, opštepoznata narodna shvatanja iskazana kroz duboko misaone rečenice poslovičnog karaktera i sl. Ili, sažetije rečeno, koliko je ovdje jezik „neposredan i pun izraz narodnog duha“ (Sekulić, 2003: 14), oličenje kulturnog konteksta.

Pripovjedačka proza između dva svjetska rata u Crnoj Gori nastajala je najvećim dijelom u trećoj i u četvrtoj deceniji XX vijeka (Marković, 2002: 39), uporedo sa brojnim pjesničkim ostvarenjima koja su bila dominantna književna vrsta. Kao najznačajniji pripovjedači iz tog perioda ističu se Nikola Lopičić, Milovan Đilas, Mihailo Lalić i Dušan Đurović, čija je pripovjedačka proza bila predmet naše analize.³

Pripovijetke Nikole Lopičića, kao njegova najreprezentativnija ostvarenja, jedinstvena su literarna studija crnogorskog čovjeka i podneblja, života na crnogorskom selu. U njima su predstavljeni ljudi seljani najrazličitijih karaktera, katkad meki i nježni, a duboko u sebi opet tvrdi i odbojni. Motivski, Lopičić je vezan za svoj zavičajni Ceklin, za ljude stradalnike, iskonski vezane za posnu zemlju. Glad i kamen, ali i ljubav lajtmotivski su prisutni u više njegovih pripovjedaka kao zenitne tačke oko kojih se plete fabula. Lopičićeve priče nerijetko počinju u stilu narodnog, usmenog kazivanja.

Lalićeva međuratna narativna proza koja je ušla u naš jezički korpus „pokazuje potpunu harmoniju poetike pokreta socijalne literature, s jedne, eksplicitne piščeve poetike, s druge, i implicitne poetike njegovog djela, s treće strane“ (Ivanović, 2014: 24). Zanimljivo pisana narativna proza, sa mnogo ekspresivnih elemenata donosi „jezičku svježinu“ koju generalno karakteriše svježina i ekspresivnost leksike. Očigledan je uticaj tradicije, usmenog stvaralaštva u pripovjedačkoj tehnici, a to je vidljivo po tome što se pisac „češće obraća slušaocu nego čitaocu“ (Ivanović, 2014: 22). Ono što je zajedničko u tematsko-motivskom smislu Lalićevih narativnih tekstova iz ovog perioda i pripovijetki Nikole Lopičića jeste vezanost i ukorijenjenost njihovih likova u zavičajno tlo i vrijeme.

² „Kao ni ljudi, tekstovi nisu usamljeni otoci izdvojeni iz svog društvenog konteksta, već bitno ovisе o oblicima i kodovima u kojima se razvija i interpretira smisao.“ (Velčić, 1987: 132)

³ Za korpus smo koristili sljedeća izdanja: Nikola M. Lopičić (2002): *Sabrana dela I, II, III, VI*, Beograd: Stručna knjiga (Lop., I, II, III, VI); Milovan Đilas (2000): *Rane pripovetke (1930–1940)*, priredio Branko Popović, Beograd: Nova (Đil.); Mihailo Lalić (2014): *Međuratno književno stvaralaštvo: proza, poezija i kritika (1935–1941)*, Kragujevac: Zavičajno udruženje Komovi, Udruženje pisaca Kragujevca (Lal.); Dušan Đurović (1936): *Među brđanima*, Beograd (Đur., I); Dušan Đurović (1964): *Ljudi s kamena*, Sarajevo: Svjetlost (Đur., II).

Motivski, kao i Lopičić i Lalić, i Milovan Đilas je svojim prvim međuratnim pripovjednim formama bio vezan za seosku tematiku, nešto kasnije, kada se počinju prevazilaziti poetička načela socijalnog pokreta, varira i palanačke i gradske teme. Zavičajna pričanja, gdje posebno mjesto imaju „legende“ o hajducima, u Đilasovim tekstovima osobito autentično djeluju. Osim toga, u velikom broju priča čvorišne tačke predstavljaju polarizovani motivi ljubavi i smrti (Popović, 2000: 11,16). Očigledan je uticaj usmene tradicije na oblikovanje većine njegovih međuratnih priča.

I Dušan Đurović je u svojim ranim pripovjednim formama forsirao elemente „živog govora“, tj. tehniku skaza, sa velikim uticajem narodnog, usmenog kazivanja. Dodirne tačke sa ostalim pripovjedačima čini i uska profilisanost tematike i motivike — vezanost za zavičajno tlo i okupiranost temama malih, običnih ljudi, sukoba starog i novog. Iako nije striktno pripadao pokretu socijalne literature, „u prozama ovog pisca socijalna problematika u najvećoj mjeri ispunjava njihov predmetni sloj, naročito ona koja ima aktuelnu vrijednost“ (Kalezić-Đuričković, 2009: 88). Kao i drugi pisci tog vremena, u svojim međuratnim pripovijetkama Đurović je okrenut socijalnim temama u crnogorsko-brđanskom ambijentu, socijalnoj ugroženosti malog, običnog čovjeka.

Ovakav jezički korpus ponudio je mnogobrojne i raznovrsne primjere upotrebe folklornih i etnografskih elemenata, od kojih ćemo izdvojiti najkarakterističnije.

2. Kletve

U crnogorskoj tradiciji kletva zauzima posebno mjesto. „Tradicionalni Crnogorci imali su izraženo strahopoštovanje prema kletvama“ (Mrvaljević, 2013: 61), tako da kletve snažno uporište imaju upravo na crnogorskom tlu. Razlog njihove surovosti objašnjava se ulogom koju su imale u društvu. „U zlu se i nemaštini živjelo, zlo je trebalo iskorijeniti, a nemaštinu pobijediti. Tu kletva dolazi kao pomoć. Njoj se pribjegavalo kao zaštitnici.“ (Ostojić, 1997: 85) Kletva se zasniva na vjerovanju da se riječima može magijski djelovati. Ne možemo se oteti utisku kada se govori o kletvama u crnogorskoj pisanoj književnosti da je u *Poslanicama* Petra I kletva dobila najsnažniji odjek i da su mnogi i stariji i noviji pisci bili pod njihovim uticajem.

Izdvajamo neke od inače mnogobrojnih primjera kletvi iz jezika međuratne crnogorske pripovjedačke proze koji upravo održavaju takav kulturni kontekst:

Pukla ti zla pogibija! (Lop. I, 131); Crklo srce dušmanima! (Lop. I, 147); A đe da dijete tako ostavi, Bog je ubio! (Lop. I, 167); Ostavi to, đavoli ti ga izjeli (Lop. I, 232); Đavoli mu na put stali, otrovan li je (Lop. I, 255); Đavoli ti oba oka izvadili, što mučiš i nas i kravu (Lop. I, 263); Da bog da, nikad pare u kuću i ne videla! (Lop. II, 232); Ko nagrdi ovo dijete, plam mu na vrh šljemena izaša'! (Lop. II, 280); Ko ovo stavi, klela je ona, ne dočekaó sjutra zoru (Lop. III, 206); Dušu ovamo, đavoli ti se s

njom igrali (Lop. III, 219); Ubio te Bog, prokleta džukelo! Oči ti se ne videle... (Đil., 75); Vrati mi Dorata, proklet bio! (Đil., 421); [...] trag mu se utro (Đil., 413); [...] jad te dozvao jutros! (Lal., 107); Prokleta ova prslatina – oganj ju sagorio (Lal., 96); [...] škotski joj rod bog ubio! (Đur. I, 72); Vidite li, ljudi, ne videlo vas sunce niti ikakva dobra sreća (Đur. II, 142); [...] ako budeš zaboravio na svoj rod, na zaboravljene ljude, na ljude gladne i žedne, pa koliko god se uzdigao u životu, nikada nemao sreće, ubio te Bog! (Đur. I, 23).

U ovim primjerima uočava se dominantna upotreba optativnog radnog pridjeva koji sobom nosi snažnu afektivnost i ekspresivnost. Ovaj oblik unosi u rečeničnu predikaciju modalnu obojenost jer se u kletvama iznosi stav govornog lica, tj. želja da se ostvari ono što se kletvom kazuje. Dâ se primijetiti da u onim kletvama u kojima je ekspliciran agens to je najčešće bog, đavo ili neka druga viša sila koja se ne može kontrolisati, a i repertoar glagola koji se pojavljuju u optativnom značenju veoma je raznovrstan (*pući, crći, ubiti, izvaditi, ne dočekati, ne vidjeti, utrijeti, nemati itd.*), kako je to i inače najčešće slučaj kada je sintaksičko-semantička struktura kletvi u pitanju (Subotić, 2008: 142). Istovremeno, glagol u prvom licu (jednine ili množine) prezenta ne pojavljuje se u kletvama (nijedna kletva ne započinje riječima: *Kunem/Proklinjem* i sl.). Dakle, sintaksički, u kletvama imamo jednu prilično svedenu i prostu strukturu, koja je pritom i veoma čvrsta. U njima nema ničeg što je suvišno, tj. strukturno su svedene na sintaksički minimum, te, generalno, „imamo kompletan doživljaj gorke slike uvrijeđenosti govornog lica, tj. lica koje optužuje ili kune“ (Ostojić, 1997: 94).

Izdvajamo i primjere u kojima imamo kletve samo po formi, a u stvari se u njima upotrebom negacije izriče želja da ne dođe do ostvarenja onoga što kletva kazuje:

Zlo te ne našlo, prepade me! (Lop. II, 286); Ostavi ti jadan ne bio bajalice (Lop. III, 203); Ne boj se ničega, rđa te ne ubila! (Lop. III, 217); Pa kako ćeš na pogibiju, jadan ne bio? (Lop. VI, 155); Vidiš li, zlo te ne ubilo, da ne znamo što će sutra bit? (Lop. II, 136); Imam, pusto ne ostalo! (Đil., 315); A da ne bi mogao ti, đede, jadan ne bio? (Đur. II, 135).

Iz primjera se vidi da većina kletvi u sebi sadrži elemente sujevjerja, u stvari, sami način njihovog strukturisanja i vjerovanje u moć izgovorene kletve je sujevjerje samo po sebi. Osim toga, u kletvama su široko prisutni i vjerski elementi – spominjanje boga i đavola.

3. Blagoslovi

Blagoslov, kao jedan od elemenata narodnog folklora, mnogo je manje zastupljen u analiziranoj crnogorskoj narativnoj prozi u odnosu na kletve i zakletve:

Pa neka bude sa srećom (Lop. II, 100); Dobra ti sreća, Petroviću! (Lop. II, 141); Bio vi srećni put (Lop. II, 143); Neka mu je srećan put, bilo mu ka' što ti misliš! (Lop. II, 236); Još jednom, posvetila ti se! (Lop. II, 265); Pomaga vi bog! (Lop. II, 303); Dobra ti sreća! (Lop. II, 303); Neka živi Gospodar! (Lop. VI, 24); Da si zdravo, Aćime (Lop. III, 50); Da živi nova kapela! (Đil., 169); Bog te, beže, živio (Đil., 345); [...] duša ti u raju bitisala (Đil., 403); [...] da te Bog živi (Đur. I, 162); [...] nek te Bog živi (Đil., 344); Bog vas blagoslovio, deco (Đur. I, 28).

Navedeni segmenti iz analizirane proze ukazuju da su primjeri za blagoslov i blagosiljanje, u širem smislu shvaćeni, izraženi kroz izricanje nekome dobre želja, odnosno govornikovo upućivanje nekom licu riječi koje treba da dovedu do ostvarenja nečeg što ima pozitivnu konotaciju – želja da nekoga sreća prati, da nekome Bog pomogne, da bude zdravo, da nekome bude srećan put, da Bog nekoga blagoslovi i sl. Blagoslovi, prema tome, stoje kao pandan kletvama, a u jezičkom pogledu uglavnom nijesu jednoobrazno strukturirane. Zapravo, dominantni su primjeri u kojima imamo vezu *neka + prezent* ili *da + prezent*, ali su mogući i drugi načini izražavanja blagoslova, kontekstualno uslovljeni.

4. Zakletve

Još jedna tradicionalna vrijednost koja se vezuje za crnogorski etnos prisutna je u zakletvama. Od iskona se na crnogorskom tlu do obraza, tj. poštenja mnogo drži, te ne iznenađuje najveći broj primjera u kojima se sagovornici zaklinju upravo obrazom, tj. čašću. To je još jedan dokaz vjere u magijsku moć izgovorene riječi, sa posebnim obilježjima stilske markiranosti u proznim ostvarenjima Lopičića, Lalića i Đilasa:

Navodimo neke od mnogobrojnih primjera:

Obraza ti, reci mi, je li te na to Jovan nagovorio? (Lop. I, 158); I ja ti se kunem mojijem obrazom da nećeš (Lop. II, 307); Božju ti vjeru dajem, hoćeš skoro (Lop. III, 207); Grujo, sreće ti reci mi, da li sam ti pri srcu (Lop. III, 218); Zakleo mu se Mrgud hljebom svojim (Lop. III, 113); Lijepo, vjere mi (Lop. I, 67); Zakleo sam ti se Alahom (Lop. III, 54); Ovoga ti hleba! (Lop. III, 75); [...] vrati se još noćas, roditeljske ti hrane, Ivane (Đil., 419); [...] a mogao sam, tri mi moje vere (Đil., 245); Platićeš mi, Anto, tako čojstva ne imao ni za vrh od igle. Usta mi se za vratom okrenula, u mahnit lijek udario – ako nećeš! Bog je svjedok... (Đil., 81); Svetoga mi Vasilija Ostroškoga (Đil., 199); Boga ti, pripazi mi dijete

(Đil., 75); Gle, obraza mi, puca ka moskovka (Lal., 126); [...] tako mi Boga, neću je dobit dok ovom golom čaprom ne platim (Lal., 88).

U zakletvama se očituje dominantna upotreba genitiva, dativa i instrumentalna. U genitivu obično stoji ime pojma kojim se neko zaklinje; dativ zakletve je od lične zamjenice kojom se upućuje na ime pojma kojem se zaklinjemo, dok u bespredložkom instrumentalu stoji ime pojma kao sredstva za zaklinjanje. Zakletve se obično izgovaraju u dramatičnim situacijama, povišenim tonom, sa naglašenom ekspresijom i emotivnom obojenošću.

Po nekim autorima, kletve, zakletve i blagoslovi nalaze se „kao delovi u svim rodovima i vrstama usmene književnosti, a ima ih mnogo i takvih koji stoje sami za sebe. Bili u stihu ili i prozi, po svojoj suštini (slikovitosti, emocionalnosti i kratkoći) spadaju u lirsku poeziju“ (Đurić, 1965: 199).

5. Tužbalice, naricaljke

U jeziku crnogorske međuratne pripovjedačke proze konstatovali smo i upotrebu tužbalice, „najglasnije i najjasnije, najsvakidašnije pjesme u Crnoj Gori“ (Radulović, 1994: 190). U prilog tome ide i sljedeća konstatacija: „Po shvatanju Crnogoraca čovjek postoji zato da bi mu njegovi sunarodnici poslije fizičke smrti mogli reći da je živio u skladu sa predstavom vrline kako je ona nostrifikovana u pamćenju narodne zajednice.“ (Tomović, 1976: 268) To velikim dijelom prelazi i u arhetipsku opsjednutost kultom smrti.

U prozi junaci upotrebljavaju naricaljku u kojoj je sažet njihov veliki bol, ali istovremeno kojom se odslikava i etnopsihološki portret crnogorskog naroda – tuga, oplakivanje, glasno izražavanje bola, kao dio običaja i kao posebno obilježje, te upečatljiv i prepoznatljiv simbol crnogorske tradicije. „Tužbalica i lelekanje su kao tradicija – ostali najizrazitiji kod crnogorskog naroda.“ (Radulović, 1994: 190)

Navodimo primjere koji to potvrđuju:

Kuku mene, crnoj! (Lop. I, 152); Što nagrđi oca, što me zakla, Jovane (Lop. I, 153); Lele nama, bracka glavo! ... Kućo, nagrđena! (Lop. I, 153); Kuku mene, kuku mene, majko, kuku dede! (Lop. II, 80); Kuku mene, Filipe (Lop. III, 162); Jedinac, kuku lele (Lop. VI, 16); Diko naša, naš ponose, brate Žarko! (Đur. II, 80); Oj! Crnoj kukavici-i! Ku-ukavici...i... (Lal., 122); Kuku nama, sinjim kukavicama, kuku!... (Đil., 43); Kome ostavi ženu i decu, Simo brate? Oh, meni gorskome kukavcu zadovoljek! (Đil., 216); Stanka, lele!...Ilija, kome li te ostavila, kukavico sinja! Šta učinje, Stano?...O, lele, lele!... (Đil., 73); Obrene!... Sine Obrene!... Hranitelju naš... pogibijo naša!... Sine!... Sine moj!... Živa rano moja! (Đur. II, 139); Kuku ovoj gorskoj kukavici danas pa zadovoljek! (Đil., 139); Kuku, Paune, kuku, domaćine! (Đil., 350); Došao ti sin, domaćine, da te vidi, da ti čuje zadnju riječ, Paune, zadnji amanet, domaćine, da ti čuva zemlju, rabotniče! Da je čuva, ne ostala pusta, liše Ivanove glave, moj kućniče (Đil., 351).

EksPLICITNO dat opis samog čina naricanja imamo u Đurovićevoj pripovijeci „Priče s kamena“:

„Gruvanje u prsa, kuknjava i naricanje trajali su celog dana. Žene zagra-
jale kao čavke: tuže, nariču, nabrajajući dela i pretke Lazareve. Nariču
kao da nije ostalo muške glave:

Na kuću ti gavran pao, / kljunom šljeme prelomio, / suzom oganj ugasio,
/ crnim krilom zatvorio, / vrata tvoje dične kuće, / o, Lazare! / Kome
barjak ti ostavi, / Barjaktare?!“ (Đur. II, 114).

Pojedine rečenice zaista zazvuče kao da su istrgnute iz tužbalice, a to je bio još jedan od načina da pisci vjerno dočaraju i tačno prenesu likove i atmosferu crnogorskog podneblja koje u svojim narativnim tekstovima prikazuju. Uz postojanje karakterističnih uzvika, ove primjere odlikuje i specifična sintaksička struktura, gdje figurira česta upotreba vokativskih konstrukcija, što rezultira razbijanjem rečenične cjeline, te na grafičkom planu česta upotreba zarezova i pauza predstavljenih trima tačkama, kada se govornik neposredno obraća licu koje oplakuje i egzaltirano izražava svoju bol.

6. Sujevjerje

Elemente sujevjerja u jeziku analizirane proze pronašli smo kroz vjerovanje u slutnju, snove, negativno znamenje, težinu i predskazanje riječi, te vjerovanje u gatke i bajanja, mađije, uroke, neprirodne, zle sile, vještice, uzduhače i sl.

Sve to ilustruju sljedeći primjeri iz izučavane međuratne proze:

Zamađijala ga je! (Lop. II, 223); Tako ne valja govoriti..., reče mi ona, možeš da doslutiš (Lop. III, 277); I bilo je nešto strašno u tome pomicanju s mrakom u ovoj šupljoj planini, gdje su pričali da su uzduhači nalazili utočišta u šupljinama drveća i pretvarali se u volove, da se pobodu ispod bukava (Lop. VI, 123); To kumašin vjeruje da je vještica, ili kakav nečist duh (Lop. VI, 135); To je bila baba Stane, zloslutna glasa, koja živi potpuno sama sa kozama. Znao sam da se njen glas čuje samo kad je zlo (Lop. II, 280); U istini i plaši se jer u ovakvim noćima svijeća je utočište vješticama, koje oko nje oblijeću u obliku leptira i prave modra kola (Lop. III, 240); Baba Ivana, umrijećeš...Snijevao sam te da si skočila u grob (Lop. I, 99); Slušaj, sutra uglijevlje potapaj u vodu. Mnogo mi selo fali decu, pa se bojim. Ima tun urokljivih roguša (Lop. I, 147); Samoga Ćorka zamišljao sam kao mračnu i neznanu silu koja je bila i bitisala još u Kuštrimovo vrijeme i za sobom ostavila trag u imenima i ćudi ovih mjesta (Lal., 105); Šta je tebi, jesi li stao na sugreb? (Đur. I, 141); Ne izlazi na kapiju s djetetom, prolaze zle oči (Đil., 294); I dijete ti je bolesno, ne valja žaliti previše pred drugim bolesnikom (Đil., 351).

7. Patrijarhalna kultura

Nesporan je uticaj patrijarhalnog društvenog uređenja na mnoge socio-kulturne sfere. „Patrijarhalno uređenje ima izrazit utjecaj na formiranje zapadnjačkog društva, dok se ogleda u političko-kulturnom uređenju. Književnost se pritom može tumačiti kao ogledalo takve društvene matrice.” (Bujan, 2011: 121) Takav sociokulturni kontekst prepoznatljiv je i kroz jezik izučavanih pripovjednih formi sa crnogorskog područja, tačnije kroz govor literarnih junaka.

U vremenu dominacije patrijarhalne doktrine ističe se muškarac kao glava porodice i podređen položaj žene. U analiziranoj crnogorskoj pripovjedačkoj prozi, primarno u jezičkom izrazu Nikole Lopičića i Milovana Đilasa, figuriraju likovi kao nosioci takvog društvenog modela ekspliciranog kroz njihov jezik. Izdvajamo neke od ilustrativnih primjera:

Uzanim puteljkom preko livade, muž pođe za ženom. No ona se, kako i pristoji, uvi i propusti ga ispred sebe (Đil., 375); Petrana je ćutala, kao svaka žena, osobito starija, koja ne treba da žali svoga muža pred drugima (Đil., 452); [...] sve im je bilo na svom mjestu, pa su i žene prema sebi uzimali – radne i mirne i da se ljepotom ne razmeću (Lal., 110); Muška riječ se u kuću sluša, muška (Lop. I, 266); Za ženu je u kući samo jedno: da ćuti (Lop. III, 240); [...] ako je žena slaba čojak treba da je tvrd (Lop. II, 270); [...] dva bi starca samo ječala i tako odavala dubok bol, ali nisu puštali suze, iako su oči bile pune. Zazor je to za pravoga muškarca, koji je odrastao na ljutom kamenu, njima je dužnost u životu da sve snose i savlađuju (Đur. II, 115); [...] savlađuje sebe da ne pusti suze, jer je to sramota kod gorštaka da žena plače za mužem ili muž za ženom (Đur. II, 114); [...] kažu da je sramota da je muž prisutan kad mu se žena porađa (Đil., 285); Seljanke su naučile da ništa ne pitaju; a i stid je bilo da ga zove: jer muž zna šta i kad treba to je njegovo. Ona je kao sve žene sa sela bila tako odgajena; i njeni prohtjevi su zavisili od muževih, kao i da nijesu bili njeni (Đil., 290).

Još jedan od izdanaka patrijarhata na ovim prostorima, koji se u velikoj mjeri sačuvao i do danas, jeste želja za rađanjem muških potomaka, za produženjem loze. U jeziku Nikole Lopičića, koji je u skoro svim svojim pripovijetkama težio da vjerno prenese duh crnogorskog podneblja i života koji prikazuje, jasno je vidljiva iz sljedećih primjera:

A ona, ona mi je rodila devojkju. Što će mi devojkja? Devojkja tuđa večera! 'Oću sina, sina... Od njega vazda pomoći! (Lop. I, 104); Treba ga čuvati da se muška svijeća ne pretuli (Lop. I, 270); Muško će, muško biti, pa se od srca kida, nikada se muško čeljade ne rađa kao žensko (Lop. VI, 137).

8. Crnogorski mentalitet

Ustaljene, tradicionalne vrijednosti po kojima se prepoznaje crnogorski mentalitet, kulturno nasljeđe, odnosno tipska mjesta života i karaktera crnogorskih ljudi, često se sretnu na stranicama međuratne pripovjedačke proze koja je bila predmet naše analize. Tako se prepoznaje potenciranje sljedećih elementa crnogorskog sociokulturnog modela ponašanja: vezanost za datu riječ, čast, obraz, poštenje, junaštvo, dakle, sve ono što se nalazi visoko na ljestvici u hijerarhiji moralnih načela kod Crnogoraca. Evo nekih od ilustrativnih primjera iz analizirane proze koji to potvrđuju:

a) vezanost za zadatu riječ:

Pa ti ćeš da pljuneš na riječ što si reka', ti nijesi čojak! (Lop. I, 267); Nikakvo pismeno slovo nećemo među sobom. Među nama je riječ (Lop. II, 107); Vezaćemo se za riječ, čoče, volovi se za rogove vežu (Lop. II, 245); Vukašin je dao riječ...a to je tvrđe nego išta (Lop. III, 197); Bandići su svoju reč držali i kada su umirali (Đur. II, 88); Znali su oni da bi Savić pre glavu dao, a ne svoje mršavo imanje, nego reč ne održao (Đur. I, 103);

b) obraz, čast, poštenje:

[...] ali je mene moj obraz miliji nego sve na ovome svijetu! (Lop. III, 161); Ubij, viknu on, sve učini što hoćeš, ali obraz, obraz ne kidaj! (Lop. III, 258); Moram branit obraz (Lop. VI, 153); Znadi i čuvaj dijete, poštenje ti je sve, ako ništa nemamo, mi obraza imamo, a to je sve (Lop. VI, 33); Čuvaće čast i obraz svoga muža u komitima, pa makar što se dogodilo (Lop. III, 156); Čuvaj sebe, čuvaj obraz, čuvaj naše ime, na tebi je sada dužnost da ga nosiš i neokaljano predaš svojoj deci (Đur. II, 192); Zakleti se krivo to ne, ne zbog duše, ni zbog potomstva, ni zbog obraza (Đur. I, 144); [...] on neće svoj obraz, svoj rz i dušu dati ni za što (Đur. I, 103); [...] dužni smo jedan drugome da čuvamo obraz i čast (Đur. I, 62);

c) junaštvo, viteštvo:

U nas, prijatelju, svega ka vode, a junaštva više no i nje (Lop. VI, 152); Tako, sokolovi, – podviknu serdar – čuvajte čast, obraz i slavu Crne Gore! (Lop. II, 128); Junački je poginuti isto što i roditi se, a poginuti od junaka, to je spomen i slava! I radi toga je bio i Crnogorac, junačina i seljak i čovek iz grada (Đil., 268); Onaj koji ne može sve da pretrpi, koji ne može da se ponese u zlu i dobru jednako, nije junak (Đur. II, 92).

Dakle, Lopičić, Đilas, Lalić i Đurović na stranice svojih pripovjedaka prenijeli su tipične tradicionalne vrijednosti i karakteristike etnosa crnogor-

skog podneblja, koji korijene vuku daleko u prošlosti, ali odjeka imaju u svijesti ljudi sa ovih prostora i do današnjih dana.⁴ Na taj način kulturna tradicija, pa i kulturni stereotipi, imaju odraza ne samo na pisustvo etnografskih i folklornih elemenata u jeziku izučavane proze već i na stilsko-jezičke odlike i preokupacije pojedinih pisaca uopšte, a nerijetko postaju i čvorišne tačke oko kojih se plete fabula narativnih tekstova. Takođe, često isticanje ukletosti crnogorskog krša, koje se pojavljuje u ovoj prozi (posebno u pripovijetkama Nikole Lopičića), u potpunosti je u skladu sa opštom mitemom o ukletosti hronotopa, koja se „nametnula kao simbolički, intertekstualni znak, proizveden u procesu konstituisanja prostornog kanona crnogorske književnosti i kulture” (Bečanović, 2015: 336).

9. Gnome

U jezičkom tkanju analizirane proze nerijetko iskrsnu i koncizne, aforistične maksime, proistekle iz narodne mudrosti ili nekih opštepoznatih činjenica, koje imaju odlike gnomskog, poslovičnog izražavanja zbog svoje izražene misaonosti. Kako je jezik četiri pripovjedača koji su bili predmet našeg interesovanja umnogome satkan od elemenata narodnog izraza, sasvim je očekivano prisustvo ovakvih rečenica poslovičnog karaktera obremenjenih mudrošću običnih seljana koji posežu za maksimama zasnovanim na nekim opšteprihvaćenim i provjerenim istinama duboko uvriježenim u narodnoj svijesti, često metaforičnog ili alegorijskog karaktera. Ipak, nerijetko je u gnomama utkana i vlastita piščeva individualnost, odnosno većina njih je kreacija pisaca, ali zbog odlika svestremenosti i sentencioznog karaktera, poprimaju oblik gnoma, što egzemplifikuju sljedeći primjeri:

Sto dobara se zaboravi pri jednome zlu! (Lop. I, 69); Čeljade vrijedi, koliko i radi (Lop. I, 123); Će gođ dimi, ćeri, ognja ima (Lop. I, 126); Život, to je knjiga koju ti učiš (Lop. I, 188); [...] i kokot ima nad glavom kokota (Lop. I, 234); Ničiju sramotu ne oprāše suze! (Lop. II, 268); Sjeme ne može da živi bez vlage, a ni seljak bez roda (Lop. I, 99); [...] dubok džep je đavolji džep (Đil., 31); Čovek ne prilazi tuđoj drami kao svojoj (Đil., 51); Ko stavlja prst među tuđa vrata, može ostati bez njega (Đur. I, 65); [...] oči ponekad kažu više no čitave smućene knjižurine (Lal., 117); Nerad Bog kažnjava (Đil., 303); [...] bog visoko a car daleko (Đil., 344); [...] pređe dara mjeru (Đil., 376); [...] samoća ubija čoveka (Đur. I, 81); [...] pregaocu Bog pomaže! (Đur. I, 47); [...] teško li je biti čovek! (Đur. II, 196).

⁴ „Što se tiče crnogorskog kulturnog identiteta, prema mnogo čemu je specifičan i nije teško uočiti razlike u komparaciji sa identitetima drugih naroda i država, s obzirom na to da, uprkos promjenama i prohtjevima modernog doba, u osnovi ima tradicionalne vrijednosti nastajale u vremenu dugovjekovne borbe za fizički i duhovni opstanak.“ (Mrvaljević, 2015: 448)

Lingvistički posmatrano, poslovice se mogu posmatrati kao poseban strukturni frazeološki tip – frazeološki žanr (Pejanović, 2008: 124) – što se može pravdati njihovom ustaljenošću. To su jedinice srodne frazeologizmima, a razlikuju se od njih po tome što nemaju semantičku i sintaksičku jedinstvenost. Iako porijeklo imaju u narodnim poslovicama kao jednom od elemenata folklora, kao što primjeri pokazuju, one se nerijetko udaljavaju od svojih izvora i sobom nose pečat vlastitih kreacija autora.

10. Psovke

U književnoumjetničkim tekstovima psovke i vulgarizmi se pojavljuju radi stilizacije i govorne karakterizacije likova (Katnić-Bakaršić, 1999: 85). Na proučavanom jezičkom korpusu ne bilježimo psovke u klasičnom značenju tog pojma, već su izbjegnute lascivne riječi i vulgarizmi, a preuzeta je gotovo uopštena, frazeologizirana struktura, kao gotov obrazac koji se pojavljuje u narodu, više kao uzrečica, sa ublaženim osnovnim značenjem koje psovka ima. To ilustruju sljedeći primjeri iz Lalićeve, Đilasove i Đurovićeve međuratne proze, u kojima se očituje prilična međusobna srodnost:

E, to mora da bude neka vlast, ćuskiju mu nebesku! (Lal., 98); [...] da im kajzera njenoga! (Lal., 82); [...] ne'a preko Ornice, šarov ti majku (Lal., 108); [...] vagon vam vaših palanačkih bogova (Đil., 169); Sto ti bogova (Đil., 204); [...] vagon mu lopovskih bogova (Đil., 243); Boga mu tri akrobatska (Đil., 245); Majku vam vašu i sedam otaca! (Đil., 250); Umiri se, Boga ti tvoga ciganskog! (Đil., 283); Di, majku ti tvoju (Đil., 405); Majku mu njegovu (Đur. I, 44); Mašinskoga ti ... đavolskoga boga (Đur. I, 99); Ma Boga mu njegova (Đil., 242); On majku mu nikogovičku (Đur. II, 167); [...] boga joj ćoravog (Đur. I, 100).

11. Petar II Petrović Njegoš i crnogorska međuratna pripovjedačka proza

Jezički izraz izučavanih međuratnih pripovjedača, kao što je već istaknuto, građen je pod velikim uticajem narodskog izraza i narodnog folklora, jednako kao i književne tradicije, pa ne iznenađuje očigledan uticaj Petra II Petrovića Njegoša na pojedinim stranicama analiziranih prozних tekstova.⁵ Ovdje možemo govoriti o intertekstualnosti⁶ (upućenosti teksta na druge tekstove koji mu prethode ili koji ga okružuju (Katnić-Bakaršić, 1999: 104)), sa primarnom estetskom funkcijom, i o posebnoj vrsti pseudocitata (Oraić-Tolić, 1990: 18).

⁵ Što je u potpunosti u skladu sa konstatacijom da su svi crnogorski pisci u manje ili više aktivnom dijalogu sa Njegoševim tekstovima (Bečanović, 2015: 336).

⁶ „Pod intertekstom se podrazumijevaju elementi nekog teksta koji implicitno ili eksplicitno prisustvuju u drugom tekstu i izazivaju u svijesti čitalaca dodatne smisaone asocijacije, aluzije, reminiscencije i doprinose širenju smisaonih granica teksta.” (Pejanović, 2015: 219–234)

U tom smislu posebno je karakterističan segment iz pripovijetke *Starac Milija* Dušana Đurovića koji podsjeća na čuveni Draškov odgovor i opis Mletaka u *Gorskom vijencu*:

„Mi stranaca ovde nemamo. Znaš li bar kako su izgledali?

- Ma eto najprije mi se činjahu neki goluždravci, vrdžopci, vaistinu gotovi goli. A poslije, Bože mi sačuvaj pamet, ćah reć' da se pretvoriše u neke nakaze: noge im velike, velike, i debele, kao da su ođeljane od nekih mojih bukava! Trup, da rečeš, ne bijaše tako veliki. Ali glave, glave, gošpodine, to ti je pravo čudo!“ (Đur. I, 156–157).

Nije slučajno prisustvo imperfekta u ovom dijalogu, humoristički prizvuk i karikiranje u predstavljanju „naroda s tih strana“, veoma slično kao u poznatom pasažu iz *Gorskog vijenca*. A ni to nije slučajno, budući da je u ovoj pripovijeci dat sukob starog i novog vremena u periodu između dva rata.⁷ Starac Milija je predstavnik tog starog, tradicije, koja se polako gubi, nestaje pod naletom modernog vremena i kao tipični predstavnik tradicionalnih, prepoznatih vrijednosti, pisac u vezi sa njim koristi aluzije na Njegoša.

Posmatrano iz ugla teorije citatnosti, ova vrsta citata bio bi šifrovani⁸, autoreferencijalni⁹ citat.

Njegoš je prisutan u Lopičićevoj pripovijeci *Maše*, gdje imamo rečenicu: Znaš li kako je Vladika reka': „Staro drvo slomi, ne ispravi“ (Lop. II, 249), koja je takođe aluzija na Njegoša, pojačana upotrebom citata iz njegovog djela.

Sa aspekta tekstualne stilistike, citati u tekstu se smatraju narativnim figurama, kao i uopšte svi metatekstualni postupci i signali (Katnić-Bakaršić, 1999: 118).

Njegoš i njegov uticaj, ne samo eksplicitno već i implicitno, široko je prisutan u analiziranoj prozi, posebno kroz primjere postojanja elemenata koji konstituišu sliku crnogorskog identiteta, jer „za crnogorsku identitetsku naračiju najznačajniji kulturni poredak jeste njegoševski herojsko-patrijarhalni i patriotski model sveta i mišljenja, koji je modelovan u *Gorskom vijencu*.“ (Bečanović, 2015: 337).

⁷ „Stara Crna Gora, ona plemenska, deseteračka, obučena u sukno, rasturena i raznizana po brdima, polako je iščezavala i pojavljivali su se novi oblici života u doticaju sa svijetom i novim vremenom.“ (Đonović, 2002: 15)

⁸ Prema vrsti citatnog signala citati se dijele na prave i šifrovane. Pravi su prepoznatljivi po spoljašnjim, a šifrovani po unutrašnjim signalima. U spoljašnje signale ubrajaju se isključivo znaci navoda, dok su unutrašnji raznovrsniji i obuhvataju prisustvo likova, motiva, stilskih postupaka prototeksta, zatim aluzije na citirani prototekst, kao i šire kulturne reminiscencije (Oraić-Tolić, 1990: 16–17).

⁹ Prema funkciji koju citati imaju, jedni su referencijalni jer su orijentisani na prototekst, a drugi autoreferencijalni jer su orijentisani na tekst, tj. upućuju na smisao teksta u koji su uključeni (a ne na smisao prototeksta) (Oraić-Tolić, 1990: 30–31).

12. Zaključak

U ovom radu, kroz analizu postojanja etnografskih i u okviru njih folklornih elemenata u crnogorskoj međuratnoj pripovjedačkoj prozi, vidljivo je koliko je uticaja imala tradicija i narodni folklor u oblikovanju pripovjedne stvarnosti i koliko je tu stvarnost moguće razumjeti jedino poznavanjem šireg kulturnog konteksta na koji se odnosi.

Prisutni elementi duhovne kulture u većini analiziranih narativnih tekstova umnogome su stilski obojeni, sa osobitom izražajnošću i realističnom fluktuacijom. Izdvojili smo i analizirali neke od najilustrativnijih primjera tradicionalnih vrijednosti etnosa koji su našli mjesta na stranicama izučavane proze, bilo da su eksplicitno dati kroz jezik pisaca, bilo da su umetnuti u, dijalekatski markiran, govor literarnih junaka i služe kao sredstvo njihove karakterizacije, što je češći slučaj. Očigledno je da mnogi elementi tradicije, kao gotovi proizvodi, eksplicitno dati iz izvanknjiževne stvarnosti, prodiru u jezičko tkivo djela, tako da međuratna pripovjedačka proza postaje slika, oličenje šireg kulturnog konteksta u kojem je nastajala, uz očigledan uticaj tradicije usmene književnosti i kulturnog nasljeđa uopšte, ostvaren kroz intertekstualne veze i prožimanja.

Izvori:

- Đilas, Milovan (2000): *Rane pripovetke (1930–1940)*, priredio Branko Popović, Beograd: Nova.
- Đurović, Dušan (1936): *Među brđanima*, Beograd.
- Đurović, Dušan (1964): *Ljudi s kamena*, Sarajevo: Svjetlost.
- Lalić, Mihailo (2014): *Međuratno književno stvaralaštvo: proza, poezija i kritika (1935–1941)*, Kragujevac: Zavičajno udruženje Komovi, Udruženje pisaca Kragujevca.
- Lopičić, M. Nikola (2002): *Sabrana dela I, II, III, VI*, Beograd: Stručna knjiga.

Literatura:

- Badurina, Lada (2008): *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*, Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada, Izdavački centar Rijeka.
- Bečanović, Tatjana (2015): „Književni tekst i identitet”, u: *O identitetu, Radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 11. i 12. april 2013*, Podgorica: CANU, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 46, 333–345.
- Bujan, Ivan (2011): „Razotkrivanje patrijarhalne hegemonije u hrvatskoj ruralnoj noveli”, *FLUMINENSIA*, 23(1), Rijeka, 117–130.
- Donović, Janko (2002): *Marginalije o životu i djelu Nikole Lopičića*, u: N. M. Lopičić: „Seljaci”, *Sabrana dela*, knj. I, Beograd: Stručna knjiga.
- Đurić, Vojislav (1965): *Lirika*, Beograd.
- Glušica, Rajka (2015): „Jezik i identitet”, u: *O identitetu, Radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 11. i 12. april 2013*, Podgorica: CANU, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 46, 347–356.
- Ivanović, V. Radomir (2014): „Poetika pokreta socijalne literature u Lalićevom djelu objavljenom u međuratnom periodu (1935–1941)“, u: Mihailo Lalić: *Međuratno*

- književno stvaralaštvo: proza, poezija i kritika (1935–1941)*, Kragujevac: Zavičajno udruženje „Komovi”, Udruženje pisaca Kragujevca.
- Kalezić-Đuričković, Sofija (2009): „Struktura priče i oblikovni postupci”, u: Radomir V. Ivanović, *Književna kritika o Dušanu Đuroviću*, Bijelo Polje: Pegaz, 86–96.
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999): *Lingvistička stilistika*, Budapest: Open Society Institute.
- Marković, Ž. Slobodan (2002): „Tipologija pripovedačke proze međuratnih pisaca iz Crne Gore”, u: Slobodan Kalezić: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V*, Podgorica: Univerzitet Crne Gore, 39–45.
- Mrvaljević, Zorica (2013): „Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori“, u: *Etnološke odlike Crne Gore. Identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, Tom I, Podgorica: CANU, 13–76.
- Mrvaljević, Zorica (2015): „Kulturni identitet i globalizacija“, u: *O identitetu, Radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 11. i 12. april 2013*, Podgorica: CANU, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 46, 445–456.
- Oraić-Tolić, Dubravka (1990): *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Ostojić, Branislav (1997): *Prilozi o Njegoševu jeziku*, Nikšić: Unireks.
- Pejanović, Ana (2008): „Frazeologija pjesničkog teksta sa teorijskog i prevodilačkog aspekta (Gorski vijenac i ruski prevodi)“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, br. 26, Podgorica: CANU, 119–128.
- Popović, Branko (2000): „Đilasove rane pripovetke“, u: Milovan Đilas, *Rane pripovetke 1930–1940*, Beograd: Nova.
- Radulović, Zorica (1994): *Jezik i stil Čeda Vukovića*, Nikšić: Unireks.
- Sekulić, Isidora (2003): *Jezik i kultura*, Novi Sad: Stylos.
- Subotić, Ljiljana (2008): „Sintaksičko-semantička struktura kletvi u epskim narodnim pesmama”, *Srpski jezik*, 13/1–2, godina XIII, Beograd, 137–148.
- Tomović, Slobodan (1976): *Esej o čojstvu*, Titograd: Pobjeda.
- Velčić, Mirna (1987): *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb: Školska knjiga.

Danijela RADOJEVIĆ

ON FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC ELEMENTS IN THE LANGUAGE OF MONTENEGRIN INTERWAR NARRATIVE PROSE

Summary

The paper analyzes characteristic folklore and ethnographic elements present in the language of four prominent representatives of the Montenegrin interwar narrative prose - Nikola Lopičić, Milovan Đilas, Mihailo Lalić and Dušan Đurović. Examining the presence of elements of spiritual culture, which reflect the image of traditional values or integrated social entity, the analysis encompasses curses, blessings, oaths, laments, superstition, proverbial expression, swearing, Montenegrin mentality, and characteristics showing specific attitude toward patriarchal culture of people and environment displayed in the analyzed prose, and these elements are most often embedded in dialectically marked speech of the characters. The special segment of the paper is dedicated to the recognizable influence of Petar II Petrović Njegoš on shaping certain segments of this prose perceived through the prism of intertextuality.

Conducted analysis implies how many elements of tradition, as finished products, explicitly given out on the extra-literary reality, pervade the linguistic tissue of the creation that thus becomes the image, the embodiment of a wider cultural context. In that manner, the primary level of linguistic analysis in this paper is complemented by achievements in the field of culture, ethnology and ethnography, folkloristics and related disciplines.

Key words: narrative prose, Nikola Lopičić, Dušan Đurović, Milovan Đilas, Mihailo Lalić, folklore, tradition, ethnography, spiritual culture

Aleksandar D. STEFANOVIĆ
 Sorbonne Université Paris
 aleksandar.stefanovic@paris-sorbonne.fr

POKUŠAJ KLASIFIKACIJE IMENICA NA *-E/-ETA* KOJE OZNAČAVAJU ŽIVA BIĆA I KOJE IMAJU JEDNU ILI VIŠE SUPLETIVNIH MNOŽINA

U radu se analiziraju iz sinhronijske perspektive imenice srednjeg gramatičkog roda koje označavaju živa bića, tipa *čeljade-čeljad*, *pile-pilad/pilići*, *unuče-unučad/unućići*, *ždrepcē-ždrebad/ždrepcīći/ždrepci* itd. kao i različite mogućnosti za izražavanje njihove množine. Imenice srednjeg roda *-et-* osnova koje su naime u starijem jeziku posedovale regularne oblike množine pretrpele su znatne promene od kojih je najuočljivija njihovo zamenjivanje tzv. supletivnim množinskim oblicima. Rad tako predstavlja pokušaj klasifikacije pomenutih imenica, klasifikacije koja se teško može naći u normativnim publikacijama, a daje se takođe gramatički i semantički pregled novih, supletivnih oblika. Analiza se sprovodi na bazi leksičkog korpusa iz najnovijeg izdanja rečnika Matice srpske iz 2011. godine, a daju se i primeri sakupljeni iz pisanih dela, uglavnom savremenih prozних pisaca, novina, ali i govornog jezika.

Ključne reči: imenice na *-e/-eta*, supletivne množine, klasifikacija, deminutivi, hipokoristici, razvitak.

U ovom istraživanju nastojali smo u prvom redu da napravimo klasifikaciju imenica na *-e/-eta* koje imaju jednu ili više supletivnih množina u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku¹, a na bazi leksičkog korpusa iz najnovijeg izdanja rečnika Matice srpske (2011). Tom prilikom primat je imao sinhronijski pristup. Analizirajući prethodna lingvistička istraživanja, zapazili smo da postojeće klasifikacije ovih imenica nisu kod svih proučavalaca ujednačene² ili su čak nepostojeće³. Zbog toga smo uvideli potrebu da se detaljnom i pažljivom analizom, na odgovarajućem korpusu imenica, dođe do što preciznije klasifikacije, kakva bi bila korisna prilikom istih ali i drugačijih lingvističkih istraživanja. Što se dakle tiče imenica srednjeg roda *-et-* osnova, tipa *tele* (gen. sing. *teleta*), u gramatikama se nije išlo dalje od konstatacije da pomenute imenice „koje znače što živo”, mlado čeljade ili živinče, nemaju

¹ Napominjemo da smatramo da su bosanski, hrvatski, srpski i noviji crnogorski jedan jedini „polistandardizovani” lingvistički sistem, odnosno da su jedan jedini lingvistički sistem sa više standarda.

² V. npr. Babić 1986; Barić *et al.* 1999; Maretić 1963; Stanojčić-Popović 1997; Stevanović 1975; Thomas-Osipov 2012.

³ Jedino Stakić 1984 daje opsežniju anлізу pomenutih imenica. Iz njegovog članka smo uostalom preuzeli model za gradnju naše klasifikacije.

množinu, a umesto nje koriste se oblici zbirnih imenica na *-a* ili na *-ad*, ili množinski oblici imenica muškog roda (*pilići: pile, jaganjci: jagnje, teoci: tele*). To se može pročitati i kod najstarijih gramatičara srpskog (ili hrvatskog) jezika. Tako Daničić (1863: 17–18) objašnjava da te imenice „(...) se u množini zamenjuju drugim rečima, kao: teoci (telaca), jaganjci, gušćići, telad, bliznad, čeljad, djeca itd.”

Što se tiče brojivih zbirnih imenice na *-a* i na *-ad* (tipa *deca, čeljad*) one dakako funkcionišu kao supletivna množina. Morfološki su u jednini ali smisao im je množina. Upotrebljavaju se za označavanje množine imenica koje nemaju pravilne množine. Označavaju uglavnom mladunčad. Napomenimo odmah da je isto tako moguće upotrebiti deminutivne imenice na *-ić* muškog roda tipa *pilić* ili *jagnjić* mesto „normalne” množine imenica na *-e/-eta* koje više ne postoje; pomenute imenice poseduju kompletnu deklinaciju kao i genitiv množine i sa njima se, dakle, mogu upotrebiti glavni kao i zbirni brojevi: *šest/šestoro jagnjića; pet/petoro pilića*. Konstatuje se takođe progresivno gubljenje deminutivne vrednosti sufiksa *-ić* – u slučaju imenica koje mogu biti upotrebljene kao supletivne množine. Kao ni kod zbirnih imenica (*deca, pilad* i sl.), tako se i ovde „ne gleda” na rod. Jer imenički oblici tipa *pilići, jagnjići* i sl. iako su u muškom rodu, „vrede” kao množina za imenice *pile, jagnje* i sl. koje faktički imaju srednji, neutralni rod.

Moguće je izdvojiti nekoliko grupa pomenutih imenica u odnosu na nekoliko relevantnih faktora: derivacioni odnos prema drugoj, osnovnoj reči; (ne)označavanje mladunčenta; deminutivi ili hipokoristici; (ne)singulativnost itd. Kao što smo to već naveli na početku ovog rada, klasifikacija je urađena prema materijalu preuzetom iz poslednjeg izdanja (2011) rečnika Maticе srpske⁴.

Više množina je moguće u odnosu na jedninu imenice⁵. Neki put su različita značenja data u *RMS-u*; daćemo svaki put u zagradama ona značenja koja se razlikuju od glavnog značenja ili ga dopunjuju (npr. označavanje mladunčenta životinje ili deminutiv ili/i hipokoristik). Predložićemo nekoliko primera množine za svaku predstavljenu skupinu.

⁴ U daljem izlaganju *RMS*. Taj rečnik je naslednik (u smanjenoj verziji, bez primera iz književnosti) *Rečnika srpskohrvatskoga književnoga jezika*, zajedničkog rečnika koga su izdale Matica srpska i Matica hrvatska ćirilicom (počev od) 1967. godine (6 knjiga; 1971. Matica hrvatska je odustala od zajedničkog rada posle obrađenog slova *p*). U vrlo specifičnim slučajevima, upotrebićemo takođe u ovom radu izdanje iz 1967. (jer se neki put leksikografske klasifikacije između dve verzije rečnika ne podudaraju), kao i zajednički pravopis koji je 1960. Matica hrvatska izdala ijekavski, latinicom pod naslovom *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, a Matica srpska ekavski, ćirilicom pod naslovom *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*.

⁵ Napomenimo da se za označavanje množine u *RMS-u* daju samo množinski oblici imenica muškog roda na *-ić* u svojstvu supletivne množine imenica srednjeg roda na *-e/-eta*; zbirne imenice na *-a* i na *-ad* zabeležene su samo kao takve. Polazimo od postulata da sva tri tipa imenica funkcionišu kao supletivne množine, kao što je uostalom označeno u većini gramatika koje se bave tim pitanjem (v. npr. Aleksić-Stanić 1978; Babić 1986; Barić *et al.* 1999; Brabec-Hraste-Živković 1961; Maretić 1963; Mrazović-Vukadinović 1990; Piper-Klajn 2014; Simić-Jovanović 2007; Stanojčić-Popović 1997; Stevanović 1975; Težak-Babić 1996; Thomas-Osipov 2012).

1. Imenice koji nisu izvedene od druge imenice, leksičkog morfema.

Sa sinhroničkog stanovišta radi se o neizvedenim⁶, leksičkim rečima; te imenice nemaju, dakle, derivacioni odnos prema drugoj osnovnoj reči. U velikoj većini slučajeva one označavaju mlado biće (dete ili mladunče životinje) ili mnogo ređe mladu, slabu životinju.

Nekoliko množina je moguće izdvojiti u odnosu na singulativni oblik imenice.

- a) Samo zbirna imenice na *-a*
dete – supletivna množina *deca*

(1) (...) žene su kao *djeca* (...) (M. Selimović, 78)

- b) Samo zbirna imenice na *-ad*
*kljuse*⁷ – supletivna množina *kljusad*
*krme*⁸ – supletivna množina *krmad*
lane – supletivna množina *lanad*
ždrebe – supletivna množina *ždrebad*⁹

(2) Baš kao što odsustvo interakcija između gena ugrožava opstanak organizma kao celine, tako i skupina sebičnih *kljusadi* degradira ideju zajednice i, dugoročno, neminovno vodi urušavanju društva na svaki mogući način. (Politika, 25/8/2018)

(3) Oni su prava *krmad*. (razg.)

(4) Srne i *lanad* od žeđi ugibali pred kupačima. (Jutarnji list, 30/8/2018)

(5) Nasilnik se tereti da je tokom jula, u razmaku od desetak dana, povredio *ždrebad* svog komšije Zorana Kragojevića. (Politika, 11/7/2018)

- (c) Zbirna imenice na *-ad* i jedan množinski oblik imenica muškog roda

⁶ Pod terminom „izvedena reč” smatra se reč kod koje se u „jezičkom osećanju” govornika može uspostaviti derivacioni odnos prema drugoj reči istoga korena i čiji je sufiks potvrđen u drugim izvedenim rečima istoga tipa.

⁷ *Kljuse* je jedina imenica iz ove kategorije koja ne znači eksplicitno mladunče životinje nego – između ostalog – i malu životinju. Već u starijem jeziku imenica je jedino označavala „konja što malo vredi”, „konja malenog stasa”, „životinju uopošte (konj, mazga, magarac) na kojoj se jaše i goni” i nije značila mladunče životinje. Ta činjenica se potvrđuje u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* i imenica nije dakle tokom vremena leksikalizovana. Izgleda da se ona danas specializuje u vrlo pejorativnoj konotaciji (u smislu lošeg konja).

⁸ Što se tiče ove imenice, v. takođe fn. br. 27.

⁹ *RMS* ne daje imenice *ždrebac* (mlad konj, pastuv) i *ždrepcič* (dem. i hip. od *ždrebac*) kao ekvivalente imenice *ždrebe*. Logično, njihove množine (*ždrepcići*, *ždrepci*) ne bi se mogle upotrebiti za imenicu *ždrebe*. Međutim, taj stav ne odražava sadašnje stanje u jeziku.

jare – supletivna množina *jarad*, *jarići*
pile – supletivna množina *pilad*, *pilići*
štene – supletivna množina *štenad*, *štenići*

- (6) Muž i ja ne damo jarad za klanje, videćemo šta će biti sa njima (Kurir, 3/8/2018)
- (7) Zbog nedostatka prostora Minići će jarićima za dva meseca naći nove vlasnike u koje imaju poverenja. (Ilustrovana Politika, 25/09/2018)
- (8) Pilad su stradala od kokošije kuge (Stevanović 1975: 173)
- (9) Jednom je kokoška obećala pilićima da će im doneti iz polja ceo klas. (Sekulić 1992: 63)
- (10) Banjalučani spasili ostavljenu kuju i štenad. (ATV)
- (11) Nađeni su štenići stari mesec i po dana u Borči. (RTS)

d) Zbirna imenice na *-ad* i dva ili tri množinska oblika imenica muškog roda
jagnje/janje (*jaganjac*¹⁰, *janjac*) – supletivna množina
jagnjad/janjad, *jagnjići*, *jaganjci*, *janjci*
tele, *telac*¹¹ – supletivna množina *telad*, *telići*, *teoci*¹²
prase (*prasac*) – supletivna množina *prasad*, *prasići*, *prasci*

- (12) Njemu ne odgovara ni poreska uprava kojoj se žalio sto puta od rata naovamo što su mu u porez uračunali petoro jagnjadi¹³ više (...). (R. Bratić, 135)

¹⁰ *Jaganjčić* je dat kao hipokoristik i deminutiv od *jaganjac*. Pošto se u rečniku ta poslednja imenica tretira kao ekvivalent imenice *jagnje*, množina *jagančići* može takođe da se uzme u razmatranje (kao što smo već naveli, deminutivna ili hipokoristična vrednost se gubi u pluralu). Potrebno je notirati da je u *RMS-u* iz 1967. naglašeno da su imenice *jaganjci* i *janjci* množinski oblici od *jaganjac* (koji se prema *RMS-u* upotrebljava obično u množini) i *janjac* ali upućuju na jedninu *jagnje*.

¹¹ *RMS* daje za *telac* „muško tele”. Ta razlika u polu se gubi u pluralu. Zanimljivo je primetiti da se ne pravi razlika u polu za jednu sličnu imenicu kao što je *jaganjac*, dok je za *prasac* označeno da se radi o „muškom prasetu” ali i o „mladunčetu svinje” (to jest kao ekvivalent od *prase*). Već sada možemo konstatovati da postoji određena semantička nedoslednost u označavanju tih imenica muškog roda (npr. prema *RMS-u* *prasac* označava takođe „mužjaka domaće svinje”, što se izgleda ne može potvrditi u modernom jeziku – primeri upotrebe se, međutim, mogu naći u starijem jeziku – osim u figurativnom, negativnom smislu na ivici pejorativnosti u izrazima tipa: „prasac jedan!”).

¹² Za *teoci* stoji da je supletivna množina od *teoce*, imenica koja je i sama „dem. i hip. od tele”. Definicija koje se može naći u Pravopisu Matice srpske i Matice hrvatske iz 1960. izgleda, međutim, logičnija, po kojoj je *teoci* množina od imenice *telac* („muško tele” u *RMS-u*). Bilo da je za *tele*, *jagnje* ili *prase* izgleda da bi bilo bolje da se množine *teoci*, *jaganjci*, *prasci* stave sa ostalim supletivnim množinama odnosno naporedo: *jagnjad*, *jagnjići*, *jaganjci*; *telad*, *telići*, *teoci*; *prasad*, *prasići*, *prasci* jednu pored druge u istom značenju jer one to i jesu.

- (13) Šta se to događa u Bosni: Rađaju se jagnjići sa pet nogu, sa dve glave! (Kurir, 22/8/2018)
- (14) Jaganjci na ražnju i opšte veselje! Evo kako se proslavlja Đurđevdan! (Kurir, 3/8/2018)
- (15) One s kojima bi bilo normalno da razgovara naziva lopovima, secikesama, Vlasima, reketašima i kako sve ne, i očekuje da će oni kao žrtveni janjci pokorno doći na obredno klanje (...) (Vreme, 5/12/2016)
- (16) Na bracku je gotova pogodba: daćete nam jednog vola... petoro teladi i šestoro ždrebadi... (V. Karadžić, 322)
- (17) Nisu me napali kućići, to su bili телиći (Večernje Novosti, 3/3/2015)
- (18) Krave, junice, teoci, bikovi, sve na prodaji (...) (razg.)
- (19) Kaži joj da je vuk a da su kolačići prasići. (Nova TV)
- (20) Neke krmače nakon porođaja proždiru posteljicu i mrtvorodenu prasad (Politika, 12/4/2018)
- (21) (...) dodaje da su požar najvjerojatnije izazvale dvije sijalice kojima je grijao prasce. (Arena, 24/6/2011)

2. Imenice izvedene od druge osnovne reči, leksičkog morfema, koja ima isti koren

2.1 Imenice koje označavaju mladunče, dete: zbirna imenice na *-ad* i/ili množinski oblici imenica muškog roda na *-ić*

2.1.1 Imenice izvedene od korena imenica muškog roda

(deminutivni sufiks *-e*¹⁴) *zeče* (dem. i hip. od *zec*), *zečić* (dem. i hip. od *zec*) – supletivna množina *zečići/zečad*; *vuče*, *vučić*

¹³ Da li se može govoriti o uticaju brojeva u izboru supletivne množine posebno je i vrlo interesantno (za sve kategorije analiziranih imenica u ovom radu) pitanje koje, međutim, ne spada u ovu temu.

¹⁴ Sinhronički gledano ovde se zaista radi o sufiksu *-e* a ne *-če* kao što bi se moglo pomisliti na prvi pogled i kao što je uostalom predstavljeno u modernim normativnim publikacijama. Č se naime dobija posle glasovnih promena odnosno posle palatalizacije konsonanta *k* iz osnove ili alternacije *c* sa *č* kao što objašnjava Belić 2000: 145. Imenice srednjeg roda na *-e/-eta* koje su izvedene dodatkom sufiksa *-e*, a koje ne poznaju promenu konsonanta iz osnove u *č* su malobrojne. Po našoj proceni, ima ih pet: *magare*, *nazime*, *june*, *čeljade*, *Vlaše*; v. našu klasifikaciju. Imajući u vidu njihov vrlo mali broj, nećemo ih razmatrati u posebnoj kategoriji

(dem. i hip. od *vuk*) – *vučići/vučad*; *vrapče*, *vrapčić*¹⁵ – *vrapčići/vrapčad*; *magare*¹⁶, *magarčić*¹⁷ (dem. i hip. od *magare*) – *magarad/magarčići/magarići* itd.

(22) Koliko ćeš imati zečića? (Sekulić 1992: 64)

(23) „Dječija pjesma kaže: Smijali se vrapčići, smijali se žapčići...” (Monitor, 14/9/2018)

(deminutivni sufixs –*če*) bivolče – supletivna množina *bivolčići*¹⁸; *golupče* (dem. i hip. od *golub*), *golupčić*¹⁹ (dem. i hip. od *golub*) – *golupčići/golupčad*; *hrče* (dem. od *hrt*) – *hrčad*; *majmunče* – *majmunčići*²⁰/*majmunčad*; *slonče* – *slončići/slونčad*; *Arapče* (mlad Arapin) – *Arapčići/Arapčad*; *Bugarče*²¹ (mlad Bugarin) – *Bugarčići/Bugarčad* – *Srpče* (mlad Srbin) – *Srpčići/Srpčad*; *Ciganče* (mlad Ciganin), *Cigančić* (dem. i hip. od *Ciganin*, sin. od *Ciganče*) – *Cigančići/Cigančad*; *Čivuče* [dem. od *Čivut(in)*] – *Čivučići/Čivučad*; *ribarče* (mlad neiskusani ribar), *ribarčić* (mlad neiskusani ribar) – *ribarčići*²²; *čobanče* (jeune berger), *čobančić*²³ – *čobančići/čobančad* itd.

(24) Golupčići po ceo dan provode na prelepim plažama. (Blic, 13/8/2018)

(25) Nekadašnji fudbaler Partizana a sada italijanskog Kjeva Nikola Ninković vreao je fudbalere Crvene zvezde nazvavši ih „Cigančićima”. (Kurir, 12/6/2012)

(26) Guče mi je žao, trebalo je da bude mesto i način da Srpčad i njihovi gosti iz sveta uče ono što je najbolje u Srbima. (Vreme, 27/9/2018)

nego ćemo ih analizirati u delovima posvećenim izvedenim imenicama kojima se gramatički i semantički najviše približavaju.

¹⁵ *Vrapčić* je samo dat kao dem. i hip. od *vrapac*. Izgleda ipak da ga „jezičko osećanje” dopušta i u smislu: mladunče vrapca.

¹⁶ Imenica *magare* je takođe razvila, leksikalizacijom, značenje odrasle životinje (mužjak i ženka); zabeleženo u *RMS-u*.

¹⁷ *Magarić*, koga *RMS* ne beleži, takođe je moguć.

¹⁸ *Bivolčić* (pl. *bivolčići*) takođe je moguć ali se samo navodi kao dem. od *bivo(l)*.

¹⁹ *Golubić* (pl. *golubići*) takođe je moguć ali se samo navodi kao dem. i hip. od *golub*.

²⁰ Sg. *majmunčić* se samo navodi kao dem. i hip. od *majmun*.

²¹ Verovatno greškom, *RMS* daje *Bugarče* kao dem. i hip. od *Bugarče* (po našem mišljenju umesto *Bugarin*).

²² *RMS* ne navodi eksplicitno ovu množinu. Citiramo je sa pragmatičkog aspekta i prema komentarima izvornih govornika koje smo anketirali u vezi s ovim složenim pitanjem.

²³ Navodi se samo kao deminutiv.

2.1.2 Imenice izvedene od korena imenica ženskog roda

(deminutivni sufiks *-e*) *čavče* supletivna množina *čavčići*; *gušče* – *guščići/gušćad*; *kuće* (mladi pas, mali pas, pas)²⁴ – *kučići/kućad*; *lisiče*, *lisičić* – *lisičići*; *pače* – *pačići/paćad*; *mače* – *mačići/maćad*; *meče* – *mečići/mećad*; *ptiče*, *ptić* – *ptićad* itd.

(27) Usplahiren kao kokoš koja je izvela *pačiće* (...) (M. Popović, 214)

(28) Bila se omacila, imala je sedam *mačića*, sedam slepih zlatnika. (B. Petrović, 68)

(deminutivni sufiks *-če*) *kukavče*, *kukavičić* supletivna množina *kukavičići/kukavićad*; *vranče* – *vrančići/vranćad*; *zmijče* (mala zmija), *zmijčić* (mala zmija) – *zmijćad* itd.

(29) Mladi *vrančići* su već ove veličine. (razg.)

2.2 Imenice deminutivi i hipokoristici²⁵: zbirna imenice na *-ad* ili množinski oblici imenica muškog roda ili samo množinski oblici imenica muškog roda

2.2.1 Imenice izvedene od korena imenica muškog roda

(deminutivni sufiks *-e*) *đače*, *đačić* supletivna množina *đačići/đaćad*; *blizanče* (dem²⁶.) – *blizanjčići/blizanjćad*; Grče (dem., mladi Grk) – *Grčići/Grćad*; *krmče* (dim., sin. od *krme*, *svinjče*, *svinja*), *krmčić*²⁷ – *krmčići/krmćad*; *ljubimče*²⁸ –

²⁴ Zanimljivo je ovde konstatovati da se u *RMS-u* ne spominje značenje/koncept „štene/mladunče psa” koje, međutim, postoji u jezičkom osećanju izvornih govornika bez obzira na to što imenica *štene* (v. tačku 1.1) preovlađuje u tom značenju. Tako smo zabeležili sledeći primer u *Politici* od 9. 4. 2018, vezan za naslov jednog članka (Predrag Perišić, str. 15) a ilustrovan fotografskom slikom jednog šteneta: „Kako je američko *kuće* naučilo srpski”. Imenica *kuće* poznaje takođe jak fenomen leksikalizacije u smislu realizacije u značenju „odrasli pas” (kao što se uostalom navodi u *RMS-u*).

²⁵ Često ove imenice ne znače samo deminutive i hipokoristike nego i mladu osobu ili mladu životinju (ponekad i mladunče životinje) označenu osnovnom imenicom iako to nije specifično zabeleženo u *RMS-u*. To je potvrđeno od strane govornih predstavnika koje smo intervjuisali za ovaj rad a to pokazuju i mnogobrojni primeri koje smo sakupili za naš rad. Videti takođe definicije date u zagradama. Tim povodom imenica *divljače* je dosta zanimljiva pošto u *RMS-u* stoji da se radi o „detetu divljaku” bez mogućnosti gradnje množine dok je *divljačić* dat kao deminutiv i hipokoristik od *divljak* sa mogućnošću gradnje (regularnog) plurala *divljačići*. Dodajmo ovde da nismo klasifikovali imenicu *mladunče* (pl. *mladunčići/mladunćad* – inače vrlo frekventnu u uzusu) kao dem. i/ili hip. Po tom pitanju se slažemo sa *RMS-om*, iako je ona poreklom deminutiv od imenice muškog roda *mladunac*. *Mladunče* je, naime, u modernom jeziku potpuno leksikalizovana imenica i označava tek rođeno (nedoraslo) dete ili životinju. Npr.: „Lisica okoti sedmoro *mladunčadi* (...)” (R. Bratić, 17).

²⁶ Znači da je samo deminutivno značenje zabeleženo u *RMS-u*.

²⁷ Redaktori *RMS-a* su mišljenja da je oblik *krmče* deminutiv od *krme* (v. tačku 1. b); definišu ga kao „krme, svinjče, svinja”. S tim gledištem se teško možemo složiti jer se deminutivi ne

ljubimčad; *mezimče*²⁹ – *mezimčad*; *momče*³⁰, *momčić*³¹ – *momčići*/*momčad*³²; *muškarče*³³, *muškarčić* – *muškarčići*; *seljače* (dem., dečak sa sela), *seljačić* (dem., dečak sa sela) – *seljačići*; *Srbijanče*³⁴ – *Srbijančad*; *prvenče* (dem.) – *prvenčad*; *crnče*, *crnčić* (dem., mlad crnac, dečak crnac) – *crnčići*, *crnčad*; *Crnogorče* (dem., mlad Crnogorac) – *Crnogorčad*³⁵; *unuče*³⁶, *unučić* – *unučići*/*unučad* itd.

(30) (...) a ona trojica đaćića malo se odmakuše. (S. Matavulj, 49)

(31) Imala sam punu kuću: tri sina, snahe, jedanaestoro unučadi. (S. Đukić, 263)

grade od osnovnih imenica srednjeg gramatičkog roda (kao što je npr. *krme*), a izvorni govornici dakako „osećaju” imenicu *krmče* kao pravi deminutiv od *krmak*. Izgleda dakle da se u *RMS-u* pogrešno asimiliraju ta dva termina (*krme-krmče*) pošto im se daju ista značenja; međutim, primetili smo da se *krme* (pl. *krmad*) specijalizuje u označavanju mladunčeta svinje (a i ne poznaje proces leksikalizacije – u smislu odrasle svinje – kao što je to označeno u *RMS-u*, izuzev u figurativnom, pejorativnom značenju), što nije slučaj imenice *krmče* koja se upotrebljava samo kao deminutiv od *krmak*. Možemo takođe notirati da u *RMS-u* daju *krmčić* kao dem. i hip. od *krmak* ali se ta imenica ipak upotrebljava kao supletivna množina od *krmče* jer se i tada rod gubi (ili može da se izgubi) u množini.

²⁸ U *RMS-u* su mišljenja da je *ljubimče* takođe dem. i hip. od korespondentne imenice ženskog roda *ljubimica*. Ako je ta tvrdnja semantički prihvatljiva, imenica *ljubimče* je, međutim, izvedena od imenice muškog roda.

²⁹ *Mezimče* nije eksplicitno definisano kao dem. i hip. od *mezimac*. Izgleda, ipak, da definicija koja je data u *RMS-u* to ne potvrđuje: „najmlađe dete, dete koje se najviše voli i mazi”. Kao za imenicu *ljubimče* (v. fn. br 28), *mezimče* može takođe da se primeni kao dem. i hip. od korespondentne imenice ženskog roda *mezimica*, što još jedanput pokazuje da imenice srednjeg gramatičkog roda na –e, –eta gube posle derivacije svaki pojam pola ili prirodnog roda.

³⁰ *Momčuljak* i *momčurak* (deminutivne imenice na –ak) (pl *momčuljci* i *momčurci*) su takođe mogući ali dosta retki u uzusu.

³¹ *Momčić* je dat kao dem. i hip. od *momak*, dok je za *momče*, neubedljivo, označeno da je često hip. i to bez pominjanja motivacione imenice (u ovom slučaju takođe *momak*). *Momče* takođe označuje adolescenta ili (leksikalizacijom) mladog čoveka.

³² Zbirna imenica *momčad* (poreklom supletivna množina imenice *momče*) danas se skoro isključivo upotrebljava (i to naročito u hrvatskom standardu) da bi se označio sportski tim ili ekipa (bilo muška bilo ženska), iako se takođe može čuti *djevojčad*, v. tačku 2.2.2. Navedimo jedan od retkih primera koje smo zabeležili u značenju „dečak, mlad čovek”: „I ovo *dvoje momčadi* da idu s njim da mu pomognu” (RTS).

³³ *Muškarče* nije eksplicitno definisano kao dem. i hip. od imenice *muškarac* nego kao sin. od *muškarčić*, imenica koja je sama data kao dem. i hip. od *muškarac*. Obe imenice se takođe vežuju za definiciju „muško dete”.

³⁴ U *RMS-u* stoji samo „mladi Srbijanac”. Mišljenja smo, međutim, da ta imenica može biti klasifikovana kao dem. i hip. od *Srbijanac*, naročito na osnovu komentara izvornih govornika.

³⁵ Ovde primećujemo izvesnu neujednačenost u definisanju reči koje označuju pripadnost nekoj zajednici (etničkoj, religioznoj, teritorijalnoj) tipa: *Arapče*, *Ciganče* (v. tačku 2.1.1), *Crnogorče*, *Grče* itd. Izgleda da se sve one mogu osetiti i kao deminutivi odnosno hipokoristici ali i kao deca date zajednice. To je npr. slučaj i imenice *Hercegovče* koja je definisana u *RMS-u* jedino kao „dete ili mladić iz Hercegovine” a bez ikakvog uputstva na plural.

³⁶ Definisano kao kao dem. i hip. od *unuk* i od korespondentne imenice ženskog roda *unuka*. Poznaje takođe proces leksikalizacije u značenju *unuka* ili *unuke* (zabeleženo u *RMS-u*).

(32) Najposle su sejmieni pronašli u jednom udaljenom selu dvoje *bliznadi* (...) (I. Andrić I, 108)

(33) Na pitanje veštog sagovornika kako klub stoji sa podmlatkom, Drago je priznao da najviše obećevaju *seljačići* (...) (Večernje Novosti, 30/11/2017)

(deminutivni sufiks *-če*) *anđelče*³⁷ = *anđeoče*, *anđelčić* = *anđelić* supletivna množina *anđelčići/anđeličići*³⁸; *đavolče*³⁹ (nemirno dete), *đavolić*, *đavolčić* – *đavolčići*⁴⁰/*đavolčad*; *bravče*⁴¹ (dem.), *bravčić* (dem.) – *bravčići/bravčad*; *Vlašče*⁴² (dem. i ir.⁴³) – *Vlaščići/Vlaščad*; *divče* – *divčad*; *jelenče* (sin. od *lane*⁴⁴) – *jelenčad*; *konjče*⁴⁵, *konjčić*, *konjčić*⁴⁶ – *konjčići*⁴⁷/*konjčad*; *kerče*⁴⁸ (dem.) – *kerčad*; *mangupče*, *mangupčić* – *mangupčići/mangupčad*; *paripče*, *paripčić* – *paripčići/paripčad*; *somče* (dem.), *pašče*⁴⁹ – *paščad*; *somčić* (dem.), *somić* (dem.) – *somčići*⁵⁰; *šaranče* (dem.), *šarančić* (dem.) – *šarančići*; *šegrče* (mlad šegrt, dete šegrt), *šegrtić* – *šegrčići*⁵¹/*šegrčad* itd.

(34) (...) kako bi on kao vrhovni vrač nakon temeljnog pregleda droba preklatnih životinja utvrdio da li su pred nama dobra vremena ili nam se sprema

³⁷ *Anđelak* (deminutivna imenica na *-ak*) (pl. *anđelci*) je takođe moguć ali dosta redak u uzusu.

³⁸ *RMS* ne navodi eksplicitno ove dve množine. Citiramo ih sa pragmatičkog aspekta i prema komentarima izvornih govornika.

³⁹ *Đavolak* (deminutivna imenica na *-ak*) (pl. *đavolci*) je takođe moguć ali dosta redak u uzusu.

⁴⁰ *Đavolići* je takođe moguće ali nije eksplicitno navedeno u *RMS-u*.

⁴¹ U savremenom jeziku imenica *bravče* je potpuno leksikalizovana u značenju *brav*, imenica koja se upotrebljava za označavanje singulativnosti (v. tačku 3.); izgleda da je upotreba kvalifikatora dem. u *RMS-u* izlišna. Međutim, *RMS* daje takođe *bravče* kao sin. od *brav*.

⁴² *Vlaše* (sufiks *-e*) (pl. *Vlašići/Vlašad*) je takođe moguće, imenica za koju *RMS* daje ista značenja kao i za *Vlašče*, dodajući i značenje *mlad Vlah*.

⁴³ Neki deminutivi mogu primiti ironično značenje. Ovo pitanje, međutim, ne spada u našu temu.

⁴⁴ V. tačku 1.a).

⁴⁵ *Konjičak* i *konjićak* (deminutivne imenice na *-ak*) (pl. *konjičci* i *konjićci*) su takođe mogući ali vrlo retki u uzusu.

⁴⁶ Ove tri imenice su date kao dem. i hip. ali i u leksikalizovanom značenju: *konj*. Dodajmo i to da se imenica *konjče* daje kao ekvivalent imenice *kljuse* (pl. *kljusad*, v. fn. br. 7) verovatno zbog svoje deminutivne vrednosti; naime, deminucija ne realizuje uvek pozitivno značenje.

⁴⁷ *Konjići*, prema *konjić* je takođe moguće (nije eksplicitno navedeno u *RMS-u*).

⁴⁸ *Kerić* (dem. i hip.) (pl. *kerići*) je takođe moguć.

⁴⁹ Zanimljivo je konstatovati da se za *pašče* u *RMS-u* daje samo značenje: (odrasli) *pas*. Ta deminutivna imenica je naime u velikoj meri leksikalizovana ali ostaje, međutim, još uvek upotrebljena u smislu *mlad pas*, značenje koje ipak nije označeno u poslednjem izdanju *RMS-a*. Vredi takođe zapaziti da se u *RMS-u* ne navodi deminutiv od imenice *pas*, *paščić* (pl. *paščići*), koja uporedo sa *paščad*, može služiti kao supletivna množina imenici *pašče*.

⁵⁰ *Somići*, prema *somić* je takođe moguće (nije eksplicitno navedeno u *RMS-u*).

⁵¹ *Šegrtić*, prema *šegrtić* je takođe moguće (nije eksplicitno navedeno u *RMS-u*).

neki novi pasjaluk u kome će naši „mangupčići” (čitaj deca) opet da izgini za carstvo nebesko (...) (Vreme, 27/9/2018)

(35) Sarkozijevi sinovi pravi đavolčići. (RTS)

2.2.2 Imenice izvedene od korena imenica ženskog roda (deminutivni sufiks –e) d(j)evojče⁵² (mlada devojka, šiparica, devojčica) supletivna množina d(j)evojčad itd.

(36) Nemoj Stanu u devojčad računati! (Večernje Novosti, 30/11/2017)

(deminutivni sufiks –če) ženče⁵³; bepče supletivna množina bepčad; svinjče⁵⁴ – svinjčad; curče⁵⁵; žapče, žapčić⁵⁶ (mlada žaba) – žapčići itd.

(37) „Dječija pjesma kaže: Smijali se vrapčići, smijali se žapčići...” (Monitor, 14/9/2018)

3. Imenice koje označavaju samo singulativnost (jedinka prema kolektivu): zbirna imenice na –a i/ili zbirna imenice na –ad (deminutivni sufiks –e) čeljade prema čeljad

(38) Kad čeljad nisu besna, ni kuća nije tesna: Zvezdini fudbaleri se slikali na neobičnom mestu. (Vesti, 3/7/2018)

(deminutivni sufiks –če) goveče prema goveda; živinče prema živina⁵⁷; marvinče⁵⁸ prema marva itd.

⁵² D(j)evojčurak i d(j)evojčuljak (deminutivne imenice na –ak) [pl. d(j)evojčurci i d(j)evojčuljci] su takođe mogući ali dosta retki u uzusu.

⁵³ Osim deminutivnog i hipokorističnog, za ženče se u *RMS-u* povezuje i ekspresivno značenje. Možemo takođe primetiti da se množina ne daje za tu imenicu za koju, tokom naših istraživanja, nismo naime našli primera.

⁵⁴ Svinjče se u *RMS-u* takođe predstavlja kao leksikalizovana imenica, u smislu (odrasle) svinje, što se, međutim, ne podudara sa „jezičkim osećanjem” izvornih govornika.

⁵⁵ Kao i za ženče (v. fn. br. 53), nijedna se množina ne daje za tu imenicu. Nalazimo ipak curče, curetak, curak i curenjak (deminutivne imenice na –ak) (pl. cureci, curci i curenjci) koji su dosta retki u uzusu.

⁵⁶ Uz žapče u *RMS-u* stoji da je supletivna množina žapčići. To se nesumnjivo sa lingvističke tačke gledišta ne može prihvatiti jer se množinski oblici imenica muškog roda na –ić ne upotrebljavaju u kategoriji deminutiva sa derivatima koji stoje prema imenici ženskog roda. U *RMS-u* stoji uostalom da je singulativni oblik žapčić „dem. i hip. od žabac”, i množinski oblik žapčići bi dakle trebalo upotrebiti samo u tom značenju. Međutim, izgleda da govornici ne prave razliku u praksi (čak i u jednini) smatrajući imenicu žapčić takođe kao izvedenicu od žaba i dajući im isto značenje: mladunče od žabe. Valjalo bi, dakle, sa semantičke tačke gledišta u *RMS-u* staviti naporedo singulativne oblike žapčić i žapče (supletivna množina: žapčići) kao sinonime sa značenjem mladunčenta a ne kao deminutive.

⁵⁷ *RMS* ne pominje imenicu živina kao zbirnu imenicu/množinu za živinče nego samo imenicu na –ad živinčad, što se ne može prihvatiti bez rezerve jer je sufiksom –če napravljena jedinka

(39) (...) naginjući se čas levo čas desno kao da alače krdo goveda. (I. Andrić II, 56)

4. Imenice koje označavaju mlado biće (dete ili mladunče životinje) i koje imaju pridev u osnovi: zbirna imenice na *-ad*

(deminutivni sufiks *-e*) *june*⁵⁹ supletivna množina *junad*

(40) Da bi se odvila kupoprodaja krava, bikova i junadi, potreban vam je samo računar, tablet uređaj, ili mobilni telefon. (Politika, 14/2/2017)

(deminutivni sufiks *-če*) *balavče* supletivna množina *balavčad*

(41) „Ljudi” koji mrze druge zbog nacionalnosti a u stvari su balavčad. (Vijesti, 17/3/2018)

5. Imenice koje označavaju mlado biće (najčešće dete) i koje imaju glagol/particip u osnovi: zbirna imenica na *-ad*

(deminutivni sufiks *-če*) *donošče* supletivna množina *donoščad*; *nedonošče* – *nedonoščad*; *nahoče* – *nahočad*; *sisanče* – *sisančad*; *odojče*⁶⁰ – *odojčad*; *novorođenče* – *novorođenčad* etc.

(42) U Terezijentalu se drži i kurs o negovanju odojčadi! (M. Popović, 216)

(43) U nekoliko sela streljali su sve Jevreje, od novorođenčadi do staraca. (M. Popović, 223)

6. Imenice koje označavaju mlado biće (najčešće dete ili mladunče životinje označeno u osnovi) i koje imaju atributnu sintagmu (imenicu/imensku sintagmu) u osnovi: zbirna imenice na *-ad* i/ili množinski oblici imenica muškog roda na *-ić*

(deminutivni sufiks *-e*) *nazime*⁶¹ supletivna množina *nazimad*

prema zbirnoj imenici *živina* (*živin-če*), a zatim je prema *živinče* načinjena nova zbirna imenica *živinčad*.

⁵⁸ Ova imenica napravljena je analoški po modelu, *živinče-živina* (v. fn. br. 57); međutim sufiks *-inče* koji se u njoj izdvaja nije dobio širu upotrebu.

⁵⁹ Ova imenica se danas oseća kao neizvedena. To se verovatno može objasniti činjenicom da je pridev u osnovi arhaizam.

⁶⁰ RMS daje takođe *odojče* kao sin. od imenice muškog roda *odojak* (pl. *odojci*).

⁶¹ U starijem jeziku ta imenica je označavala prase koje je trebalo maksimalno ugojiti i ubiti za zimu; otuda kombinacija *na* + *zima*. Možemo notirati postojanje deminutiva *nazimče* (supletivna množina *nazimčad*) koji se, međutim, samo navodi u izdanju RMS-a iz 1967.

(44) Tako jedanput zanemože mu petoro *nazimadi* od groznice... (M. Glišić, 129)

(deminutivni sufiks *-če*) *kumče* (dete u odnosu na kuma koji ga je krstio) supletivna množina *kumčići*⁶²/*kumčad*; *nakonjče* (muško dete koje se daje u ruke nevesti pre ulaska u mladoženjin dom⁶³); *posmrče* (dete koje se rodilo posle očeve smrti) – *posmrčad*; *jedinče* (jedino dete u roditelja) – *jedinčad*; *jednogoče* (mladunče životinje od jedne godine) – *jednogočići*/*jednogočad*; *golobrače* (golobrado, čosavo momče) – *golobračad*⁶⁴; *varošče* (varoško dete/mlad varošanin) – *varoščad* itd.

(45) Dragi prijatelji, i *kumčići*, pozdravljam sve koji su sa nama ali i one koji su ostali kod kuće, čestitam svima. (Blic, 29/8/2018)

(46) George nema nasljednika pa će sav novac naslijediti *kumčad*. (24sata, 29/8/2018)

Klasifikujući imenice na *-e/-eta* prema njihovoj osnovi i analizirajući odnose jednine i množine u zavisnosti od osnove imenica ukazali smo na nekoliko karakterističnih pojava. Najpre, imenice u zavisnosti od osnove mogu imati samo jednu, supletivnu množinu, ili mogu imati dve ili više množina. Ovakva situacija povukla je analizu odnosa teorija/ *RMS* i uzusa kada je reč o upotrebi množina, onih imenica koje imaju dve ili više množina. Analiza je pokazala da se neretko *RMS* i uzus ne poklapaju, jer kod nemalog broja slučajeva ono što je dato u rečniku kao množina određene jednine, u uzusu to nije slučaj, jer izvorni govornici takve množine doživljavaju kao množine drugih, sinonimnih jednina. Ova situacija pokazala je potrebu da se nastave istraživanja ovih imenica u uzusu, kako bi se došlo do što preciznijih odnosa jednine i množine imenica na *-e/-eta*.

Izvori

a) književnoumetnička dela:

I. Andrić I – Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Prosveta, Beograd, 1996.

I. Andrić II – Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Prosveta, Beograd, 1996.

R. Bratić – Radoslav Bratić, *Slika bez oca*, BIGZ, Beograd, 1992.

S. Đukić – Slavoljub Đukić, *Kraj srpske bajke*, K.V.S, Beograd, 1999.

⁶² Množina *kumići* prema *kumić* (čije je značenje između ostalog *muško kumče*) izgleda moguća ako ne i očekivana.

⁶³ Definicija koja se može naći u *RMS-u*. Etimološki, termin dolazi od *na + konj* (mlada je preuzimala muško dete sa konja). Nismo našli množinske oblike te imenice iako se prema komentarima izvornih govornika zbirna imenica *nakončad* ne može isključiti.

⁶⁴ *RMS* ne nudi množinu *golobradići* od *golobradić*, koja naime ne izgleda (semantički) moguća jer je imenica *golobradić* data kao ekvivalent imenice *golobradac*: „golobrad mladić, čovek“ dok *golobrače* označuje „muško dete/momče“.

- M. Glišić – Milovan Glišić, *Celokupna dela (knjiga prva)*, Biblioteka srpskih pisaca – Narodna prosveta, Beograd, 1928.
- V. Karadžić – Vuk Karadžić, *Srpske narodne pripovijetke*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1927.
- S. Matavulj – Simo Matavulj, *Bakonja Fra Brne*, Branko Đonović, Beograd, 1962.
- B. Petrović – Branislav Petrović, *Da vidiš čuda*, Jedinstvo, Priština, 1990.
- M. Popović – Miroslav Popović, *Sudbine*, NIN, Beograd, 2005.
- M. Selimović – Meša Selimović, *Magla i Mjesečina*, Sloboda, Beograd, 1977.

b) novine:

- Arena – *Arena*, nedeljne novine, Zagreb.
- Blic – *Blic*, dnevne novine, Beograd.
- Ilustrovana Politika – *Ilustrovana Politika*, nedeljne novine, Beograd.
- Jutarnji list – *Jutarnji list*, dnevne novine, Zagreb.
- Kurir – *Kurir*, dnevne novine, Beograd.
- Monitor – *Monitor*, nedeljne novine, Podgorica.
- Politika – *Politika*, dnevne novine, Beograd.
- Večernje Novosti – *Večernje Novosti*, dnevne novine, Beograd.
- Vijesti – *Vijesti*, dnevne novine, Beograd.
- Vesti – *Vesti*, dnevne novine, Podgorica.
- Vreme – *Vreme*, nedeljne novine, Beograd.
- 24sata – *24sata*, dnevne novine, Zagreb.

c) televizijske stanice

- ATV – *Alternativna televizija Banja Luka*.
- Nova TV.
- RTS – *Radio Televizija Srbije*.

Literatura

- Aleksić-Stanić 1978: R. Aleksić, M. Stanić, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Babić 1986: S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Jugoslavanska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić *et al.* 1999: E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Plavešić, M. Peti, M. Znika, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Belić 2000: A. Belić, „Nauka o građenju reči”, *in: Univerzitetaska predavanja iz savremenog srpskohrvatskog jezika, Izabrana dela Aleksandra Belića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 95-209.
- Brabec-Hraste-Živković 1961: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Daničić 1863: Đ. Daničić, *Srpska gramatika – Oblici*, Beograd: Državna štamparija.
- Maretić 1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Mrazović-Vukadinović 1990: P. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpsohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

- Piper-Klajn 2014: P. Piper, I. Klajn, *Normativna gramatika srpskog jezika*, Novi Sad: Matica srpska.
- Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Matica srpska-Matica hrvatska, Novi Sad-Zagreb, 1960.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnoga jezika*, 6 knjiga, Matica srpska-Matica hrvatska, Novi Sad-Zagreb, 1967–1976.
- Rečnik srpskog jezika*, Matica srpska, Novi Sad, 2011.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 23 knjige, 1880–1976.
- Sekulić 1992: M. Sekulić, *Srpski jezik-priručnik za specijalne škole*, Beograd-Novi Sad-Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva–Zavod za udžbenike–Zavod za školstvo.
- Simić-Jovanović 2007: R. Simić, J. Jovanović, *Mala srpska gramatika*, Beograd: Jasen.
- Stakić 1984: M. Stakić, „Plural imenica srednjeg roda praslovenskih -ęt- osnova u srpskohrvatskom jeziku”, Beograd: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Međunarodni slavistički centar, 301–310.
- Stanojčić-Popović 1997: Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stevanović 1975: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik I: Uvod, fonetika, morfologija*, Beograd: Naučna knjiga.
- Težak-Babić 1996: S. Težak, S. Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Thomas-Osipov 2012: P.-L. Thomas, V. Osipov, *Grammaire du bosniaque, croate, monténégrin, serbe*, Institut d'études slaves, Paris.

Aleksandar STEFANOVIC

ESSAI DE CLASSIFICATION DES SUBSTANTIFS EN *-E/-ETA*
DÉSIGNANT DES ETRES VIVANTS ET AYANT UN OU PLUSIEURS
PLURIELS SUPPLETIFS

Résumé

L'article traite sous un aspect synchronique les substantifs de genre grammatical neutre qui désignent des êtres vivants du type *čeljade-čeljad*, *pile-pilad/pilići*, *unuče-unučad/unućići*, *ždrepče-ždrebad/ždrepčići/ždrepći* etc. Les substantifs de genre neutre avec radical *-et-* avaient dans une langue ancienne des formes plurielles régulières ; ces dernières ont toutefois subi des modifications importantes dont la plus significative est leur remplacement par ce que l'on désigne traditionnellement comme « pluriels supplétifs ». Notre travail consiste ainsi en un essai de classification desdits substantifs, classification que l'on ne trouve guère dans les ouvrages normatifs ; nous présentons par ailleurs un aperçu grammatical et sémantique des nouvelles formes supplétives. L'analyse se fonde sur le corpus lexical de la dernière édition du dictionnaire de la Matica srpska de 2011 et nous donnons des exemples d'oeuvres littéraires, de la presse et de la langue orale.

Mots clés: substantifs en *-e/-eta*, pluriels supplétifs, classification, diminutifs, hypocoristiques, évolution.

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе,
Цетиње

ISBN 978-86-7798-062-7
COBISS.CG-ID 18557712